

MÁTRAI TANULMÁNYOK
2003.
GYÖNGYÖS

MÁTRAI TANULMÁNYOK
2003.

MÁTRA MÚZEUM TANULMÁNYKÖTETE

MÁTRAI TANULMÁNYOK 2003.

GYÖNGYÖS

A kötetet kiadja a
MÁTRA MÚZEUM
Gyöngyös Város Önkormányzata, a Mátra Múzeum Baráti Köre,
és a Heves Megyei Múzeumi Szervezet
támogatásával

Szerkesztő – Redakteur:
Horváth László

Idegennyelvi lektor:
Fűkőh Borbála
Nagy Gergely
Nagy Lajosné

ISSN 1219-1906

Felelős kiadó: *Fűkőh Levente*

Nyomta a *mondAt Kft.*

Felelős vezető: Nagy László

Telefon: 06 30 9449-332

TARTALOM

Horváth László: Vámosgyörk története a törökkortól a jobbágyfelszabadításig	7
Veidner Tibor: Gyöngyös város gazdaságpolitikája a XVIII. század első felében	35
B. Gál Edit: Az Orczy-kert története	57
Hajagos József: Gyöngyös helyzete és szerepe a szabadságharcban 1849 tavaszán	81
Misóczki Lajos: Kossuth emléke a dualizmuskori Heves vármegyében	111
Lisztóczy László: „Az egyházi költészet Petőfije”. Portrévázlat Pájer Antalról	133
Szabó Gyula: Egyesületek Gyöngyösön a dualizmus utolsó évtizedeiben	149
Fülöp Lajos: Berze Nagy János népmesekutató munkássága. (A „Heves Kalevalá”-tól a „Baranyai Kalevalá”-ig)	173
Bolgár Dániel: A „vidéki” társadalmak iskoláztatási stratégiái, avagy a gyöngyösi gimnázium nem gyöngyösi diákjainak társadalomtörténeti megközelítése (1938–1948)	193
Pálosné Nagy Rózsa: A vadászati oktatás történeti áttekintése. Vadásztanfolyamok szervezése Gyöngyösön	259

INHALT

László Horváth: Die Geschichte von Vámosgyörk von der Zeit der Türkenherrschaft bis zur Bauernbefreiung	7
Tibor Veidner: Die Wirtschaftspolitik von Gyöngyös in der ersten Hälfte des 18.-ten Jahrhunderts	35
Edit, B. Gál: Die Geschichte des Gartens Orczy	57
József Hajagos: Die Lage und Rolle von Gyöngyös beim Freiheitskampf im Frühling 1849 ...	81
Lajos Misóczki: Die Erinnerung an Lajos Kossuth im Komitat Heves zur Zeit des Dualismus ..	111
László Lisztóczy: „Petőfi der kirchlichen Dichtung“. Portraitskizze über Antal Pájer	133
Gyula Szabó: Vereine in Gyöngyös in den letzten Jahrzehnten des Dualismus	149
Lajos Fülöp: Wirksamkeit des Volksmärchenforschers János Berze Nagy (Von „Kalevala aus Heves“ bis „Kalevala aus Baranya“)	173
Dániel Bolgár: Die Schulungsstrategien der provinziellen Gesellschaften, oder die gesellschaftshistorische Annäherung der nicht Gyöngyöser Schüler des Gyöngyöser Gymnasiums (1938–1948)	193
Rózsa Nagy Pálosné: Historischer Überblick der Jagdschulung, Organisierung der Jagdkurse in Gyöngyös	259

CONTENTS

László Horváth: The History of Vámosgyörk from the Turkish Conquest to the Abolishment of Serfdom.	7
Tibor Veidner: The Economic Policy of the Town of Gyöngyös in the First Half of the 18th Century	35
Edit B. Gál: The History of the Orczy Garden	57
József Hajagos: The Role and Situation of Gyöngyös in the War of Independence in the Spring of 1849	81
Lajos Misóczki: The Memory of Lajos Kossuth in Heves County in the Dual Monarchy	111
László Lisztóczy: 'The Petőfi of Religious Poetry' A Biographical Sketch of Antal Pájer	133
Gyula Szabó: Societies in Gyöngyös in the Last Decades of Austro-Hungary	149
Lajos Fülöp: The folk-tale research activity of János Berze Nagy, ethnographer. (From "the Kalevala of Heves Country" to "the Kalevala of Baranya Country")	173
Dániel Bolgár: The Educational Strategies of 'Provincial Societies': A Social Historical Approach to the Non-Gyöngyös Students of the Gyöngyös Grammar School (1938–1948)	193
Rózsa Pálosné Nagy: A Historical Survey of the Teaching of Hunting: Organising Courses in Hunting in Gyöngyös	259

Vámosgyörk története a törökkortól a jobbágyfelszabadításig

Horváth László

ABSTRACT: *The History of Vámosgyörk from the Turkish Conquest to the Abolishment of Serfdom.* Few sources survive concerning the everyday life in Turkish Vámosgyörk; mostly only tax records allow some glimpses into village life. Vámosgyörk did not avoid double taxation either: in addition to the Turkish Treasury and landlord, the Hungarian landlord, the king, and the church also collected their dues. This situation persisted from 1544 to 1677; from 1677 to 1700 the village experienced serious depopulation, and nearly complete destruction followed the 1703–11 years of the War of Independence led by Ferenc Rákóczi.

The village received its own vicarage again in 1764, and one of the most important sources about Vámosgyörk is the 1771 Urbarium, which is extant. In legal terms, feudalism ended in Vámosgyörk in 1848, but in reality it was only by 1852–53 that the strict social and economic boundaries started to loosen up. Not only did the landlords and their former serfs refrain from contact with each other, but even after 50–70 years everyone knew whose ancestors had been peasants or serfs.

A török 1544-ben hódoltatta meg Vámosgyörköt és környékét. Az 1541-ben csellel bevett Buda pár évig még teljesen védtelen volt. Mint egy vékony tű, úgy „állt ki” a török birodalom európai részeiből a budai terület. Budának nem volt előtere, a Duna-menti utánpótlási vonalat a keresztény seregek könnyen elvághatták volna. A szultán nagyon tudatosan ezért 1541-et követően Buda körül akarta kiterjeszteni védelmi gyűrűjét, megerősítve ezzel pozícióit a Kárpát-medencében.¹ Emiatt került sor 1544-ben a Zagyva átkelőjének, Hatvannak az elfoglalására, mely települést a török rohamléptekkel megerősített, s szandzsákszékhelyt hoztak itt létre. Ezzel az egész régió a kezükre került, hatalmukkal pár évig még Szolnok (elesett 1552-ben) és Eger dacolt (elfoglalva 1596-ban).²

Vámosgyörk török mindennapjairól kevés korabeli forrás számol be. Leginkább az adójegyzékek engednek bepillantani az akkori falusi életbe. Ebből a forrástípusból rögtön „két változat” is készült, hisz Györk sem kerülhette el a kettős adóztatást, vagyis a török kincstár és földesúr mellett a magyar birtokos, a király és az egyház is beszedte a maga járandóságait. Ez az állapot 1544-től 1686-ig, 142 éven át fennállott. Ahogy az egi püspök – pontosabban a tizedet bérlő Magyar Királyi Kamara – tizedszedői rendszeresen felkeresték a dézsmaért a falut, a török adószedők is szorgalmasan rótták a maguk adólistáit, az úgynevezett deftereket. A kettős adóteher, ami tagadhatatlan szerencsétlenség volt györki elődeinknek, most külön szerencse nekünk, a régmúlt iránt érdeklődőknek, hiszen így magyar és török forrásokból is módunk van a korabeli település gazdasági mutatóit vizsgálni, a falu népességi adatait rekonstruálni. A XVI. század közepéről származnak az első források, melyek ha nem is mindenkit, de az adózó györki családfoket név szerint felsorolják. Néhány ma is itt élő család 1546-ban vagy 1570-ben már megtalálja ősei nevét az adófizetők között.

Forrásaink csak néhány évtizeden át engedik nyomon kísérni Vámosgyörk török földesurait. 1546-ban maga a szultán nyitotta meg a sort, azaz a falut nem adták magánbirtokba, hanem a szultáni kincstár kezelésében tartották, valamennyi adója is oda folyt. 1559-ben még ugyanez volt a helyzet, viszont 1565. évi feljegyzés azt igazolja, hogy egyfajta tímárbirtokul, szolgálati birtokul

¹ SZAKÁLY Ferenc 1998. 11.

² HORVÁTH László 1999. 234.

átmenetileg megkapta bizonyos Divane Ibrahim.³ Azonban az 1570-es évek első felében Győrök már a budai tartomány birtok- és pénzügyeiért felelős hivatal helyettes vezetője, bizonyos Ahmed kethüdä szolgálati birtokának része. A több faluból álló birtokegyüttes évi 34 420 akcsét jövedelmezett, ebből Vámosgyörök adói 6500 akcsét tettek ki. Ahmed elégedett volt birtokával (Ha rosszul jövedelmeztek volna, az ő állásában könnyűszerrel jobbra cserélhette volna őket), ezért az 1580-as évtized közepéig változatlan összetételben és jövedelemmel megtartotta magának. Ekkor akciót indított azért, hogy a birtok egy részét átjásza fiának, Alinak. 1588-ban sikerrel járt: a birtok jövedelméből 6000 akcsét szultáni hozzájárulással a fiú nevére írtak, így az egész együttes, benne Vámosgyörök is az apa és fia kettős birtoklása alá került. Sajnos további források hiányában nem tudjuk, sikerült-e az egész birtokot Ali kezére juttatni, vagy Györöknek más gazdája lett⁴

Az első török adójegyzék Vámosgyörkről 1546 körül készült.⁵ Ekkor már Vámosgyörkön lakott a Balázsai, Bencsik, Bodoni, Bogdán, Bors, Felföldi, Gyékényes, Kánháni, Kun, Lencsés, Madaras, Nagy, Sike vagy Csike, Tóth, Váci, Vas, Vasvári család. Adóköteles háznak 13 találatot, vagyis a huszonöt összeírt családfő nem mindegyike fizetett állami és földesúri pénzdátót. A lakosság döntően gabonatermelésből élt, hisz a termelésre kivetett 3450 akcsényi adó 61%-a a búzatermés után szedettet be (2100 akcse), 17%-a pedig (580 akcse) a vegyes gabona, az úgynevezett kétszeres után. Az adó pontosan 10 százaléka származott báránytizedből (350 akcse.) Ehhez képest már elenyésző a méhészkedés után fizetett 50 akcse, a széna után beadott 80 akcse, vagy a sertések után járó 40 akcse. A község rétje hivatalosan 15 szekér takarmányt eredményezett, mely után 150 akcsét fizettek, míg a még meglévő erdők 100 akcse adót vontak maguk után. Ha a török defterek mellé hozzáteszem a magyar dézsmajegyzékek neveit és számadatait – melyek Györkről az 1548, 1549, 1556, 1576, 1578, 1579, 1580, 1581, 1582, 1583, és 1598 évekről maradtak fenn –, akkor leszögezhetjük, hogy a XVI. század második fele az az időszak, mikor megbízható adatokkal rendelkezünk a falu nemcsak gazdasági, de társadalmi és szociális képéről is.

Az 1548-ban készült györki gabonadézsma-összeírás teljesebbnek tűnik a két évvel korábbi török megfelelőnél.⁶ 21 adózó háztartást írtak az egri püspök patai kerületének dézsmaszedői össze Vámosgyörkön. Ebben az összeírásban tűnt fel először a Boconádi, Belchen, Hegedűs és Kiséri család. Legtehetősebbnek a Vasvári és a Lencsés család mutatkozott. A község gabonátizede 852 kéve őszi búza, 478 kéve rozs, s bár tudjuk, hogy 1 kalangya 26 kévét tett ki, mégis nehéz lenne ebből mostani mértékegységre átszámolni. Másrészt csak a gabonadézsma maradt fenn, a bárány után fizetett tized tovább árnyalhatná, vagy talán át is alakítaná a község gazdasági mutatóit.

A következő évből azonban fennmaradt mind a gabona-, mind a báránytized nagysága.⁷ Ekkor 14 gabonatermelő gazdaságot írtak össze, növekvő terméssel, hisz 1248 kéve őszi és 1040 kéve tavaszi gabonát adtak tizedbe. A báránydézsmát természetben szedték, ebben az évben 600 bárányszaporulat után hatvanat szedett be a falu bírója, sajnos a tizedfizetők nevének és számának említése nélkül. Jól leszűrhető az adatokból, hogy Györkön mintegy 15-25 közötti gazdaság működött, a paraszti gazdaságok döntő többsége szántóműveléssel foglalkozott, s néhány gazdaság kiegészítőleg állattenyésztést is folytatott. Sem ekkor, sem később nem fizetett a falu bordézsmát, azaz szőlőtermesztéssel a település lakói a györki határban nem kísérleteztek. Később azonban a vámosgyörki parasztok Gyöngyöshalász, még inkább Atkár területén külbirtokosként foglalkoztak szőlővel.⁸ 1549-ben két új családnévvel találkozunk, a Balassi és az André családokkal.

³ MISÓCZKI Lajos 1993. 2.

⁴ Hegyi Klára szivességéből

⁵ FEKETE Lajos 1968. 20. A forrást közreadó Fekete ezt az összeírást tévesen 1550-re datálta.

⁶ BÁN Péter 1981. 116–117.

⁷ BÁN Péter 1988. 64–65., 302.

⁸ P. KOVÁCS Melinda – SZABÓ Jolán 1998. 82., 110., 184.

1556-ban készített összeírás szerint huszonnégy gazdaság fizetett dézsmát, ebből 13 foglalkozott kizárólag szántóműveléssel, hat az atkári határban extrénusként (külsősként) szőlőművelést is folytatott, két gazdaság pedig a szántó mellett állattenyésztéssel egészítette ki megélhetését. Az ekkor feltűnt Mezei Mátyás kizárólag báránytizedet fizetett (8), melyből mintegy 80 bárányi állatállományra következtethetünk, míg Bencsik István a 90 bárány szaporulata mellett szántóból származó jövedelemmel nem bírt, viszont a halászi határban 62, az atkári részeken 16 budai icce (egy icce közel 8 dl-t jelentett) bordézsmát fizetett. A tizedfizetők között a már említett Mezei mellett a Vadász, Márta, Kolo, Benczo, Gönci, Kis családok tüntek fel.⁹

Az 1570. évi török adóösszeírás készítésekor már két esztendeje megkötötték a drinápolyi békét. Az 1544 táján kiürült, elpusztult falvak jó része újranepestült. Vámosgyörk is megváltozott képet mutat. Ugyan az adó összege nem sokat emelkedett az 1546. évihez képest, mindössze 1300 akcsényit, 5938 akcséra. Ellenben a népesség látványosan gyarapodott, a korábbi 13 háztartás helyett most 35-öt írtak össze, 30 adózott is, öt háztartás szegény volta miatt mentesült. Az összeírásokban először ez évben szerepel az Andró, Bernád, Mészáros, Nagy-Balázs, Sós, Szűcs, Tódor, Toka családok neve.¹⁰

1. kép. Lázár deák-féle térképen közepén a CÜRK néven jegyzett Vámosgyörk (1514)

A török adók összegéből is egyértelmű, hogy a gazdálkodási ágak után fizetett adók 69%-át a búza és a kevert gabona jövedelme után fizették a györkiek. Ezt követi a bárányok 19%-os, a sertés 5%-os részesedése. A gazdaságok adózott jövedelmének maradék 7%-át pedig a lencse-, bab- és borsótized, a káposzta- és répatized, hagymatized, len- és kendertized, valamint a méhkas-tized teszi ki. Ekkor tűnt föl először a györki határ korábban részletesen ismertett újabb török birtokosa is, mert az Úr rétje néven ismert rétet 1570-ben már az ominózus Ahmed bég bírta, aki a budai vilájet tímár-defterdárja volt.¹¹

⁹ P. KOVÁCS Melinda – SZABÓ Jolán 1998. 82., 110., 184.

¹⁰ BAYERLE Gusztáv 1988. 69.

¹¹ BAYERLE Gusztáv 1988. 69.

Rá hat évvel, 1576-ból a dézsmajegyzék új képet ad a település életéről.¹² Egyértelműen igazolja a török forrásból leszűrt lassú fejlődést, a népesség felszaporodását. 48 gazdaság fizetett dézsmát, Madaras András volt a bíró, s ő készítette az összeírást is. 39 család csak szántóművelés után, gabonából adózott. 7 gazdálkodó adott dézsmát gabona és bárány után is (Balassi Gábor, Soós Péter, Kancsár János, Tóth Péter, Bencsik Kelemen, Madaras István, Boconádi Miklós,) Balassi Györgytől csak bárányból szedtek tizedet.

A gazdaságok megnövekedő számát a jelentős betelepülés váltotta ki. Az összeírásban a Szabó, Bóczyán, Csapó, Csipke, Fekete, Kádas, Kata, Kancsár, Kopasz, Köncöl, Krisan, Lapos, Lesta, Mizsér, Sági, Sánta, Sós, Tamási, Tár, Wegiel családok ősei jelentek meg.

Ehhez képest szerényebb képet kapunk az 1579. évi dézsmát boncolgatva. 26 gazdaság adózott, 18 csak gabonában, 7 gazdaság bárány és gabona után is, míg Tamásy Gallus, a Tamási család őse összesen egy báránnyal váltotta meg családi gazdaságát. Két új családnév bukkant föl, a Bakos és a Sebestyén.¹³

1581-ben 27 háztartás adata maradt fenn, 16 csak gabonából, 9 bárány és gabona után is, míg kettő csak bárány után fizetett tizedet. Bár a gazdaságok száma stagnál, egyre újabb neveket találunk. 1581-ben fizetett először Vámosgyörkön adót a Bakos, Demjén, Géci, Petrik, Mocsó, Dienes család.¹⁴

1582-ben Bodonyi Gáspár bíró úr idejében pedig a Benyik, Gál, Gyóni, Juhász, Korláti, Markazi és Somogyi család neve jelent meg a község történetében.¹⁵ Vagyis megállapíthatjuk, hogy tagadhatatlanul nehéz terhet, sőt egyfajta sokkot is jelentett a török hódoltság beköszönte a faluban, a település a XVI. század végéig nem néptelenedett el. A lakosság összetétele hullámzott, hol hús, hol közel negyven családi gazdaságot adóztattak, de a település töretlenül létezett. Gazdasági szerepe sem sokat változott. Tipikus alföldi falu képét mutatja a sok, zömmel szántóművelő gazdaság. 6-8 család folytatott vegyes gazdálkodást, s néhányan minden évben az atkári, halászi határban vállalkoztak szőlőművelésre is. A befizetett dézsma alapján a falut leginkább a tisztességes szegénység jellemezte. A határ méreteihez képest nem túl számottevő a juhtenyésztés sem, pedig ez biztosította a település gyapjút, írha, hús, túró, vaj szükségleteit.

A századfordulóra azonban a helyzet tragikusan megváltozott. A tizenöt éves hadjárás (1591–1606) vidékünkön is tombolt, a romló társadalmi, biztonsági, gazdasági körülmények Györköt erősen megviselték. Eger elestét követően, az újabb háborús időszak következtében a lakosság a faluban is erősen csökkent. A korábbi 30-40 adózóval szemben, az utolsó fennmaradt gabonadézmsma jegyzék 1598-ban csupán 10 dézsmafizető parasztgazdaságot tartalmaz. A dézsmából visszakövetkeztethető gabonatermelés a 22 évvel ezelőttinél a 14 százalékra esett vissza. Jól lemérhetőek a századvég általános elszegényedésének jelei. Feltehetőleg 10 családnál ugyan több maradt a településen, vagy szivárgott vissza, de ezek a csekély jövedelmű zsellérek számarányát növelték.¹⁶

A török birtokosok mellett természetesen magyar tulajdonosok is igényt formáltak a településre. A XVI. században az említett módon az Ország család, majd enyingi Török Ferenc birtokolta, 1606-tól pedig Török Zsuzsanna férje, Nyáry Pál tulajdonába került.¹⁷ Ezt követően a

¹² OL. E. 159. 9687.

¹³ OL. E. 9688.

¹⁴ OL. E. 9690.

¹⁵ OL. E. 9691.

¹⁶ OL. E. 9692.

¹⁷ BOROVSZKY Samu 1909. 87.

falu egyik fele a családba beházasodott Haller Györgynek, másik része a Nyáry örökösök birtokába jutott. Nyáry Pál fiának, Miklósnak négy leányörököse után ered a „négy linea”, a Petrovay-Orczy, Huszár, Szunyogh, Bossányi-Szemere családok igényjogosultsága.¹⁸

A XVII. század a pusztulás kora a hódoltsági területeken, így Vámosgyörkön (ahogy az ekkori iratokon szerepel: Wamos Georekgh) is. A korábbi évtizedekhez képest a források mennyisége, minősége is előnytelenül változott. 1621-ben ugyan még ismét 19 gabonadézmát fizető jobbágyot írtak össze, s itt élt még a Balassy, Bodonyi, Gyékényes, Mizser, Tóth család is a régiek közül¹⁹, de a török 1635-ben már csak 3 porta után adóztat a faluban, 1647-ben csak másfél portával számolt.²⁰ 1669-ben egy irat már egyenesen lakatlannak jelöli a települést²¹, 1675-ben pedig a török összeírás is csak 1 ¼ portával említi, s szerepelteti a hódoltság végéig.²² Azt azért megjegyzem, hogy a XVII. században a török portaszám nem azonos a családszámmal. Ez ekkorra már nagyobb, összetett adóegység, mely változó számú családot takar. Azaz akár 8-10 család is tengethette még ekkoriban itt az életét, de jelentősebb népeiségre vagy gazdálkodásra sem a török, sem a magyar források nem utalnak.

Az 1670-es évektől még nehezebb idők jöttek. Állandósult a háborúk időszaka a vidéken, hol a hajdúk, hol a betörő és sarcoló császáriak, hol Thököly kurucok fosztják ki a vidéket. A györkiek panaszkodnak, hol a töröktől kértek segítséget a német és horvát tiszturek zsarolásai ellen²³, hol a magyar földesurukhoz futottak, hogy Haller generálistól „...néha remediumot (jogorvoslatot) kérvén, panaszolkodtak neki. Az egyebet nem mondott, hanem csak vállal vonított, hogy hadd szenvedgyék...”²⁴

Időnként a kurucok is végigverték rajtuk, de már olyan kevés értéke volt a néhány ott élő györki családnak, hogy az akkor Füleken székelő Heves és Külső-Szolnok megyei közgyűlés 1677-ben megállapította, hogy egyszerűen nem volt mit elvinni, „...ehhez képest a kurucok miá többet nem szenvedtek 100 forintig érő károknál, az ételekre és lovakra való abrakbéli gazdálkodáson kívül...”²⁵. Még ebben az évben egy császári generális, bizonyos „Strasoldo uram önagsága” Emődhöz rendeltet a györkiekkel árpát, melyet később nem számított be, nem ismert el. Így az utolsó lakosok is elbujdostak, amit a megye szinte bibliai költői képpel vett tudomásul jegyzőkönyvében: „...Az földnek terméketlensége és marhájoknak dög által való elveszése végett annyira jutottak, hogy immár árpa s köles kenyérré jutván, csak éhen is nem halnak. Mely miatt falujuk végső pusztulása közelgett.”²⁶

1677-től 1700-ig Vámosgyörk gyakorlatilag lakatlan terület. Jelképes ezért az 1686. évi török alóli felszabadulása, hisz a magyar birtokosok 1693-ban is „elhagyott” helységen osztoztak.²⁷ A lakatlan település határának nagy része ekkor báró Haller Sámuel birtoka, míg a „négy linea” leszármazottai, a Bossányi, Orczy, Tarródy, Gosztonyi családok szintén birtokosai a pusztának. 1696-ban még mindig pusztaként jelzik a megyei közgyűlési iratok Vámosgyörköt és Adácsot is.²⁸ 1698-ban néhány menekült sorsáról közelebbit tudunk meg,

¹⁸ DERCSÉNYI Dezső – VOIT Pál 1978. 662.

¹⁹ OL. Dézsmajegyzékek E. 159.

²⁰ BOROVSZKY Samu 1909. 87.

²¹ MISÓCZKI Lajos 1993. 2.

²² BOROVSZKY Samu 1909. 87.

²³ BALÁZSY Ferencz 1891. II. 121.

²⁴ HML. Közgyűlési iratok, 1677:1. sz.

²⁵ HML. Közgyűlési iratok, 1677:1. sz.

²⁶ HML. Közgyűlési irat a kurucok erőszakosságáról 1677.

²⁷ BOROVSZKY Samu 1909. 87.

²⁸ HML. Közgyűlési iratok, 1696. 193–195.

hisz a szomszédos Jászságban, pontosabban Jászárokszálláson összeírták a Vámosgyörkről szökött jobbágyokat. Ekkor itt élt Kancsár János és Gyóni Demeter, valamint Nagy Jakab a bátyjával, bár ők talán csak két-három évig lakhattak annak idején Györkön.²⁹ Utoljára egy 1700. február 18-án kelt egyházi összesítés jelentette azt Telekessy István egri püspöknek, hogy Györk még mindig néptelen helység.³⁰

2. kép. Vámosgyörk lakóinak névsora a török összeírásban (1570)

Vámosgyörkön tehát a törökkor okozta sokk 1700-ig tartott. Ekkor új fejezet indult a falu történetében, zömmel új szereplőkkel. A Jászságból több család 1720 tájára visszazállingózott. A Fekete, Nagy, Csapó, Balássi, Gyóni, Kancsár, Tóth családok túlélték a törököt, csakúgy mint a Hallerek, Orczyak, Bossányiak, Tarródyak, Gosztonyiak. Ők kezdték el írni a falu történetének következő fejezetét.

Szinte mindent előlről kellett kezdeni, két évtized alatt nemcsak elnéptelenedett, de el is pusztult minden. A templom ekkoriban rom. Az egyház az 1696. évi templom-összeírásban mint elhagyott helyet szerepelteti, sőt 1700-ban az egyházlátogatást végző püspök lakatlan pusztának mondta a települését, melynek a temploma is romos, pusztult.³¹ 1700-as évek elején vélhetőleg a romos templomot megpróbálták ismét használatba venni, de a kis lélekszám

²⁹ HML. Közgyűlési Iratok, 1698:6.

³⁰ MISÓCZKI Lajos 1993. 3.

³¹ SOÓS Imre 1975. 497.

folytán egészen 1764-ig a csányi anyaegyházhoz tartoztak. Az anyakönyvezés is itt folyt, s mivel a csányi anyakönyvek csak 1718-tól maradtak fenn, épp az első betelepülők adatai veszték el számunkra.³²

Ezért is páratlan forrás számunkra az újjáépítés kezdetének rekonstruálásához a megyei közgyűlési iratokban fennmaradt adóztatás céljából készült feljegyzés, mely nyilván az épp csak éledező település adóviselési képességét kívánta feltérképezni. Ez alapján tudjuk, hogy egy év alatt, 1701-re már 23 15 éven felüli jobbágyférfi és 24 felnőtt jobbágy nő telepedett le. Sajátjuknak mondhattak 52 ökröt, 45 tehenet és 50 tinót, valamint 17 lovat és 4 csikót. Juh, kecske állományuk elenyésző 86 jószág, de éves bárányszaporulat 31 volt. A 60 sertés mellett 64 féléves süldő is szerepel az összeírásban, valamint 18 méhcsalád. Búzából, kettőszeresből, rozsból összesen csak 277 kila termés volt kimutatható, nyilván a valósággal újra visszahódított szántók elvadultsága okán, míg árpa, zab 123, köles 24 kila termett. Borsóval, lencsével nem is próbálkoztak ekkor, s az összeírás külön kitér rá, hogy szőlő híján bortermeőről nem lehet beszélni Győrön.³³

A lakosság normalizálódó életét szinte teljesen kettétörte a Rákóczi szabadságharc 1703–1711 közötti évei. Konkrét adat, hogy katonának távoztak volna a férfiak a kurucsegregbe, nem került elő, de a hosszas háborúskodás megint megakasztotta az épp csak növekvő népesség fejlődését. A földesúr is változott, hisz ezekben az években a település legfőbb ura, Vay Ádám lett. Ő volt Rákóczi fejedelem egyik legfőbb bizalmasa, főudvarmestere és Munkács várának főparancsnoka. Helyzetét kihasználva egy évtizedre Heves megyében az egyik legfőbb birtokos rangjára emelkedett, aki jó gazdaként őrzi tulajdona minden értékét. 1710-ben például a megye előtt Orczy Istvánt is bepanaszolta, mert az saját hasznára idegeneknek használatba adta a vámosgyörki kaszálót, holott az a közbirtokosság közös tulajdona.³⁴ Így aztán 1712-ben 16 jobbágy család, 1715-ben is csak 20 familia lakta a falut.³⁵

A földbirtokos személye is folyton változott. A szatmári békekötés után Vay Ádám birtokait elkobozták, s Haller mellett épp az előbb hivatkozott Orczy István került előtérbe, aki az egri püspök jószágigazgatója révén saját hasznára is tudta kamatoztatni kapcsolatait.³⁶ A földesurak örömmel fogadták mind a visszatelepülő, mind az új jobbágyokat, szükség is volt a dolgos kézre, csak hát nem volt mindegy, kinek a birtokrészen telepedtek meg. A régi telkiföldek hovatarozása egyértelmű volt, mindenki tudta kinek tartozik szolgáltatással, de akik azon kívül telepedtek házhelyekre, azok földesúri függése vitatható volt. A földesurak nyilván a régi telkekre telepítést támogatták, a jobbágyok viszont a pástos helyeket, a régi fundusokon kívül levő házhelyeket igyekeztek megszállni. „*Kurucz háború után Győr nevű helység telkeit megszállván, elébb a régi telkes helyeket szállották meg, de üdövel azokon meg nem férvén, az lakosok pástos (gyöpi) helyekre is szállottanak, felütvén ott karójakat...*”³⁷

Az 1720-as összeírók szerint a község földjei két nyomásra (tavaszi két nyomás és az őszi kettő) oszlottak, háromszori szántást igényeltek, s négyszeres termést biztosítottak, ha a vetőmagot leszámították. 6–12–18–36 köblös birtokkategóriák éltek, s a település összesen 525 köblös szántóval és 129 kaszás réttel rendelkezett. A lakosság ekkor a határt újraszán-

³² KOVÁCS Béla 1991. 49–50.

³³ MM. TA. 71.19. Soós Imre cédulázott gyűjtése, illetve HML. Közgyűlési iratok, 1701: 103.

³⁴ HML. Közigazgatási iratok, 1710. 62.

³⁵ SOÓS Imre 1975. 497.

³⁶ SOÓS Imre 1975. 497.

³⁷ HML. Polgári perek, 1710. 244.

tásos földközösségben művelte, s a földesúri járandóságot is közösen fizették. A kenderföld 8 köblös volt, a legelő 200 szarvasmarha számára elegendő. A határban ekkor már se erdő, se szőlő nem volt. Ekkor 28 jobbágháztartást írtak össze. Ismerős családnevekkel találkozunk: Balási, Borbély, Csapó, Fodor, Gyóni, Gyöngyi, Kancsár, Kerékgyártó, Kirják, Korcsmáros, Lakatos, Mácsár, Medve, Nagy, Surányi, Tóth, Tótpál, Varga.³⁸

A földesurak helyzete állandóan változott. Nemcsak politikai okokból – amire például a Vay család tündöklése és bukása vezethető vissza –, hanem gazdálkodási, birtokfejlesztési elképzelések alapján is. Az első számú birtokos papíron a Haller család volt, ám a Nyáry-örökösök ekkoriban jobban szervezték birtokaik benépesítését. A kötött jobbágytelkek helyett pástos helyre telepedők ugyan szintén tartoztak feudális szolgáltatásokkal, de az átmeneti helyzetet kihasználva, a kisebb birtokosok elcsábították a jobbágyokat, s a pástosok a legtöbb enyhítést vagy kedvezményt biztosított neveztek meg földesuruknak. Így lehetett, hogy a Hallerek bár a teljes földesúri dézsmaösszeg felére voltak jogosultak, jobbágyaikat lassan szinte elveszítették. 1737-től Nyáryakkal folytatott polgári perből tudjuk, hogy már csak hét pástos jobbágy dézsmáját tudták magukénak a negyvenből.³⁹

A vámosgyörki földesurak a XVIII. században nem évenként osztották ki a földet a jobbágyoknak, zsellereknek, hanem itt szilárd telekrendszerhez tartozó, egyforma, közel arányos kiterjedésű szántóföldet, rétet kaptak a lakosok. A jobbágyok helyzete igen változó volt. Nemcsak az alapján differenciálódtak, hogy a Haller vagy a Nyáry birtokrészre települtek, hanem az alapján is, hogy egész telket (fundust) bírtak, illetve pástos (osztatlan zsellér) házhelyet. A megszbott járadékszolgáltatásra kötelezett, telki földdel, réttel bíró jobbággal szemben a pástos zsellér függetlenebbnek, szabadabbnak, inkább a maga urának látszott. De ez a kezdeti előny hamar visszajára fordult. Az 1715. évi 20 háztartásból egyébként 13 telkesjobbágy volt és 7 zsellér.

1733-ban Haller Sámuel bérbe vette a térség egyházi tizedét az egri püspökségtől. A rögzített dézsmaösszegek viszonylag pontosan kifejezik egy-egy falu tehetőségét, gazdasági súlyát. Ennek alapján Györk leszámítva néhány bortermelő községet, viszonylag jelentős gazdálkodással bírt. (A forintosított összegek tartalmazzák a gabona, bor, bárány, méh, stb. dézsmáját is.)

1733-ban kibérelt egyházi tizedek községenként

Domoszló	95 Ft
Kisnána	70 Ft
Markaz	12 Ft
Abasár	167 Ft
Visonta	198 Ft
Detk	65 Ft
Tar	70 Ft
Hevesugra	60 Ft
Karácsond	103 Ft
Vámosgyörk	80 Ft

³⁸ HML. 1720. évi országos összeírás adatai

³⁹ MHL. Polgári perek, 1743. 244.

1737-ben már 40 adózó háztartást írtak össze, s jól érzékelhetően kicsi lett a határ a növekvő népességnek. Az őszi vetés alá még csak-csak elegendő volt a föld, de a tavaszi vetésnek már az atkári és a járszági határban is béreltek földet. Az addigi bozotos részek egy részére most először ültettek a zsellérek szőlőt, melynek területe nem túl jelentős, 5 kapás. (A kapás az egy nap alatt egy ember által bekapálható szőlőterület speciális mértékegysége, nagyjából 1000 m².)⁴⁰ Ez a terület azért sem nöhetett, mert a maradék bokros helyek írtása tilos volt. Erdő nem volt, a nádas, mocsaras helyeket pedig ekkorra lecsapolták, megszüntették, bizonyítja ezt a jobbágyi szolgáltatások ebből kifolyó kényszerű enyhítése. „Mivel ezen helységekben a faizásnak és nádoknak fogyasztása miatt a jobbágyok ezen javakkal nem élnek, azért sem ölfának, sem nádkévének vágásával s hordásával nem tartoznak.”⁴¹ Viszont 6 györki jobbágy még a hatvani határban is művelt szőlőt. Természetesen a szántóművelés súlya az adottságok folytán nem változott, sőt húsz ekét írtak össze és malma is volt ekkortól a falunak. Az állatállomány jelentősége is nőtt, 400 juh, 90 fejőstehén és 94 ökör legelt a határban. Ez utóbbiaknak szerepe az igavonásnál jelentős. Sertés csak 125 volt a faluban. Valamelyes községi bevételt biztosított a visszaállított hídvármjog a Gyöngyös patakon. Az újonnan megtelepülő jobbágyok közül a Bakos, Bella, Burson, Csalári, Kása, Kiss, Kőrösi, Lukács, Mezei, Mozsár, Réti, Rokon, Sági, Sőregi, Szabó, Szuhai, Szedmák, Takács, Váci, Virág jelentősek, s ekkortól a török időktől törzsökös Balásziak Balázsi névalakban szerepelnek.⁴²

1744-ben a „négy linea”, azaz a Nyáry-örökös földesurak megszüntették az addigi közös földesuraságot, s most már a birtokarányuk megfelelően a Haller család lett a falu legfőbb földbirtokosa.⁴³

A falu a középkori állapotokhoz képest jelentősen veszített közlekedési szerepéből. Míg a XIV–XV. században a megyét átszelő kelet-nyugat irányú legfontosabb országút átvezetett rajta Hatvan – Györk – Adács – Kompolt útvonalon, addigra a XVIII. századra véglegesen rögzülő országutak már elkerülték. Részint a falutól északra haladt a kiemelt jelentőségű Hatvan – Gyöngyös (majd innen tovább Parád illetve Visonta – Kápolna irányába) országút, részint Vámosgyörköt mellőzve délre haladt el a Hatvan – Jászárokszállás – Kompolt út. Még a két fontos utat összekötő megyei kocsiút sem Vámosgyörknek, hanem Jászárokszállástól Adácsnak haladt Gyöngyös felé.⁴⁴

A falukép meghatározó épülete – természetesen a tornyos templom mellett – a katonai kvártélyház volt. A XVIII. század nagy részében egy katonatiszt lakta, kinek két szobája volt a vályogfalú épületben, s cselédjével jelentette az állandó „helyőrséget”. Az átvonuló, s a község nyakára beszállásolt katonák azért rendre itt szálltak meg, s nem lettek a lakosság nyakára, terhére szétosztva, mint a szomszédos falvakban. Az épület a XVIII. század folyamán végig üzemelt. 1792-ben Rábl Károly gyöngyösi kőművessel akarták szilárdabb, kőházza átépíteni⁴⁵, végül egy rövid jegyzet 1797-ben jelzi teljes pusztulását⁴⁶. A följegyzés szerint már telke is üres volt, talán az istállóit használhatók még valamire.

A török kiűzésétől az újraéledő település lelkigondozását, anyakönyvezését az igen távoli csányi plébánia látta el. A templom ugyan romosan túlélte a XVII. század végét, sőt vélhető-

⁴⁰ HORVÁTH László 2001. 119.

⁴¹ Idézi SOÓS Imre 1975. 498.

⁴² HML. 1737. Évi összeírás. 583.

⁴³ SOÓS Imre 1975. 497.

⁴⁴ B. HUSZÁR Éva 1998. 25.

⁴⁵ HML. Közgyűlési iratok, 1792:186.

⁴⁶ HML. Közgyűlési iratok, 1797:103.

leg az 1701-től benépesülő falu lakosai nemcsak helyreállították az 1400–1500 körül épült templomot, melyhez még a cseh husziták állítottak kicsi kápolna tornyot⁴⁷, hanem 1702 után nagyobbították is a kápolnát először dél felé szélességben, majd másodszer kelet-nyugat felé hosszúságban a szentéllyel és a hajó részével. Így a középkori kis torony a templom oldalára esett. A mostaninak a helyén álló nagyobbított templom hossza 10 öl, szélessége 4 és fél öl volt. Belsője igen egyszerű volt, nem volt mennyezete, nem vakolták, a padlója földes.⁴⁸

A helyi lakossági igények kielégítésére 1764-ben ilyen előzmények után kapott Vámosgyörk ismét önálló plébániát. Ekkor került Györkre 1764. év Szent György napján az első plébános, Hantsok Miklós. Mint volt jászapáti plébános, már rég nyugalomba volt, ekkor 65 évesen (akkoriban ez valódi matuzsálemi kor) reaktívált. A helyzet számára is újszerű, templom legalább van, de plébánialak egyáltalán nincs. E könyv írójának valósággal megható, sorvezetőt jelent minden értékes feljegyzése. Az általa megnyitott anyakönyvben például ezt a bejegyzést tette: „*Emberemlékezet óta Vámosgyörk a több mérföld távolságra fekvő Csány filiája. A nagy távolság és a kedvezőtlen időjárás sokszor nehezéte a híveknek a sürgős esetekben való ellátását. Különösen a sürgős betegellátást és a szükség-keresztelést. Más nehézségek is adódtak. Ezért Eszterházy Károly egri püspök – a hívek megmentését szíven viselve – a filiát máterré emelte, plébániává tette, s engem, Hantsok Miklóst, tiszteletbeli kanonokot helyezett ide az új plébánia első adminisztrátorává. Az anyakönyv elejét üresen hagyom a következő plébánosok számára feljegyzéseik részére. Mert a plébánián azelőttiekről semmi feljegyzést nem találtam. Így az azelőtt megkereszteltek neveit Csányon, Árokszálláson vagy Halászon keresd. A házasultak neveit Csányon, a halottak neveit inkább sehol se kutasd.*”⁴⁹

Hatalmas szervezőmunkával már 1765-ben plébánialakot építettek a lakosok, melynek leírása a Historia Domusban fennmaradt.⁵⁰ „*Kőből épült a templomtól nyugatra. Náddal fedve, kelet-nyugati irányban néz. (vagyis a mostani Rákóczi útra). Keletről egy kamrával kezdődik a plébánialak. Alatta pince, famennyezettel. Ettől nyugatra menve van a plébános*

3. kép. „Vámos Györk Pecseti 1784”

⁴⁷ Egyetlen forrás számol be huszita jelenlétről Györkön, s a feltehetőleg általuk emelt toronyról. A parókia protokollumának 53. oldalán fennmaradt az 1826 évi templomszenteléskor Bekényi János adácsi káplán szentbeszéde: „*Már hajdan, a csehek által állítatott itt fel egy kápolna, noha igen csekély. Mely azonban toronnyal is dicsekedett...*”

⁴⁸ MAKSA János 1980. II. 4.

⁴⁹ Hantsok eredeti bejegyzése már rég megsemmisült, de a negyedik plébános, Szagula József az első anyakönyv bejegyzéseit megmentette, bemásolta a Liber Protocollarisba 1828-ban más akkor még meglévő régi irat szövegeivel egyetemben.

⁵⁰ Historia Domus I. kötet 6. (A teljes magyar fordítás a latin eredetiből Maksa János fordítása.)

szobája, majd előszoba konyhával következett. A végén volt a cseléd szobája. – Az udvaron lóistálló, kocsiszín. Az udvar sövényvel van kerítve. A kis- és nagykapu lécből. Közvetlen az udvar mellett következik a veteményes kert, ugyancsak sövényvel kerítve. A termények (takarmány, szalma) számára a községen kívül másik kert van (szérűskert), árokkal körülvéve, nagy léckapuvál ellátva.”

A györkiek mellett a földesurak is kifejezetten támogatták az egyház fejlődését. Ennek köszönhetően a következő évben, 1766-ban a templomnak már deszkamennyezetet is készítettek. A püspök érdeklődését, majd aktív támogatását is elnyerte az itt folyó egyházi munka. A plébánia létrejötte után két évvel már személyesen idelátogatott, vagyis 1766. július 24-én Canonica visitatio-t tartott.⁵¹ Ezen a napon Eszterházy Károly egri püspök bérmált és egyházlátogatást tartott. A felvett jegyzőkönyvből tudjuk, hogy az az évi munkálatok már javában tartottak, a templomot javították, de a mennyezet még nem volt kész. A püspök méretét tekintve a lakosságnak elegendőnek tartotta a templomot. Az első hiteles adattal a lakosság lélekszámáról is e látogatás ajándékozott meg minket. A hívek ismertetésénél ugyanis ékes latinsággal leírták, hogy gyónóköteles Györkön ekkor 521 fő, még nem kötelees 246, tehát az összlakosság 767 lélek. További lényeges adat, hogy minden lakos magyar nyelvű és katolikus.

Az egyéb felszerelés rekonstruálására jól használható az első plébános által készített fennmaradt leltár.⁵² Ez alapján a templom viszonylag jól el volt látva a szükséges felszereléssel. A sekrestyében volt egy asztal, rajta kis szekrényke a kehely, s felszerelése számára. Egy láda a fehérmeműek részére, 2 lóca. 4 miseruha felszereléssel, 2 külön stóla, 3 karing, 3 alba, 5 humerale, 2 cingulum, 6 korporáló, 16 purificatorium, 6 palla, 5 burza, 4 kéztörő, 1 volum.

A templom „ércneműi”: 1 ércfüstölő, 9 csengő, 1 érc függőlámpa, 1 rézciborium fedővel, 1 aranyozott réz monstrancia, 1 aranyozott réz pacifikálé, 3 bádóg olajtartó, 1 áldozati bádóg pohár (a hívek áldozására?), 2 bádóg ampulla egy tálcával.

Templomi berendezés: három színes faragott oltár, 4 alsó terítő (tobalea), 6 oltárterítő, 5 selyem stófia (díszítő elem?), 1 mennyezet (ukbella), 5 selyem lobogó. 1 hordozható Mária kép, 1 kisebb, a halotti tumba részére, 1 hordozható kis Jézus, 1 hordozható nagy feszület, 3 misekönyv.

Érdekes módon, ellentétben az egyházlátogatás adataival, Hantsok plébános négy harangról írt. Az igen régi nagyról, melynek koráról, megáldásáról senki sem tudott, az 50 fontos Illés, és a 30 fontos Mindenszentek tiszteletére Eszterházy püspök által megáldottakról, valamint a szentély feletti kis harangról (inkább talán kicsi csengőről). Ez nem volt megáldva, vélhetőleg ez lehetett a beteghez kísérő, vagy lélekváltás harang. Ennyi kinccsel, felszereléssel indult meg az önálló plébániai élet.

A felszerelés azonban évről-évre gyarapodott adományokból. 1768-ban a plébános új főoltárt állíttatott fel, s ekkor készült a Szt. Kereszt mellékoltár is özv. Szuhai Györgyné Kantsár Katalin költségén. 1771-ben új szószék készült a plébános és a templom költségén. 1772-ben egy nagyobb kelyhet szereztek be a felszerelésével együtt özv. Szuhainé költségén. 1773-ban miseruhát vettek templomköltségén, új orgonát 5 változattal szereztek be. 1781-ben új zsendelytetőt kapott a templom saját költségén.⁵³

Még a plébánia újjászervezése előtti időktől volt vallásos társulat Györkön. 1728-ban hagyta jóvá az egri püspök a Sarlós Boldogasszony Társulatot, s az ennek oltalma alatt álló

⁵¹ KOVÁCS Béla 1997. 148–152.

⁵² Historia Domus I. kötet 1.

⁵³ Historia Domus I. kötet 5.

Testvérület konfraternitást. A Társulat szabályzatát az 1766-os egyházlátogatás is helyben hagyja, kivéve a 14. pont egyik felét törölte a püspök.⁵⁴ Ez azt mondta ki, hogy aki tagja lett a Sárlos Boldogasszony Társulatnak, tetszés szerint kitörölthette nevét a Testvérületből. Viszont helyben hagyta a püspök a szabály másik részét, hogy aki rossz s javíthatatlan erkölce miatt méltatlan a Testvérülethez, azt ki lehet zárni belőle. Volt a „Sárlos Társulatnak” 3-4 kilányi őszi s ugyanannyi tavaszi magot befogadó szántója, amit a tagok vetettek be. (Egy pozsonyi mérő = véka 61.5 liter, egy bécsi mérő = véka 42.3 liter, egy köböl = 1 kila = 2 mérővéka). Számadást azonban a plébános előtt eddig nem tettek, 1766-tól a püspök kötelezte őket a plébános előtti számadásra. A pénztár pénzkészlete 20 Ft 45 kr volt.

Téglási József debrői plébános, főesperes 1770. május 10-i látogatásának okmányából tudjuk⁵⁵, hogy a püspök a legméltóságosabb Oltáriszentség Társulatának felállítását is elrendelte. Ez méltóságban az első misztérium, privilégiumokkal, búcsúkkal ellátva. A főesperes előírta, hogy a plébános most már kérje ennek a felállítását, valamint a templom védőszentjeinek ünnepére az apostoli búcsúkat. Ez a búcsúokmány csak 1803-ból keltezve a következő Canonica Visitatio okmányai között található.

A templom jövedelme nem túl jelentős. Perselypénzről nincs adatunk. De volt a templomnak 2 tinója, 1 üszője, volt 4 köböl őszi, s 4 köböl tavaszi vetőmagot befogadó szántója, annak munkáit a község adta. Viszont sem pénze, sem pénzesládája nem volt.⁵⁶

Az egyházlátogatási jegyzőkönyvből tudjuk, hogy a templomban senki sem volt akkor eltemetve. A püspök meghagyta, hogy ne is temetkezzék oda senki, a templom körül sem volt szabad, csak 2 ölön túl temetni. A főesperes az idézett 1770. évi látogatásakor azt parancsolta a község vezetőinek, hogy a templom körüli temetőt kerítsék körül, hogy az állatok ne járassanak oda be. Ez a temető szűk. Azért parancsolta még azt is, hogy a földesúrtól új temető területet kérjenek, azt is kerítsék körül, s a sírhelyekkel okosan gazdálkodjanak. A sírok egymás mellé kerüljenek, ne szanaszét, hogy az új temető sokáig elég legyen. Ennek hatására az új temetőt 1781. június 4-én áldották meg. Ez a ma is használatban lévő temető észak-keleti része. Idők folyamán persze dél felé a közútból, nyugat felé pedig (kétszer is) a szántók végéből bővítették már területét.⁵⁷

Hantsok plébános így írta le saját jövedelmét⁵⁸: A plébániának van két rétje. Egyik a Szőlőske alatt az árokszállási útra járóban. Közepes terméskor 6 kocsi szénát terem. A másik a Négy linea részen Gyanda patak mellett. Ugyanolyan, mint az első. – Van 2xhárom szántója (a 3 dűlőben egy-egy). a. Nyergellő. b. Árok mellett. c. Szakasztban. Egyenként 16-18 kilás (16 kilás, 32 vékás = kb. 8 q vetőmagot befogadó 7-8 magyar hold) föld. Ezek a plébános javadalmi földjei. Egyéb jövedelmek sorában kapott két véka búzát és 24 krajcár párbért családonként. Özvegyek a felét fizették. Évi deputatumot a nép fizette, és pedig az őszi vetésnél három szántásba vetik a plébános nyolc kila vetőmagját. A tavaszi vetésnél ugyanennyit. A község mindkét vetést learatja, a plébános kertjébe behordja. A nyomtatás a plébános gondja. Adtak még: 12 kocsi tűzifát, 8 kocsi szénát, 12 mérték (justa. 1 justa kb. 0.7 liter) vajat. Vajon kívül kapott a plébános sajt helyett minden tehéntől egy fejést. A három nagy ünnepre 3 imperialis bort.⁵⁹ (1 imperialis = 4,5 liter) Valamint az egy hízott sertés

⁵⁴ KOVÁCS Béla 1997. 149.

⁵⁵ Hivatkozza MAKSA János 1980/II. 6.

⁵⁶ KOVÁCS Béla 1997. 150.

⁵⁷ MAKSA János 1980/II. 6.

⁵⁸ Historia Domus I. kötet 6.

⁵⁹ Talán az áldozók számára szánt bor lehetett ez.

és a só-járandóság fejében a bíró fizetett további kilenc rénes forintot, faggyú helyett 45 krajcárt. A királyi tized nyolcadrészéért a községgel való megegyezés szerint kapott. A stóla is az egyházmegyei előírás szerint történt. Maksa számításai szerint ez mintegy 294 r. Ft és 30 krajcár éves jövedelmet eredményezett.⁶⁰

Nem esett még szó a többi egyházi előjáróról, vagy ahogy akkor mondták, a „szabadosokról”. Fontos segítő volt Györk első név szerint is ismert kántora, Tót János. A klasszikus kántori teendők mellett gyakorlatilag ő vezette az iskolát és ő volt a falu jegyzője is, aki a község közigazgatási, politikai ügyeit is intézte.⁶¹ Ő a jegyzőkönyv szerint a hitvallást letette, kötelességének folyamatosan eleget tett. Jövedelmét is ismerjük, minden családtól egy véka gabona és 12 krajcár. Továbbá két köblös őszi vetésű, 3 kila tavaszi vetésű föld, 2×négy nyári kocsi összegyűjtött széna, 2×négy kocsifa tűzifa, só, szalonna helyett 3 ft. Ekkortól bizonyítottan működött iskola is Györkön, mert a kántor az iskolás gyermekek tanításáért minden gyermektől havonta 1 garast kapott. A téli tűzifáról az iskola fűtésénél az iskolát látogató gyermekek szülei gondoskodtak. A stóla úgy kis, mint nagy temetéskor 15 krajcár, olvasott miséből 18 kr., énekes miséből 33 kr., liberás miséből 45 kr. A zsoltárok háznál éneklésért 1 imperialist kapott. A szántóján végzett munkát a lakosok adták, de a községtől tágas lakás is kapott, melynek fenntartása is a község feladata volt.⁶² Maksa János számításokat végzett, s ez alapján a jövedelem értékét a szolgálati lakásban, mintegy 5 kila = 2,5 hold földben, valamint összesen 113 r. Ft, 30 krajcárban állapíthatjuk meg a kántorságért.⁶³

Az 1770 évi idézett főesperesi látogatáskor egy ponton történt lényeges változás, az iskola szerepét, jelentőségét növelte, hogy a község átvállalta, megváltotta a gyermekek tanításáért addig járó havi egy garast, vélhetőleg mert nem mindenki fizette vagy tudta fizetni. A kántor e jövedelme ennek következtében biztossá vált, viszont kötelezték a falu minden gyermekének oktatására. Ezzel függött össze, hogy a plébános meg köteles volt gondoskodni arról, hogy a szülők gyermekeiket küldjék is ebbe az elemi iskolába, az ún. triviális iskolába. A plébános feladata lett összeírni 7 évtől 14 évig az iskolásokat, a szülőket buzdítani a gyermekek iskolába küldésére, a hanyagokat felszólítani kötelességükre, vagy akár a helyi bírák által megbüntettetni. Az iskola súlya, szerepe annyira megerősödött, hogy a tanítóskodó, jegyzősködő kántor ekkortól a gyermekek mellé instruktort vagy preceptort alkalmazott, aki állandóan csak a gyermekekkel foglalkozott, ő tanította a hit elemeire és az olvasásra őket. Az iskolások számának jelentős növekedése már is a kántorlakás átalakításához vezetett. 1770 őszéig a hívek a kántorlakáshoz egy különálló szobát ragasztottak, ahol a fiúk és a lányok külön oktatása történt.

Az egyházlátogatási jegyzőkönyv megemlékezett Mészáros János harangozóról is. Ő minden családtól fél véka búzát kapott szolgálataiért, s a község biztosította neki a lakást, valamint két kilás őszi, ugyanennyi tavaszi vetőterületet (kb. két hold) is. A behordást szintén a község végezte. További öt kocsi szénát termő rétet kapott, amit viszont magának kellett művelni. Készpénzt a községtől nem kapott, de mentes volt a közterhektől.⁶⁴

⁶⁰ MAKSA János 1980/II. 7.

⁶¹ KOVÁCS Béla 1997. 150.

⁶² KOVÁCS Béla 1997. 150.

⁶³ MAKSA János 1980/II. 7.

⁶⁴ KOVÁCS Béla 1997. 150.

4. kép. Ezüst templomi kehely 1812-ből

A lakosság vallásos erkölcsi életéről, érzületeiről, mindennapjairól inkább a főesperesi vizit feljegyzéseinek sorai között olvashatunk 1770-ből. „Vannak, akik alig várják az Úrfelmutatást, s máris fuinak a miséről. Szószékről oktató a nép, hogy a teljes misét végig kell hallgatniuk. Ha a figyelmeztetés után is megtörténnék, mások üdvös példájára a legközelebbi ünnepen ezeket a bűnözőket a községi bírók segítségével meg kell vesszőzni a templom előtt. A kisgyermekes anyákat figyelmeztetni kell, hogy inkább maradjanak otthon, mintsem a mise bevégezése előtt hazaiparkodva, másokat zavarjanak, s rossz példát adjanak. Az is tudomásomra jutott, hogy a húsvét másod-, s harmadnapját vegyes öntözködéssel elvilágiasítják. A bírók e kihágásokat szüntessék meg. Az esküvői ebédeken, vacsorákon szokás a poharat kiinni, s csókot adni egymásnak, ezt is szüntessék meg. Mert ebből sok rossz baj, botrány, házastársak közti viszály keletkezett.”⁶⁵

Az 1770-es évek a legnagyobb változást a falu életében mégsem az egyházszerkezéssel, iskolafejlesztéssel hozták. Ekkor zajlott ugyanis az egész országban Mária Terézia úrbérrendezése. Az Urbárium a györki jobbágyok helyzetét is jelentősen átalakította. A rendelet nem hozta feltétlen jobb helyzetbe a jobbágyokat, de maga a tény, hogy meghatározta a jobbágytelek belső és külső tartozékait, rögzítésre kerültek kötelezettségeik, egyfajta konkrét írott szerződés készült, önmagában előrelépést jelentett.

1770-ben a kilenc úrbéri kérdőpontra a következő tájékoztatást adták a györki előjárók: „Ezen helységben házhelyekre (jobbágytelkekre) soha fundus elosztva nem volt, hanem kinek-kinek értéke (igaereje) szerint minden házhely után földeti, réjtjei kiadattak.” A földesúrnak járó füstpénz ekkor egy összegben az egész falunak évi 15 Ft, 80 tojás, 4 csirke, 1 lúd,

⁶⁵ 1770. évi főesperesi látogatás jegyzőkönyve. Vámosgyörki plébánia, Iratokmányok 1. csomó (ún. ősokmányok)

1 borjú, tehenenként 1 icce vaj, 1 zsák, kilenceddézsmma természetben, robot szükség szerint. A jobbágybirtokok terjedelme igen változó e pontra adott válasz szerint, 8–35 kishold között ingadozott.⁶⁶

Páratlan forrás számunkra a község fennmaradt Urbárium.⁶⁷ Az 1771. évi úrbérrendezés során a falut második osztályba sorolták, s így 28 kishold szántóföld és 10 kaszás rét adott ki egy egész jobbágyteleket. A község 38 7/8 telkén 54 telkes jobbágyot és 33 zsellért írtak össze.

A jobbágytelkek birtokjoga és megoszlása az 1771. évi úrbérrendezéskor

Haller generálisé	26 4/8 telek
Orczy Lőrincé	4 4/8 telek
Balogi Kataliné	1 telek
Almásy Pálé	2 telek
Orczy Antalné	1 telek
Okolicsányi Antalé	1 telek
Marsovszky Lászlóé	0,4/8 telek
Nikházyiné	2,3/8 telek
ÖSSZESEN	38 7/8 telek

A legnagyobb birtokos, Haller generális egésztelkes jobbágya volt Gyóny István, Gyóny Demeter, Fodor Jakab, Fodor Tamás, Medve József, Medve Mátyás, Szedmák András, Szedmák Ferenc, Szedmák István, Tóth András, Tóth Jakab, Kiss Demeter, Váczy Adalbert, a Bernád, Bella, Burzson, Galló, Kancsár, Kássa, Kőrösy, Mozsár, Szabó, Varga családok. Negyedtelkesek Kovács Gergely és Kovács György, Nagy István, Nagy Sebestyén, az ifjabb és idősebb Virág András, Kiss János, Váczy József, az Adám, Bencsics, Dankó, Gedei, Páló, Szuhai familiák. Míg a legfőbb földesúr saját házzal bíró zsellérei Balassi György, Balli János, Benke Mihály, Csonka György, Dallos András, Gyóny Mátyás, Kirják Ferenc, Kirják Mátyás, Kiss János, Kiss Pál, Kvarics József, Lukács György, Mozsár György, Mozsári Mihály, Nagy Ferenc, Petrik András, Racskó Pál, Réthi János, Szedmák György, Szedmák Mihály, Sági András, Sirásó István, Tóth Mátyás, Tóth Márton voltak.

Orczy Lőrinc báró egésztelkes jobbágya Ballagi Mihály, Kirják András, Medve György és Mezey László, míg féltelkese Burzson Tamás, zsellére pedig Balassi István, Balassi Urbán, Bukó János, Kancsár Mihály, Lakó Mihály, Varga György voltak.

Balogi Katalin⁶⁸ két féltelkes jobbágya Kovács Pál és Kiss Pál, míg Almásy Pál egésztelkese Tóth János, két féltelkese Petrik György és Medve Jakab. Orczy Antalnak egy egésztelkese volt, Tóth Farkas és egy házas zsellérje, Nádudvari György. Okolicsányi Antal telkes jobbágya Nádudvari János, házas zsellérje Szabó György. Marsovszky László féltelkese Réthi Farkas, míg Nikházyénak szolgál az 1/4 telkével Mozsár Mihály, az 5/8 telkével Gyóny András, a maguk 2/8-2/8-ával Sörögi Mihály és Sörögi András, míg egy házas zsellére is összeíratott, Mozsár Adalbert.

⁶⁶ SOÓS Imre 1975. 498.

⁶⁷ HML. IV-1/h/4. 2538. Vamos Györk Helységnek Urbarioma

⁶⁸ Sokan átvették Soós Imre elírását (SOÓS Imre 1975. 498.), s azóta Bagi Katalin fordult elő több helyen.

A névsort azért is érdemes elemezni, mert az itt olvasható családnevek meghatározó része a mai községnévsorból is ismerős lehet. A korábbi adatokhoz képest, látszik, hogy az úrbárium egy nagyon erős zselléresedési folyamatot tükröz. 1770-ben, az úrbérrendezés előtt 92 telkes jobbágy szerepelt az összeírásokban és úrbéri házas zsellér összeírásra nem került⁶⁹, most az 54 telkes jobbágy mellett már 33 zsellért is jelöltek. A viszonylag szűk határ az ekkor összeírt 88 jobbágháztartásnak már kicsi. Az élet pedig törvényszerűen azt hozta, hogy ezek a jobbágyi telkek fokozatosan tovább aprózódtak, miközben a XVIII. század végétől a földesurak is igyekeztek a jobbágy-szántók, rétek, legelők terhére a majorsági szántó területét növelni, melyet persze leginkább jobbágybérletbe adtak ki. A folyamat végpontján, az 1848. évi jobbágyfelszabadításkor az arány már meg is fordult. Az akkor is még csak 56 jobbágháztartásra már 82 úrbéri házas zsellér jutott.⁷⁰

A telkes jobbágyok és zsellérek megoszlása 1771-ben

Földbirtokos neve	Jobbágy			Zsellér	
	Egésztelkes	Féltelkes	¼ telkes	Házias	Házatlan
Gróf Haller generális	23	–	14	24	–
Báró Orczy Lőrinc	4	1	–	6	–
Balogi Katalin	–	2	–	–	–
Almásy Pál	1	2	–	–	–
Báró Orczy Antal	1	–	–	1	–
Okolicsányi Antal	1	–	–	1	–
Marsovszky László	–	1	–	–	–
Nikháziné	1	1	2	1	–
Összesen	31	7	16	33	–

Az úrbérrendezés előtti és utáni birtokkategóriák katasztrális holdakban

Birtokkategória	1770	1771	1788
Jobbágyszántó	854	820	1104
Úrbéri rét	310	300	–
Majorsági szántó	–	–	323
Község			52
Jegyző, plébános együtt			23

Az úrbérrendezés alapján minden jobbágy és házas zsellér évi egy forint „census”-t fizetett a földesuraknak. A „konyhára való” természetben, évente egy icce vaját, 12 darab tojást, két-két darab csirkét és kappant kellett adnia. A robotkötelezettség keretében hetente egy napon „két marhával maga szekérével, szántáskor mindazonáltal négy marhával, maga boronájával, s ekével Uraságnak dolgozni tartoznak napkeltétől-napnyugtáig”. Ez évi 52 igásnapot jelentett, amit hetente két napi „kézi szolgálatra” lehetett átváltoztatni. Négy egésztelek összefogva évente egyszer négyökrös szekérrel úgynevezett hosszúfuvarat adott. A gabona, kender és len, valamint a bor termeléséből kilenced járt a földesúrnak.

⁶⁹ SOÓS Imre 1975. 498.

⁷⁰ SOÓS Imre 1975. 498.

A rendezés természetesen Vámosgyörkön fölírta a kedélyeket, számtalan panasz érkezett a rossz, gyenge minőségű helyen kimért szántókra. Báró Haller Antónia a majorsági területet igyekezett kiterjeszteni, a jobbágyok az addig műveletlen részeket fogták volna föl. Az egyik fél növelni, a másik csökkenteni igyekezett a jobbágytelkek számát. Az úrbérrendezéskor még csak 820 kataszteri holdnyi jobbágyszántó 1788-ra 1104 kat. holdra emelkedett.⁷¹ Az úrbárium a korcsmáltatást úgy rögzítette, hogy a jobbágyok Szent Mihálytól karácsonyig, azaz a szürettől az év végéig mérhettek bort a településen. A többi kilenc hónapban a földesuraké volt e jog, melyet természetesen árendába (bérbe) adtak. Okolicsányi földesúr Nádudvari nevű egy szem telkes jobbágya viszont ispánnak kiáltotta ki magát, korcsmát tartott a maga házánál egész évben s a közadóból sem vette ki a részét.⁷² A korlátozott földterület ügyeskedésre kényszeríti a györkieket. Még a tehetősebb gazdák is fuvaroztak, kereskedtek, vitték a termékeket, hajtották az állatokat a jázsági és a gyöngyösi vásárookra. A község öntudata, önkormányzata is erősödött. A falu 1784-től használta a vármegye által jóváhagyott első pecsétjét, melynek rajzolatán szív alakú tönkből kihajtó stilizált tulipán látható az 1784-es évszámmal övezve, míg körirata: VAMOS: GYÖRK: PECSSETI feliratot tartalmazza.

Az akkor élők, úgy érezhették, kifordult a világ a sarkaiból. Átalakult a falu, megváltozott a birtokszerkezet, megéledt az egyház, a korábbi 30-40 házhoz képest 1786-ban már 111 ház állt a faluban, s már 157 család vallotta ekkor magát györkinek, pontosabban 917 ember. Az élet „hihetetlenül felgyorsult”, a Jázságtól a Mátráig piacoztak, s az úrbérrendezés előtti állapotot mint egy végtelenül békés de tespedt kort emlegették.

Ezt azonban nem élhette már meg az egyházat újraszervező, intézményeit kialakító idős plébános, Hantsok Miklós. Ekkoriban egy 50 éves ember már erősen korosnak számított, ő pedig 65 éves fejjel lett itt az első plébános. 19 évig, 1783-as súlyos megbetegedéséig gyümölcsözően épített. Plébánia könyveiben még az is fennmaradt, hogy februártól kisegítésére Kiss István ferencdi szerzetes érkezett Gyöngyösről a faluba. A beteg plébános még 1783. májusában, júniusában is végzett temetéseket, de július 23-án őt is elragadta a halál. A györki halottak anyakönyvében szép gyászjelentése van: „A különböző plébániákon a lelkek gondozásában kifejtett munka után maga a vámosgyörki plébános: Főtisztelendő Hantsok Miklós, az egri székesegyház kanonokja, életének 84. évében, július 23-án éjjel 1 órakor lelkét visszaadta a Teremtőnek. Legyen neki örök nyugodalma.”⁷³

Mivel a mostani temető 1776 óta használatban van, mára már jeltelen sírját valahol itt őrizi a föld. A nyitásakor jóval kisebb alapterületű sírkert legrégebb, északkeleti részének közepe felé temethették el, az akkori temető központjában.

A korabeli fennmaradt anyakönyvekből egyébként tragikus egészségügyi helyzet rajzolódik ki. Főleg a gyermekhalandóság mutatói a megdöbbentők. Az első fennmaradt 10 év adatait vizsgálva, 1764 és 1773 között 284 halottat anyakönyveztek Vámosgyörkön. Ennek mintegy 25%-a volt csak felnőtt, azaz 70 elhunyt, 7 fő 10–18 év közötti, míg a további 209 halott 10 éves életkor alatt hunyt el. A közhiedelemmel ellentétben a legveszélyeztetettebb életkor koránt sem az újszülötteké volt, hisz egy hónapos életkor alatt a gyermek halottak mindössze 17%-a szerepel (836 elhunyt), sőt egy éves életkort is csak további 17% nem él-

⁷¹ SOÓS Imre 1975. 498.

⁷² HML. Közgyűlési iratok, 1775:200.

⁷³ A latin nyelvű bejegyzés a Vámosgyörkön fennmaradt legrégebbi vegyes anyakönyv 237. oldalán szerepel.

te meg (37 kisgyermek). Az elhalálozott gyermekek döntő többsége 1–2 éves korában hunyt el, s életkoruk növekedésével életesélyük is ezt követően látványosan javult.⁷⁴

Gyermekhalandósági mutatók 1764–1773 között

Elháltak életkora	száma	százalékos arány
1 hónapos korig	36	17
1 éves korig	37	17
1 éves	48	22
2 éves	40	19
3 éves	15	7
4 éves	13	6
5 éves	9	4
6 éves	4	2
7 éves	3	1
8 éves	2	1
9 éves	2	1
10 éves	2	1
10–18 éves	5	2

1810-ből az Főegyházmegyei Levéltárban fennmaradt a település egyházi viszonyait leíró egyházlátogatási jegyzőkönyv. A templomot igen szegényesnek írja le, mely eleve rossz helyen, a falu közepén, de mélyedésben, nedves helyen állt. Falai már akkor előregedtek, gyengék. A már ismertett három oltár mellett egy ötváltós orgonát, egy fa szószéket és réz keresztelőkutat soroltak föl. A sekrestye bár boltzott volt, a jegyzőkönyv mégis szűk és nedves volta miatt alkalmatlannak tartotta.⁷⁵

1826-ban Brudern József földesúr, kegyúr támogatásával nagyszabású felújítások indultak el a templomnál. Rábl Károly gyöngyösi építőmester meghosszabbította a templomot, s egyben meg is magasztotta és be is boltozta.⁷⁶ E jelentős és költséges felújítások kapcsán, talán azok végeztével kerülhetett ki a templom falára a kegyúr címere 1831. évi dátummal, mely címer jelenleg is megtalálható másodlagos elhelyezésben a századfordulón épült templom falában.⁷⁷

⁷⁴ A szerző által készített vizsgálatok a Vámosgyörkön őrzött eredeti anyakönyvek feldolgozásával keletkeztek. A halotti anyakönyvek 1764-től, a házasságkötésiek 1765-től, míg a születésiek 1774-től a településen eredetiben fennmaradtak.

⁷⁵ Érseki Gyűjtemény, Egri Érseki Levéltár, 1810. Canonica visitatio

⁷⁶ DERCSÉNYI Dezső – VOIT Pál 1978. 663.

⁷⁷ Vámosgyörk 1696-ban felszabadult a török megszállás alól, s a legfőbb birtokosa báró Haller Sámuel egri várkapitány lett a kamarai adminisztráció kegyéből. A falu kegyura a Haller család maradt, egészen 1796-ig, amikor báró Brudern József nőül vette Haller Antóniát. A Brudern család 1801-ben már kimutathatóan kegyúri prezentálási jogot gyakorol, hisz Imrey Pált ők jelölték plébánosi kinevezésre. Báró Brudern József nagylelkű kegyúr volt, segített a II. sz. iskola felépítésénél, az 1826. évi templom-felújításnál, az 1831. évi plébánialak bővítésénél. 1834. február 1-jén, a „halotti” szentségek felvétele után Pesten halt meg, s Gyöngyöstarjában temették el. Két milliónál több adóssággal hagyott hátra, s mivel az örökösök közül gróf Draskovich Károly 500 000 Ft terhet átvállalt, birtokba kapta a Brudern család gyöngyösi, halászi, vámosgyörki, tarjáni, patai, szentjakabi, visontai, tarnóczai birtokait. A többi a kancellária bérbe adta a tehertömeg törlesztésének érdekében. 1834-ben gróf Draskovics Károly a vámosgyörki javait bérbe adta a Nagyfügeden lakó Almási Ernánelnek 72 ezer váltóforintért 32 évre. Almási később a kegyuraságról szólólván a szolgabíró és az esküdt előtt kijelentette: „Én nem templomot vettem, hanem jobbágyokat”. A kegyúri jog gróf Draskovichnál maradt, aki gyakorolta is ezt. A toronyépítésnél ő adta beleegyezését a templom készpénzének felhasználására. Minden évben Draskovich ügyvédje írta alá a templomszámadásokat. 1851-től ez a jog a Brudern birtok új tulajdonosát illette, az egyébként református Visontai Kovách Lászlót. Azonban ő is nemleges választ ad. „Sem apám, sem én nem bírtuk a kegyúri jogokat, s nem vállaltuk a terheket sem”.

A templom átalakítása azonban nem ért véget. 1836–37-ben Fischer József gyöngyösi építőmester – Rábl Károly tervei alapján, megmagasította a kőtornyot. S legvégül 1846-ban – mintegy megkoronázásaként Szagula József plébános szervezőmunkájának –, a belső díszítések felújítására és új főoltárkép festésére is sor került Braun István festőművész által.⁷⁸

A XIX. század első harmada, s maga a reformkor egyfajta gazdasági fejlődést mutat. A napóleoni háborúk negyedszázada a magyar mezőgazdasági termékeknek konjunktúráját jelentett, s azt eddig is tudtuk, hogy a földesurak, nagybirtokosok éltek e gazdasági virágzás adta lehetőségekkel, de Vámosgyörk példáján az is látszik, hogy a jobbágyok, a falu is hasznát látta. Az útviszonyok javultak, a közlekedés biztonságosabbá vált, s mind több györki vitte termékeit a jársági és a gyöngyösi vásárra. A kereskedelem szerepének növekedését mutatja, hogy már 1828-ban a falu 1072 lakosa közül 10 fő izraelita vallású. 1807-ben előbb csak bővítették a falusi iskolát, 1848-ban viszont már új helyen, két tantermes épületet építettek a falu közepére, a volt tanásház telkén, iskolának.⁷⁹

Az itteniek közlekedését évszázadok óta fahidak segítették mind a Rédei-, mind a Gyöngyös- és a Külső-Méres-patakon. A Mátra közelsége miatt a fa volt az a nagy tömegben rendelkezésre álló, jól megmunkálható építőanyag, mely az ügyes kezű faragó molnárok, ácsok keze nyomán járhatóvá tette a környéket. Ezek a hidak rendszeres karbantartást igényeltek, nagyobb áradások, tartós magas víz esetén valósággal újjá kellett építeni őket.⁸⁰ Heves és Külső-Szolnok vármegye Gyöngyösi járásában elsősorban az országút hídjait kezdték el átépíteni a reformkorban állandó kőhidakká. Ennek jelentőségét most talán kevéssé értékeljük, de akkoriban jellemző volt, hogy még az országos jelentőségű utakon is szüneteltetni kellett a forgalmat az esős őszi és a tavaszi olvadásos időszakokban. A reformkor idején elindított út- és hídépítés valóságos közlekedési forgalmat idézett elő. A vámosgyörki közhiedelemmel ellentétben⁸¹ – mely az abszolutizmus korára teszi a györki kőhidak megépültét – bizonyítani lehet, hogy a falu határában szintén a reformkorban és feltehetőleg a gyöngyösi Rábl Károly kőművesmester kivitelezésében készültek el a kőhidak.⁸² 1847. szeptemberében járásonként felmérte a megyei „rendszerint való inzsellér” egy műszaki ellenőrzés keretében a járás hídállományát, s már ekkor három kőhíddal szerepel a felsorolásban Vámosgyörk.⁸³

Vámosgyörk és Adács között ercdetűleg a határban négy kőhíd épült, de mára csak három maradt meg. A Rédei-patak feletti ún. háromnyílású (3 – 4 – 3 öl), a Gyöngyös-patakon két-nyílású (2 – 2 öl), a Külső-Mérges-patak felett pedig egynyílású erősen ferde híd áll. Az idők folyamán elbontották az útszakasz Tarján-patak fölötti kőhídját, mely egy egynyílású, 15 méter hosszú, a többiekkel egyszerre készült építmény volt.⁸⁴ Mindhárom fennmaradt híd igen lapos kosárvívíboltozattal készült, de a viszonylag rövid útszakaszon a folyamatos közlekedést kevesebb híddal nem lehetett volna biztosítani. Érdekességként közlöm, hogy amikor a két település között a vasúti fővonalat építették, a töltésnek öt vasúti hidat kellett készíteni.⁸⁵

A Rédei-patak hídjánál, másodlagos elhelyezésben találjuk a község legszebb szobrát, a Nepomuki Szent János szobrot. A szoborról már az 1803-ban kelt egyházi feljegyzés is megemlékezett, de jelenlegi helyére a híd megépítését követően kerülhetett. Az ország számta-

⁷⁸ DERCSÉNYI Dezső – VOIT Pál 1978. 663.

⁷⁹ MISÓCZKI Lajos 1993. 4.

⁸⁰ B. HUSZÁR Éva 1998. 35.

⁸¹ Ezt a téves építési adatot (1860) közli például CSÍK Béla. Mi újság? 1999/december 18. old.

⁸² B. HUSZÁR Éva 1998. 26.

⁸³ HML. IV-8/1. 1790–1860. Heves és Külső-Szolnok Vármegye mérmökének iratai IV-8/4. (1847)

⁸⁴ B. HUSZÁR Éva 1998. 48.

⁸⁵ CSÍK Béla 1999. 18.

lan helyén megtalálható a vízen átkelőket oltalmazó Nepomuki Szent János szobor, de Vámosgyörkön napjainkban is különösen kedvelt. A világháborúban aláaknázott híd 44 év alatt sem robbant fel, s ezt a csodát a györkiek csakis a védőszentnek tudják be.⁸⁶

5. kép. Báró Brudern család címere a templom falán (1831). Czímer Tamás felvétele

A növekvő lélekszámú lakosság a szűk határban megélhetési gondokkal küzdött. A tehetősebbek ezen más községek határában bérelt földek művelésével igyekeztek segíteni. Almásy József 1822–1825. között például Süly pusztát adta bérbe vámosgyörki és viszneki jobbágyoknak.⁸⁷ 1836-ban elkezdődött egy hosszadalmas telekvita. A jobbágyok a jobbágykézen lévő területek, a földesurak a saját tulajdonú, de ingyen jobbágmunkával megművelt majorsági földek növelésében voltak érdekeltek. Az 1836-os úrbéri összeírás jelentős eltérést mutat a korábbi állapothoz képest. Korábban 38 7/8 jobbágytelket tartottak számon és 33 házas zseléért, most viszont a jobbágytelki állomány 4 6/8 telekkel megnőtt, azaz 43 32/40 jobbágytelekről szól, viszont már 79 házas zseléért állapít meg. Csakhogy a megemelt jobbágyi területekből 1 telket Okolicsányi Ignác, 1 8/10 telket pedig Malatinszky Lászlóné a Tripartitum I. rész 40. cikkelyére hivatkozva egyszerűen elfoglalt.⁸⁸ 1837-ben már a Helytartótanács előtt volt a vámosgyörki zseléerek panasza, mely szerint „a földesuraság őket régtől fogva fennálló zseléri állapotjokban háborgatván, curialis jobbágyokká tenni szándékozna.”⁸⁹

Még 1837-ben elkezdődött az úriszék előtt a per, melyben tíz év múlva, 1847-ben született ítélet. Ennek értelmében 45 6/8 jobbágytelek állapítatott meg, azaz 35 egész, 18 fél, valamint 1–1 1/4, 3/8, 1/8 telek kiosztásban. A telkes jobbágyok 1285 hold szántón, 452 hold réten osztoztak.

⁸⁶ HORVÁTH László gyűjtése 2001.

⁸⁷ HML. Közgyűlési iratok, 1830: 58.

⁸⁸ Heves és Külső Szolnok Vármegye 1836. évi úrbéri összeírás. Adatait Közli SOÓS Imre 1971.

⁸⁹ HML. Közgyűlési iratok, 1837: 200.

A jobbágytelkek birtokjogának megoszlása 1847-ben⁹⁰:

Kovács János	32 2/8 telek
gr. Szapári József	6 3/8 telek
Nemes János	2 1/8 telek
Dobóczy Ignác	1 telek
ózdí Sturman Andrásné	1 telek
ÖSSZESEN	45 6/8 telek

A jobbágyingatlanoknak földesúri birtoktól való elkülönzése iránt indított úriszéki perben az 1847-ben kelt ítélet úgy döntött, hogy a közös legelőből minden egész jobbágytelek és minden nyolc zsellér együtt 8–8 kisholdat, összesen 474 holdat kap. Ezen ítélet alapján hajtották végre a birtokelkülönzést és úrbéri tagosítást 1848-ban.

A földbirtokosok között új nevekkel találkozhatunk. Ennek oka, hogy Petrovay Farkas több más birtokával együtt 1837-ben 32 évre a vámosgyörki birtokát is bérbe adta az ózdí Sturman Andrásné Szerencsi Katalinnak, de 1842-ben a korábban birtokos Orczy János is megvált vámosgyörki területeitől, csakúgy mint 1839-ben Gosztonyi Antalné.⁹¹ Ezen birtokcserével érte el a korábban csak Kovácsnak emlegetett református Visontai Kovách család, hogy 1842-re a község legnagyobb birtokosává váljon.⁹²

Érdekes megvizsgálni azokat az adatokat, melyek a vámosgyörki jobbágyok helyzetét mutatják az úrbérrendezéstől a polgári kor beköszöntéig. Alább a polgári korszakba átvitt paraszti és majorsági birtokok kiterjedése, katasztrális holdakra átszámítva. (1770: úrbérrendezés előtt, 1771: úrb. rend. után, 1848: birtokelkülönzés előtt.)⁹³

	1770	1771	1788	1848. évben
jobbágyszántó	854	820	1104	964 kat. hold
úrbéri rét	310	300		340 kat. hold
elkülönzött legelő				356 kat. hold
majorsági szántó				
(jobbágybérletben)			323	? kat. hold
úrbéri telekmennyiség		38 7/8		45 6/8 telek
telkesjobbágy	92	54		56
úrbéri házas zsellér		33		82

Teleknagyságcsoportok:

	1 ¼	egész	fél	negyed	5/8	3/8	1/8 telek
1771.	1	30	6	16	1	-	-
1848.	1	35	18	-	-	1	1

⁹⁰ SOÓS Imre 1975. 498.

⁹¹ Egri Főkapitány Hiteleshelyi Levéltára Prot. XX. Nro. 389–390.

⁹² MISÓCZKI Lajos 1993. 4.

⁹³ SOÓS Imre 1975. 496.

Családok, házak száma:

Év	1786	1851
családok száma	157	232
házak összes száma	111	174
ebből urasági ház		5
telkesek háza		63
zsellérház		90
egy funduson 2 ház		10
egyéb ház		8

Az 1848-as forradalom híre március 17–18-án jutott el Vámosgyörkre, a várakozás és izgalom tapintható volt. A jobbágyok, de még a felvilágosultnak mondható földbirtokosok is várták a jobbágyfelszabadítást, csak azt tekintették kérdésesnek, hogy a volt földesurakat miként, hogyan kell kártalanítani. Országos mintára megalakították a vámosgyörki nemzetőrséget, mely április, május hónapokban a közrend és közcsend felügyeletére létesült, ekkor még szó sem volt arról, hogy fegyveresen háborúba kell vonulni. A korábbi adatokkal ellentétben az 1000 főnyi lakosságból 63 fő jelentkezett nemzetőrnek, ez a fegyverfogásra képes férfiaknak nagyjából 10–15%-t jelentette. A vámosgyörki nemzetőrök teljes névsora a Függelékben található.⁹⁴ A jobbágyfelszabadítás okozta lelkesedést jól mutatja, hogy jelentkezett a sok telkes jobbágy mellett a jegyző, a molnár, de még egy izraelita, Wolf Heber (ekkortól következetesen csak Héber Farkas néven!) is jelentkezett. Az áprilisi törvények a györki jobbágyok minden feudális jellegű szolgáltatását eltörölték. Ezek a napok valóságos eufóriával teltek, nem úgy mint a szomszédos szőlő-monokultúrák községeiben, ahol a szőlődézma kérdésének rendezetlenül hagyása még lázongáshoz is vezetett a kormány ellen. Gyöngyöstarjánban, de Gyöngyöspatán is – egyfajta földfoglaló mozgalom indult el, s a gyöngyösi huszároknak jutott az a dicstelen feladat, hogy felsőbb parancsra leverjék a paraszti mozgalmakat.⁹⁵

Persze, más dolog lelkesedésből feliratkozni egy nemzetőri listára, és megint más elmenni harcolni a szerbek ellen a Délvidékre. Az 1848. július 11-én az országgyűlésben Kossuth javaslatára közfelkiáltással megszavazott 200 ezres magyar honvédségbe is csak húzódozva jelentkeztek. Szeptember folyamán a zömmel Heves megyei toborzású 26. honvédszászlóaljba már sorsvetéssel újoncoztak, de a tehetősebb ifjak sokszor szegényebb sorsúakat fogadtak maguk helyett. A szabadságharcot 7 vámosgyörki küzdötte végig: Szabó Ignác hadnagy, Győry János huszár, Nagy András huszár, valamint Mezey László, Sőregi István, Sőregi János, Zsombori Lázár gyalogosok.⁹⁶ A szerbek ellen a délvidéken pedig nemzetőrként biztosan vitézkedett Kassa István, Medve István, valamint Zombori Gergely.⁹⁷

A község más módon is kapcsolódott a szabadságharchoz. A település földesura, Visontai Kovách László a forradalom elkötelezett híve volt, a haladó nemesség képviselője. 1848 nyarán a megye a haladóbb szellemű vezetőkől új tisztikart választott magának, s Visontai Kovách László ebben aktív szerepet vállalt.⁹⁸ Amikor pedig a fegyvereké lett a szó a tárgyalóasztal helyett az ország szabadságának megvédésében, a fiatal földesúr katonának állt. Még Vámosgyörkön is kevesen tudják, hogy a határ északi részén található szántóföld, az ún.

⁹⁴ P. KOVÁCS Melinda – KOZMA György Bertalan – SZABÓ Jolán 1999. 298–299.

⁹⁵ HORVÁTH László 1999. 15.

⁹⁶ Egri Érseki Gyűjtemény Levéltára

⁹⁷ P. KOVÁCS Melinda – KOZMA György Bertalan – SZABÓ Jolán 1999. 298–299.

⁹⁸ SZEDERKÉNYI Nándor 1893. 424.

Kedves-tábla, e küzdelem legmeghatóbb emléke. A közeli kápolnai csatában súlyosan megsebesült, öntudatlan földesurat Kedves nevű lova hazaszállította Vámosgyörkre, s így megmenekült, felgyógyulhatott. A ló elpusztultakor már állott a későbbi Visontai Kovách-kastély, s a hálás földesúr a hátsólovát a közeli dombon temettette el, s fölé állította máig fennmaradt sírkövét *KEDVES 1848–49.* felirattal.⁹⁹

1849. január 23-tól már a bevonult császári csapatokat kényszerült élelmezni a település. A viszony egyébként nem volt ellenséges, csak a teher lett egyre nagyobb, ahogy a császáriak a térségbe egyre több katonát vezényeltek a kápolnai ütközethez készülve. Windisch-Grätz csapatai március közepén adták fel véglegesen Vámosgyörköt, a szolnoki csata hírére fokozatosan Pest felé húzódtak vissza. 1849. április 2-án, a hatvani csata idején az egész falu segítette az átvonuló honvédsereg élelmiszer- és hadianyag-szállítását. Április 3-án a falu apraja-nagyja lelkesen üdvözölte a Jászberénybe tartó Kossuth Lajost és Görgey Artúrt.¹⁰⁰

A tavaszi hadjárat diadalittas napjait követően 1849. július 11-én az orosz cári hadak észak felől érték el a települést, s jelenlétüket utólag is csak a sáskajáráshoz lehet hasonlítani. A kiéhezett oroszok a határban minden elfogyasztottak. Így aztán a cári katonaság embervesztése jórészt nem is a csatákból eredeztethető, hanem a kolerajárványnak. Szagula plébános a háztörténetbe erről így írt: „*Legszerencsétlenebb napjaink következtek július közepétől, amikor a muszka sereg vidékünket ellepte, midőn kínos követelései mellett még a fehér nőket is megtámadtatással fenyegette. A helyben tartózkodott földes uraság asszonyát Borsodi Latinovics asszony őnagyságát, s vele a számtartója nőjét nagy rémülések mellett hozzám a parochiára futtatta, ahol magam sem voltam bátorságban. Mert éppen helységünk ünnepén Szűz Szent Margit vértanú napján maga is kardja kirántásával fenyegetett meg egy részeg muszka közember. Két tisztje pedig: egyik igen emberileg forgolódván, velem ebédelvén, s barátságba jöven (ez volt szibériabeli születés), négy ökröt (egyért 6 muszka aranyat adva) elhajtott. A másik tiszt egész durva, s ez volt cserkesz, elviselhetetlen követelések után: miszerént három óra lefolyása után rablással fenyegetett, ha minden harmadik házból egy ökröt, bizonyos mennyiségű abrakot, s kenyeret nem nyer. Végre annyira vitetett általunk, s az előbbi tisztársra által, hogy 8 ökor, 3 kocsi abrak, s 2 kocsi kenyérral megelégedve, eltávozott mind a kettő. A többi muszka sereget mink többé – hála az Úrnak, nem láttuk. De az eredmény lett a 12 ökor elhajtásának, hogy az utóbbi nyolcért is fizettek ugyan bankjegyekkel, ámbár csekély árat adván a 12-ért. A helybeli lakosság jósága oda járult, hogy a szerény árakat megbecsülték, s a lakosok, meg általam is kipótoltatott.*”

A szabadságharc leverése után a vármegye császári hadi biztosa, Kapy Eduárd ide is elküldte büntető embereit, de „*a rebellióban való részvételről senki nem tudott mondani semmit*”, az az a lakosság nem adta fel a forradalom és szabadságharc tevékeny helyi résztvevőit.¹⁰¹

A szabadságharc leverése után az élet viszonylag hamar normalizálódott. 1850-ben gyűjtötte a településről adatait Fényes Elek a Magyarország geográfiai szótára című munkája számára. Vámosgyörkről azt tartotta fontosnak megemlíteni: „*Vámos-Györk magyar falu Heves vármegyé-*

⁹⁹ Horváth László gyűjtése 2001. A történet emléke idővel elhalványult. A faluban a szerzőnek is meséltek titokzatos okokból ott elhantolt szeretőről, keresztelelenül elhunyt gyerekről. A legtöbbet hallott történet viszont a ló emléket megőrizte. Az általánosan ismert legenda szerint a kérkedő és legénykedő földesúr a vasút elkészülte után fogadásból versenyt lovagolt a gőzmozdonnyal, s bár a fogadást megnyerte, de az agyonhajszolt Kedves nevű lova elpusztult. E verzió terjesztői viszont tanácstalanul álltak azon felvetés előtt, hogy az 1870-ben megérkező vasúttal, hogy lehetett 1849-ben versenyt lovagolni?

¹⁰⁰ MISÓCZKI Lajos 1993. 5.

¹⁰¹ MISÓCZKI Lajos 1993. 5.

6. kép. A Visontai Kovách család címere a kastély homlokzatán. Czímer Tamás felvétele

ben, Gyöngyöshöz délre, 1 és 1/2 mérföldnyire: 997 katolikus, 6 zsidó lakos, katolikus parochia szentegyházzal. Szántó földje sok és termékeny, rétje, legelője szintén bőséges. Földesurai: gr. Eszterházy, br. Orczy, Nagy, Gosztonyi, Rakóvszky, Dobóczy, Malatinszky, Okolicsányi."¹⁰²

De ettől konkrétabb ismeretekkel is rendelkezünk ezekből az évekből. Az osztrák elnyomás, az idegen hivatalnoki kar és elnyomószervezet súlyos terhet jelentett az országra nézve, de néhány előnnyel is járt. Többek között számtalan aprólékos és szakszerű összeírást, statisztikát készítettek, szinte az első igazán megbízható népszámlálást is ekkor végezték. 1851-ben minden korábbinál teljesebben összeírták a falu állapotát.¹⁰³ Ekkor 1141 lakosa volt Vámosgyörknek, a családfők száma 232. A falu tisztikara Fodor József bíró, Varga István törvénybíró, Agócs József jegyző és Medve Péter hadnagy. Összesen 174 ház állott a faluban, 5 urasági, 63 telkes jobbágyi, 88 zsellérház, valamint 2–2 épület volt a község, a lelkész illetve a tanító, a megye, illetve zsidó tulajdonban. 10 olyan telek volt, melyen 2 ház is állott. (1786-ban még csak 111 ház állott a faluban.)

A '30-as évekhez képest a telkek tovább aprózódtak. A 45 telken 64 telkesgazda osztozott. Egész telke volt 25 főnek, 3/4 telke 4 gazdának, 2/4 rész viszont már 25 embernek, míg 1/4 telkes jobbágyot 10-t írtak ekkor össze. A felekezeti iskolában ekkor egy osztály működött egy tanítóval, s 202 tanulót kellett oktatnia, ezek közül 103 volt fiú.

Azt viszont már az egri érsekség összeírásából tudjuk, hogy ebben az évben 250 gyerek volt a faluban 6–12 év közötti. Ebből télen 110 tanuló járt iskolába, nyáron 61 fő. A tanítás nem nagyon emlékeztetne a mostanira. Agócs József tanító egyben jegyző és kántor is volt. Így a

¹⁰² FÉNYES Elek 1851. II. 73.

¹⁰³ HML. Letétek 2011. 1851 évi statisztika adatai

tanítói feladatokat végképp nem tudta ellátni, a gyerekekkel inkább csak alkalmi segédtanítók foglalkoztak. (A segédtanítót a tanító évi 60 pengő forinttal és 12 köböl búzával fizette ki.) Ez nem volt rossz „üzlet” a tanítónak, mert az el nem látott munkáért ő ettől lényegesen több hasznot hozott. Csak példaként említem, hogy az 1847. évi tagosításakor az iskola tanítója is kapott 10 hold földet, melyet ugyanebben az évben 160 váltó forintért tudott haszonbérbe adni. Az oktatott tantárgyak: hittan, bibliai történetek, földleírás, Magyarország története, írás, olvasás, számolás, arany szabályok, egyházi énekek, és ministrálás heti 26 órában.¹⁰⁴

1852-ben született meg az úrbéri rendezés, s szerencsésen fennmaradt az ennek megfelelően készített vámosgyörki telekkönyv.¹⁰⁵ 1848-ban ugyanis csak a jobbágyság feudális intézményének megszüntetése történt meg, de az úrbéri földek szétoztása váratott magára. Vámosgyörkön, igencsak felemás módon, de földjeik birtokába ekkor jutott a parasztság. A telekkönyv adatai 1200 négyeszőgöles holdakban értendők.

Tulajdonos	beltelek	szántó	kaszáló	egyéb	összesen
Telkes jobbágyok	50,3	1285,4	452,9	40,7	1829,3
Házasszellérek (82)	25,5	–	–	–	25,5
Község birtoka	0,9	52,6	129,1	8	190,6
Szabadosok ¹⁰⁶	1,2	75	25	–	101,2
Elkülönözött legelő ¹⁰⁷				444	444
Haszontalan ¹⁰⁸				96,4	96,4
Temető				1	1
ÖSSZESEN	77,9	1413	606	590,1	2687

A birtokrendezés jelentőségét nem lehet elvitatni. Az ekkor használatos ún. kisholdakban számolva, a község határa nagyjából 3811 kishold, ebből több mint 1800 hold a 65 volt telkes jobbágnak jutott, azaz fejenként az egésztelkesek átlagosan 28 hold, zömében szántó. Ebből egy család már meg tudott élni. Viszont a 82 házasszellér és a korábban 6 főnyi uradalmi zsellér gyakorlatilag teljességgel ki lett semmizve. Jogilag ugyan szabadok, de termelékenységük nincs a kezükben. Érthető tehát a sok indulat, a rengeteg pereskedés a volt közös legelő 444 holdjának arányosabb felosztásáért. A földesurak kezén továbbra is maradt Vámosgyörk határából 1200 hold majorsági birtok. Ennek legnagyobb része ekkor már Visontai Kovách János és fia, László tulajdonában.

A rendezést követően a Visontai Kovách család nagy építkezésekbe kezdett. A szabadságharc leverését követően az ifjabbik földesúr, Visontai Kovách László teljesen visszavonult életet élt. Csak a birtokainak szentelte idejét, s nem vett részt a Bach-huszároktól hangos megyei közéletben. 1852-ben épült a megyei viszonylatban is kiemelkedő építészeti értékeket viselő kastélya a falutól északra, mely napjainkban, némileg átépítve Idős Korúak Szociális otthona.¹⁰⁹

A feudalizmus jogilag véget ért Vámosgyörkön 1848-ban, gyakorlatilag 1852–53-ban, de az igen merev társadalmi, gazdasági korlátok nem szűntek meg. Nemcsak a volt földesurak és egykori jobbágyaik tartották magukat távol egymástól, de még 50-70 év múlva is mindenki tudta mindenkiről, ki zsellér-, ki telkesjobbágy-származék.

¹⁰⁴ Egri Érseki Gyűjtemény Levéltára, R. kath. iskolák összeírása 1852.

¹⁰⁵ HML. VII-1/a6243. Vámosgyörk telekkönyve úrbéri rendezés szerint (1852)

¹⁰⁶ Vámosgyörk esetében ekkor a lelkész, jegyző, kántor, tanító, harangozó illetményét jelöli.

¹⁰⁷ Az 55 4/8 telek után 8 holddal számítva adták ki, hisz a tényleges telekszámmon felül (45 6/8) számoltak a lelkész, jegyző, tanító, harangozó illetményével, s a 82 zsellérnek 10 2/8 teleknyi legelőt, azaz 82 holdnyit különöztek el.

¹⁰⁸ Utak, árkok, patakok, stb. területe

¹⁰⁹ MISÓCZKI Lajos 1993. 13.

Irodalom

Rövidítések:

HML. = Heves Megyei Levéltár, Eger

MM. = Mátra Múzeum, Gyöngyös

OL. = Magyar Országos Levéltár, Budapest

TA. = Történeti Adattár

BALÁZSY Ferencz

1897. Heves vármegye története I., Eger

BÁN Péter (Közzéteszi)

1981. Dézsmajegyzékek I. 1. Heves és Külső-Szolnok vármegye 1548., Eger

1988. Dézsmajegyzékek I. 2. Heves és Külső-Szolnok vármegye 1549., Eger

BAYERLE Gusztáv

1998. A hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből. Hatvany Lajos Múzeum Füzetek 14. Hatvan

BOROVSKY Samu

1909. Heves vármegye. Budapest

CSÍK Béla

1999. A múlt kőbevésett emlékei. In: Mi újság? 1999/december

DERCSÉNYI Dezső – **VOIT** Pál

1978. Heves megye műemlékei III., Budapest

FEKETE Lajos

1968. A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása., Jászberény

FÉNYES Elek

1851. Magyarország geographiai szótára, Pest

HORVÁTH László

1999/a. A gyöngyösi katonai helyőrség 200 éve, Gyöngyös

1999/b. Hatvani árvizek. In: **PETERCSÁK** Tivadar – **VERES** Gábor (Szerk.)
AGRIA XXXV., Eger, 233–258.

2001. Gyöngyöspata. Budapest

B. HUSZÁR Éva

1998. Történeti előzmények, hidak, révek, vámok. In: **SZABÓ** Lajos (Szerk.) Hidak
Heves megyében, Eger, 14–22.

KOVÁCS Béla

1991. Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 1. Heves megye., Budapest

KOVÁCS Béla (Szerk.)

1997. Eszterházy Károly püspök egyházlátogatásainak jegyzőkönyvei. Heves és
Külső-Szolnok vármegye, Eger

P. KOVÁCS Melinda – **KOZMA** György Bertalan – **SZABÓ** Jolán

1999. 1848-as nemzetőrök Heves és Külső-Szolnok vármegyében, Eger

P. KOVÁCS Melinda – **SZABÓ** Jolán (Közzéteszi)

1998. Dézsmajegyzékek I. 3. Heves és Külső-Szolnok vármegye 1556., Eger

MAKSA János

1980/I. Vámosgyörk 200 éve. (1764–1964) 1. füzet /Kézirat/ MM. TA.

1980/II. Vámosgyörk 200 éve. 2. füzet. Egyházi történet /Kézirat/ MM. TA.

1981. Vámosgyörk 200 éve. 3. füzet. Vámosgyörk története /Kézirat/ MM. TA.

MISÓCZKI Lajos

1993. Vámosgyörk. Látnivalók. Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 469. sz., Budapest, 1–16.

SOÓS Imre

1975. Heves megye Községei 1867-ig, Eger

SZAKÁLY Ferenc

1998. Előszó. In: BAYERLE Gusztáv A hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből, Hatvan, 7–14.

SZEDERKÉNYI Nándor

1893. Heves vármegye története IV., Eger

László Horváth

Die Geschichte von Vámosgyörk von der Zeit der Türkenherrschaft bis zur Bauernbefreiung

Die Türken unterwarfen 1544 Vámosgyörk und seine Umgebung. Über Vámosgyörks türkische Alltage berichten wenige zeitgenössische Quellen. In das damalige Dorfleben lassen hauptsächlich die Steuerlisten einblicken. Von diesem Quellentyp wurden gleich "zwei Variationen" gemacht, weil auch Györk die Doppelbesteuerung nicht vermeiden konnte. Neben der türkischen Schatzkammer und dem Gutsherr nahmen sowohl der ungarische Gutsbesitzer, der König und als auch die Kirche ihren Anteil ein. Dieser Zustand dauerte von 1544 bis 1686, also 142 Jahre lang.

Mit Hilfe dieser Quellen können wir in grossen Zügen die zeitgenössischen Lebensverhältnisse, die annähernde Bevölkerungsanzahl des Dorfes, die wirtschaftliche Leistungsfähigkeit rekonstruieren. Aus dem Namensregister der Steuerzahler erheben sich viele Namen noch heute bekannter und dort lebender Familien. Zwischen 1677 und 1700 entvölkerte sich das Dorf, und das Leben begann erst nach 1700. Im Jahre 1701 liessen sich schon 23 Fronbauern /über 15 Jahre/ und 24 Fronbäuerinnen nieder. Das sich normalisierende Leben der Bevölkerung brach in den Jahren des Rákóczi-Freiheitskampfes zwischen 1703 und 1711 entzwei. Die lange Kriegsführung hielt wieder die Entwicklung der gerade heranwachsenden Bevölkerung auf. Die Person des Gutsherrn veränderte sich ständig. Die Güter von Ádám Vay wurden nach dem Friedensabschluss beschlagnahmt und die Familien Haller und Orczy rückten in den Vordergrund. Die Vámosgyörker Gutsherren verteilten den Fronbauern, den Häuslern im 13-ten Jahrhundert nicht jährlich das Land, sondern hier bekamen die Einwohner ein zu einem festen Fundussystem gehörendes, gleichförmiges, nahezu gleichmäßiges Ackerfeld und eine Wiese. Die Lage der Fronbauern war sehr veränderlich. Sie unterschieden sich nicht nur danach, ob sie sich auf dem Gut der Familie Haller oder Nyáry niederliessen, sondern auch danach, ob sie einen ganzen Fundus oder einen ungetrennten Hausgrund hatten. Gegenüber dem zum festen Lehngeld verpflichteten Fronbauern, der Land und Wiese hatte, schien der Häusler eher unabhängig, frei, sein eigener Herr zu sein. Aber dieser Anfangsvorteil kehrte sich bald um.

Von den 20 Haushalten im Jahre 1715 waren übrigens 13 Grundfronbauern, 7 Häusler.

1764 bekam die Siedlung wieder ein Pfarramt. Eine wichtige Quelle ist für sie das weiterbestehende "Urbarium" des Dorfes. Zur Zeit der Bereinigung der Fronabgabe 1771 wurde

das Dorf in die zweite Klasse eingeteilt, so ergaben die 28 Kleinmond Ackerbau und 10 Heuwiesen machten ein ganzes Fronbauergut aus. Auf 38 7/8-er Grundstücken wurden 54 Grundfronbauern, und 33 Häusler zusammengezählt. Bis zum Beginn der bürgerlichen Ära verschlechterte sich allmählich die Lage der Fronbauern. Die Güter wurden kleiner, die Anzahl der Häusler wurde immer grösser. Die Bereinigung der Frongabe kam erst 1852 zustande, da im Jahre 1848 nur die Abschaffung der feudalistischen Einrichtung der Fronbauernschaft stattfand. Die Verteilung der Urbarialgüter liess auf sich warten.

Der Feudalismus fand in Vámosgyörk rechtmäßig 1848, praktisch 1852–53 ein Ende, aber die sehr festen gesellschaftlichen wirtschaftlichen Schranken lösten sich nicht auf. Nicht nur die ehemaligen Gutherren und ihre Leibeigenen hielten sich voneinander fern, auch noch nach 50–70 Jahren wusste jeder von dem anderen, wer von Grundfronbauern, und wer von Häuslern abstammt.

HORVÁTH LÁSZLÓ
Damjanich János Múzeum
H-5000 Szolnok
Kossuth tér 4.
5000

Gyöngyös város gazdaságpolitikája a XVIII. század első felében

Veidner Tibor

ABSTRACT: *The Economic Policy of the Town of Gyöngyös in the First Half of the 18th Century.* The doctoral dissertation of the teacher Tibor Veidner was written in the late 1940s, after his graduation from the Faculty of Humanities, Linguistics, and History of the University of Szeged. This study of the economic policies of Gyöngyös, based on the archival sources preserved in the town Archives, contains much interesting material for the researchers of this field.

The dissertation, together with other manuscripts of the author, is now housed in the Historical Manuscripts Collection of the Mátra Múzeum in Gyöngyös. We present the study here as it was written by Veidner (not altering the spelling in any way), and even though the difficulties and obscurities of phrasing sometimes make it a difficult read, the editors decided not to change or interpret the text. Quotations are also left in the form the author wrote them, and the notes are set out according to the conventions of the 1940s–50s (differing from the format customary in Mátra Studies): this is why no reference list is found at the end.

Az alábbiakban Dr. Veidner Tibor gyöngyösi tanár doktori értekezését adjuk közre, amelyet a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti, Nyelvészeti és Történettudományi Karának elvégzése után az 1940-es évek végén írt.

Veidner Tibor 1921-ben született Gyöngyösön. A polgári elvégzése után szintén itt a városban, a Felső Mezőgazdasági Iskolában tanult, majd 1939-ben érettségizett. A Szegedi Tanárképző Főiskola elvégzése után Hatvanban tanított. Eközben 2 évig a Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán, majd egy évig a Budapesti József Nádor Egyetem Műszaki és Gazdaságtudományi Karán tanult gazdaságpolitikát és gazdaságtörténetet. Ezt követően 1947–48-ban került a Szegedi Tudományegyetemre, ahol megszerezte a bölcsész-doktori címet. 1953-tól a gyöngyösi gimnázium tanára lett.

A tanítás mellett mind a történettudomány, mind az irodalom területén több tudományos munkája jelent meg. 1946 és 1949 között ő rendezte Gyöngyös város levéltárát, így hatalmas rálátást szerzett a település történetére.

A Gyöngyös gazdaságtörténetéről írt tanulmány igen értékes adatokat szolgáltat az adott terület kutatói számára. Jóllehet ma már a kutatás túllépett a disszertáció néhány állításán, de forrásbázisa részletes kitekintést ad a téma részegységeire. Jegyzetapparátusából is látszik, hogy a szerző részben az Országos Levéltár, de különösen a városi levéltár forrásanyagára támaszkodott, s azt dolgozta fel igen áttekintően. Adatbázisa hatalmas forrásértékkel bír.

A doktori disszertáció a szerző több más kéziratával együtt a Mátra Múzeum Történeti Adattárában található. A tanulmányt olyan módon közöljük, ahogyan az Veidner tollából megszületett. A szöveg megfogalmazása néhol kissé nehézkes és bonyolult, de úgy döntöttünk, hogy nem írjuk át, nem értelmezzük az eredeti munkát. Az idézetek ugyancsak a szerző által idézett betűhív közlésben maradtak. Változatlanul hagytuk a disszertáció jegyzetrendszerét is,

amely a 40-50-es évek jegyzetelési szokásait követi, s eltér a Mátrai Tanulmányokban szokásostól. Ezért nem jelenik meg a tanulmány végén irodalomjegyzék sem.

Reméljük, hogy a Gyöngyös gazdaságtörténetével foglalkozó kutatók hasznos ismereteket, s értékes forrásanyagot találnak majd e tanulmányban.

I. Gazdaságpolitika a történelemben

Hazánkban a gazdaságpolitika hosszú időn keresztül mostoha gyermeke volt a történet-tudománynak. Még az oknyomozó történetírás sem használta fel a történeti segéd-tudományok mellett a homály fedte kérdéseknek megvilágításához. Történelmi szerepéért csak a közelmúltban jelentkezett, mivel múltunk helyzetképei, fordulatai, fény- és árnyoldalai szerves bekapcsolódásával reflektálódhatnak, mert érzékenyen mutat minden behatást.

Gazdaságpolitika a mezőgazdaságban tevékeny kort állítja a kutatás középpontjába. Nem a természet kincsesházának kibontója, hanem az emberi lélek produktumának feltáró bűvára. Tárnya az egész emberiség, egyes népek, nemzetek, városok, emberek gazdasági tevékenysége.¹ Egy ország, város adott helyzetétől kiindulva keresi a kikristályosodott rendszereket előnyeivel és hátrányaival összegezve. A tárgyalt korviszonyokkal igen szoros kapcsolatban van. Tiszta gazdaságpolitika azonban akkor lenne lehetséges, ha a gazdasági élet az élet más megnyilvánulásaitól független folyamat volna.²

A XVIII. század eleje az iparosodás, a nagytőkés osztályok alakulásának korszaka volt. Ezáltal a gazdaságpolitikai problémák világalakító tényezők, a tisztán gazdaságtörténeti kérdések a politikai történelemben szempontjából is mélyreható fontosságúvá lesznek. A világháború utáni években nagy szakadás következett be gazdaságtörténet és gazdasági teória között. Max Weber és Werner Sombart azt hangoztatják, hogy a történet előbbre való, mint a teória, mert történeti tényekből táplálkozik és azokból vonja le következtetéseit. Míg Weber és Sombart teoretikus megállapításait történelmileg alapozzák meg, addig Othmar Spann nem történelmi, hanem filozófiai elvből indul ki. Spann véleménye ellen mind a teoretikus nemzetgazdaságtan művelői, mind a gazdaságtörténészek tiltakoztak. Teória és történet között nem lehet hasadás. Természetes, hogy a teória, mivel az intézmények, a primér jelenségek mibenlétét kutatja, előbbre való, mint az ezek változásával foglalkozó történet. Az individuális tények megállapítása azonban nem állíthat fel általános tételeket. Az általános törvény a történelmi fejlődés folyamánya, az-az, a történeti szempontok egységesítésében, egyéniség felettségében rejlik a gazdasági törvények lehetőségének gondolata. Waldemar Mitscherlich „fokozat-elmélet”-ében a különböző gazdasági jelenségek, formák nem fejlődnek egymásból, hanem „külön gyökerük” van, önmagukból keletkeznek, s a történelem összefüggései is értelemnélküliek.³ E felfogás érvényesülésében a história elveszítette jelentőségét, holott logikus egész az ok és okozati események folyamatos láncolata, a „múlt idők hírnöke, az igazság fátylaja és az élet mestere” (Cicero).

A gazdaságpolitika nem állhat tehát teljesen a szellemi tényezők befolyása alatt, mert gyakorlat is szükséges. A szellemtörténet hatása a gazdaságtörténetre úgyszólván csak Németországban nyilvánult meg. Nem foglalkoznak a gazdasági jelenségek történeti kialakulásával, csupán a törvényszerűségek vizsgálatával. A mi feladatunk az orosz, a né-

¹ KOVÁCS József: Társadalmi alapismeretek és gazdaságtörténelem 15.

² EMBER Győző: A magyar királyi helytartótanács gazdasági és népvédelmi működése III. Károly korában, 88.

³ LÉDERER Emma: A legújabb gazdaságtörténeti irodalom problémái. Századok LXVII. Évf. 1933. 14–37.

met módszertani megállapításokat az angol gyakorlati szellemmel harmóniába hozni, mivel a nemzet, város gazdasága nem a pénz függvénye; hanem a minőség és mennyiség gazdasági produktumában és értékesítési lehetőségében rejlik. Mezőgazdaság, ipar, kereskedelem a nép kultúrájának, jólétének hű képe.⁴

II.

Közép- és újkori városgazdaság alakító tényezői a merkantilizmus és monarchikus kormányzat tükrében

A középkori városfejlődés belső erőiben gyökerezett, függetlenségük kivívása a körülményektől alakult. Egyes városok gazdasági fellendülésüknek, mások a pápa vagy nemesség harcának kihasználásával, illetve királyi privilégiummal érik el önállóságukat. Gyakori eset volt a szövetségbe való tömörülés, hogy ezáltal is alátámasszák törekvéseiket. A városok tömblakossága a különböző szakmabeli iparosokból és kereskedőkből állott, így függetlenségük kivívása szintén valamely foglalkozási ághoz fűződött. De a középkori városok kialakulásukat voltaképpen annak köszönhetjük, akik legjobban ellenezték, a földesúri társadalomnak. A terményjövödelmek behajtása végett távolabbi birtokaikra kiszálló uraságok a virágkorukat élő fényűző berendezésű kastélyokban, kúriák és udvarházak jobbágycentrumaiban költik el a beszedett jövedelmet. A földesúr szükségleteit a köréje települt iparosok elégtették ki. Állandóan több és több iparos telepedett le, és ezeknek a szállásoknak megerősödése által alakultak ki a városok, amelyek mind komolyabb szerephez jutnak, mind több kedvezményt harcolnak ki, s annyira függetlenítik magukat, hogy autonóm szervekké válnak.⁵

Az újkor változott viszonyaival új közgazdasági eszmék és felfogások terjedtek. A középkori decentralizáció helyébe lép a centralizáció: erősebb gazdasági tényezők egyesülnek, nagyobb államok keletkeznek központi önkormányzattal. Még a nyugati országokban természetű beavatkozással hatalmas gazdasági és társadalmi forradalom tombol, addig nálunk egy ősi feudális rendszer uralkodik, mely hasonló az orosz és balkáni állapotokhoz. Anglia és Franciaország az ipar fénykorát éli, mi egy kezdetleges mezőgazdasági rendszerben sínylődünk, mert az ipar államilag is előnyben részesül a mezőgazdaság és kereskedelem rovására. Mária Terézia külkereskedelmi vámpolitikája előmozdítja a nyersanyagkivitelt. Korlátozza az ipari behozatalt, mert a belföldi kereskedelem a merkantilizmus irányelvében nem vezet gazdagsághoz, csak szegénységhez, mivel az egyik nyeresége a másik rovására megy.⁶ Hazánk nem volt külön politikai, így nem lehetett külön gazdasági test sem. Rész volt a nagy gazdasági egységben, s a résznek az egész érdekét kellett szolgálni a monarchia kötelékében. Az országos egységre való törekvést, az örökös tartományok univerzális kormányzását a helytartó tanács minden gazdaságpolitikai működésében megtaláljuk. A kívánt egység természetesen nem jelentkezett azonnal. Igaz, ez nemcsak hazánkban, hanem külföldön is így volt. A belső gazdasági egységet a többi európai államok is csak a XIX. században érték el, mint a technika és forgalom fejlődésének gyümölcset.⁷

A kor gazdaságpolitikájában kifejeződik merkantilizmus kevésbé érvényesült tehát Magyarország területén, mert megvalósítását lehetetlenné tették a birodalom szempontjai.

⁴ GREGORIUS Berzeviczy: De commercio et industriae Hungariae. 112.

⁵ LAZAR Livius: Gazdaságtörténet (A Ferenc József Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán az 1942/43. tanévben tartott előadásai)

⁶ KAUTZ J. Theorie und Geschichte d. Nationalökonomik 2. szám 243–51.

⁷ EMBER Győző: id. m. 91.

III.

Gyöngyös gazdaságpolitikai fejlődése és korszaka a XVIII. század elején

Gyöngyös és környékének gazdaságtörténetét visszavezethetjük egészen az ókorba, a kő-, bronz- és vaskorszak világába, az írott emlékek görög-római korba, a hun és avar uralomra. Hiányos adalékokból, továbbá az általános kortörténeti viszonyokból és a későbbi tények alapján való visszakövetkeztetéssel, mint ahogyan az archeológus egy szegletkőmaradvány faragásából, egy oszloptöredék figurájából a tudás és képzelet erejével rekonstruálja az építmény valószínű képét, úgy lehet néhány vonással megrajzolni Gyöngyös honfoglalás előtti gazdaságtörténetét. A különböző korszakokból fennmaradt eszközök eszerint nem mások, mint az itt tanyázott barbár földművelő népek életének kezdetleges gazdasági szerszámai. Az őszses adat arra vall – írja Dezséri Bachó László – hogy már az Árpád-kori gyöngyösi lakosság fő foglalkozása szőlőművelés és bortermelés volt, melyet az egri püspökség buzgalma intenzívvé igyekezett emelni. A honfoglalás utáni Gyöngyös első négy száz esztendeje folyamán az Aba-nemzetség és rokonainak, a fejedelmi származású Csobánka-család tagjainak magántulajdona, falu jellegű jobbágytelepnek képzelhető el. Azonban külön-külön korának egyéb jobbágytelepeinél, mivel az úr szálláshelye és uradalmi központja volt. Az Árpád-kori mezőgazdaság mellett jelentős foglalkozási ág az ipar és kereskedelem is. A kőfaragó iparágak közül legnagyobb virágzásnak a malomipar örvend, de bizonyos ágai, a kőfaragó-, varga-, szabóipar ugyancsak fejlett. Kétségtelen, hogy a kereskedelem is élénk volt, mivel Lengyel- és Oroszország felé irányuló forgalom fő vonalán feküdt, ahol előbb őseink, később a tatárok törtek be az országba. Ez a fontos útvonal biztosította az utolsó Árpádok alatt megszervezett kereskedelemben való bekapcsolódását bortermelése révén.

A Csobánkák hatalma a király ellen lázadó Csák Máté szövetségével a Rozgonyi csatában (1312) leáldozott. Róbert Károly a felkelők javait elkobozta és az egész Heves megyei Csobánka-birtokot hűséges alattvalójának, Tamás vajdának adományozta, aki „*alázatosan könyörgött és tiszteletteljesen esedezett, hogy nagyságunk szokott kecsessége szerint egyik örökös birtokának, mely Gyöngyösnek nevezetik, s Hevesújvár megyében van, oly szabadságot, vagyis szabadsági kiváltságot adni méltóztatná milienekkel budai polgáraink vagy jövevényeink alapításuk kezdetétől fogva használva élnek, hogy az is hasonlóképpen falerősítésekkel körülvétessek, tudniillik tornyokkal, vívóhelyekkel, bástyákkal és egyebekkel, melyek Gyöngyös építendő várának (castris) és erődjének (castelli) erősségéhez kívántatnak.*”⁸ Az 1335. november 25-én kiadott kiváltságlevél kettős jelentőségű volt. Egyrészt a városi rangra emelte, másrészt a jobbágylakosságot a társadalmi és jogi rendszer létráján egy fokkal feljebb vitte, a nemesi rend és jobbágyosság között elhelyezkedő polgárokká léptette elő. A jobbágyosság sok tekintetben felszabadult a földesúr eddigi gyámsága alól, megszületett a tulajdonjog, melynek következtében a polgárság birtokába ment át a város belső területén fekvő ház és az addig is művelt földnek egy bizonyos része. Tehát a gazdaságpolitikai szempontból oly fontos szabad munkatér, az egyes foglalkozási ágak saját kebelükön belül szerveződése, a magántulajdon léte a királyi privilégium nyomdokába lép. Ezáltal lett kulcsos város, ellátva védfalakkal, tornyokkal és kapukkal.

A XV. és XVI. század mezőgazdasági terményei között most is első helyen áll a szőlő, folytonosak az erdőirtások, ezzel párhuzamosan az új betelepítések. A lakosság jelentékeny része a földművelésen kívül iparral foglalkozott, mely eddig nem látott méreteket öltött. A jobbágyosság megszűnt, helyébe a polgárság lépett. Magának a lakosságnak kellett saját érde-

⁸ BOROVSKY Samu: Magyarország vármegyéi és városai 112.

keit megvédeni, ezáltal kitermelte a céhrendszert. Megjelennek a következő korszak országos híru iparának első úttörői: szabók, mészárosok, cserzővargák, kocsigyártók és kialakítói lesznek a sajtáságos veretű gyöngyösi típusiparnak. Az őstermelők és kézművesek munkája nyomán élő kereskedelem fejlődött ki. Az Árpád-korban országos vásárát csak Budán és Zágórában tartották, de a kiváltságlevelével alapján Gyöngyös Buda összes jogait megkapta; így az országos vásártartás jogát is, s a nem földesúri tulajdon terményeit szabadon adhatta.

Az Anjouk alatt bekövetkezett gazdasági virágzás hazánkat a nyugati államok színvonalára emelte. Mezőgazdaságunk intenzívebb lett, iparunk nagyot lendült, nyomában emelkedik a jólét, szaporodik a lakosság; míglen a török hódoltság megszakította a fejlődés fonálát és a letűnt kétszáz esztendő szinte minden vívmányát áldozatul követelte.

A mohácsi csata után a hatvani és sokszor a budai basa lett a város új urává. A török kegyetlenséggel vegyes erőszakossággal, bámulatos leleménnyel kicsalt adókkal és természetbeni járandóságokkal, sőt vérdíjjal sanyargatta a polgárság túlnyomó részét pedig ismét visszasüllyesztette a jobbágysorba. Gazdasági életünk rohamosan alább hagyott. Háborúban vérzett a magyar, pusztult a munkáskéz. Azután jött a pestis, majd török rabság, az ország déli része egészen elnéptelenedett, miután az életben maradt lakosság a nagy adó és állandó zaklatás miatt falvastól megszökött. A földművelés az ország legtermékenyebb részén mélypontra hanyatlott. A mezőgazdasághoz hasonló volt az ipar és kereskedelem esése is, hiszen a földművelés tönkrementével alap nélkül maradt. Nem kevésbé szomorú a királyi területek gazdasági élete, de a gyöngyösi agrárszellem mindenképp felett diadalmaskodott. Ezért nem tartom csodálatosnak, hogy forrásmunkáim legnagyobb elismeréssel beszélnek a nép munkaszerezetéről. Így tovább fejlődhetett a szőlőtermelés, a céhek korai szervezkedésével izmosodott az ipar, a hódoltság vége felé élénkült a kereskedelem.

A XVIII. század első fele már abba a gazdaságtörténeti korba esik, amelynek kezdete visszanyúlik a XVI. század harcos világába, vége pedig a XIX. századba húzódik át. A másfél százados török uralom alkonyában a felszabadító hadjáratok során az osztrák generálisok a keserűség poharának utolsó cseppjét is kiittatták a védtelen lakossággal. Mersy és Donatus Heizler császári tábornokok Érsekújvár megvétele után magyar és német hadakkal Ónod tájékáról jövet útjában Hevest felégette és 1686-ban Szolnok várába beszállott.⁹ Nem csodálható tehát, hogy „szokatlan bujdosásra, s keserves szaladásra adták lakosaink magukat, elhagyván mindenüket, házuknál a városon messze kívül bujdátsoltak.”; míglen a Mát-ra erdő nyúlványában, az adácsi berkekben húzták meg magukat; ahol bükkmagvakkal, hullott vadak húsával és fagyökerekkel táplálkozva éhségtől vagy betegségtől több száz család elpusztult.

Gyöngyös a csaknem másfél százados török uralom után 1687-ben került vissza Lipót magyar király birtokába és nemsokára, 1716-ban III. Károly a péterváradai diadalt „ad majorem Dei gloriam” hirdette ki.¹⁰ Hazánk egész termékeny része több mint kétezer négyszögmérőföldnyi terület lakatlanul és pusztán került ki a török hódoltság alól. Ebből a pusztulásból csak II. Rákóczi Ferencnek „Gyöngyös fejedelmi földesurának” felkelése és előrenyomulása emelte ki. A fejedelmi földesúr 1694-ben látogatta meg első ízben városát, de utána az ország politikai és gazdasági életének középpontjába helyezte. Itt tárgyalt a békéről

⁹ Városi jk. I. 10–11.

¹⁰ Városi jk. III. 791. „Hog eő szent Fölsége az kereszténységhez fegyverét olly győzedelmessé és victoriáját megh tartván ellensége ellen meg áldotta az eő Fölsége Tháborát hogy Péterváradgyánál derekassan az törököt megvervén Tömösvár alá szállott, hogy ennek okáért tovább is az kereszténységhez fegyvereit szerencsésen bodogicsa Sz. Ambrus Hymnusát az Te Deum Laudamust az egész város illendő Solennitással végben vigye és Istenek meg hálákat adgyunk.”

1704-ben gróf Széchenyi Pál érsekkel, a bécsi udvar megbízottjával. A tárgyalás azonban nem végződött eredménnyel. A gyöngyösi felkelők vak Bottyán Jánosnak, majd 1709-ben bekövetkezett halála után Orczy Istvánnak a vezérlete alatt harcoltak tovább a fejedelem oldalán. „A magyar nemzet háborús szerencséje azonban nem állócsillag, csak meteor, felragyog, tündöklésével bámolatba ejti a világot, majd hirtelen szertepattan, s elsötétülve aláhanyatlik. Így hajtotta le zászlóit fényes diadalok után a majtényi tábor. A fejedelem búcsút mond hazájának, a nemzet kibékül az uralkodóházzal.” A kölcsönös engedékenység megteremtette a békés fejlődés lehetőségeit. Uralkodóink megmutatták jóakarukat, s a királyi kegy több ízben eljutott Gyöngyös felé is. III. Károly országos- és heti vásárok tartását engedélyezte. Bene- és Encs-pusztáknak birtokjogát a város részére megújította. Műveletlen és lakatlan területek olvadtak be az ország, a város gazdasági és politikai életébe, mely az „államgazdasági eszmék gyakorlati erejének megbizonyulása volt”.¹¹ Mária Terézia kitűzött gazdaságpolitikai missziójában „nem lehet semmi olyas, melyeket az Magyarok Hívsege és érdemeitül magham javára minden alkalmatosságokban nem várhatnék és ígérhetnék, mitsemis, akit jó kedvvel és hálaadó akarattal az országh javára minden alkalmatosságokban ell követni nem akarnék kész nem volnék, ezeken felül Néktek Királyi Kegyesseghemel hajlandó- miket azon s nemzetemhez való különös jóakaratom és szeretetem jele”.¹²

Országos egységbe való irányulás jellemzi e kor gazdaságpolitikai törekvéseit, mely a török uralom megszűnésével jött létre. A lakosság szíverén át szűrődött az istenszeretet és munka kultusza: „Az harang mellett lévő emberek pedig gazdálkodjanak illendőképp”.¹³

IV.

Mezőgazdaságpolitika

a. Birtokpolitika

I. A jobbágycentrumok gyűrűjében – II. A neoaquistica comissio- birtokrendezése és a földosztás. – III. Harcoló város és községek kora. – IV. Új honfoglalás, újravásárolt birtokok. – V. Telekfoglalás, földhétség, földhódítás. – VI. Birtokpercek. – VII. Szolgai rend. – VIII. Jobbágy munka, robotteher.

.....

I. Gyöngyös meglehetősen elzárt autonómiával élte a maga különálló életét, mely elüt a török uralom létrehozta alföldi mezővárosok jellegétől. Míg azok a politikai kényszer és gazdasági környezethatás következményeként jöttek létre, addig Gyöngyös városi önéletet élt és eltekintve a jobbágycentrumok néhány forrásától önállóságra tört. A környék erő- és gazdasági viszonyait kikapcsolhatja anélkül, hogy nagyobb csorbát szenvedne, ugyanakkor behozatali zár alá vonással kényszeríti jobbágyfalvainak ráutaltságát. Rendíthetetlen erővel küzd kulcsszerepéért, hogy uralja környékét és nemes versenyre keljen a városokkal.

A jobbágycentrumok gyűrűjében az ősföldi és hegyvidéki jobbágytartományokkal harmonikus kapcsolatot igyekszik kialakítani, „meddig velünk együtt értékben megmaradnak,

¹¹ EMBER Győző id.m. 89.

¹² Városi jk. V. 628.

¹³ RÁKÓCZI György 1642-ben kelt magyarnyelvű leveleinek XVIII. században készült másolatai Plébániai It. Sz. m.

kívánnak fejet hajtani, s mindenekben engedelmes szolgálai lenni az B. Városnak és Tanácsnak"¹⁴. A szabad marhajárást, legeltetést, kötött mértéjű fahordást biztosító, valamint a közmunkáknál, híd- és útépitésnél segédkező helységek élvezik a város privilégiumát: a szekerektől, marháktól, árusoktól való taksamentességet – a sóárutalást kivéve –, továbbá a korlátozott fa- és kőhordást.¹⁵ Ha azonban a várost semmivel nem segítik, sem munkával, sem szekerezésbéli szolgálattal; a város kiváltságára nem lesznek érdemesek.: kemény helypénzt fizetnek és a város lakosai munkára nem fogadhatják fel.¹⁶ E retorzió alkalmazását igyekeznek is kerülni, s a város akaratának mindenekben alávetni magukat. A jobbágyközségeknek gazdasági meghajlása így magával hozta a közigazgatási engedelmességet is, úgyannyira, hogy az azokba való beavatkozásra nem került sor.

II. A mezőgazdaság országos hanyatlása a török hódoltság következménye volt, amely évszázadokkal visszavetette a földművelést. Hosszú időbe telt, míg a kétnyomású gazdálkodásról háromnyomásosra tértek át. Az Alföld politikai és gazdasági egységbe való beolvasztása is nehezen ment, mert még a régi birtokvagyók sem szívesen mentek erre a területre. Az itteni nagyobb adományokat idegeneknek juttatták, míg a magyaroknak adott földterületet inkább a felföld szélein találjuk,¹⁷ ahol egyes tábornokok birtoktestei több vármegyébe nyúltak át.

A birtokviszonyokat az 1688-ban felállított neoaquistica commissio által intézték, amely gyöngyösi földesurak közül 1698. október 24-ére Bécsbe hívja Forgách Ádám és Simon grófokat, Bossányi Lászlót, akik a Forgách grófok által birtokolt és a neoaquistica commissio által lefoglalt nagyhatvani praediumra jogigényt jelentettek be.¹⁸ A szabadságharc után az 1715. évi I. D. 10. 11. §-a alapján a régi birtokosoknak is igazolni kellett jogaikat, nem számítván a városi praediumok sem, ámbar azoktól a város teljesen el nem áll.¹⁹ A helytartó tanács gazdaságpolitikájában sem volt közömbös a vagyoneosztás, mert működésében nem a szegény és gazdag osztály kialakulásán dolgozott, hanem arra törekedett, hogy számos közepes módú tagja legyen a társadalomnak.

A városban több új gazdát találunk, sok az újonnan jött telepes, így a telkek erősen elaporózódtak. Ötven birtokos van, akik 293 emberkapáló földet bír. Szurdokon 20-an Sár-hegyen Kertmegin 13-an, azaz 8 földesúrnak két helyen is van birtoka.²⁰ De a nemesség munkáját nem a jövedelmezőség irányította, mert mindent termelt, mindenfajta állatot tartott. Legfőbb törekvése a birtokán való önellátás elérésére, jobbágyság eltartására, a határszéli vármegyékben esetleg a kivitelre irányult.²¹ Meglehetősen szegénység, kevés az igásmarha és a gazdasági eszköz, ennyi erővel csak kis területű földet és rosszul lehet megművelni.

A megindult földmegosztás kilátásba helyezte a nemesi birtokok lekötését, záloglás, árverés, zsidókéztől való megmentését. Földosztás a gyöngyösi Gyöngyös vidéki főképpen az encsi határban a házak után történt minden évben „személyi válogatás nélkül”, nem tekint-

¹⁴ Városi jk. IV. 312.

¹⁵ Városi jk. V. 68. VI. 9. III. 201.

¹⁶ Városi jk. V. 3, 39–40. A halásziak, minthogy a város privilégiumára nem érdemesek vásárkor és egyéb alkalmakkor a helypénzt szekerektől, marháktól, vessző- és tejárulóktól meg fogja venni. Aki fahordásra solymosi szekeret fogad, fa nem adatik neki, mivel egész határokbán marháink járását tilalmazzák. (városi jk. V. 12.)

¹⁷ STICKERNÉ POLLACSEK Laura: III. Károly gazdaságpolitikájáról hazánkban. 12.

¹⁸ Országos lt. N.R.A. F. 281. 10 és F. 239.39

¹⁹ Városi jk. V. 173, IV. 360–1. A város Orczy Istvánnak a Neoaquistica Commissionál Bene és Encs prediumának visszaszerzési érdemeiért 300 Rf-t adományozott.

²⁰ Városi lt. LIII/21

²¹ UNGÁRN László: A magyar nemesi birtokok eladósodása 1848 előtt. Századok LXIX. Évf. 1935. 39–60.

vén azt, hogy nemes személyé, avagy nem „proportione dicarum” a tanácsosok földjét is kiadták.²² Minden tíz pénz taksa után egy egész kötél mérésföldet osztanak. – A tanácsnál igénylőknek – mely kötél 20 közönséges lépést tesz, s elosztására nyilat vetnek, hogy melyik utca kezd.²³ A földosztás után a városi kiáltó kikiáltja, hogy kinek hol van földje, de az osztás öröme „zenebonáskodók” a bírótól megbüntetnek. A földek nagyságát becsléssel felméri és a tagosítás szempontjából már a fölcserek is előfordulnak, különösen a szőlőknél.²⁴ A mezőgazdasági föld- és értékmérők változása szerint a jobbágytelkek 22 holdjával szemben 16 zsellér képezett egy portát. Céheknél egy kapást 5 idesre tettek – minthogy a fructust isteni szolgálatra fordítják. – A kenderföld 12 pozsonyi mérő szántóföldnek felel meg.²⁵

A Gracchus testvérek nyomán megindított földosztással, amit véletlenül sem szabad összetéveszteni a mai értelemben vett földosztással, célszerű birtokpolitikával Gyöngyös századokkal megelőzte korát, de a mai kort is, és megvetette alapját századokra a helyes gazdaságpolitikának.

III. Gyöngyös létének első pillanatától kezdve magában hordozta egyoldalúlag zártkörű földrajzi fekvésénél, foglalkozásánál, zöldszeretetésénél fogva a birtokszerzési vágy csíráját. Északon a Mátra gerince limesként zárta el terjeszkedési lehetőségét, amely már útjában kereszteződött a hegyaljai települések síkvidéki határkítolási szándékával, de a hatalmas medence kárpótlóan biztosította még domináló szőlőtermelését, erdőgazdálkodást, vadászatot a Mátrában, szántóföldi termelést, rét-legelő gazdálkodást, délen az alföldi és hegyvidék ütközőpontjában az ipart és kereskedelmet. A határvillongások az előszázadfélben nem is veszedelmesek, csak a kuruc, labanc világ letűntével birtokrendezéssel, lakosság megszaporodásával járó földszerzési törekvésekkel lesznek kiéleződővé. Feléled ismét a törzsnek elhelyezkedésekor figyelembe vett szempont is, a természetes határelválasztódás és a föld honfoglalásának jogfolytonosságára a „localitas ab im memorali pacifice” való ragaszkodó birtoklás.²⁶

A határvonalak közel húzódnak, egymás mellett haladnak, majd összeérnek hol hegygerinc, patakárok irányát követve, hol egy tavat átszelve, avagy lehelyezett határkövet, sziklatömböt megkerülve „melyet a boszorkányok vittek volna oda”. Míg az Alföld felé földhányás keresztjelzésekkel ellátott fák, felállított határoszlopok, cserjék mentén némely hol kifüggesztett földesúri arckép előtt halad. A határjelzőket határnagyobbítás céljából gyakran megmozdították, „elsikkasztották”, új utakat taposnak ki gypűről.²⁷ A tanács ezért gyakran személyes szemlét tart tanúkkal, törvényes tisztí nyomozást indít a vitás határrészek felett, amelyről határjárású jegyzőkönyvet vesznek fel. Határtestekről szomszédos helységekkel közös megegyezés alapján rajzolatot készítenek, részben a határviták csökkentése, részben stratégiai szempontból.²⁸

²² Városi jk. V. 660, 60.

²³ Városi jk. III. 848.

²⁴ Városi jk. IV. 37.

²⁵ Országos lt. Arch. Regnic. Lad. B.B. Nro. 5.

²⁶ Városi jk. V. 34–5.

²⁷ Solymos és Gyöngyös közötti határjárású per 1734. évről. Városi lt. LIV/18 25–40. „A hármas hegynek nyugati oldalában lévő kő a Ló Patkó ki lett volna metszve, minthogy az lett volna Solymos és Bene között az igazi határ és a Barátkövet sem annyira árvíz mosta el, hanem Molnár Mihály nevű solymosi ember sikkasztotta el, aki régóta készült a solymosiak ösztönzésére ezen cselekedetre.”

²⁸ Városi jk. VI. 103. Haller Sámuel Generális a szomszéd helységekkel érintkező gyöngyösi határt a benei pusztától egészen a karácsondi határig lerajzoltatni kívánja és az határoknak megmutogatására több helységek lakosaival gyöngyösiek is küldettek.

Határvillongások főként a solymosi, de a benei, sári lakosokkal dúltak jogtalan erdő és havasi legelőgazdálkodásért, melybe Telekessy István egri püspök tilalma is beleszól.²⁹ Határsértések a bizonytalan, elmosódott határzár miatt állandóak, a tilosban kapottakat mindkét fél kölcsönösen megbítagolta, esetleg záloggá vette. Kivéven ismerős jóakaróinkat, akiket a határőrök békével elbocsájtottak.³⁰ A vidéki emberek ezért szinte aggódó félelemmel igyekeztek gondolom határterületet megtartani, mert kihágásuknak legtöbb esetben bizonytalanság volt az okozója, míg a gyöngyösieknek a szomszédos helyiségekkel folytatott határvillongásai „harc a földbirtokért” volt.

IV. Földhódításért való küzdelemben a város érdemeinek elismeréséül visszakapja praediumainak jelentős részét. A Neoquistica Commissio megerősíti Róbert Károlytól adományozott II. Mátyás és III. Ferdinánd által megújított III. Károly által ismételt megerősített szabadságjogokat, Bene és Encspusztá birtoklása ügyében. A város Encs és Bene pusztákról Neoquistica alkalmával, melykor a királyi fő az 1715. évi 16. fejezet értelméhez képest a puszták birtoklása elleneztetett, de Gyöngyös város régi birtokához képest és az ország mellett tett érdemeit tekintve a török iga alatt nyögve másfél évszázadot túlhaladó időben a királyhoz mindenkor hívséggel viseltetett, annak minden adóját megadta, és a törököket még más helyiségek lakosaira nézve megengesztelni tudta Heves vármegyéért 1685. évben Mercy királyi generálisnak 60 000 Ft-ot az ország segítségére lefizetett, ez évben pedig a Neoquisticával az Arariumnak ismét 2000 Ft-ot, így tetteiért a városnak az örök-birtoklás megengedtetett, és a fizetés 1729. évben a királyi pecsétes levélben és a királyi kincstár elnökének pecsétjével és aláírásával megerősítettet.³¹

A királyi confirmationalis levelek kiváltása a praediumoknak királyi Fiscustól való újravásárlása közbenjáró képviselő követe megajándékozása sok pénzt igényel, ezért mint az emtribuens (?) népre, mind a nemességre adópénzt vetnek ki.³² Az elszaporodott úrgazdák pedig, akik az örökföldek kiváltásában semmit sem fizettek, jövedelmét ne élveznék és rájuk „juxta Extractum” 430,70 Ft-ot róttak ki.³³ Ez a második föld honfoglalás nagy pénzáldozatba került a városnak, a kölcsönvett összegeket és kamatját évtizedeken át fizetik, de általa megerősödve került ki a visszahódításért vívott küzdelemben.

V. A határvillongásokban harcokat vezető perelő, a királyi fiscustól újravásárló, földért küzdő város a telekfoglalás békés, verejtékes munkájában látta igazi gazdaságpolitikai misszióját, amikor megszívhatta a meghódított parlag gazdagon megcsorduló emlőit. A városba szökött jobbágyosság, menekült nemesség művelés alá veszi a környező gazos, bozotos gyepüket és fellendítette a szőlőművelést, szántóföldi termelést.³⁴ A földéhség megnyilvánulására az 1700-as évek elején a lakosság nekilátott Halász, Hort, Györk, Adács és Visznek községek birtokbavételének azon a címen, hogy a hódoltság meg a német invázió ideje alatt a falvak helyett is a város adózott.³⁵ Földtörések a tanács engedelmével a Mátra felé Farkasmály, Bene, Bábakő vonalán; az Alföld irányában Adács, Atkár, Encs, Nagyréde

²⁹ Városi jk. III. 116.

³⁰ Városi lt. LIV/18 14.

³¹ *Accorda et Transactio c. levél.* Városi lt. A-2

³² Városi jk. V. 657, III. 723.

³³ Városi jk. VI. 49.

³⁴ DEZSÉRI BACHÓ László: Gyöngyös város a török hódoltság idejében. 65.

³⁵ FORGÁCS Ferenc id. m. 44.

határában folynak „testimoniális levél” birtokában megkötve a rajta űzhető termelési üzemet is.³⁶ Irtványföldeket elsősorban „hív városi szolgálatért” a város jötevői, a közigazgatás előjárói, bíró, nótárius igényelhet, de nincs elzárkózás más vidéki emberek kérése előtt sem.³⁷ Nemcsak az elparlagiasodott, galagonyás részeket, hanem új földeket is törnek fel, melynél a beállítási költségek szabják meg a dézsmamentes idő tartamát. A nehezebben irtható köves, töviskes szántóföldeket fokozatok szerint 17, 12, 10, 5, 4 vetőre engedték szabadon, a könnyebben meghódíthatót 5, 4 vetőre szabadon, utána dézsmával bírhatták.³⁸ A földesúr majorsági térhódításaiért a kisajátított kertes gazdáknak becslés szerinti árat fizet. Földszerző város lábkitetése gazdagon növelte határát, a telekfoglalásból eredő haszon, váltságdíj fokozta jövedelmét.

VI. A földért folytatott harc utolsó periódusában a jogaikhoz törvényesen ragaszkodó városi birtokperekben indult meg, melyek méreteiben felölelték Heves és Külső Szolnok Vármegyét is. A „hatalmaskodási” védekező joghadjáratok a benei, bábaharaszti praediumért már 1687-ben kezdődött, a Báthory családdal, 1709-ben az Almásy, 1749-ben a Pogány familiával. Encs pusztáért Csöke Lukács ellen a királyi táblán folytak gróf Grassalkovich Antal és Podmaniczky védő képviselőjében.³⁹ A támadó perek során 1735-ben gróf Erdődy Gábor egri püspök indít pert a benei határok iránt, melyhez csatolja a Csobánka vár mikénti állását és a solymosi Tagadom telek szemléltetését. A szűnni nem akaró praedium perek a várost állandóan a királyi táblára „cítálják” az ajándékok tömkelegét húzva a privilégiumában amúgy is birtokló várostól.⁴⁰ A város belső életében is emészt ám a torzszalkodás „az elhúzott kapanyélnyt a szomszéd sem engedi”.⁴¹ A kancelláriai hivatalnak nincsen jogutódja, folytonos zavarok vannak a földtulajdonoknál is, csak 1725-ben találkozunk végrendelettel az ingatlanokról.

VII. A lakosság gyér számához viszonyítva az Alföldön óriási birtokok hevernek műveletlenül, vagy kis munkaerővel rendelkeznek. Kevés az igásállat, rosszak a közlekedési eszközök, magas a szökések száma. A környék falvainak jobbágysai is szívesen menekülnek Gyöngyösrre, nemcsak a jobb megélhetési vágy, hanem mezőgazdasági kultúrsumjuk kielégítése céljából is. Mialatt kialakítóivá válnak annak a sokrétű személyi, gazdasági társadalomnak, amelynek alsó lépcsője helyezkedik el a „misera leps contribuens”, a „series szolgáinak” tömege⁴²: pórok, szolgák, szolgálók, cselédek, kocsisok, béresek, napszámosok, zsellérek, vincellérek, pásztorok, kapások, zöldmunkások, jövevény idegenek felső tagozatában ott látjuk a kiváltságos irányító tisztii fórum csoportját. Földesurak, nemesek a gazdasági személyzettel, tisztartók, városgazda, tizedesek.

Ezt a gazdasági társadalmat szigorú szolgálattal rendszabályokhoz kötik. A szolgálattal megfogadásának végső formizmusa újév napjára esett, aki Szent Márk napig el nem szegődve a bírák és esküdtek, hadnagyok, tizedesek, polgárok segítségével vasra verjék és kalodáz-tassanak, nem különben rájuk egy tallért vessenek. A szolgálattal idejének letelte előtt két héttel ki kell nyilvánítani a megmaradási szándékot, illetve az elbocsátási akaratot, amikor a gazdától vagy helyiségtől „bizományba tévő levelet” vinni tartoznak.⁴³ A szökések megaka-

³⁶ Városi lt. XLIII/6; Városi jk. III. 852, IV. 414, V. 140, 699, VI. 115.

³⁷ Városi jk. V. 64, 574, IV. 118.

³⁸ Városi jk. IV. 137, III. 852, V. 574, 607. stb.

³⁹ Városi jk. VI. 93, IV. 144, V. 673.

⁴⁰ Városi lt. LIV/34⁴¹ Városi jk. IV. 137.

⁴² Városi jk. IV. 384.

⁴³ Városi jk. IV. 142, V. 488–89.

dályozására máshonnan jövő zsellért a lakosok befogadni ne merészeljenek, mert büntetésük „toties quoties” 12. § lesz, ha pedig nemes embernél találják, a bíró kérje ki házatól. A munkáshiány elkerülése céljából míg a vármegyében munkalehetőség van, más vármegyébe kiemenni, ott kerestet termények elkobzása alatt tilos.⁴⁴

Az új elemekkel felszívódó, megerősödő szolgaság a megkötések ellen tiltakozik és szociális annális konvenciót követel, különben eltávoznak.⁴⁵ A sztrájkyszerű követelések hatására felemelik mind az öreg, mind a kisebb szolgálók konvencióját, a szököttekét egyenlőképpen felosztják, de ezúttal a megtorló intézkedések sem maradnak el. A városházánál a szabad asztal megszűnik, helyette salláriumot vagy commenciót rendeltek, fizetés a szolgabírók currense szerint határoztatik meg, a limitáció áthágását 12. §-a bünteti a maga hibájából származó károkért hírinek elejével lesz felelős, a szófogatatlanságért megbüntetik.⁴⁶

A tisztek fő kötelessége a jobbágyoktól, szolgálóktól járó jövedelem behajtása volt, így érthető, hogy a „Jancsó a tisztartóságából meggazdagodott.”

VIII. A jobbágyterhek aránylag mégsem olyan magasak, mint más helyeken. Nem a robotmunka nyűgössége hatja át, hanem a humánus bánásmódon átszűrődő munkabecsülés, hogy a „szegénységek fölöttébb azzal meg ne szomorítottassék”.⁴⁷

A vámtörvények végrehajtására töltések, árkok, utak, hidak karbantartására, katonai szállítmányozásra a nép közmunkáját is felhasználták. Az országos vármegyei robotteljesítmény mellett azonban nagyobb mérvűek az inkább kényszerűségből és közérdekből kívánt városi közszolgáltatások, amelybe a vidéket is belevonják. A községi bérföldekről való takarmányhordásnál⁴⁸, rossz termés esetén az aratásnál, a városi közhelyek kvártély és strázsaházak, istállók építéséhez, egyháznak tett munkálatokhoz⁴⁹ a szakmunkások és mesteremberek mellé robotosokat rekvirálnak.⁵⁰ A szekerezőket a gyakori igénybevétel csökkentése céljából bírói rendelkezés alá korlátozták, a származó károkért a város lesz felelős, de az önkéntes vállalkozásból eredő károkat maga köteles elviselni. A távoltartó, itthon maradó kocsis emberek minden fizetés és bér nélkül tartoznak szolgálni.⁵¹ A gyöngyösi robotosok hív szolgálata így tette lehetővé a korviszonyoknak megfelelő gazdaságpolitikával a kuruc sereg gyors észak-magyarországi előretörését.

b. Termelési politika

I. A termelés szervezete és tárgykészlete. II. Szántóföldi termelés. III. Rét- és havasi legelőgazdálkodás, makkoltatás, legeltetési jog. IV. Szőlőművelés. V. Erdőgazdaság, fakitermelés. VI. Állattenyésztés. VII. Vadászat. VIII. Bányászat. IX. Mezőgazdaság védelem.

I. A felföldi kertes parasztváros sajátos mezőgazdasági jellege bontakozik ki az Alföld és hegyvidék peremvonalán, szintetizálva mindkét övezet termelési zónáját. Hatáscentrum-

⁴⁴ Városi jk. III. 710, V. 71.

⁴⁵ A béres szolgálók konvenciója kézpénzben 37-30-20 Rf között váltakozik, terményben tizenkét-tizenégy pozsonyi kila búza, az öreg béreseknél egy boglya széna, egyebekben egy pár lábbeli, saru vagy bocskor.

⁴⁶ Városi jk. IV. 384, III. 688, 761. stb.

⁴⁷ Városi jk. V. 107.

⁴⁸ Városi jk. IV. 119. „Kisfügeden a város számára szerzett széna hazatakarítására nem lévén a városnak ereje, a marhás gazdák annak hazatakarítására requiráltattak.”

⁴⁹ Városi jk. V. 229. „Az egyház molnárijai ingyen senni munkával sem kívánják szolgálni a Szent Egyházat, a templom mellett lévő kisebb munkára kényszerítettettek.”

⁵⁰ Városi jk. V. 313.

⁵¹ Városi jk. III. 775, I. 7, III. 391.

ban lévő határteste a benei dominiumokból, az encpusztai praediumból, püspöki határreszekből tevődik össze, melyek elmosódva érintkeznek a szélrózsa minden irányában környező falvak határgyűrűivel. Rendkívül kedvező klimatikus viszonyai mellett már Anonymus is megemlékezik a vidék termékenységről, mikor így ír. „... elküldötték ugyanis Etut és Voytát, kik midőn Zalán vezérrel Alpár homokján találkoztak, az örömmüzenetet híriül adták és tőle a Zogeva vizéig való földet kívánák. Szalán vezér ennek hallatára igen nagy félelemben esett és ijedtében a tőle kívánt földet a Zogeva vizéig Árpád vezérnek engedé, s a követeknek különféle ajándékokat adott. Hetednap Etu és Voyta búcsút vévén urukhoz visszatérének, kiket Árpád vezér tisztességgel fogad és követségük hallatára lőn nagy öröm a vezér udvarában és a vezér kezde híveinek helyeket és nagy birjtokokat adományozni. ...”

A termelési tényezők teljes arányú harmóniájával a művelés intenzív lehetőségei bontakoznak ki a határ- és vetésforgó kényszertől mentes szabadgazdálkodásban. Mivel övezete tökéletes földgazdaságpolitikai és termelési egység: szántóföld, rét, szőlő, erdő. A földtulajdon és jövedelem részarányában, az udvarházak igás, a jobbágyi kézi munkaerő kihasználásának megfelelően kétféle jószág van la városban. Az egyik a paraszti, amely a földesurak hatalma alá van vetve, másik a nemesi és szabadházhelyes nemeseké, kiknek jószágán magukon kívül másnak semmi hatalma sincs, hanem fenntartva régi szabad privilegialis jussát, mind a királyi dézsma alól, mind más földesúri terhek alól mentesek.⁵² A földesúr birtoka körül jobbágyok és parasztok telepedtek le, akik belátván, hogy egymás közötti összeműködésre van szükség a földesúrral szövetségre léptek, és egy zárt egységet képeztek. Ennek középpontjában a földesúr állt, úgy hogy az egész termelés annak szükségleteihez igazodott. Minél gazdagabb volt az uraság, annál több földműves, iparos és kereskedő telepedett le birtokán. A szomszédos helyiségektől árendációba bírt egész határok, kihasított részek pedig a dominium utilitae keretében osztatlanul szolgálták a város kényszer érdekeit, az országos vármegyei, katonai megterhelések kielégítését.

Gyöngyös mezőgazdasági életében nem találkozunk a művelési eszközök fokozatos fejlődésével. A ma is használatos két fő szerszám a vaskapa és hordó, a szőlőművelés bölcsőjénél már használatosak voltak. A mezőgazdasági eszközök közül a kezdetleges ekét, boronát, ásót még 1737 körül is tisztán vagy kevés vasalással fából készílik. A mezőgazdaság fellendülését, gazdaságtani ismeretek tökéletes elsajátítását a „gazdahét” szolgálta.

II. A mezőgazdaság üzemágai közül a gabonatermelés országszerte hanyatlásnak indult. A gyöngyösi nép is alig termelt belőle többet, mint amennyire saját lakosságának szüksége volt, mert minduntalan nagyobb területeket hódít el szőlőművelésre, s a történelem mind kevesebb szántóföldet hagy maga után. A szántó- és gabonatermelés az Alföld, Adács, Halász községek határában a hegylábak, Sárhegy alatt terjeszkednek, ahol főleg az ősi vetések díszlettek. A város majorságában 440 mérő búza termett, de malmainak vámgabonája – ahol a környék őrölt – nagyban fokozta termésmennyiségét, fedezve a különböző beszállításokat is.⁵³ A szántóföldi termelés mellett megtaláljuk csíráját a bakhát nélküli, ma már országos viszonylatban is első helyen álló bakhátas zöldségtermesztésnek.

III. A török megszállás idején sem állottak mezsgyék, a nyájak egymás határában legeltek teljes összközösségben, a pátens védnöksége, kondások őrizete alatt. Rákóczi világában az ökológiai érvényesülése miatt „az egyezséget, csendes szomszédágot” visszaállítani már

⁵² Városi jk. III. 382.

⁵³ Városi jk. III. 351, 798.

nem lehetett, helyette az ellenséges károsítás, tizedelés, taxatio melletti marhabeajtások ideje következett el.⁵⁴

A városnak „Rétye, szántóföldje nem lévén” a Mátrában folytat havasi legelőgazdálkodást, makkoltatás, a körzet jobbágyfalvaitól vásárolja fel takarmányszükségletét, ahol Réde, Pata, Bene, Mérges és Gyöngyös patak mélyfekvésű völgyében kitűnő szénatermő helyek voltak. Egy kaszányi rét, egy hatökrös szekérnyi sárral vegyes szénát ad.⁵⁵ Takarmányszűk években a kistrédei, nagyúti - pusztá, Adács „Bika” nevű és Rovány partja alatti részét, sár-rétjét kedvezményes esztendősi rét taxa árendában bírja, melynek fejében „sokadalmak” idején helypénzt nem vesznek. Az árendált kaszálókon kívül Gyöngyösnek a visontai, tarjáni, tarcsai réteken is van szénája, de a militia állomásozása idején újonnan árendált abrak- és fűvétele, hordásra a borbíráktól állandó magas kölcsönöket vesznek fel, hogy még Sülyre, vagy Pélyre is elinduljanak beszerezni.⁵⁶ Az így is mutatkozó hiányt a szilvásokból és szántóföldről kivételesen megengedett fűhordással igyekeznek pótolni.⁵⁷ Majd a város földesurait Haller Zsigmondot a tarjáni, Darvas Jánost a rédei, báró Orczy Istvánt a miskei pusztán való újabb legelők szabad használatáért ajándékokkal deputatio keresi fel, melynek járásáért beszorulásig mindenlegelő marhától egy garast fizet a város. E kiadásokon azután könnyíteni akarva alárendába enged egy-egy legelőt, használatát a gyöngyöspüspökieknek, de olykor magános gazdáknak is.⁵⁸

A Mátra makkban gazdag erdője, a solymosi Körös-mocsár, benei Mátra övezetében a Nagy Lapát nevű helytől a Varjak-kútján való szekérútra át Kékes felé legelő sertések tanyája volt, ahol mintegy 200 sertés makkolhat a város sertésein kívül. A benei makkoson 1000 sertés hizlalható meg.⁵⁹ Gazdag termés esetén a város egész legelőrészeket ad árendába, népének 10 sertésen aluli dézsmamentességet nyújt, családok gyűjtötték, mások eladták puttonával hol 4, hol 8 poltúrán. A tanács és bíró híre nélkül erőszakosan makkra hajtott csordát, avagy tilalmas területek határsértőit, legyen az köznéptől, földesuraságtól, plébánostól, püspökségtől vagy bárkitől elkövetve - a csőszök nyájastól és a helyiség, valamint hasonló esetben kárvallott gazdák részére megtizedelik, amelyből a kerülők és határjárók is részesednek, „a többit szomszédság okáért visszaadják”.⁶⁰

A városi örökföldeken az encsi és benei pusztán a gazdák 10 jószágig szabad őrzés mellett ingyen legeltethetnek, a 10-en felül lévők után tizedet fizetnek, de a részes praediumokban való legeltetés tilos. Havasi legelőkön peres földeken külső lakosok is űzhetnek legelőgazdálkodást, kaszálhatnak és hordhatnak, míg a makkosban csak „illendő bérért” legeltetnek, makkért szednek. A közönséges lakosok csürhebéli sertéseitől és másoktól darabonként 5–8 pénzt, 10-en felül az urakhoz hasonlóan in natura dézsmáltatnak meg, akiknek nyájából még előre kivesznek 10-et. A contribuens nép később kivételt képez, mivel contribúciójából szerződött vissza a benei praedium. A beszedett magbérből történt a város szükség-

⁵⁴ Városi lt. LIV/18. 35, 41. LIV/14, LIV/27

⁵⁵ Városi jk. V. 478. Boreovszky Samu: id. m. 481. Országos lt. Arch. Regnic. Lad. B.B. Nro 5. fr. 5.

⁵⁶ Városi jk. V. 455, 485, III. 407, IV. 104-5, V. 225, 697, III. 711, 468, 528, IV. 93, 366–7.

⁵⁷ Városi jk. V. 460, 87. „Szűk lévén a széna, a város ökrei szalmára fogadtattak, mivel a quartélyos lovainak sem fog elegendő szénájuk lenni”.

⁵⁸ Városi jk. V. 455-56, 668, 719.

⁵⁹ Városi lt. LIV/14, Városi jk. V. 696, 241.

⁶⁰ Városi jk. IV. 114, III. 536, V. 80, III. 393. „A sári plébános és odavaló lakosoknak sertései Benéről tilalmas legeltetés végett behajtottak és megtizedeltek büntetésül a város szükségére. A lakosoktól behajtott sertések pedig adattassanak a káros gyöngyösi lakosoknak, akiktől tavaly elvették. Kerülőknek és határjáróknak egy-egy pecsenyére való adatik.” (Városi lt. LIV/15)

gére szolgáló sertések megvásárlása, az őrzők fizetése, akik olykor egy-egy makkos védelméért és megtartásáért kemény összecsapásokat vívnak a segítségükre bevetett puskás emberekkel. Így is előfordult, hogy a város földesuraihoz küldöttség megy sertéseinek kiszabadítása céljából.⁶¹

A legelőgazdálkodást sokszor éri elemi csapás. Főként a lerohanó, megduzzadt hegyi patakok árja veszedelmes, mert a levágott füvet elhordja, máskor a „rétet elrontván” súlyos károkat okoz. De nem kevésbé káros hatásúak azok a rosszindulatból származó károk sem, különösen a kaszálóréteken való legeltetés, makklopás, amelyet a város erélyes intézkedéseivel és büntetéssel igyekszik kiküszöbölni.⁶²

Munkások, kaszások a jövevény tótok közül kerülnek ki, akiket a város tömegesen fogad meg jól díjazott napszámberben.

IV. A szőlőművelés kétségtelen, hogy nem volt annyira uralkodó ága a mezőgazdaságnak, mint napjainkban, mégis a lakosoknak „*Isten után teljes reménységek szőlőcskékjikkben szokott lenni*”.⁶³

A korabeli szőlőtermelés intenzív kertes művelésnek mondható, mintsem mezőgazdasági jelleggel beiktatott vetésforgónak, ámbar hat színtér az egész határ, de a természet örök reneszánsza és a gyöngyösi agrárszellem diadalt ül. Rohamosan nemcsak évszázadokat pótol, hanem újabb parlagokat von kapa alá, mely belenyúlik a Mátra lelógó, mind jobban ritkuló erdőnyúlványaiába és az Alföld peremébe. Az Alsó,- a Felső,- Csonka,- Kertmeiektől kiindulva, az Alsó, Felső solymosi Tokán a solymosi mátra felhúzódva a solymosi Előhegytől a Hármashegy lábáig Muzsla-lapostól a pincés visontai, Gardon-hegyre tör: majd a Zeke-dűlőn átútvé a Mátra-medencében Zsobraák, Farkasmály, Plága, Felső-nyúlmályi földekre lép, ahol hegyi lankákon folytatódik, a Szurdok- és Diós-Szurdokon: az Alföld felé a halászi és püspöki nyúl – a ma is használatos hely – és név elnevezéssel jelölt határrészek szőlőmezői.⁶⁴

A szőlőket határkövek zárolják el egymástól, gyepük övezik, melynek rendben tartására minden szőlősgazda, földesuraság, vagy bármely renden lévő kötelezve van. A hiányzó és káros szőlőgyepüket a hegybíró megcsináltatja, a réseket a szilvásokban található fákkal betömeti, vigyázókat rendel, de gazdáját bőségesen megbünteti, mivel miatta a marhák és zsiványok a gyümölcsösökben és szőlőkben sok kárt tesznek.⁶⁵

A földek között vezető csorda- és középűlő utak gondozására ugyancsak ügyelnek, a nyomvágók a kerékvágást tartoznak eltüntetni, agyag és homok kedvéért úttesteket tilos felárkolni. Egyébként csak a kijelölt és a gazdák által megnyitott főbejáró útra torkoló mezsgyéken lehet közlekedni, a máshol menőket pásztorok megfosztják.⁶⁶

A város maga jelöli ki egy-egy terület szőlővel való betelepítését.⁶⁷ A XVIII. században egyöntetű szőlőfajták díszlettek, bár Evlia Cselebi szerint a városnak 17 féle szőlője van. A

⁶¹ Városi jk. III. 717, 536, Városi lt. CCXXII/12, Városi jk. III. 165, V. 387, 597, 659, VI. 23, 111.

⁶² Városi jk. IV. 504, 104, V. 563, III. 589–90, 687, V. 476. „Tokaj tájkáról való kereskedő emberek cca 200 darabból álló marháit a város által árendált Nagyúti pusztára hajtották egység nélkül, ezért 6-7 darab a város által kirendelt csőszökkel hajtasson be.”

⁶³ Városi jk. V. 374.

⁶⁴ Városi lt. LIV/18 111, 73, 10. Városi jk. III. 10, 497, 636.

⁶⁵ Városi jk. V. 543, IV. 89, VI. 57, V. 683, 3. stb. „A szőlőgyepükhöz behatoló marhákat lelőhetik, avagy a kárt gazdája megfizeti a gyepűt be nem csináló pedig 3 Ft-ra meg nem csinálás esetén 15 nap múlva 1, 2, 3, 4, avagy ha megfizetni nem tudja 30 pálcára, nemes 3 Ft-ra büntetetik.” (Városi jk. V. 104-5.)

⁶⁶ Városi jk. III. 153, V. 243, VI. 107.

⁶⁷ Városi jk. IV. 135.

fehér szőlőfajtákat török, rajnai vesszőket ültettek, melyeket báró Brudern telepítette le gyöngyöstarjáni szőlőjébe. Ha nem jön a filoxera vész, Gyöngyös ma egyöntetű tokajhegyaljai márkás borral rendelkezik.

A város határában legrégebb szőlők a kertmegi dűlőben voltak. A legjobb szőlőknek a Sárhegy oldalában húzódó Nagy szőlőket tartották, ahol a gyöngyösi kisnemesek földjei feküdtek. Az itteni telepítést nagyobb kedvezményekkel mozdították elő. 1672-ben Almásy István hét évi adómentességet biztosított azoknak, akik a hegy sziklás oldalán új szőlőt telepítettek.⁶⁸ A nemesség és a szőlőműveléshez értő, fáradságot nem kímélő föld népével rajokban telepedik ki, gócot ütve a város és jobbágyfalvak közötti lakosokon, uradalmi kertestanyarendszert létesít az állati munkaerő jobb kihasználása céljából. Termelési költségei jóval kisebbek, ellátják önmagukat közel erdeikből, vágott szőlőkarókkal, hozadékuk viszont jóval nagyobb, mert állatállományuk miatt nem folytatnak talajerő kihasználást. A szántó- és gabonátáblák sávjai közé immár telepes szőlőföldek ékelődnek, váltakozva a töretlen ugarral, fészket rakva közeli falvak ma már féltékenyen feltörő szőlőtermelésének.

A céh ágak részéről is erős szőlőművelési törekvással találkozunk anélkül, hogy kisebb nagyobb ellentéteket támasztának a földművelő lakosság között. Mivel védszentjeikhez tartozandó oltári földek jövedelmét azoknak fenntartására fordították. Annál gyakoribbak azonban az önmaguk között előforduló földvillongások, melynek elintézésére az egri püspök visitára száll ki. A molnár, ács, asztalos, kovács, szabó, csizmadia, varga céh 30-12-4 kapáló szőlője a kertmegi, pincési földeken: az Úr, Szent István, Szent Tamás céhé ugyancsak a kertmegi, Nyúlmályon és Püspökön, a Szent Miklós céhé a Tokán van.⁶⁹ Az egész szőlőhegy határa 3311 kapásra tehető, ebből közrendbeli gazdaembereké 3207, a kúriákon és szabad funduson lakóké 104 kapásnyi – egy kapást két ídesben vévé – nem számítva a fejedelmi, nagyobb földesúri és városi fekvőségeket.⁷⁰

A XVIII. század vége felé a kincstári és magángazdasági szőlőföldek a kamara értékben ki nem fejezhető kárára teljes pusztulásnak indultak. A pusztulást nem a időjárás, sem szőlőbetegség, hanem a rossz gazdálkodás okozta. A felügyelők kötelességüket elmulasztották és szemérmetlenül esalták a kincstárt. A vincerétek, kapások, szőlőmunkások is igen drágán, de nem szakmszerűen dolgoztak, felügyelet nélkül. Rendes művelésben is hiányosan részesültek a szőlők. Évenként egyszer, de voltak olyanok is, amelyek egyszer sem kaptak karózást, kapálást és kötözést. A rendkívüli munkák - földfogó gödrök, keresztkötésű parti vízfogó remizetek készítése, hegyoldali telepítések, stb. még inkább elmaradtak. A jövedelmet alig térítették meg a rájuk fordított kiadásokat. Így mentek tönkre a Wesselényi-féle összeesküvés, a Rákóczi felkelés pártütőjének elkobzott javai az országos termelési helyzetképben.⁷¹

A szőlő állandó évi munkáiban Gyöngyösön nem volt fogyatkozás. Szakmunkások dolgoznak, kora tavasszal metszenek, állandóan karóznak. Hárssal vagy kötőfűvel kötöznek, hegyelnek, gyomlálnak, 3-4-szer kapálnak⁷², trágyát, földet hordanak,⁷³ a víz ellenárkot csinálnak, bújtással szaporítanak, lankákon telepítenek,⁷⁴ munkatorlódás nélkül

⁶⁸ DEZSÉRI BACHÓ László: id. m. 213.

⁶⁹ Városi jk. VI. 90-6-7.

⁷⁰ Városi jk. IV. 320, 236-7.

⁷¹ Illéssy János: A kincstár Hegyaljai szőlő gazdálkodása a XVII. század második felében. Magy. Gazd. Tört. Sz. 1900. VII. évf. 1-18.

⁷² Városi lt. LV/25-28-55.

⁷³ Városi jk. VI. 96. „Szent Kereszt Céhét tartó B. uraknak oltárukhoz a solymosi, tokai éd gyöngyösi promontóriumon van szőlőjük, az utóbbit eladták a solymosi szőlő trágyázása miatt.”

⁷⁴ Városi jk. III. 682.

dolgoznak,⁷⁵ munkabér drágítókat és fizetőket büntetnek,⁷⁶ a parlagiasodás ellen erős küzdelmet folytatnak. A tanács a parlagi szőlőket eladja, felfogja, illetve felesben valamelyik társulat, rendszerint céh kezelésére bízza.⁷⁷ Avagy hatalommal a termelési költségeket ráruházza – a proventus felét megtartva⁷⁸ – az eladó parlagosodó szőlőjét visszaveszi. Legerősebb harcot a parókiás földek parlagossága miatt indítanak, amelynek végső stádiumában az egri püspöknél tiltakoznak.⁷⁹

Az elemi csapások is gyakran veszélyeztetik a terméseredményt. Az 1618. évben „*az geongeossi szőlőket először zöld hideg elvitte, az után az ragia, utószor az jég h eső elverte, úgy annyira, hogy semmikor nem volt ez esztendőben*”. A határ egyik dűlője e katasztrófa alkalmával kapta a plága (plága = csapás) a másik pedig a Bárnevóna nevet.⁸⁰ A Mátráról áramló hideghullám olykor egész határrészeket söpör végig „*szőlő hegyeinek 2-3 esztendőktől fogvást nem termettenek, mely miatt szegény contribulus embereink, minthogy más reménysége nem lévén annyira jutottanak, hogy magok élelmét sem táplálhatják*.”⁸¹ Ezért kérik a vármegyét, hogy az árendabeli summából engedjen el és egy-egy kapást 4 idesre határozzon meg.

A hegyek megeresztése az időjárás, földek fekvése, rendek és társadalmi munkamegosztás szerint egymás után a tanács híradásával különböző napokon történt. Szüret közeledtével a földesurak taxás embereiket felszabadítják, a város népét városházához szólítja. A szedés idejét meg nem tartók borát elveszik, melyre nézve a földesurak tisztjei is tiltakoznak, hogy a szabad funduson lakók hír nélkül és idő előtt szüretelnek.⁸² A szüret általában későn van, a szőlő sokszor rothad, a dér is megcsípi, mégis felhangzik a panaszos kívánság: „*Adjon Isten jövedőre édesebb borokat, másként légyen Isten akarattya mindenekben*.”⁸³

Szüretelni a kapukon senkit ki nem bocsájtának, míglen adóját nem rendezte, akik be- és kimenetelre hamis pecséttel élnek, a tanácsbelik 40 forintra és hivatalvesztésre, a nemeseket törvényesen elítélik, a közembereket háromszor megcsapatják.⁸⁴ A gohér borok szedését földesuraság „*sub amissione vinea*” tilalmazza, ellenben a kötözni való ellenálló fajták szedését megengedi. Egy gazdának átlag 4-6 akó bora terem.⁸⁵

A szőlőhegyekre hegybíráktól függő esztendő s pástorokat, segédpástorokat, vigyázókat fogadtak, olyan fizetéssel, hogy más jövedelemre ne szoruljanak. Az eseti és önmaguk

⁷⁵ Városi jk. V. 18. „*A lakatos céh mestere akkor kapátatott a céh részéről, amikor egyházi uramék a templom szőlőjét, ezért zálogul mentéje elhozattatott, egy pár stáb gyertyára büntettetett.*”

⁷⁶ Városi jk. III. 681, VI. 57. „*Kapásoknak első kapóján napjában maga kenyerin nyolc, másodikon kilenc, harmadikon 15 dénárnál vagy 10 poltúránál, földmunkásoknak és gyűjtőknek 9, aratóknak 12, boglyásoknak, kaszásoknak, kéveközőknek 18 dénárnál többet fizetni ne merészeljék, valamint reggel és este pálinkával vagy más itallal tartani 12 forintokra, ha kapás többet kér 20 pálcára büntetetik.*”

⁷⁷ Városi jk. V. 702, III. 243, IV. 193-4.

⁷⁸ Városi jk. V. 704, IV. 237-8, V. 343. „*A gombköltő mesterek fertzendültek a templombírák, tanács és földesuraság ellen a templom szőlő munkáltatása miatt, ezért 12 ft-ra vagy 24 pálcára ítéltettek.*”

⁷⁹ Városi jk. V. 14. „*A templom szőlője pallagosodott, ezért kapáláskor ne gyermekeket, hanem alkalmas embereket küldjenek az egyházfik, másként annak érdemes büntetésit ell fogják venni.*”

⁸⁰ ETHEI SEBŐK László: Gyöngyös és vidéke története 146.

⁸¹ Városi jk. V. 478.

⁸² Városi jk. IV. 509, III. 799, 727, VI. 118, III. 665, IV. 379, VI. 58, IV. 120, III. 872, V. 659, IV. 175.

⁸³ Városi jk. V. 566.

⁸⁴ Városi jk. IV. 123, V. 471, III. 876.

⁸⁵ Városi jk. V. 212, III. 603. „*Mivel máris erővel kezdik hordani a kurucok Gohér borainkat, azért akár curialista, armalista avagy szabados két hétig meg ne merészelje szőlőit kezdeni.*”

hibájából származó károkért számadással tartoznak, melynek felvételére felülvizsgálókat küldenek. A hitet megszegő pásztorokat megpálcázzák.⁸⁶ Hadátvonulások idején a katonaság segítségét is igénybe vették, „mivel szőlőhegyeinken az fel- s alá jövő, menő hadak miatt felettébb nagy károk esnek, arra való nézve méltóságos generális Eszterházy Antal úr elő Excellenciátiátul az Ecsédnél fekvő Táborbul az Böcsülletes város kérésére azokk meghőrzésére adattak szőlő hegyeinkre ki Salagwordák az kikk rendelt fizetésül az böcsülletes város minden szőlőtül 4-4 poltúrát, az melyet hogyha szőlős gazdák megh adni nem akarnának, adatik hatalom Bírák Uraimék, hogy azok jószágukból etiamcum asistentia militari satis factiot fehessenek.”⁸⁷ A közkárokat okozók vagyonuknak egész erejével felelősek, a tolvajkodókat pénzbírságra – templomi javak beszerzésére – büntetik, melyből a kárvalottak és becsülő bírák egyaránt részesednek. A szomszéd helyiségek tömeges határfosztogatásai ellen ugyancsak tiltakozva emelnek hangot. Tilos a szőlőkben való szabad járás, kóppokkal való nyilazás, szilvásokban legeltetés.⁸⁸

A kertek és gyümölcsösök a városkapun alul húzódnak, közöttük köznyírt sövényekkel. A gyöngyösi és környékbeli parasztságra nagyobb hatással volt a ferenceseknek virágos és gyümölcsös kertje, mint a budai és mecsekaljai török kertek.⁸⁹

V. A szőlőműves város sokat harcolt mezőgazdaságának érdekerületéért, az erdőgazdaságért is, miáltal a határincidensek újra fellángoltak a szomszéd falvakkal, püspökséggel és földesurasággal. 1701-ben szemlebizottsággal törvényes tisztí nyomozás indult a sári, majd 1735-i birtokperben Bene és Solymos közötti határok iránt, ahol a hármas hegytető választóként húzódik, a Varga pataknak Bene felé való részére a Sás-tó közepéig, míg a külső Mérleges árkon belül Országh Pál hirdet tilalmat a gyöngyösiék számára.⁹⁰ 1729-ben az egri püspökség tilalmaz gyöngyösieknek favágást a solymosi erdőben, amin felbátorodva a solymosi, bodonyi, parádi, délen az encs-berki határlánc lakosai is – a favágás tilalma mellett – egymással szövetségre lépnek a gyöngyösiék ellen, akik most már lopva vagy alattomosan hordották a vágás nyomait is eltüntetve, „ne Videamur ab usu ejus”.⁹¹ Ezek után nevetséges vagy inkább szomorúbb dolognak kellett tartani, hogy még az ország erdővel borított helyein is fahiány miatt szenvednek.⁹²

Tervszerűtlen erdőgazdálkodást a gyöngyösi lakosság e körzárlat ellenére sem űz, mert a szőlővenyigék jelentős pótananyagként jönnek számításba. A felsővidéki jobbágyfalvak erdőgazdálkodása azonban a domboldali hátakon inkább mondható rablószerűnek, hogy helyükön megteremthessék beállított szőlőtelepeiket és kereskedjenek, miután a földesurak, város, nemesek erdőszigetei a belső Mátra területére vágnak be. Télen a földesuraságok erdőterületeire hajtott jobbágyok robotszerűen folytatnak fakitermelést, és az adácsi, halászi ke-rekeken bekerülő nagy famennyiség a város déli vonalán elterülő falvakban, Jászságban épület-, bútór- és tüzelőanyagként cserekereskedelem tárgyát képezi. De a Dicasterium pa-

⁸⁶ Városi jk. VI. 107, IV. 520, VI. 22, V. 562. „A szőlőpásztorok Majzik András sertéseit a Kertmegi szőlőkben törvény ellenére megszalajtották, az okozott károknak megtérítésire „öszve tett kezekkel” 12 akó bort és a hajtóbért megígérték.”

⁸⁷ Városi jk. III. 471

⁸⁸ Városi jk.V. 75, 735, 21, III. 721. „A solymosi szőlőhatárban gyöngyösi szőlősgazdák minden dib dab emberek nem a maguk szőlőjük terméséből gyümölcsöt szednek, ezért meg nem engedtetik a solymosi bírónak és lakosoknak, hogy a szőlőt árolják és mint a magukéból gyümölcscsel kedveskedjenek.”

⁸⁹ HÓMAN – SZEKFÜ: Magyar történet III. 454.

⁹⁰ Városi lt. LIV. /18., 11, 39, LIV/ 20

⁹¹ Városi lt. LIV /20, LIV /18,15, Városi jk. V. 95.

⁹² GREGARIUS Beszoviczy: id.m. 10..

rancsából is sok palánkfát szállítanak el szűk pénzért, várak és kapuk, hidak megerősítésére, legfőképpen Szolnokra.⁹³

A kivágott fákat körberakják és télen szánkóval, nyáron szekéren, hátton hordották, a megbitangolás félelmétől rendszerint többedén segítő személyekkel. A gyöngyösieknek 1734-i falopása tagadhatatlanul káros jelentőségű volt, mivel a solymosi tilalmas levágásával mintegy 50 vagy több szekérből álló karaván rakodott meg a tanács és város akaratából.⁹⁴ A falopó gyöngyösieket a tettenéző solymosi kerülők egyenesen az egri tömlöcbe viszik, míg kiszabadításukra a város siet segítségül. De az onnan zsákmányolókért újabb lépéseket nem tesz, sőt megpálcázza.⁹⁵ A vidéki sári, solymosi, halászi, árokszálási, jászladányi lakosoknak a város sem állja ezért marháit, szerszámait elzalogosítani mindaddig, míg készpénzben ki nem váltják, vagy 3, 6, 12 Ft büntetésre, esetleg fahordásra ítélni.⁹⁶

Az erdőért vívott mátrai kalandozások zsákmányszerzési vágyának megfékezésére harmonikus környezetgazdaságpolitika megteremtésére irányul. Az erdőgazdálkodást így, ha intézményeiben veszítve nem egészen is, de jogilag kétségkívül uralta a város. Fahordás a gyöngyösieknek a bíró híre és cédulája a „Taxa beneiensis” lefizetése nélkül elkobzás és büntetés terhével senkinek sem szabad, mivel egyesek már alkalmas időben kereskedésképpen saját nevük alatt hordatták a Mérges melletti szakéri úton.⁹⁷ Szomszéd lakosoknak a fahordásáért drágasága miatt szabadon engedik minden nap a fahordást, egy-egy grajzár ellenében a hétfő és pénteki hetivásár kivételével.

Az erdők oltalmazásában az erdővédelemben egy akarat érvényesült. A püspökség és Dévay András gyöngyösi prefektus a fiatal solymosi erdőrészeket olyan tilalmasnak tartotta, hogy még azokat is megbüntette marhajárásért, annál inkább a favágó gyöngyösieket. „Így tilalomban tartván szépen fája felnövekedett”, holott már puszkacsónyi vastagságúit is alig lehetett találni, mert könnyű lopásra alkalmas lévén kitűnő szőlőkarót szolgáltatott, nem különben venyigével malomgátak anyagául használták.⁹⁸ A város is intelmet rendel benei praediumán. A makkosokat a szénégetés félelem nélküli prédálása és teljes kihalása, a kovácsmesterek városi szolgálatlansága miatt „serio jure Dominali” védettnek nyilvánítja. Szénégetésre csak a bíró cédulájával mehetnek, különben a megalázóktól 12 garas büntetéspénzt vesznek és minden kánya széntől egy-egy garast tartoznak fizetni. A szenet esett vagy dőlt fákból égethetik, egészséges fák levágásáért 8 tallért fizetnek.⁹⁹

Az erdőgazdaság élén a királyi erdőmester megbízottjaival áll. A benei Mátrán éjjelnappal csöszök őröknek, amiért készpénzt, valamint hajtóbért kapnak, és mentesek mindenféle közönséges szolgálatról.¹⁰⁰

VI. A XVIII. század első felében birtokrendszerük fő jövedelmi forrása az állattenyésztés, inkább extenzív állattartás volt, míg az állatállomány télen, nyáron gondtalanul hevert a legkövérebb legelőkön is.¹⁰¹ A szőlőművelésnek első, szűkebb keletű mezőgazdasági üzemágakat folytató legelő- és állandó takarmányszükséglettel a kuruc, labanc hadaknak beszo-

⁹³ Városi lt. LIV /18, 36, Városi jk III.384, VI. 117.

⁹⁴ Városi lt. LIV /17, 41, 19.

⁹⁵ Városi jk. V.432.

⁹⁶ Városi lt, LIV /22, Városi jk. IV. 414., V. 27., IV. 131, V. 215., III. 712–3.

⁹⁷ Városi jk, IV.181–2, 414, V. 569, 389, 31–2, VI. 13. „Két kerékgyártó Benére hír nélkül talpfáért voltak, ezért 6–6 forintra büntetettek, melynek lefizetése után visszakapják a fát és a tanács engedelméből szabadon mehetnek

⁹⁸ Városi lt. LIV /18, 11, 14.

⁹⁹ Városi jk. III. 686, V. 568. V. 43–4, V. 224, V. 566

¹⁰⁰ Városi lt. CCXXII /8., városi jk. V. 564.

¹⁰¹ STRICKERNÉ POLLACSEK Laura: id.m.21.

gáltatásokkal küzdő Gyöngyös népe nem tudott és ma sem tud a mezőgazdasági fundamentumban intenzíven kibontakozni. Falvaktól szolgáltatott csekély állatállománya idegen pusztákon legel, avagy havasi legelőkön rideg marhatartásban él, ahol téli szállás hiányában tömegesen pusztul.¹⁰² Ilyen állattartás mellett mutatkoznak a félévszázad fordulón az állattenyésztés fejlődő jelei: a földesurak fajbikát, teheneket, lovakat, juhokat hozatnak be, amikor a szőrványos juhnyájukban a hosszú gyapjas és racka juhot felváltja a spanyol merinói.

A város is tart tenyészállatokat, az előregedetteket kiselejtezi, újakat a vásárookra küldött szakértőkkel szereztet be: deszkaállással ellátott istállókat épít, abrakhiányban minden rovás után egy-egy seriesre 10-10 kilót ró. Az állatállomány zömét a sertés alkotja, amely közül a kis igényű fekete bakonyit tenyésztették, göblyöket hizlalnak a nagyúti pusztán, ménesek felett örködnek a Mátra alján. A juhok bekerített aklokban élnek a városi örökföldeken, amiért báránnyal és sajttal kedveskednek a bírának. Egy fejős juhtól fél font sajtot és negyed itce vajhozamot számítottak egy idény alatt.¹⁰³

A pásztorkodó állattenyésztés őrei a tehén, ökör, borjú, ménes pásztor és kondás a bojtárokkal egyetemben. A város pásztorainak fizetése a limitáció szerint a tehénpásztoré minden tehéntől 6 poltura, egy fejés, és 21, másfél kenyér, ménespásztoré és kondásé a nyáj létszámához igazodik. Semmilyen rendbeli pásztor gulyás vagy göblyös, nyerges lovat nem tart hat elvesztés terhe mellett. Az eltévedt állatokat befogni szigorúan tilos, az ilyeneket a viceispánhoz be kell szolgáltatni. A kárvallott gazdákat pedig a pásztor levont konvenciójából kártalanítják.¹⁰⁴

VII. Az őstermelés ágai közül az erdei gyűjtögetés és vadászat dívik. A Mátra vadonjait gyakran veri fel harci lárma, mégis sok vadnak a tanyája, amelyek télvíz idején lehúzódnak, meglehetősen károkat okozva a gazdaságokban és az állatállományban. „A farkasok által történt sok károk is előfordulván, elvégeztetett, hogy minden porta után egy-egy farkast fogjon, vagy öljön, minden helyiségh, melyek üldözőjére Taxás Nemes Uraimék is tartoznak menni, a Bőrit pedig Perceptor úr kezéhez vigyék, ki is minden bőrért 25 garast fogh fizetni, a kik pedig megh nem fogják qvottájuk megh szaporítatik, minden Farkasért egy-egy tallért fogh fizetni: hogy pedig a Farkas ölésnek nagyobb sikere légyen, egyetértvén a Szomszéd Helyek öszve egymással tegyék a Hajtást. s úgy egyikről a másikra hajtván, nem oly könnyen rejtheti el magát, a Nemes Vármegye Hadnagyai gongyuk lészen, ezért a szomszéd helyek hírt adni, s bizonyos napot rendelni, melye eccersmind ki menvén a megh írt mód szerént tegyék a hajtást. Nem különben minden Porta után 50 szarka, 50 varjú és 100 verebek vettek; A megh írt Farkas üldözésben pedig kemény büntetés alatt egyébféle vadat megh ne öljenek Farkasnál.”¹⁰⁵

Akinek külön vadászó, madarászó erdője, mezője, avagy birtoka nincsen, akár nemes, akár nem, vadászati tilalom alá esik. A püspökség javaiban is tilos a vadászat. A nemes embert első rajtaéréskor minden öltözkétől teljesen megfosztják, és mezítelenül otthagyják, másodsor keményebb büntetést vesz, a parasztot megkötözve Egerbe küldik. Még ezúttal is sok ugyan az orrvadász, s a boltokban a puskapor iránt állandó kereslet mutatkozik.¹⁰⁶ Az állattenyésztés jövedelmezőségének teljességét elejtett vadak húásával igyekeznek így egyoldalúan pótolni, egyben szerencsésen ágyat vetnek a fejlett tímáriparnak is.

¹⁰² Városi jk, V.437

¹⁰³ Városi jk, IV. 368,III. 726,V. 532,Városi lt.LIV /18, 41,Városi jk. III. 637,Országos lt.N.R.A.F.198.46

¹⁰⁴ Városi jk, III. 744, VI. 39.VI. 42.V. 231, 723, 72

¹⁰⁵ Városi jk, VI. 80.

¹⁰⁶ Városi jk, V.37,VI. 48,Városi lt.CCXXII /9.

VIII. A harcos század gyöngyösi embere sem tud nyugodtan bekopogni a természet örök csodájának alvó titkaihoz, ámbar bányakincsekben meglehetősen gazdag, főképp kőben. A farkasmályi és benei kőbányákhoz jól kiépített utak vezetnek, ahol nemcsak a város, hanem észak-alföld kőszükségletét is termelik a nagyobb építményekhez, templomokhoz.¹⁰⁷ A kővágás dézsmával jár, melytől csak az egyház céljaira feltett kő mentes, máskor elárendálják, de ingyen sohasem engedik. Hordáshoz a tanács előzetes hozzájárulása szükséges. A kőbányászat mellett még a szénégetés fejlett, a gyöngyösi nagy lapon belüli szénégetőből hordják a szenet.¹⁰⁸

IX. A szociál birtokjogban az üzemági egységre épülő mezőgazdaságpolitika, gazdaságotalom -és védelem sarkalatos intézményében látta jogalanyi értékcélját, háborúban és békeben egyaránt. A város mint katonai állomásozások állandó fészke és átvonulási helye, a beszolgáltatásoknak vármegyei fő részese, szőlő- és szántóföldeken ástott 20-30 mérős vermekben, pincékben, elvont falakkal oltalmazza önellátó és felesleg készletét. Nem kevésbé itt talál óvóhelyre a különféle dézsmálási terhek elől elrejtett termésmennyiség is, amit megtalálás esetén lefoglalnak, míglén jelentkező gazdája levonással visszanyeri.¹⁰⁹

Az önvédelmi javak harca mellett a közérdekű intelmi rendeletek is kifejezésre jutnak. Erdők, mezők gyűjtogatásáért egy évi börtön és minden kántoron 100-100 pálca jár, ha pedig nem tudják kézre keríteni, a bírót két esküdtársával vasra verve Egerbe viszik. A gazdagabb fűtermésért a pusztában való égetést, a szomszédok előzetes tudomásul vételével azonban szabadon engedik, míg a veszedelmesen égő részek oltására az egész helyiség kivonulni köteles.¹¹⁰ A pipások „pro hic et sunc” pipataxát nem fizetnek, de kiváltképpen a szolgák az istállókban, kertekben, csűrök és gabona körüli dohányzásért a „sub poena 12 laculorum” avagy 30-50 pálcával sújtanak. A vásár- és elrendelt ünnepnapok megtartása szigorúan kötelező minden rendbelinek.¹¹¹

A mezőgazdaságban kiterjedten érvényesülnek a termelés alkotta kötelező védelmi törvények. Az osztásföldeket aki Szent György, illetve Sárlos Boldogasszony legfeljebb Szent István napjára fel nem szántja, avagy nem barázdálja: a parlagokat bárki, ahol tetszik forgathatja a városnak fizetendő dézsma fejében. A halaszthatatlan gazdasági munkák idején és a munkáshiány megakadályozására csak szolgabírói engedéllyel lehet átmenni más vármegyébe, a gazdáknak 12 garas, a mívéseknek 100 pálca büntetés alatt.¹¹² A betakarítások és szüret idejének áthágását jelentik az uraságnak, de termését veszni hagyó büntetést kap a consiliumtól. A víznek más földre való eresztése, ha az vízjárásokon, dűlőutakon is mehet, a kijelölt utaktól eltérő földeken járkálni tilos!¹¹³ A vetések, keresztek között a tarlón marhajárás, különösen ló, juh hajtás, az okozott kár megtérítésén kívül minden legelő állattól egy garas büntetéssel jár. A bodnároknak, kovácsoknak magtermő fák kivágásáért, a vargáknak az élő fák meghántolásáért fejenkénti rajtakapásnál 17 garas büntetéspénz követelhető. A károk becslésére szolgabíró száll ki esküdtjeivel.¹¹⁴

¹⁰⁷ Városi jk. 100.

¹⁰⁸ Városi jk. V.321, 736, IV.15-6.

¹⁰⁹ Városi jk., III. 628., Városi lt. LV /35, LV /31

¹¹⁰ Városi jk. VI. 47, 5, IV. 210.

¹¹¹ Városi jk. V.299. 74, IV.309. „Nemes Soly Zsigmond olajba főtt Szent János napján, mint mint fogadott ünnepeken azokból, hogy aznap a hideg elvette a szőlőket munkálatot a kálvínista atyafiak botránkozására, ezért a Nagy Templom javára 6 gr-ra büntettetett.”

¹¹² Városi jk. V.462., 220-1.

¹¹³ Városi jk. VI. 118, V. 383, 720, III. 120. „Kertmegi és tokai földön senki a mezőre által ne merészeljen jární, hanem annak igaz útján, az Úr dombján elmehet.”

¹¹⁴ Városi jk. IV. 47, III. 358.

A mezőgazdaság védtörvények az állati és rovári ellenségek irtásában is érvényesülnek. A madarak kártétele miatt siettetik a szüretet, a porták után 2000 veréb, 80 szarka, varjú, és 8 farkas fej kivetése rovatott. A beszolgáltatáson a bíró és a notárius tartozik számot adni, elmulasztása esetén pénzbüntetéssel felel.¹¹⁵ A gabonatermésben az egér tesz sok kárt, ezért a dézsmálás gyors végrehajtásáról intézkednek. 1748-ban a vármegyének közösség érdekében helyezett rendelete a sáskák elleni védekező eljárásról szól. Az állatvédelemben a dögvész elkerülése, illetve csökkentése céljából a pálinkával való kötelező gyógykezelési mód honos. - A határ kőkút hálózattal épült ki, vályúval és kútágassal, melynek tisztán tartására különösen ügyelnek.¹¹⁶

A kuruc-labanc háború a pénz értékét is erősen devalválták, ezért ha ismét megrontaná, hatalmat adnak a birtokviszavételekre.¹¹⁷

A mezőgazdaság törvényes jogrendjében helyet talál az istenességben eredő, félelemérzettől babonáságban túlélő intézkedések is. „Azon alkalmatossággal az Kompóti Gáspár szőlleiben való gyümölcsfáját Hajlékát is Bírák urunk égessék megh, mivel az gyermekeit a tájon temette el szőlleiben, ne talántán most is az Égi háború által Isten eő Sz. Fölséghe mért vette el szőlleinkk termését.”¹¹⁸ Az ősmagyarok mítosz kultuszában élő áldozati oltárok, bálványos imádkereső helyek világa a XVIII. század gyöngyösi embereinek lelkületében a megrontó rossz szellemek száműzött hajléka lesz, s a dűlőutak szélén feltűnik a kereszt. Győri Dorkó szőlőjében lévő almafát kivágják, „hogy az Isten ellen való káromlás és ördöggi gyűlütségh tovább eltávoztassék.”¹¹⁹ S a letűnt félhold pogány isteni alkonyán a mennydörgő felhőkbe csendülő harangozóért a templomfi szüretkor mustot szed.¹²⁰

A felállított mezőrendőrség, mint a sérthetetlen magántulajdon szentségének képviselő őrzője élet vagy halál között teljesítette kötelességét, a jogok és megélhetési harcok vas-kos küzdelmében.

Gyöngyös univerzális mezőgazdaságpolitikája a fiziokratizmuson alapult: a természetes jogban, a földműves tiszta hozamában, a szabadságban: ledönteni azt a bálványt, melyet a merkantilizmus pénzben felépített, így gazdasági prosperitása igen nagy volt. „Ez Magyarország dicsősége híres, azonban a város még gazdagabb, mind hírneve.”

¹¹⁵ Városi jk. III. 134.V. 573, 192-3. „A fekete és szürke varjak a vetésekben sok kárt tesznek, ezért 5 verébű helyett 1 varjúfő fog beszámítódni.”

¹¹⁶ Városi jk.V .131-2,VI .63,IV. 528.

¹¹⁷ Városi lt.LXIV /1.

¹¹⁸ Városi jk. III. 623.

¹¹⁹ Városi jk. III. 665.

¹²⁰ Városi jk.VI. 21.

Die Wirtschaftspolitik von Gyöngyös in der ersten Hälfte des 18.-ten Jahrhunderts

Im weiteren veröffentlichen wir die Doktorarbeit von Dr. Tibor Veidner, dem Gyöngyöser Lehrer. Diese Arbeit schrieb er am Ende der 40er Jahre nach der Absolvierung seines Studiums an der Philologischen, Linguistischen und Historischen Fakultät an der Szegeder Universität.

Tibor Veidner wurde 1921 in Gyöngyös geboren. Nach der Bürgerschule machte er 1939 auch hier, in der Stadt, in der Landwirtschaftlichen Oberschule /Felső Mezőgazdasági Iskola, Abitur. Nach der Absolvierung der Szegeder Pädagogischen Hochschule unterrichtete er in Hatvan. Gleichzeitig studierte er zwei Jahre Wirtschaftspolitik und -geschichte an der Ökonomischen Fakultät der Kolozsvárer Ferenc József Universität, und zwei Jahre an der Technischen- und Wirtschaftswissenschaftlichen Fakultät der Budapester Nádor József Universität. 1947-48 kam er an die Szegeder Universität, wo er den Dokortitel erhielt. 1953 wurde er Lehrer des Gyöngyöser Gymnasiums.

Neben dem Unterricht erschienen zahlreiche wissenschaftliche Arbeiten von ihm, sowohl auf dem Gebiet der Geschichtswissenschaft, als auch dem der Literatur. Zwischen 1946-49 verwaltete er das Archiv der Stadt Gyöngyös, so lernte er die Geschichte der Stadt Gyöngyös kennen. Seine Studie über die Wirtschaftsgeschichte von Gyöngyös gibt sehr wertvolle Daten für die Forscher des Gebietes. Obwohl einige Aussagen der Dissertation schon veraltet sind, gibt ihre Quelle detaillierten Ausblick auf die Bestandteile des Themas. Aus den Notizen geht es deutlich hervor, dass sich der Verfasser auf die Quelle des Landesarchivs und besonders des städtischen Archivs stützte, und diese übersichtlich aufarbeitete. Die Datenbasis hat einen enormen Quellenwert.

Die Doktorarbeit befindet sich zusammen mit mehreren Manuskripten des Verfassers in der historischen Datenbank des Museums Matra. Die Arbeit wird in der originalen Fassung des Herrn Veidner veröffentlicht. Die Formulierung des Textes ist etwas schwierig und kompliziert, aber wir entschieden uns dafür, dass wir die Arbeit nicht umschreiben, und die ursprüngliche Arbeit nicht interpretieren. Die Zitate blieben in der ursprünglichen buchstäblichen Form. Die Fussnoten der Dissertation liessen wir auch unverändert, so wie sie in den 40 und 50-er Jahren üblich waren, und anders als die in der „Mátraer Studien“. So finden Sie auch am Ende der Studie kein Literaturverzeichnis.

Wir hoffen, dass die Forscher, die sich mit der Wirtschaftsgeschichte von Gyöngyös beschäftigen, in dieser Studie nützliche Informationen und wertvolle Quellen finden.

Az Orczy-kert története

B. Gál Edit

ABSTRACT: *The History of the Orczy Garden.* In the summer of 2000, the revitalisation of the park of the former Orczy mansion in Gyöngyös started. Due to the 'modernisations' carried out in the 50s and 60s, the more than one hundred years old landscape garden lost its original beauty. Our only sources for the reconstruction of this originally baroque garden, which was later turned into a landscape garden, are archival sources, memoirs, and some photographs taken in around 1930.

Gyöngyös központjában, a Mátrába vivő 24-es főút mellett található a klasszicista homlokzatú Orczy kastély és a hozzá tartozó park. Az 1950-es, 1960-as években mind az épület, mind a kert jelentős „átalakításon” ment keresztül, amely ipari tanulók iskolájává alakította a kastélyt, s modern közparkot „varázsolt” a több mint 100 éve kialakított angolkertből. Kivágták a hatalmas fákat, lebontották a neogót orangeriét. eltűntek a szökőkutak, elpusztult a rózsakert. A park egykori képét ma már csak levéltári forrásokból, visszaemlékezésekből illetve 1930-as évek-beli fotókból tudjuk rekonstruálni.

2000 nyarán Gyöngyös város Önkormányzata megkezdte a park – s vele együtt a kastély környezetének – revitalizációját. Az ehhez kapcsolódó történeti kutatásnak az a feladata, hogy az írásos és szóbeli források alapján a lehető legtöbbet tárja fel az egykori barokk, majd, a XIX. században ebből átalakított „klasszicista” angolpark képéből.

A XVIII. század közepének majorsága

Az a terület, amelyen ma a kastély áll, még a 18. században is a város határán kívül esett, s a minden évben kiosztásra kerülő kertek sora húzódtott itt.

1723-ban Orczy István földesúr – aki ekkor már a város legnagyobb birtokosai közé tartozott – itt kért és kapott kerthelyet saját majorsága számára.

„Tekintetes Nemzetes és Vitézlő Orczy István úr eő Kegyelme felszólítására kiküldetett Bíró és Nótárius uramék, hogy mivel az Ispitályon belül levő kertek sorában kívánna eő Kegyelme elfoglalni maga majorságára, földesúri hatalmából is egy darab kert helyet, akinekis, midőn a bírói szemléről megérkeztenek volna és előadták, hogy azon pusztta kert legyen a Sz. Erzsébet Templomon belül Zely György úr szomszédságában egy felől, más felől pedig az Egri Szekér út mellett be a Mérgesig, mely pusztta kerthely szabadossan építtethetik. ...”¹

A majorság valószínűleg rövid időn belül felépült, s a földesúr 1736-os végrendeletében már így rendelkezett róla:

„Mínthogy Gyöngyösön két kertem vagyon, egyik maradjon az Fiamnak, másik az Leányomnak. Az Fiamé legyen az szőlő hegyek alatt való, kit ex fundamenti magam építettem.”²

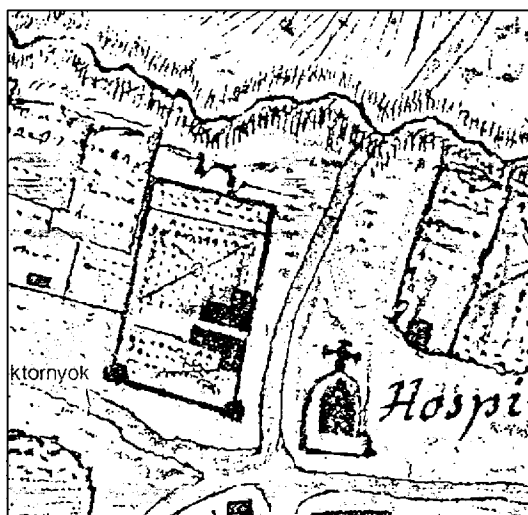
Gyöngyös ez idáig fellelhető legkorábbi térképén, mely az 1730-as évek végén, 40-es évek elején készült jól megfigyelhető e kiépített majorság.³ Az egységesen körbekerített te-

¹ HML V-101/a/3 118.p.

² MOL P518 1. cs. Nr. 34. Boy

³ MOL S21 Nr. 31.

rületen két egymásnak hátat fordító L alakú épület állt. A telket nyugat felől határoló fal északi és déli végein egy-egy sarok-építmény látható. Ezeknek helyzete feltételezi, hogy a kert főbejárata erről az oldalról, a Mátrába vivő útról nyílt.

A kert ábrázolása az 1740 körüli térképen.

A kiépített kert határa miként a térkép is mutatja nem éri el a tavasszal és ősszel bőven áradó, mocsaras Mérgest.

E kertről nincs sok adatunk. A térkép által jelölt díszkerthez a terület keleti végén valószínűleg veteményes, esetleg gyümölcsös csatlakozott.

A két L alakú épület funkciójáról nincsenek írásos források, sőt ezideig alapfalai sem kerültek még elő.

A családnak a XVIII. század elején a város piac terén volt a rezidenciális háza. Érdekes, hogy ez az 1730-as évek végi, 1740-es évek eleji térkép, itt, a város központjában álló, „állandó” lakhelyül szolgáló rezidencia mellett nem jelöl semmilyen kertet.

A barokk építkezés időszaka

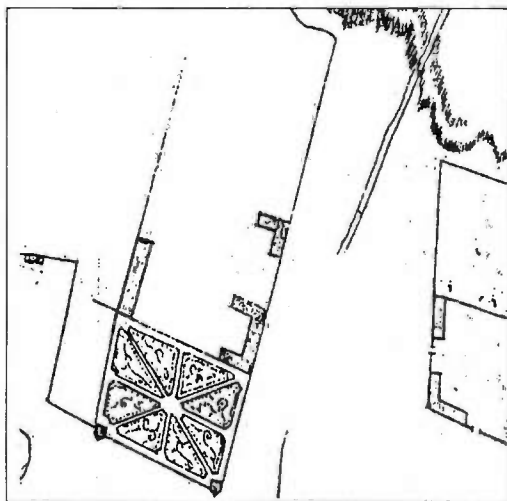
Orczy Lőrinc tovább folytatta atyja birtokszerző, építető politikáját. Idejének nagy részét Tarnaörsön és Pesten töltötte, mégis 1769-70-ben itt, az egykori majorság helyén építtette fel barokk kastélyát.

Maga az épület, mint a család tervtárában lévő helyszínrajzból⁴ kiderül „U” alaprajzú barokk kastély. Északon egy téglalap-, keleten egy „L” alakú építmény tartozott hozzá, ezek valószínűleg valamilyen gazdasági helyiségek lehettek.

A kert felújításával kapcsolatos földmunkák során felszínre kerültek az északi, téglalap alakú épület alapfalai. A kastély északi falától 15 m-re, azzal párhuzamosan futó kőfalak, a jelenlegi járószint alatt –120 –170 cm-es mélységben kerültek elő. Az 50 cm széles, többekévéb párhuzamos kőfalak, 34,5 m hosszan húzódnak, egymástól 2,8 m-re.⁵ Az alapfalak

⁴ MOL S21 Nr. 137.

⁵ SIMON Zoltán 2000, 1

A barokk kastély és kert helyszínrajza.

vastagságából és a helyiség szélességéből ítélve sem istálló, sem kocsiszín nem lehetett. Ez annál is inkább valószínű, mert a barokk kastélyhoz tartozó istállók az épülettől délre, a szemközti oldalon, a későbbi klasszicista gazdasági épületek helyén voltak. A vizsgálat egy masszív kőépítmény lehetőségét is elvetette. A 160 cm-es belmagasság túl alacsony ahhoz, hogy teljes mértékben föld alatti pince legyen. Mivel a II. József-féle XVIII. század végi I. katonai felmérésen tisztán kivehető az U alaprajzú barokk kastély és az udvart északról lezáró téglalap alakú építmény, joggal feltételezhetjük, hogy föld feletti részének falának is kellett lennie, hiszen a felmérés föld alatti objektumokat nem tüntetett fel.

A téglalap alakú épület alapfalai.

Ugyanakkor előkerült a kastély északnyugati sarokrízalitjától északkeletre, az északi fal-síktól mindössze 3,5 m-re egy cca. 3 m átmérőjű, kőből és téglából falazott, kör alaprajzú, téglaloboztatú, palack formájú ülepítő-akna, melybe a kastély felől vegyes falazatú, szeg-mentíves téglaloboztattal fedett, azonban mára már beomlott csatorna – vagy ahogyan Gyöngyösön emlegetik „alagút” – vezet. Az akna szája 80 cm átmérőjű, kör alakú nyílás, mely a felszín alatt –80 cm-nél található.⁶ A 9,5 m mélységű kútban a feltárás időszakában 4,5 m magasán állt a víz.

A téglalap alakú épület alapfalai.

Az építéshez használt téglajegyek alapján leginkább a barokk építkezéshez kapcsolhatók. A feltárás során a kútból, az alagút falából és az épület ÉK-i sarkánál felszínre került kb. 1,5–2 m mélyen lévő, kötésbe rakott téglasorból négyféle téglajegy került elő: az OL nyilvánvalóan Orczy Lőrinc nevének kezdőbetűi. Gróf Forgách Miklós téglaegetőjéből valók az NGF I. (Nicolaus Graf Forgách) és az NCF I. (Nicolaus Comes Forgách) jelzetű darabok. A római számok a mintadoboz számát jelölik. Ilyen téglák kerültek elő a kastéllyal szemközti Szt. Erzsébet templom kriptájából, amelyekről tudjuk, hogy a templom 1775–1779 közötti átépítése során készült. A kriptát 1807-ben lezárták. A dátum tehát megegyezik a barokk építési periódussal.

A kastélyhoz kelet felől „írásos” kert csatlakozott, északi és déli sarkain egy-egy sarok-építménnyel. Ezek helye megegyezik az egykori majorság hasonló építményeinek helyével. Az 1827-es telekbővítés tervrajza egy nyolcszög alaprajzú építményt jelöl, amely azonos a kert DNY-i sarkán álló mai emeletes gloriett alaprajzával.

A XVIII. században az érkező vendég minden bizonnyal a Csapó utcán (ma Jókai u.), a Piarc utcán (ma Fő tér) és a Bene utcán (ma Szt. Bertalan és Kossuth) keresztül érte el a kastélyt. A kert szinte rányílt a Bene utcára és a parteren keresztül átvezette az érkezőt az épület udvarába. Az építkezés során váltott levelekből következtethetünk arra, hogy az áthajtós barokk kert középtengelyében egy díszes nagykapu állt (kb. a mai Dózsa György u. 2 sz. ház kapujával szemben),

⁶ SIMON Zoltán 2000 5.

A „kút” a becsatlakozó „alagúttal”.

Az OL = Orczy Lőrinc.....

(N)CF I. = (Nicolaus) Comes Forgách I.

NGF I = Nicolaus Graf Forgách I.

IA(?) = Ignac Almásy(?)

Az ásátáskor előkerült „jegyes” téglák.

amely a hatvani Grassalkovich kastély kerti kapujának mintájára készült. Orczy Lőrinc ugyanis ide küldi le a megfogadott lakatost „mustra végett”. „*Nem szükséges, hogy annyi sok cziffraságot s nagy vasakat adgyon hozája, hanem csak jók legyenek – írja gyöngyösi provisorának a mintákat látva. A sarokvasnak sem kellekik ily nagynak lenni ez egy várkaput is megtartana.*”⁷ A régi kapupilléreket a XIX. század elején, a kert kőfallal való körülkerítése idején befalazták, így helye és helyzete még az 1900-as évek első felében is jól látszott.

⁷ MOL P520 16. cs. Orczy Lőrinc leveleskönyve 298.

Hogy a megmaradt alaprajz nem csak terv, hanem meg is valósult, bizonyíték rá a II. József - féle első katonai felmérés, melyen tisztán kivehető az U alakú épület az udvart északról lezáró hosszú ingatlannal, valamint a nyugatra lévő kert a kapu- pillérekkel. Nem jelzi azonban a kelet felé lévő L alakú épületet.

1780-ban már „Ezen palotának a kerítéseiben is, ugyan a két filagóriájában sok reparáció szükséges.”⁸ Az 1790-es években mind a pesti, mind a tarnaörsi kertben nagy „átalakítások” kezdődnek. Pesten Bernhard Petri tervei alapján megépül az angolpark, s ugyanabban az időben Tarnaörsön is hasonló munkáknak vagyunk tanúi.

Az Orczy család terv- és térképtára több kert, illetve veteményeskert rajzot tartalmaz Gyöngyösről, de az itt tárgyalt területtel egyik sem azonosítható. Mivel ezidáig egy esetleges park-átalakításról sem részletes térkép, sem írásos források nem kerültek elő, a fenntartásról valamint üvegház létezéséről csak egy 1819-es illetve egy 1820-as számadáskönyvből szerezhetünk tudomást. A család foglalkoztatott egy kertészt, kinek bére egy ferályra, vagyis egy negyed évre 31 forint 15 krajcár volt, egy kertész-legényt ferályonként 20 forintért és 5 kertsegítőt 6-6 forintért. Ugyanebből a számadáskönyvből tudjuk, hogy októberben „A Gyöngyösi Nagy Kertben a Czitromfák ki és behordásakor segítő válogatott 7 napszámossnak”⁹ 1-1 forintot fizettek. December elején a „Gyöngyösi Kert szükségére tsinált kötelekért és spárgákért” 15 forintot adtak ki. Ugyanebben a hónapban „A Gyöngyösi külső, belső háznál, a Fabrikában és kertben lévő kályhák igazítása”¹⁰ 58 forintba került. Ez azt jelenti, hogy a parkhoz már ekkor valamilyen melegház tartozhatott. Legvalószínűbbnek a terület északi végét lezáró téglalap alaprajzú építmény látszik, s a kerttörténésekkel folytatott megbeszélések is ezt támasztják alá.

A családnak a XIX. század elején több ingatlana is volt Gyöngyösön. Leányági öröklés révén övék volt a Solymos (ma Petőfi) utcai Haller- vagy belső kastély, az Egri szekérút melletti külső kastély a nagy kerttel, a Fabrika vagyis a posztógyár, és a Nagy patak nyugati oldalán egy veteményes kert. Ezek közül a legnagyobb kiterjedésű kert a Belső-Mérges melletti volt. A kertben a kor szokásainak megfelelően délszaki növényeket helyeztek el (citrom, narancs, kávécsesze stb.), amelyeket téltre védett helyre hordtak.

A klasszicista átépítés időszaka.

A 18. század végén, 19. század elején Orczy József, majd halála után fiai – különösen Lőrinc és György – nagyarányú építkezésekbe kezdtek pesti és vidéki birtokaikon egyaránt. A család építészé ebben az időben Zofahl Lőrinc volt. Az ő neve tűnik fel a pesti ú.n. Orczyház második periódusában, a pesti nagy kert építésének 1819–29 közötti időszakában, az újszászi kastély létrehozásakor, valamint a gyöngyösi ingatlanok átépítésekor is. Ekkor kapta emeletét és egységes homlokzatát a főtéri két földszintes épület, és ekkor válik Zofahl tervei alapján a barokk kastély zárt udvarú klasszicista palotává.

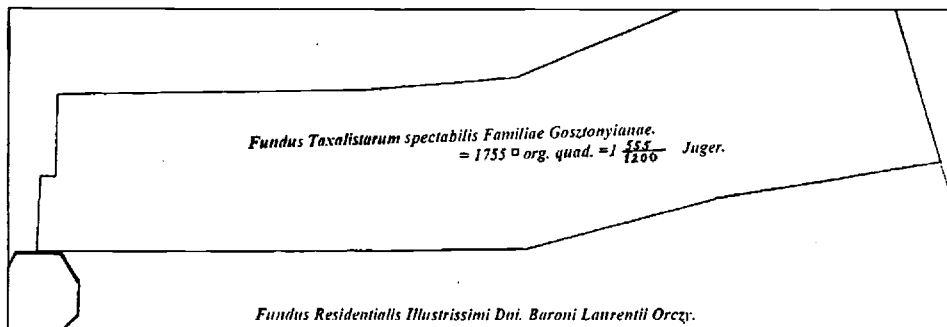
Fiági öröklés révén az ingatlan 1820-tól báró Orczy II. Lőrinc tulajdona lett, aki családjával idejének nagy részét itt töltötte. Az épület köré angol kert került, amelynek területét a környező házhelyek felvásárlásával növelte meg a tulajdonos. A terület északkeleti részében 693 négyszöglet váltott magához Grassalkovich taxásától: „*En Balla Mihály által adom Mlgos B. Orczy Lőrinc Ő Mgának azon megh építésben lévő házamat s kertemet mely Fő*

⁸ MOL P518 Gyöngyös I. Nr. 144

⁹ Az Orczy család 1820. évi számadáskönyve MM Tört. Dok. Orczy-gyűjtemény

¹⁰ U.o.

Mltgú Grassalkovich Herczegnek a most tisztelt Mlgos Báró Angoly kertye és a Belső Mér-ges között helyzetetett telkén itt Gyöngyös Várossában vagyon, hogy azon házamat és kerte-met, mint tulajdonát használja."¹¹ 1826-ban Orczy Lőrinc felparcelláztatta a város nyugati határában lévő szőleinek egy részét, és ezt elcserélte a Gosztonyi famíliának, a benei hóstyán lévő 21 házhelyével, amely északról határolta épülő angolkertjét. Az itt lakó taxá-sokat áttelepítette, a felszabaduló területet pedig a kerthez csatolta. Így a kert területe ész-a ki irányban 1755 négyszögöllel megnövekedett.

A Gosztonyiaktól megváltott terület, D-i sarkában az egykori saroktoronnyal.

A kert teljes területe 6484 négyszögöl, azaz 5 hold 484 négyszögöl. /1200 négyszögöles kisholdakban számolva./

1827-ben megkezdődött a park betelepítése. Ez év augusztusában a család kertésze a kö-vetkező virágos növényeket hozatta Bécsből:

Pelargonium	augustum	9 db
(muskátli)		
„	baylianum (?)	5 db
„	pavonicum	2 db
„	camerodon	1 db
„	gratum	9 db
„	daevianum	33 db
„	eximium	14 db
„	generalissimum	4 db
„	villosum	2 db
Pelargonium	St. Helene	14 db
„	hussianum	3 db

¹¹ MOL P518 Gyöngyös 1. cs. Nr. 202

”	marathon	56 db
”	nervosum	5 db
”	rubescens	30 db
”	Oxford	4 db
”	Royal Rex	3 db
”	Royal George	4 db
”	Prine v Oriacea	4 db
”	Withwort	21 db
”	Smidtii	14 db
”	solubile	3 db
”	superbum majus	1 db
”	superbum roseum	1 db
”	striatum	6 db
”	gloriosum	4 db
”	hortensioides	1 db
”	grand-superbe	1 db
”	pentinkianum	2 db
”	hediroganum	15 db
”	hybridum	3 db
Pelargonium	Blücherii	7 db
”	Wellington	1 db
”	wundesia	1 db
”	contortum	4 db
”	Triumphans	4 db
”	mostini	3 db
”	phyllis	3 db
”	inquinans	2 db
”	- „ - flore pleno	2 db
”	Zenalli Blüchere	5 db
”	arboreum	1 db
”	Lady prouhton	3 db

”	prustianum	3 db
”	melalopthon	1 db
”	crispum majus	2 db
”	princz of Orange (?)	3 db
”	angulorum	12 db
”	trilobum	2 db
”	cordifolium	1 db
”	cortusii	5 db
”	rubens	2 db
Pelargonium	bazingthoni	1 db
”	cuculatum	10 db
”	penicillatum	10 db
”	ravana	10 db
”	rensiforme	4 db
”	tricolor	4 db
”	Don Nicolas	2 db
”	Duchere of Kinth	1 db
”	Eleonore	1 db
”	Emilie	1 db
”	Floridum	1 db
”	grandiflorum speciosum	2 db
”	magnificum	1 db
”	Marie de Medieis	1 db
”	palmatum	1 db
”	Royal George I-IV	1-1 db
”	Sophia	1 db
”	Wildenoiri	1 db
Salvia	splendens	30 db
Clematis	Virginiana	10 db
Nerium (leander)	Splendens odorum	200 db
Anthemis (szekfű)	artemisiaefolia	20 db

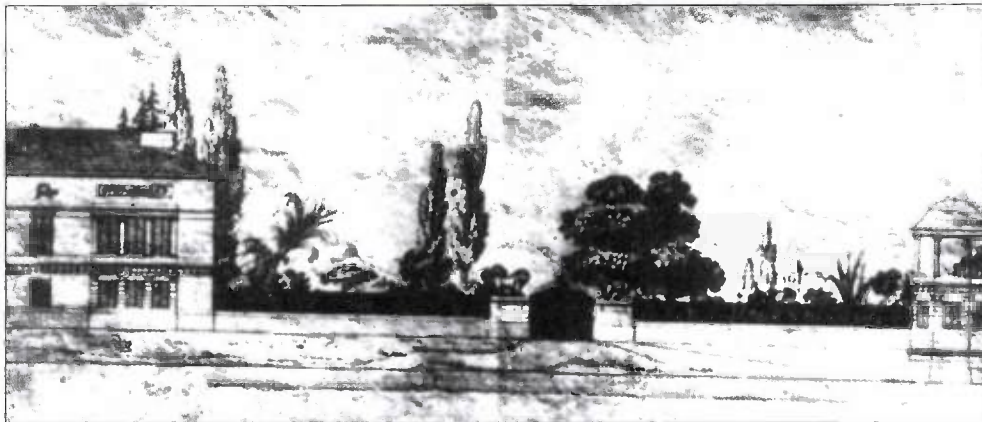
20	revoluta	30 db
19	Fl. albo superba	40 db
21	Fl. albo fistutosa	18 db
22	Fl. eroceum	20 db
23	ranunculiformis	30 db
24	Fl. Flammea	30 db
25	Fl. lutea	30 db
26	purpureo pleno	25 db
27	purpureo semipleno	30 db
28	roseo	26 db
29	sulphureo	24 db
30	albo et purpureo	6 db
31	parache	5 db
32	Flore albo	12 db
33	Ciylamen Europeum	600 db

Összesen 1575 db növényt 687 fl 37 xr értékben.

Arról nem szól a forrás, hogy ez a mennyiség csak Gyöngyösre került-e, vagy jutott belőle az ekkor kiépülő újszászi, illetve az átépítésre kerülő tarnaörsi angolparkokba is, de kerttörténészek szerint mennyisége egy park betelepítését feltételezi.

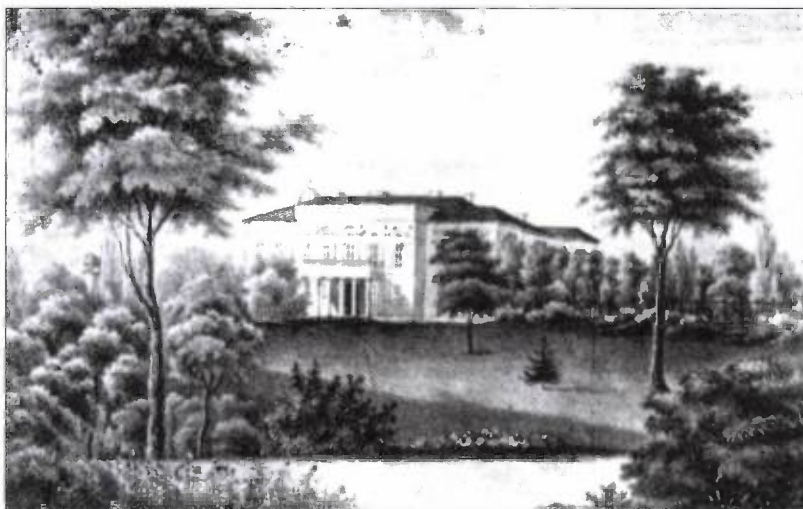
Az 1826-os átépítés során a klasszicista épületnek keletről, a kertből nyitottak új bejáratot, míg fő frontja észak felé, szintén a kertre nézett.

A kastély átépítéséhez készült látványterv a kertbe ültetett délszaki növények képét mutatja. Ide nyíltak a reprezentációs célokat szolgáló helyiségek: ebédlő, szalon, a báró szobái stb.

A kert keleti része a látványterven.

Az épület keleti főbejárata előtt hatalmas füves térség húzódott, amely jó rálátást biztosított a kastélyra.

A kastély képe kelet felől 1848–49-ben.

Az angolparkról az első „ábrázolás” egy 1867 körüli térképen szerepel.

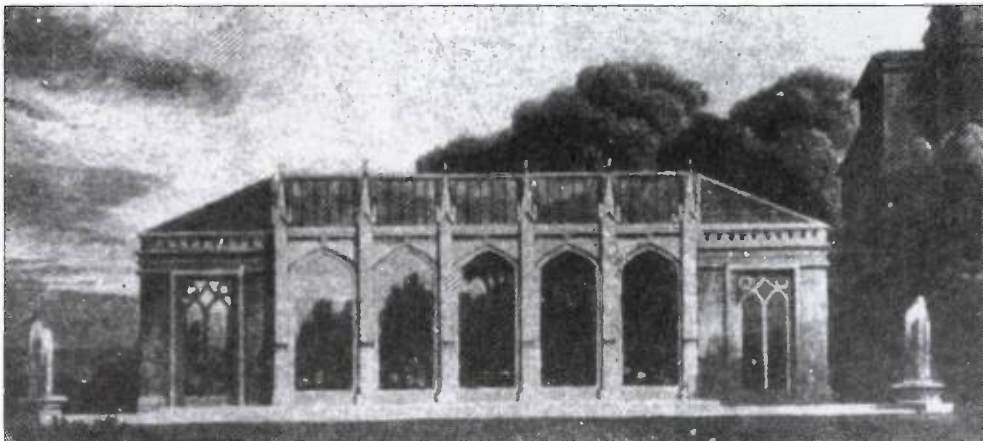

Parkábrázolás 1867-ből.

A kert hatalmas zöld tömbje szinte beleolvadt a környező dombokba, s még nagyobbak láttatta valós méreteinél. A park kacskaringós sétaújtait az épület északi oldalán kialakított tágas térség törte meg. Az utak mentén kőpadok álltak. Az egyik díszkút felsőtárcányi mész-

kőlapokkal lefedve még ma is megtalálható. Mesterséges dombok tették változatosabbá a környezetet.

A kert északkeleti szegletén állt az igen kecses formájú, neogót üvegház, az orangerie, amely a délszaki növények a citrom- és narancsfák átteleltetésére szolgált.

Pontos építési idejéről nincs adatunk, de stílusából ítélve mindenképpen a XIX. század első felére tehető. Az eredeti épületről csupán egy aquarell fotómásolata maradt fenn, illetve két felvétel az 1940-es évek végéből. Az épület 9 m széles, 20–27 m hosszú és 10–12 m magas volt.

Az utolsó felvétel a „pálmaházról” az 1940-es évek végén.

E mögé, a kert ÉK-i sarkába kerültek a gazdasági épületek, pl. a kertészház, valamint itt volt a gyümölcsös és a veteményeskert. Az É-i részen a térkép egy nyitott térséget jelez, ahol félkörben oszlopok álltak. Rendeltetése ismeretlen.

A visszaemlékezések szerint az 1930-as évek végén még megvolt ez a tisztás - már az oszlopok nélkül -, s mögötte kőrisfák és bokrok sora húzódott, hasonló módon, mint a térkép mutatja. A tisztás „belsejében” kőpad állt csigavonalas kő „karfával”. A visszaemléke-

zók két-három ilyen padról tudtak. /A másik kettő a szökőkutak környékén./ A Napkelet 1864-es száma így ír a gyöngyösi kastélyról: „*Báró Orczy Lőrinc díszlaka, jelenleg unokái, gróf Szapáry testvérek tulajdona. Fekszik az Eger és Miskolcra vezető országúton egy díszes kerttel.*” A földesúr Pesthez hasonlóan ide, vidéki birtokára is sok értékes fát ültetett. /törökmogyoró, tiszafa, bokrétafa, kőris, fekete fenyők/

A törökmogyorófa a kastély keleti frontja előtt.

A múlt század közepén, amikor leányági örökösödés útján herceg Auersperg, majd a Wildburgok kezébe került az ingatlan, a kor divatjának megfelelően a kertben is változások következtek. Legszembetűnőbb, hogy a keleti főbejárat előtt ellipszis alakú, nyírt sövényű virágos ágyást alakítottak ki, amely először egy 1880-as évek végi térképen, majd egy 1920 körüli képeslapon is megjelenik. A bejárat oszlopokat és az erkély korlátját vadszőlővel futtatták be. A földszintes gloriettet ugyanekkor kék Clematis, a kertészházat trombitafolyondár borította.

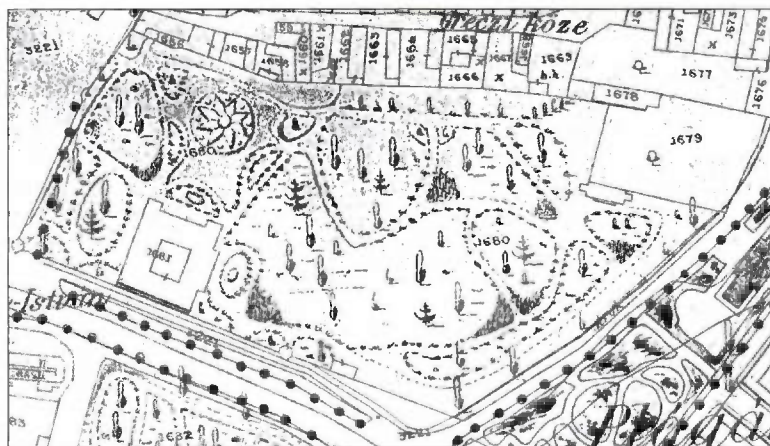

A keleti főbejárat a század elején.

A keleti főbejárat 1930 körül.

Ugyancsak a vadszőlővel befuttatott kerti bejárat tűnik fel még az 1930-as évek végi felvételeken is, előtte az ellipszis alakú virágágyás maradványaival.

Az angolpark rajza egy múlt század végi térképen.

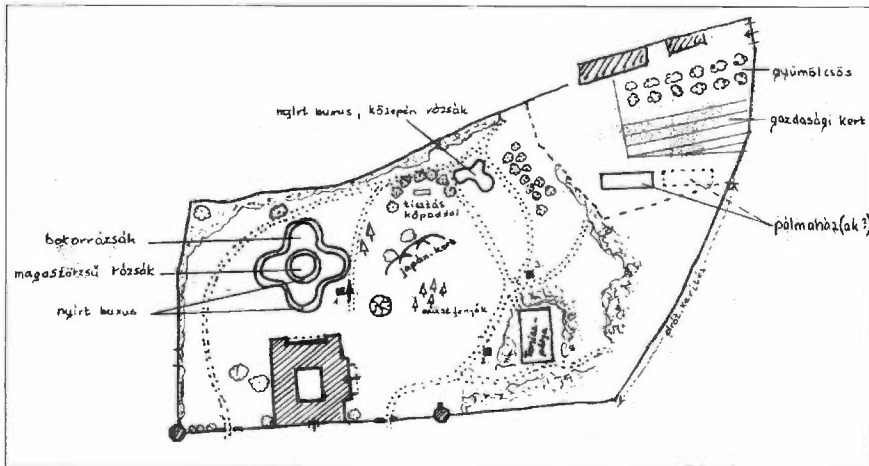
A kastély utolsó tulajdonosa, a leányági leszármazott, báró Wildburgné 1935-ben úgy döntött, hogy felajánlja az ingatlant a városnak megvételre. Végül a kastély és a park 1937-ben 240 ezer pengőért került a város tulajdonába.

A visszaemlékezések szerint, amikor a bárói család elhagyta az épületet a kert a következőképpen nézett ki. A DK-i részen kb. a mai kisvasút állomásépületének magasságában egy „Tamaris”-sal körbeültetett teniszpálya volt, amelyet valamikor a század 20-as éveiben alakítottak ki.

A kert északi falánál lévő két tiszafa előtt, három mesterségesen kialakított „domb” volt az ún. japánkert. Ez a hármas domb fűvel, illetve pünkösdi rózsával volt beültetve.

A tenispálya helye a park keleti részén a 40-es évek végén.

A kert képe a visszaemlékezők elmondása alapján az 1930-as évek végén.

Szökőkutak

A parkban három szökőkutat említenek. Az egyik az épület ÉK-i szegleténél volt. Talapzaton álló, bronzból készült, antik görög szoborra emlékeztető, korszós nőalak. A víz a korszóból folyt az előtte lévő kis medencébe. /A szobrot az 50-es években eladták a MÉH-be./ E mellett a kút mellett hatalmas páfrányfenyő állt.

A kútból a víz az előtte kialakított kismenedecébe folyt.

A kút az épület sarkánál,
a fák tövében állt.

A visszaemlékezők elmondása alapján az egyik szökőkút ehhez hasonló volt, két oldalán csavart „fülekkel”. /Részlet az orangerieről készült festményről./

A másik, a jelenleg is meglévő, lefedett kút helyén, illetve tetején egy rózsaszín, „csavart fülű” márvány tál, a harmadik a tenispálya felső sarkánál volt, de azt betömték. Alakjára nem emlékeztek.

Gloriettek

A barokk kastélyhoz nyugat felől „írásos” kert csatlakozott, északi és déli sarkain egy-egy saroképítménnyel. Ezek helye megegyezik az egykori majorság hasonló építményeinek helyével. A XIX. század elején a terület D-i oldalán az épülettől azonos távolságban építettek két gloriettet. A park délnyugati sarkán, az 1740-es években is már álló egyik sarokbástyát alakították át emeletes, fedett glorietté. Az 1827-es telekbővítés tervrajza ugyanis egy nyolcszög alapú építményt jelöl, (a barokk kert ÉNy-i bástyáját) amelynek alaprajza azonos a kert DNy-i sarkán álló mai emeletes gloriett alaprajzával.

Valószínű tehát, hogy 1827-ben ezt az egykori kapubástyát átépítették, míg a másikat – nem lévén többé semmi funkciója – lebontották. Helye azonban még az 1867 körül készült kataszteri térképen jól látszik. Erre az átépítésre lehet következtetni a gloriett földszinti részének robusztusságából. Felmerül a kérdés, hogy az építmény(ek) nem kapcsolható(k)-e az egykori majorsághoz? Erre csak falkutatás adhat választ.

Az épület felújítása során az emeleti betonpadlót felverve előkerült az eredeti „farönkökből” összeácsolt fedés, amelyhez hasonló a főtéri Grassalkovich-ház felújításánál is látható volt

A gloriettek az angolparkok kedvelt látványelemei. Szolgálhattak kilátóként (pl. esetünkben a keleti nyitott tetejű pavilon), vagy pihenő, hűtőző helyiségként is. Az 1940-es évek elején még az eredeti lépcsők vezettek a gloriettek emeletére. A DNY-i fedett épületbe – a visszaemlékezők szerint – külső, „fordított S” alakú lépcsőn lehetett felmenni.

Az emeletes gloriett eredeti lejárata. Mivel mind felső, mind alsó korlátja kissé ívelt, ezért emlékeztek úgy, hogy fordított „S” alakú volt.

1826-ban a keleti kertkapu mellett új, nyitott tetejű, teraszos kilátót emeltek. A XIX. századi átépítéshez készült látványrajzon mindkét gloriett megjelenik, bár a keleti esetében a

rajzoló nyitott, de kupolával fedett kerti épületet ábrázolt. Nincs rá adatunk, hogy a kupola valóban megépült-e.

A legkorábbi felvétel csak e század elejéről való, s akkor az építmény kupola nélkül, korláttal körülvett terasszal mutatja. A keleti teraszra belső csigalépcsőn, csapóajtón keresztül lehetett felmenni.

Kapuk és kerítések:

A terület déli oldalán, az épülettől azonos távolságban jobbra és balra két nagykapu nyílt a kertbe, pilléreirein egy-egy előrelépő oroszlánnal, amelyek – az eddig megjelent irodalmak szerint – a pesti szobrász, Uhrl Ferenc alkotásai. Az „oroszlános-kapukon” egy-egy kovácsoltvas lámpa világított. A Ny-i kapu pillérének darabjai még ma is láthatók, a K-i kapuról azonban teljesen eltűnt, csak felfüggesztésének helye maradt meg. A két kapu közül igazán a keleti volt használatban, hiszen ez vezetett a kastély főbejáratához, míg a nyugati általában zárva tartották.

A keleti, illetve ...

a nyugati kapu a lámpatestekkel.

A kerítés a Ny-i kapu oroszlánjaival. A felvétel 1938-ban készült.
A kerítés mellett nyírott sövény húzódott.

A kertet már a XIX. században nyugatról és északról kb. 2–2,5 m magas fallal kerítették körbe. Déli részén a gloriettekig kerítés, onnan a DK-i szegletig szintén kb. 2 m magas kőfal futott. A fal itt is azonos magasságú volt, s nem olyan lépcsőzetesen ereszkedő, mint ma a kisvasút oldalán. Orczy Lőrinc tisztartója az 1830-as években a fal lapos kövekkel való fedését javasolja, hogy jobban megvédje az időjárás viszontagságaitól.

A déli kerítésről két feltételezés alakult ki. Az egyik és régebbi szerint Orczy Lőrinc, aki részt vett a Napóleoni háborúban a zsákmányolt elöltöltős francia puskák csöveiből építtette meg rezidenciája kerítését. A másik, az 1960-as évekből való feltételezés szerint valóban puskacsövekből van a kerítés, de nem francia, hanem magyar, méghozzá a Pesti Hengermalom által 1848–49-ben gyártott selejt puskacsövekből. A vitát a kerítés anyagának vizsgálatával lehetne eldönteni.

A kőfal a gloriett mellett az 50-es években.

Nem tudjuk, hogy a Mérleges patak felőli oldalt kezdetben szintén kőfal védte-e, de a XIX. századi források arról szólnak, hogy a tavaszi áradások folyamatosan megrongálják a kerítést. Tény, hogy a múlt század 80–90-es éveiben ezen az oldalon vagy csak a patak, mint természetes határ zárta le a területet, vagy drótkerítéssel védték a parkot.

A kastélypark kelet felől nyitott volt az 1800-as évek utolsó évtizedeiben.

A kőfal tövébe körben orgonát – két fajta nemesített, illetve törökorgonát – ültettek, ami egy idő után elvadult, elburjánzott. A XX. század közepén már a Mérleges felől is sűrű bokrok (orgona, jázmin) akadályozták a belátást. Az utak mellett, a gyepek szélén egész évben mindenütt virágok nyíltak. Az 1930-as évek végén, 40-es évek elején még láthatóak voltak a sétautak mellé egykor ültetett, ekkorra már „vadon növény” virágos növények: tulipán, ibolya, hóvirág, nárcisz, jácint, ciklámen, pünkösdi rózsák stb.. A kastély északi frontja elé nem ültettek nagy fákat, ez a terület, részben füves pázsit, részben rózsakert volt, nyírott „lóhere alakú” buxussövénnyel. A díszkert közepére magastörzsű rózsát, körbe bokorrózsát ültettek. A kastélyt körben kb. 5 m szélességben vörös salakkal vették körül. Az 1920-as évek végén a Wildburgok az estélyeket, a fogadásokat itt, ezen a lapos, füves, kavicsos területen adták. A kert keleti felében, a későbbi szökőkút helyén ezüstfenyők, ettől ÉK-re feketefenyők álltak. A faállomány: szilfa, kőris, gesztenye, szivarfa, mogyoró, „csavartakác”, gledicsia, fekete- ezüst- és egy páfrányfenyő, tiszafa és -bokor.

Sétaút a park észak-nyugati részén.

A pusztulás időszaka

Amikor a család elhagyta Gyöngyöst, az üvegház, vagy ahogyan a városban nevezték a pálmaház tele volt citrom- és narancsfákkal, kókusz - illetve datolyapálmákkal. A park állapota az 1950-es évektől kezdve folyamatosan romlott. Ahogy elbontották a kertet övező falat megszűnt a hosszú évtizedek alatt kialakult mikroklíma, a növények pusztulni kezdtek. A kert is elvesztette angolpark jellegét. A terület ÉK-i sarkában kertészetet hoztak létre. Az utak vonala nem sokat változott, az egykori tisztásokat azonban, amelyek addig a kastélyra való rálátást voltak hivatva szolgálni, jellegtelen facsoportokkal ültették be. Lebontották az üvegházat is, majd a 60-as években a pázsit közepén öntöttvas szőlőfürttel, gyümölcsökkel, boros kehellyel és vázákkal díszített „modern” szökőkutat alakítottak ki.

A 60-as években kialakított szökőkút.

A park ÉK-i része az 1960-as évek végén a szökőkúttól.
A háttérben elszórtan kialakított kör alakú virágágyások vannak.

Az 1950-es évek végén a kastély északi oldalán kivágva a sövényeket, megszüntetve a rózsakertet, szabadtéri színpadot alakítottak ki.

Ilyen volt egykor a park a színpad helyén.

A nézőtéri részt földdel feltöltötték, hogy a színpadra való rálátást biztosítsák, és az épület stílusához „alkalmazkodó” műszaki épületeket emeltek. Az előadásokhoz a „díszletet” maga a kastély szolgáltatta. A park területének északi részére az 1980-as években szolgálta házakat, az egykori gazdasági kert, majd kertészet helyére pedig óvodát építettek.

A 2000-ben megkezdett revitalizáció egyik fő célja, hogy a történelmi kutatás segítségével, figyelembe véve a régi angolpark arculatát visszaállítsa a kastélykert egykor messzeföldön híres szépségét.

Irodalom

B. GÁL Edit

Adatok a gyöngyösi Orczy-kastély építés- és birtoklástörténetéhez. AGRIA XXXIV. 119–140

SIMON Zoltán

2000 Jelentés a Gyöngyös, Orczy-kastély kertjében végzett leletmentés során tett megfigyelésekről. Mátra Múzeum Adattár

Edit, B. Gál

Die Geschichte des Gartens Orczy

Einer der Feldherren von Gyöngyös, István Orczy, liess sich 1723 ein Gartengrundstück ausserhalb der Stadt in der Reihe der jährlich zu verteilenden Grundstücken zuweisen. Die Geschichte dieses Gartens fängt mit der des Gebäudes zusammen. Sowohl beim Bau des Schlosses als auch bei dem des Gartens können wir zwei Perioden – 1770 Barock und 1826 klassizistisch – unterscheiden. István Orczy überliess in seinem Testament von 1736 den ehemaligen Meierhof seinem Sohn Lőrinc, der 1970 auf diesem Grundstück ein U-förmiges Jagdschloss errichten liess. Westlich vom Gebäude befand sich ein Barockgarten, von dem uns sehr wenige Daten zur Verfügung stehen. Die Zahl der Quellen erhöht sich am Ende des 19.-ten Jahrhunderts in der Zeit des klassizistischen Umbaus, und wir können uns ein Bild machen, wie das Grundstück des Parkes wuchs, was für Blumen gepflanzt wurden und wie das Gewächshaus in der nordöstlichen Ecke des Gebietes aussah. Ein Garten kann nicht jährlich umgebaut werden. Als die Orczy-Nachkommenschaft mütterlicher Seits das Grundstück Mitte der 30-er Jahre unserer Stadt verkaufte, konnte man das ehemalige ursprüngliche Gesicht des mehr als hundert Jahre alten Parkes erkennen. Die Modernisierung erfolgte in den 50-60-er Jahren. Das Gewächshaus, die Mauer um den Park und die Springbrunnen wurden abgebaut. Auf diesem Gebiet wurde eine Freilichtbühne und ein Kindergartenerrichtet. Das Ziel der im Jahre 2000 begonnenen Revitalisation ist, die weltweit bekannte Schönheit des Parkes mit Hilfe der historischen Forschung wieder herzustellen.

B. GÁL EDIT
Mátra Múzeum
H-3200 Gyöngyös
Kossuth Lajos u. 40.

Gyöngyös helyzete és szerepe a szabadságharcban 1849 tavaszán

Hajagos József

Bevezetés

ABSTRACT: *The Role and Situation of Gyöngyös in the War of Independence in the Spring of 1849.* The paper investigates the role Gyöngyös played in the Hungarian War of Independence in the spring of 1849, attempting to clarify some false assumptions concerning the town which have become widespread. In the council held in Gyöngyös, on 1 April, 1849, it was not the plan of the Spring Campaign which was set up and debated; it was only modified here, and the modifications were not carried out in the actual campaign. The author also makes a definitive list of those who participated in this council (who are not those who appear on the memorial). In the course of April, Kossuth visited the town twice: his prejudices about the town were not well-founded. No antipathy against Kossuth could be detected among the people. The military successes the spring brought and the declaration of independence were greeted with great enthusiasm. The town produced more soldiers than it was supposed to, and also contributed to the maintaining and furnishing of military institutions (the hospital, depots, tailor's workshop, transport station) in the town. After the defeat of the War of Independence, a number of Gyöngyös inhabitants (Sámuel Mikuleczky, Antal Mahovszky, József Szentmártonyi) were arrested and tried in military court for their 1849 spring activities.

Gyöngyöst 1849 januárjáig nem érintették a hadműveletek. A fővárosok feladásával és a magyar seregeknek a Tiszához történő visszavonulásával 1849 januárjában a senki földjére került. Január 22-én vonult át a városon a hg. Alfred Windisch-Grätz tábornagy által gr. Franz Schlik altábornagy támogatására küldött hadosztály, amelyet gr. Franz Schulzig altábornagy vezényelt. A hadosztály január 23-án vonult tovább Miskolc irányába. Ettől kezdve rendszeresen vonultak át kisebb császári-királyi egységek, illetve nekik szánt szállítmányok a városon. Ugyanakkor elérték a várost a tiszafüredi átkelőt védő Asbóth Lajos alezredes tartalékhadosztályának portyázó különítményei is. Egy ilyen különítmény 1849. január 31-én fogságba ejtette Jakab Mihály polgármestert és az itt időző Montecuccoli cs. kir. ezredet. Jakab Mihály ellen az volt a vád, hogy élelmszert szolgáltatott ki, illetve szállított a császári-királyi csapatoknak. Ez a katonai helyzet változásával 1849 tavaszán némileg kedvezőtlenül tüntette fel a várost a magyar kormányzat előtt. Montecuccoli ezredes elfogása pedig a császári-királyi hatóságok részéről okozott komoly bonyodalmakat, így pl. 50 000 forint hadisarcot vetettek ki a városon, amelynek felét kénytelenek is voltak kifizetni. Az elmúlt évben a Mátrai Tanulmányokban ennek körülményeiről, a polgármester eljárásáról, s annak megítéléséről részletesen érteztünk.

Jelen tanulmányunk egyik célja Gyöngyös szabadságharc alatti szerepének árnyaltabb megítélése. Így választ keresünk arra is, hogy beszélhetünk-e arról, hogy Gyöngyösön nem volt meg a megfelelő lelkesedés a szabadságharc ügye iránt? Választ keresünk arra is, hogy miként értékelhető Kossuthnak a városon vonatkozó elmarasztalása? Megválaszolendő kérdés az is, hogy mennyiben helytálló az a napjainkban is fellelhető kijelentés, hogy Gyöngyösön nem szerették Kossuthot. Ezekre a kérdésekre csak úgy adhatunk választ, ha részletesen megvizsgáljuk a város 1849 tavaszi és nyári helyzetét is, és ennek ismeretében, figyelembe véve a megelőző időszak történéseit is, mérleget vonunk Gyöngyösnek a szabadságharc alatti szerep- és áldozatvállalásáról. A felvetett kérdésekre jelen dolgozatban a tavaszi időszak elemzésével próbálunk választ adni.

Heves megye és Gyöngyös katonai helyzete 1849 márciusában

Február közepére megvalósult a magyar csapatok összpontosulása a Tisza mentén, ami lehetővé tette a magyar csapatok ellentámadását. A magyar főserég parancsnoka, gr. Henryk Dembinski altábornagy a miskolc-pesti országúton akart a főerőkkel előrenyomulni. Ezt a támadó csoportosítást az I. (volt felső-tiszai, parancsnoka Klapka György ezredes), a VII. (volt feldunai, parancsnoka Görgei Artúr vezérőrnagy) hadtestek alkották volna, megerősítve a II. (volt Központi Mozgó, parancsnoka Répásy Mihály vezérőrnagy) hadtest egyes alakulataival. A főerők támadását meg kellett előznie a III. (Bánátból és Bácskából kivont csapatok, parancsnok gr. Vécsey Károly és Damjanich János vezérőrnagyok) hadtest Szolnok elleni támadásának, hogy ezzel eltereljék a főirányból a császári-királyi hadvezetés figyelmét. A magyar főerők előrenyomulásával egy időben azonban Windisch-Grätz tábornagy főerői is kimozdultak Pest környékéről, hogy biztosítsák a Kassáról Pétervására térségébe visszavonult Schlik altábornagy csapatainak a csatlakozását. Az ellenséges főerők február 24-én vonultak be Gyöngyösre.

Windisch-Grätz tervei szerint Schlik csapatainak a Zagyva völgyén keresztül kellett volna csatlakozniuk, de a február 25-én Gyöngyösre érkező hadtestparancsnok rávette fővezérét arra, hogy az a Tarna-völgyön keresztül történjék meg. Így másnap Windisch-Grätz csapatait Gyöngyösről és Jászárokszállásról is elindította a Tarna vonalához. Itt azonban már magyar csapatok tartózkodtak, amely tény a február 26–27-i kápolnai csatát eredményezte. Ez a találkozó csata a két fővezér előzetes szándékai ellenére következett be, s végül a magyarok vereségével végződött. A magyar vereség egyik fő oka az volt, hogy Dembinski nem tudta időben összpontosítani a rendelkezésére álló erőket. Dembinski kihasználatlanul hagyta a magyar huszárok február 28-i mezőkövesdi győzelmét is. A támadás felújítása helyett a Tisza árterében fekvő Egerfarmos, Egerlövő, Borsodivánka és Négyes falvakba vonta vissza „pihenőszállásokra” csapatait. Pihenés helyett március 1-én az ellenség támadása következett be Egerfarmosnál, ahonnan visszavonulásra kényszerítették Klapka ezredes csapatait. Ennek következtében a többi magyar erőnek is vissza kellett húzódnia Poroszlóra. Ez a visszavonulás a szinte teljesen járhatatlanná vált utakon csak óriási erőfeszítések közepette mehetett végbe. A magyar főerők március 2-án Tiszafüredig folytatták visszavonulásukat. A kápolnai kudarcért, a visszavonulás viszontagságaiért és a rossz ellátásért a hadtestparancsnokok és beosztott tisztjeik Dembinskit hibáztatták, akit március 3-án Szemere Bertalan teljhatalmú kormánybiztos közreműködésével, egy tisztii lázadás keretei között leváltottak a fővezérségről. Az ideiglenes fővezér Görgei Artúr vezérőrnagy lett, majd március 8-án Vetter Antal altábornagy lett kinevezve tényleges fővezérnek.¹

Míg tartott a fővezéri válság, március 5-én bekövetkezett a III. hadtest erőinek nagyszemű sikere a Szolnokot megszállva tartó császári csapatok felett. Ez lehetőséget teremtett arra, hogy a magyar főerők Szolnok és Tiszafüred térségéből menjenek át ellentámadásba. Az előbbi irányból Damjanich János parancsnoksága alatt a III. és az I., míg az utóbbi irányból Görgei vezérlete alatt a VII. és II. hadtesteknek kellett átmennie támadásba. Görgei parancsnoksága alatt azonban végül csak a VII. hadtest maradt meg, mert Vetter altábornagy a II. hadtestet is a déli támadó csoporthoz rendelte. Utóbbi parancsnoka ekkor már Aulich Lajos vezérőrnagy volt.

Görgeinek a miskolc-pesti országúton előrenyomulva kellett minél nagyobb ellenséges erőket lekötnie, megtevesztve az ellenfelet a magyarok tényleges támadásának főirányáról.

¹ HAJAGOS József 1994. 74–76.

Miután a tiszafüredi átkelő időközben járhatatlanná lett téve, Görgői március 14-én Tokajnál kelt át a Tiszán, majd Miskolcon át előrenyomult Mezőkövesd felé. Tiszafüreden csak egy zászlóalj maradt hátra biztosító erőként. A borsod-hevesi térségben az ellenséges csapatok részéről ekkor csak a Georg Ramberg altábornagy parancsnoksága alatti hadosztály tartózkodott, amelynek létszáma kb. 8000 fő volt. Január-február folyamán ez a hadosztály követte több napi menettávolságra lemaradva a Felvidéken visszavonuló Görgeit, s csak a kápolnai csata után érkezett Miskolc térségébe. Innen Mezőkövesden át Heves felé vette menetirányát, hogy összeköttetésbe kerüljön Windisch-Grätz főerőivel. Ezek azonban időközben ismét visszahúzódtak Gödöllő-Nagykörös térségébe, csak Gyöngyösön maradtak vissza kisebb kötelékek a kórházak és a raktárak biztosítására. Görgői csapatainak megjelenése előtt számukra csak Oroszhegyi Józsa pesti gerillái jelentettek veszélyt. Az alig 200 fős gerillacsapat február végén vette be magát a Bükk és a Mátra hegyeibe, s több sikeres rajtaütést hajtottak végre, pl. március 7-én Felnémetnél, 8-án pedig Maklárnál. Március 10-én a gyöngyösi helyőrséget is megtámadták, sajnos erről nem állnak rendelkezésünkre részletek. Mindenesetre március második felében Görgői számára kedvező feltételek alakultak ki a császáriak feletti győzelemre, mert csapatainak létszáma (különítmények nélkül kb. 15 000 fő) azokét jelentősen meghaladta. A siker azonban elmaradt. Egyrészt Ramberg nem várta meg a magyarok támadását, hanem időben elvonult Hevesről Jászberény felé, másrészt nem járt sikerrel a magyar főerők előrenyomulása.²

Vetter altábornagy parancsnoksága alatt az I., II. és III. hadtestek március 16–17-én Szolnoktól délre, Cibakházánál keltek át a Tiszán. Miután azonban Vetter arról értesült, hogy Nagykorösnél az ellenséges főerők állomásoznak, egy haditanácsot hívott össze, amely a Tisza mögé történő visszavonulásról döntött. El akarták kerülni a kápolnaihoz hasonló találkozók utközetet. Vetter ezek után Tiszafüredre rendelte a főerőket, hogy ott átkelve Gyöngyös térségében összpontosítsa ellentámadásra a főerőket. Haditervét Kossuth jelenlétében március 27-én fogadták el a hadtestparancsnokok (Görgői Artúr, Damjanich János, Aulich Lajos, Klapka György) részvételével tartott haditanácson. A csapatok Gyöngyös térségébe történő felvonulása azonban Vetter nélkül ment végbe, mivel március 28-án betegsége miatt szolgálatképtelenné vált. A menetparancsokat megbízott tábornoki főnökként Klapka ezredes adta ki.³

A magyar fősergeknek a Tisza mentén történő többszöri ellentétes irányban történő vonulási óriási terhet róttak a megyére. (A megyéhez tartozott Tiszafüred, Szolnok és Cibakháza is.) A legnagyobb terhet az élelmezés, a beszállásolás, a katonai szállítások és az előfogatok kiállítása jelentették. Embert kellett biztosítani az átkelőhelyek építéséhez és az utak karbantartásához is. Mivel a Tisza mentén szinte csak a töltéseken lehetett közlekedni, azokról több esetben az esőzések után el kellett távolítani kézi erővel a sárteget, hogy a katonaság, különösen az ágyúk és a társzekerek, közlekedni tudjanak rajta. Így március végére a megye Tiszai járása olyannyira igénybe lett véve a katonaság által, hogy arra, mint ellátó bázisra a továbbiakban nem nagyon lehetett számítani. Így a magyar katonai és politikai vezetésnek már csak erre való tekintettel is meg kellett kezdenie az ellentámadást, hogy területet nyerjen.⁴

² GÖRGEY István 1885–1888. II. k. 30–47. Oroszhegyi Józsa tevékenységére – március 15-i jelentése, közli KÖZLÖNY 1849. március 18.; Szemere Bertalan március 9-i jelentése (MOL OHB 1849:3163. közli HERMANN Róbert – PELYACH István 1990. 413–414.

³ HERMANN Róbert 1996. 23–24., KEDVES Gyula 1996. 38–40.

⁴ HL Tgy. 2256. (Vetter parancskönyvének gépelt másolata, 145., 149., 150., 151.), MOL H 110 RFI 3. d. 236., 237., 238., 247., 251.

Gyöngyös március 20-ig volt ellenséges csapatok által megszállva egy kb. 500 fős különítmény által. Itt tartózkodott gr. Forgách Antal császári-királyi hadbiztos is. A kápolnai csata sebesültjeinek az elszállítását már március 7-én megkezdték az ideiglenes katonai kórházakból (megyei kvártélyház, régi városháza, Grassalkovich-ház, ferences rendház lefoglalt termei), de az több napot vett igénybe. A helyőrség és a sebesültek ellátása március 20-ig súlyos teherként nehezedett a városra. A katonai kórházakban a császári katonákon kívül magyarokat is ápoltak. Forgách hadbiztos őket mindenképpen el akarta szállíttatni Pestre, de a város főorvosa, Horner (Vezekényi) István ezt igyekezett megakadályozni. Tanácsára a sebesültek állapotukat a valóságosnál súlyosabbnak mutatták, s alkalmas pillanatban megszöktek. Pálosvörösmarton azonban hamarosan rábukkantak a 12 szökevényre. Későbbi sorsuk ismeretlen. Az ellenség azután ürítette ki a várost, miután Görgei csapatai megjelentek Mezőkövesd térségében.⁵

Gyöngyös élén Jakab Mihály letartóztatása után megbízott polgármesterként Simcsó Ferenc állt. Az ő, valamint a városi hatóság tevékenységét a császári csapatok erősen korlátozták. Az ellenséges csapatok kivonulása után a Tiszafüreden székelő vármegyei kormányzat, valamint Repeczky Ferenc kormánybiztos, szinte azonnal érintkezésbe lépett a várossal. Így felszólították a várost az újoncozás újbóli megkezdésére. Ez a még ősszel Puky Miklós kormánybiztos által kivetett 238 fő hátralékát jelentette. Ezt a városi vezetés azonnal meg is kezdte. Március végére 19 újoncot avattak fel, akiket Tiszafüredre szállítottak. Ettől kezdve az újoncok kiállítására folyamatosan tartott.⁶

Az áprilisi ellentámadás megindulása

Mint utaltunk rá, Vetter altábornagy Gyöngyös térségében kívánta összpontosítani ellentámadáshoz a magyar főerőket. Ennek megfelelően március utolsó napjaiban a magyar hadtestek Gyöngyös térségébe értek. A VII. hadtest csapatai március 30-án Visontát, Halmajt és Ugrát érték el. Elővédje, a Poeltenberg-hadosztály ezen a napon be is vonult Gyöngyösre. Az elővéd csapataival a városba érkezett Görgei Artúr is. A III. hadtest csapatai március 30-án Kompolton, Kápolnán, Kerecsenden és Egerben; a II. hadtest csapatai Aldebrón, Feldebrón és Tófalván; az I. hadtest csapatai Besenyőtelken, Dormádon, Füzesabonyban; a Máriássy János alezredes vezette tartalékadosztály pedig Poroszlón szállásolt. Március 31-én a VII. hadtest többi alakulata is bevonult Gyöngyösre, a Poeltenberg-hadosztály pedig Hortra lett előretolva. Görgei főhadiszállása az Orczy-kastélyban rendezkedett be. A III. hadtest csapatai ezen a napon Abasárt, Visontát, Halmajt, Ugrát és Ludast; az I. hadtest csapatai Kált, Kompoltot és Kápolnát; a tartalékadosztály pedig Füzesabonyt, Dormándot és Besenyőtelket érték el. A II. hadtest alakulatai előző napi szállásukon maradtak.

Április 1-én a VII. hadtest csapatai következőképpen helyezkedtek el: a Poeltenberg-hadosztály Horton, a Gáspár-hadosztály Gyöngyös déli részén és Gyöngyöshalászon, a Kmety-hadosztály szintén Gyöngyös déli részén és Gyöngyöspátán, a Weissl- és Liptaydandárok Gyöngyösön. A III. hadtest csapatai pedig bevonultak Gyöngyösre, Gyöngyössolymosra, Gyöngyösorosziba és Gyöngyöstarjánba, vagyis felzárkóztak a VII. hadtesthez. Damjanich tábornok szintén az Orczy-kastélyban rendezte be főhadiszállását. A II. hadtest Abasárra, Visontára és Halmajra, míg az I. hadtest Ugrára, Ludasra, Detkre és Karácsondra vonult. Ezzel megvalósult a főerők Gyöngyös környéki összpontosítása.

⁵ dezséri BACHÓ László 1939. 78–82.

⁶ HML V-101/b 8.d. 21., HAJAGOS József 2001. 63.

A tartalékhadosztályt ezekben a napon megszüntették, alakulatait beosztották a többi hadtestbe.⁷

Az összpontosított alakulatok további tevékenységét, így menetvonalukat is, az 1849. március 30-án Egerben tartott haditanács határozta meg. A haditanácsot Kossuth elnökletével és a hadtestparancsnokok részvételével tartották. A haditanáccsal részletesebben kell foglalkoznunk, mivel kevésbé ismert volta a tavaszi hadjárat tervének megszületésével kapcsolatban számos félreértést eredményezett a múltban. Ezek egyike, hogy a hadjárat terve Gyöngyösön született meg.

A haditanács időpontja több újabb feldolgozásban is tévesen, március 31-i dátummal szerepel.⁸ Ezt a bizonytalanságot egyértelműen feloldhatjuk, ha összevetjük a résztvevők és más kortársak korabeli írásait és későbbi visszaemlékezéseit. Görgei Artúr visszaemlékezései szerint: „*március 30-án este Gyöngyösön ért utol Kossuth parancsa, hogy haladék nélkül jelentkezzem nála Egerben. Másnap reggel Kossuth megbízott, hogy vegyem át arra az időre, amíg Vetter felgyógyul a hadsereg vezetését. Estére visszatértem Gyöngyösre.*” Bátyjával megegyezően nyilatkozik öccse, István is. Klapka dátum nélkül szűkszavúan nyilatkozik az egrai tanácskozásról: „*Kossuth ... minthogy Vetter állapotára még rosszabbra fordult, megbízta Görgeyt a főparancsnoksággal.*” Vukovics Sebő, a főhadserg mellett működő kormánybiztos, visszaemlékezéseiben szintén dátum, s a haditanács konkrét említése nélkül a következőket találjuk: „*Már Egerben tapasztalta Kossuth, hogy a vezényletre nézve Fűreden tett ideiglenes intézkedése elégtelenséget szült. Klapka ugyan itt tábornokságra mozgósított elő, de mindamellert az öregebb vezérek nem szívesen vették a parancsot az ő neve alatt. Görgeyvel értekezése után, ki rövid órára jött Gyöngyösről Egerbe, Kossuth elhatározta magát Görgeynek a fővezérséget átadni.*” Kossuth viszont egyértelműen említi másnapi, március 31-i OHB-nak írt tájékoztatójában a tábornokokkal folytatott megbeszélést: „*Tegnap este mind itt nálam voltak a vezérek (Vetvert kivéve, ki betegen fekszik Fűreden) – megállapítottuk a munkálati terveket...*” A legrészletesebben és legegyszerűbben az egrai haditanácsról gr. Karl Leiningen-Westerburg – akkor még alezredes és a III. hadtest egyik dandárparancsnoka – emlékezik meg naplójában. Ebből az is kiderül, hogy arra még sötétedés előtt került sor. E szerint: „*március 30-án ... Damjanichcsal kirándultunk Egerbe... Estefelé megjött Aulich, Klapka, aztán Kossuth... Negyedórával később egy törzstiszt néhány segédtsízt kíséretében lovagolt végig az utcán.*” Felfedi kilétét is, hogy a lovas nem más, mint Görgei. „*Aztán haditanácsot tartottak: Görgey lett a fővezér, de csak ideiglenesen, mert Vetter még beteg volt. Hadtestét Gáspár ezredes vette át, Klapka tábornok lett.*”⁹

A fentiek egyértelművé teszik március 30-án az egrai haditanácsot, de már abban ellentmondanak, hogy ezen a napon, vagy a következőn történt-e meg Görgei ideiglenes kinevezése. A két Görgei március 31-re, míg Vukovics és Leiningen március 30-ra teszi azt. Klapka időpontot nem említ, s nem is tudunk szavaiból arra következtetni. Kossuth hallgat Görgei kinevezéséről. Véleményünk szerint sor került Görgei és Kossuth találkozására március 31-én is. Ezt megerősíti konkrét utalás nélkül Leiningen is naplójában a március 31-i

⁷ MOL P 295 Görgey – lt. b/45/a 14. f., HL 19/136., 19/307., 20/85., CSIKÁNY Tamás 1996. 56.

⁸ Pl. KEDVES Gyula: A gödöllői hadművelet terve. Megjelent: A tavaszi hadjárat. (Szerk. HORVÁTH László) Hatvan, 1996. Ellentmondásosan szerepel „Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc története” (Szerk. HERMANN Róbert. Budapest, 1996) című kötetben is, mivel a Görgei kinevezését tárgyaló írásban március 31-i, míg az események kronológiai felsorolásában március 30-i dátummal szerepel.

⁹ GÖRGEY Artúr 1988. I. k. 441–442., GÖRGEY István 1883–1887. II. k. 52. o., VUKOVICS Sebő 1982. 36–37., LEININGEN-WESTERBURG Károly 1979. I. k. 130.

bejegyzésében. Ő aznap Halmajra érkezett dandárjával, s megemlíti: „*Görgey egy pillanatra itt volt, de csakhamar eltávozott.*” Tekintve, hogy Görgei főhadiszállása ezen a napon települt át Halmajról Gyöngyösre, s erre minden valószínűség szerint Leiningen dandárjának a megérkezése előtt sor került, csak más okból időzhetett rövid ideig a faluban. Fel kell tételeznünk, hogy Gyöngyösről Egerbe tartva ment át Halmajon. Hermann Róbert a március 30-i kinevezést erősíti meg a Feldunai hadsereg (VII. hadtest) hadműveleti naplója alapján. Így arra kell következtetnünk, hogy az ideiglenes fővezéri megbízatás már valóban megtörténhetett március 30-án és ez lett megerősítve március 31-én, esetleg ekkor kerülhetett szóba Bayer József alezredes tábornoki főnöki kinevezése.¹⁰

Míg Görgei ideiglenes fővezéri kinevezésének pontos napja némileg bizonytalan, addig egyértelmű, hogy az egri haditanácson a követendő haditervről is szó esett. Ezt megerősíti Kossuth már idézett jelentése és Klapka György is. Utóbbi szokásos szűkszavúságával azt közli, hogy „*közöltem Görgeyvel nézeteimet, megbeszéltem azokat az ő vezérkari főnökével Bayer ezredessel, s aztán megtétettek az utolsó, döntő rendelkezések.*” Klapka ugyanis, mint megbízott tábornoki főnök, időközben némileg átdolgozta Vetter Antal korábbi elképzeléseit. Az ellenséges csapatok elhelyezkedéséről és azok magatartásáról érkező tudósítások ösztönözték erre. A császári csapatok koncentrálatlanul a Balassagyarmat-Érsekudvart-Vác-Gödöllő vonalon sorakoztak fel, mivel nem tudták felderíteni a magyar csapatok elhelyezkedését, s azoknak várható támadási irányát. Jellačić hadteste a főerőktől délrebbre helyezkedett el Cegléd térségében. (Ennek pontos elhelyezkedéséről a magyar hadvezetésnek sem voltak megbízható hírei, azt erőinek zömével Gödöllőhöz közelebb feltételezték.) Miután a császári csapatok különböző irányokban sejtették a magyarokat, erős védelmi állásokat igyekeztek elfoglalni. Tulajdonképpen ehhez, az ellenfél védelmi intézkedéseire alkalmazkodott Klapka elképzelése. Az erős védelmi állások ellen nem kecsegtetett eredménnyel egy frontális támadás. Ezért úgy vélte, hogy célszerűbb a magyar erők kettéosztásával egy megkerülő hadműveletet végrehajtani. A terv szerint a VII. hadtestnek Hatvan térségében azt kellett elhítenie, hogy ott helyezkednek el a magyar főerők. Állását a megkerülő hadművelet befejezéséig meg kellett tartania. Az I., II. és III. hadtesteknek, vagyis az erők zömének, volt a feladata az átkarolás végrehajtása a Jászárokszállás – Jászberény – Nagykáta – Isaszeg útvonalon. Az átkarolás végrehajtása után április 7-én egyszerre indult volna meg a négy hadtest támadása a Gödöllő környékén feltételezett császári főerők ellen. Klapka ezt a haditervet terjesztette elő, s bár voltak kockázatai, a résztvevők elfogadták.¹¹

Klapka meghatározó befolyása a haditervek készítésére azonban csak a fővezéri kérdés rendezéséig tartott. Ennek elismerése is volt feltehetően tábornoki előléptetése, amely hivatalosan azonban csak április 2-án történt meg április 1-jei rangszámítással. Március 31-től a haditerv végrehajtása, illetve annak módosítása Görgeire, illetve tábornoki főnökére hárult. A főhadisereg tábornoki főnökévé Görgei kérésére április 1-jén Bayer József alezredes lett kinevezve, akit egyúttal előléptettek ezredessé is. Ő korábban a VII. hadtest tábornoki főnöke volt.

Az adatokból úgy tűnik, hogy az Egerben még csak nagyvonalakban elfogadott haditerven Bayer változtatásokat hajtott végre. Mint említettük Klapka a megkerülő hadművelettel a Gödöllőn feltételezett ellenséges főerők oldalába akart kijutni. Bayer lehetségesnek vélte a császári csapatoknak nemcsak az oldalába, hanem a hátába való kerülést is. Ehhez azonban módosítani kellett a Klapka által meghatározott menetállomásait a hadtesteknek, főleg

¹⁰ GÖRGEY Artúr 1988. I. k. 442., GÖRGEY István 1883-1887. II. k. 52., K LAPKA György 1986. 118., VUKOVICS Sebő 1982. 38., LEININGEN-WESTERBURG Károly 1979. I. k. 132., HERMANN Róbert 1996/b. 26.

¹¹ K LAPKA György 1986. 118., KEDVES Gyula 1996. 40-43., HERMANN Róbert 1996. 294-296.

a döntő csatát megelőző két napon. Ez annyit jelentett, hogy a napi menetek megnyújtásával az I. hadtesthez tartozó Dipold-dandárnak és a Szolnokról a vasúti pálya mentén előrenyomuló Asbóth-hadosztálynak április 7-én Gödöllő és Pest közé kellett ékelődniük, hogy lehetővé tegyék a császári csapatoknak a Pest felé történő visszavonulását. Itt nem a „menet közben jön meg az étvágó” esetével állunk szembe, hanem a magyar hadsereg alapvető törekvéseivel. Az ellentámadás fő célja az ostromlott Komárom felmentése és a fővárosok visszafoglalása volt. Komáromba a legrövidebb út Pesten és Budán át vezetett. Így a magyar főszereg célja nem annyira a császári főszereg bekerítése, hanem a Pest – Gödöllő vonaltól északra való szorítása volt, hogy ezzel szabaddá tegyék az utat Komáromba. Ehhez azonban szükséges volt a már említett Pest és Gödöllő közötti beékelődésre.¹²

Bayer módosításairól egy újabb haditanács döntött, amelyet április 1-én Gyöngyösön tartottak. Erről az egritől is kevesebb és hiányosabb források állnak rendelkezésre. Klapka meg sem említi, mint ahogy Görgei Artúr is csak azt jegyzi meg: „*Klapka megkerülési javaslata jóváhagyásomon kívül a hadsereg említett vezérkari főnökének (Bayer Józsefnek – H. J.) helyeslésével is találkozott, s a megkerülő hadművelet kezdetét április 2-re ki is tűztük.*” Ennek ellenére mégis csak Görgei Artúr április 2-án Kossuth Lajosnak írt jelentése szolgáltatja a haditanács megtartásának a megdönthetetlen bizonyítékát. E szerint a „*tegnapi napon a tábornokok jelenlétében tartott haditanácson elhatározatot, miként Hatvan körül csak egy sereg fog állomásozni, a másik pedig Jászberény irányában fogja a sáncolatot oldalvást megtámadni.*” A haditanácsról Görgey István sem emlékezik meg konkrétan, de a haditerv készítői kapcsán közli Bayer írását, amelyben az kijelenti, hogy: „*A hadműveleti terv az áprilisi hadjárathoz Gyöngyösön Klapka segítségével nélkül dolgoztatott ki. Mikor megbíráltás végett elébe adatott: teljes helyeslésével találkozott az, és csupán egy-két menetállomást kellett az ő kívánságára megváltoztatni.*” Ez a „megbírálás” csak az április 1-jei haditanácson történhetett, még pedig olyan situációban, amelyben Bayer a hadsereg tábornoki főnöke volt, hiszen az nehezen képzelhető el, hogy egy hadtest tábornoki főnöke egy másik hadtest parancsnokát kér fel haditervének véleményezésére. Azt is sejthetjük, hogy Klapka milyen módosítást kívánt. Feltételezhetően az ő javaslatára rendelték Csányba április 2-ra a III. hadtest Wysocki-hadosztályát, hogy az, ha szükséges, támogatni tudja a VII. hadtestet. Az ifjabbik Görgey arról is beszámol, hogy bátyja miként viszonyult Bayer tervezetéhez. „*Artúr bátyám alapján helyesnek az eszmét, kitűnőnek találta Bayer feldolgozását. – Számot vetvén az egész hadsereg különféle csapatai ellátási, kitartási és harcképességi színvonalának egyenlőtlen voltával s a tervezett megkerülés hosszúra nyúltával: az egész tervet merésznek, a hét napra nyúló megkerülőt hosszúnak, a kockázatot nagynak, – s azalatt különösen a Hatvan táján hátrahagyott VII. hadtestre nézve felette veszélyesnek tartotta. De maga szándékozáván vezérelni a megkerülő zömöt, és sokat bízáván egyrészt a maga VII. hadtestében, másrészt (akit még harcolni nem látott) Damjanics és híres hadteste erkölcsi erejében: a tervet elfogadta.*”¹³

A tények teljes keveredése figyelhető meg dezséri Bachó László „*Gyöngyös 1848/49-ben*” című könyvében. „*Kossuth március 30-án Egerben volt. Március 31-én Egerbe rendelte Görgeyt és megbízta őt a hadsereg ideiglenes főparancsnokságával.*” Tehát meg sem említi az egri haditanácsot, a folytatásban a gyöngyösit pedig úgy tünteti fel, mintha kizárólag itt született volna meg a tavaszi hadjárat terve. „*Görgey április 1-jén Gyöngyösről napi-*

¹² GÖRGEY István 1883–1887. II. k. 63–65., KEDVES Gyula 1996. 44.

¹³ GÖRGEY István 1883–1887. II. k. 63–65., GÖRGEY Artúr 1988. I. k. 443., KLAPKA György 1986. 118., MOL P 295. Görgey-Itn. Elnöki levelező-jegyzőkönyv No. 28., közli HERMANN Róbert – CSIKÁNY Tamás 1996. 147–148.

parancsban tudatta seregével, hogy az összecsapás minden pillanatban bekövetkezhetik... Itt beszélte meg április 1-jén a haditervet alvezéreivel, Aulich, Kmetty, Damjanich, Pöltenberg és más nagynevű tábornokkal..." Dezséri Bachó vélhetően emelni akarta Gyöngyösnek a szabadságharcban játszott szerepét, s ennek megfelelően használta fel a rendelkezésre álló információkat. Rá vezethető vissza az a máig is kimutatható tévképzet, amely Gyöngyöshöz köti a tavaszi hadjárat tervének a kidolgozását.¹⁴

A haditanács tényének, s az itt megtárgyaltak megállapítása után ki kell térnünk a résztvevőkre. Ezt Görgei már idézett április 2-i jelentése egyértelművé teszi, mivel résztvevőként tábornokokat említ. Ezek rajta kívül csak a hadtestparancsnokok lehettek, így Damjanich János, aki Görgeihez hasonlóan az Orczy-kastélyban volt elszállásolva, Aulich Lajos és Klapka György. Természetesen jelen volt Bayer József ezredes is, mint a hadsereg tábornoki főnöke, s ő terjesztette elő azokat a módosításokat, amelyeket elfogadtak. Rajtuk kívül még egy résztvevője lehetett a haditanácsnak, Kiss Ernő altábornagy. Ő országos főhadparancsnokként megfigyelőként érkezett a hadsereghez. Másnap, szintén csak megfigyelőként, jelen volt a hatvani ütközetben is.

Így megállapíthatjuk, hogy a haditanácsra emlékeztető emléktáblán résztvevőként olyan személyek is fel vannak tüntetve, akik azon beosztásuknál fogva nem lehettek jelen. Ernst Poeltenberg és Gáspár András akkor még csak ezredesek, Kmetty György pedig alezredes volt, s a VII. hadtest beosztott hadosztályparancsnokai voltak. Így Poeltenberg esetében a rangja is tévesen van megadva, csak 1849. június 2-től vezérőrnagy. (A rang Klapka esetében sem egyértelmű, mivel vezérőrnagyi előléptetése már el lett döntve, de az erről szóló hivatalos iratok még nem készültek el. Ugyanez a helyzet Bayer József ezredesnél is.) Poeltenberg egyébként már csak azért sem lehetett volna jelen a haditanácson, mert hadosztályra ezen a napon kisebb ütközetbe bonyolódott a Hort felé felderítést végző császári csapatokkal, amely megkívánta személyes jelenlétét. Ki kell térnünk Gáspár András beosztására is. Vele már az egri haditanács kapcsán úgy találkoztunk, mint aki Görgei helyett majd átveszi a VII. hadtest parancsnokságát. Azonban úgy látszik, hogy Görgei nem bízott abban, hogy Gáspár meg tud felelni a hadtestparancsnoksággal járó követelményeknek, mert ezekben a napokban a II. hadtest parancsnokát, a korábban ott hadosztályparancsnokként szolgált Aulich Lajos vezérőrnagyot akarta kinevezni a VII. hadtest élére. Aulich április 5-ig Gyöngyösön is maradt, s pár napig ténylegesen parancsnoka volt a VII. hadtestnek. (Távol-létében a II. hadtest ideiglenes parancsnoka Szekulits István alezredes volt.)¹⁵

A gyöngyösi haditanács és az emléktábla hibáinak a feltárása után röviden szólunk kell a gödöllői hadművelet megvalósulásáról is. Április 2-án sor került a hatvani ütközetre. A császári fővezér, hogy végre megbízható adatokat szerezzen a magyar csapatok hollétéről, Schlik altábornagy hadtestét erőszakos kémszemlére rendelte ki Hatvan – Gyöngyös irányába. A VII. hadtest Poeltenberg- és Gáspár-hadosztályai, valamint a III. hadtestből támogatásukra érkező Czillich-dandár visszaverték a császáriak próbálkozásait és továbbra is bizonytalanságban hagyták a császári fővezért a magyarok szándékai felől. Az ütközetben való helytállásáért Gáspár András ezredest vezérőrnaggyá léptették elő, s Aulich április 5-én átadta neki a hadtest vezényletét.

A megkerülő magyar hadoszlop élén haladó I. hadtest április 4-én Tápióbecskén a Gödöllő felé húzódó Jellačić hadtestének hátvédjébe, a Rasztic-dandárba ütközött. A kellő felde-rités nélkül a faluba benyomuló Dipold-dandárt a horvát határőrök meglepték, és a felbom-

¹⁴ Dezséri BACHÓ László 1939. 85.

¹⁵ BONA Gábor 1983. életrajzi adatok. Aulichra – CSIKÁNY Tamás 1996. 51., HL 1848/49 20/207., 20/274.

lott sorokban menekülő honvédek magukkal rántották a hadtest többi dandárját is. (Itt vesztette életét a gyöngyösi származású Csikány Ferenc százados is, aki a Dipold-dandárba beosztott 6. honvédszászlóaljban szolgált.) Az elvesztettnek tűnt ütközetet a III. hadtest Wysocki-hadosztálya nyerte meg végül a magyarok számára. A Tápióbcskénél bevetett magyar erők azonban felfedték, hogy délről jelentős magyar sereg közeledik Gödöllő felé. A sors iróniája, hogy a megkerülő hadmozdulatot kigondoló Klapka könnyelműsége tárta fel a magyarok szándékát.

Április 6-án a vártnál hamarabb került sor az eldöntő összecsapásra Isaszegnél. Az I. hadtest kezdetben itt is megingott, de a III. hadtest a Király-erdőben mindaddig kitarított, míg Görgei vissza nem fordította Klapka csapatait, s amíg Aulich meg nem érkezett a II. hadtesttel. Estére a magyarok elfoglalták Isaszeget. A VII. hadtest az eredeti parancshoz, vagyis az április 7-i előrenyomuláshoz tartva magát, tétlen maradt, s ez megkönnyítette a császáriak helyzetét. A magyarok ugyan győztek, de nem tudták megakadályozni a császáriak Pesthez történő visszavonulását. Az egy nappal korábban bekövetkezett ütközet következtében a kijelölt magyar alakulatok képtelenek voltak elérni Kerepest. Így a gödöllői hadművellet eredeti kitzűzött célját nem érte el. A Komáromba vezető legrövidebb utat elállták a császáriak. Ebben a helyzetben a további hadműveletekről az április 7-i gödöllői haditanácson döntöttek. Itt az a határozat született, hogy a II. hadtest a hozzá csatlakozó Asbóth-hadosztállyal Pest előtt megtévesztő hadműveleteket hajt végre, az I. és III. hadtestek, követve a VII. által is, amely lépcsőzetesen szakad el Aulichtól, Vácon át megindulnak Komárom felmentésére. A tavaszi hadjárat ezen szakasza is magyar győzelmeket eredményezett, április 10-én Vácán, április 19-én Nagysallónán és április 26-án Komáromnál. Ezekkel a győzelmekkel a magyar honvédsereg sikereinek csúcsára jutott.¹⁶

A sikerekkel a január 2-ától tervezett, s folyamatosan változó haditervek megvalósultak. Ha nem is döntően, de sikerült a császári csapatokat megverni és taktikai visszavonulásra kényszeríteni. Ez a siker több elképzelés és több személy erőfeszítéseinek közös eredménye volt. A gyöngyösi április 1-jei haditanács ennek egy nem elhanyagolható, de nem is meghatározó láncszeme volt, s ilyenként is tisztelhetjük. A megemlékezés koszorúit méltán érdemlik azok a katonák, akik rajta vannak az emléktáblán, s azok is, akiket csak gondolatban társíthatunk hozzájuk. Remélhetőleg a közeljövőben egy valósághoz közelebb álló emléktábla fogja az utókort a gyöngyösi haditanácsra emlékeztetni.

Magyar honvédek és vezető politikusok gyöngyösi tartózkodása

Mint már utaltunk rá, az első magyar egységek március 30-án vonultak be a városba. Ők a VII. hadtest Poeltenberg-hadosztályához tartoztak. A következő két nap újabb alakulatok vonultak be Gyöngyösre. Március 31-én és április 1-én városunkban tartózkodott a VII. hadtest Gáspár-hadosztályának 1, a Kmety-hadosztályának 2, és a főhadiszállási hadoszlop 2 dandárja, amelyeknek a létszáma kb. 7000-7500 főre tehető. Április 1-én a III. hadtest Leiningen-dandárja is bevonult a városba, amelynek állományába a szabadságharc legnagyobb hírnevet kivívott alakulatai tartoztak, így a 3., a 9. és a 19. (Schwarzenberg-) gyalogezred III. zászlóalja. A dandár létszáma kb. 2500 fő volt. Ezzel kb. 10 000 főre növekedett a városban elszállásolt katonák létszáma. Ehhez a létszámhoz még hozzá kell számítanunk a VII. és III. hadtestek főhadiszállásához tartozó tiszteket és egyéb beosztott katonákat. A katonák házakhoz lettek elszállásolva.

Gyöngyösiek ekkora létszámban először láttak magyar katonákat. Gyöngyöst gyakran éri

¹⁶ HERMANN Róbert 1996. 300–303. (KEDVES Gyula), PELYACH István 1994. 81–97.

az a vád, hogy fásultan, kedvetlenül viseltetett a nemzeti ügy iránt. Ennek némileg ellentmond Leiningen naplójegyzete, aki a következőképpen örökítette meg dandárjának a bevonulását. „A város előtt Görgey fogadott, a dandár elléptetett előtte. A csapatok már tudták, hogy ő a fővezér, és leírhatatlan öröm tört ki, mikor meglátták. Annak a három zászlóaljnak, melyet vezettem, minden jó magyar ismerte a nevét, és bevonulásunk igazi diadalmenethez hasonlított. Földvárynak engedtem át a nap dicsőségét, és magam észre nem vett néző maradtam. **De Károly bácsi** (Földváry Károly őrnagy, a 3. honvédszászlóalj parancsnoka – H. J.) csak azon föltétel alatt akart elfogadni egy babérkoszorút, ha tisztelt kommandása, ahogy nevezett, egy annál is szebbet kap. Fölfedeztek, s egy szép hölgy átadta nekem a koszorút néhány szép szó kíséretében. Átvettem és a 3. zászlóalj lobogójára akasztottam, a hölgynek pedig azt válaszoltam: 'E megtisztelő ajándék látása minden csatában vitéz tettekre fog buzdítani; erre a derék zászlóaljra bízom a kincset.' – Amint tovább mentünk, teleszórtak virággal, még az ágyúkat is földíszítették. Nem volt ez hivatalos hódolat, nem készült előre; a legszebb lelkesedés sugallata volt.”¹⁷ Leiningen kellő kritikai érzékkel rendelkezett, így vélhetően most sem tévesztette meg érzelmeit a látvány. Így azt is fel kell tételeznünk, hogy a többi alakulat is hasonló fogadtatásban részesült, nem beszélve a tábornokokról, akiket megelőzött hírnevük.

Mint említettük, a katonákat házaknál szállásolták el. Egy házba gyakran 10-15 honvédet helyeztek el, ami természetesen komoly zsúfoltságot eredményezett. Ez azonban nem jelenthetett újdonságot a város számára, mert február végén és március első napjaiban ezt már megtapasztalta, csak éppen a császári hadsereg részéről. A zsúfoltság a köztereket is jellemezte, mert rengeteg ágyú, valamint társzekér is érkezett az alakulatokkal, amelyek a szélesebb utakon és tereken lettek elhelyezve. Március 31-én és április 1-én a korábban csendes utcákat is vonuló katonák tömege lepte el.

Ez a nagy létszámú katonaság azonban nemcsak azért volt elviselhetőbb, mert magyarok voltak. Ehhez hozzájárult az is, hogy Gyöngyösön való tartózkodásuk idején az élelmezés terén nem jelentettek olyan súlyos problémát, mint a korábban átvonuló császári alakulatok. A magyar hadseregnek ekkorra már kiépült egy viszonylag jónak mondható élelmezési ellátórendszere. Még Vetter Antal altábornagy március 21-én felállította Danielis János ezredes vezetésével a főhadbiztosságot. Ennek keretében működött az élelmezési főhadbiztosság Baudisz József őrnagy irányításával. E katonai szervvel működött együtt az élelmezési kormánybiztos, amely tisztséget Halasy Kázmér töltötte be, aki korábban a megye Tiszai járásának egyik alszolgabírája volt. Halasyra hárult a természetbeni ellátáshoz szükséges készletek beszerzésének rendkívül nehéz feladata. Ezt egyedül nem is tudta elvégezni, ezért ebben támogatták az érintett területek kormánybiztosai. Heves megye kormánybiztosának, Repeczky Ferencnek is ez tette ki tevékenységének jelentős részét, s ebben működött közre kormánybiztosi segédként Lipcsey Imre és Radics Miklós is.

A készleteket központi raktárakban halmozták fel, s azokból folyamatosan történt az utánszállítás a hadsereg részére. A készleteket nagy területről halmozták fel, szinte az egész Tiszántúlról. Természetesen Repeczky Heves megye ellenségtől meg nem szállt területein is folytatta az élelmiszerek begyűjtését, ez azonban Gyöngyöst nem érintette. A főszereg legnagyobb élelmiszerraktára Tiszafüreden volt, s a négy hadtest úgy érkezett meg Gyöngyös környékére, hogy onnan megfelelően el voltak látva élelmiszerral, pl. kenyérrrel és hússal. A magukkal hozott készletek elapadása és az utánszállítási nehézségek csak Gyöngyös elhagyása után jelentkezett problémaként a hadsereg számára. Természetesen áprilisban már

¹⁷ LEININGEN-WESTERBURG Károly 1979. I. k. 132–133.

Gyöngyösnek és környékének is részt kellett vennie a hadsereg ellátását biztosító raktárak feltöltésében. Gyöngyösön pl. egy kenyérraktár létesült.¹⁸

A katonák egyébként természetlenül csak a kenyérrándóságukat kapták meg, más ételmezei cikkeket, így pl. a húst, zsoldjukból kellett megvásárolni. Ezt biztosította a markotányosok hálózata. Az ételmezelést a katonák vagy maguk oldották meg, vagy megfőztették szállásadóikkal. Véltetően ez az utóbbi lehetett az általánosabb gyöngyösi tartózkodásuk idején. Külön problémát jelentett a katonák italfogyasztása. A katonáknak meghatározott napi fejadag járt, így pl. borból 1 pint (= 1,69 l). A szükséges bor beszerzését Repeczky március második felében Eger környékéről igyekezett eszközölni, de a hadsereg Gyöngyöshöz történő előrenyomulásával ebbe a Mátraalja is be lett vonva. S miután borból sosem elég, a katonák fejadagjukon kívül is fogyasztottak jócskán, amelyet a helyszínen szereztek be. A túlzott italfogyasztás eredményezhette a fegyelem meglazulását is, de erre vonatkozó kirívó adat nem áll rendelkezésünkre. Egyébként a VII. és a III. hadtest alakulatai a fegyelem vonatkozásában a legjobbak közé tartoztak. A legfeljebb 2 napos városban való időzése a katonáknak eleve is a minimálisra csökkentette a kihágások lehetőségét. A várost és a polgárokat leginkább vagyoni téren érthették károsodások. Így pl. a honvédek sem kímélték meg a város erdeit. Igaz a városi erdők prédálásában a helyi lakosság is részt vett, kihasználva, hogy a hatóság képtelen volt ellenőrző és büntető feladata ellátására.¹⁹

A katonák természetükből eredően a lehetőségeikhez mérten szórakoztak is. Ez alól nem voltak kivételek a tiszték sem. Egy ilyen tisztí csínyt örökített meg Görgey István, aki március 31-én Ernst Poeltenberg ezredes, valamint Kossuth Sándor és Posta Ferenc őrnagyok társaságában Hortról berándult Gyöngyöstre, ahol ebédre Almásy Pál képviselő özvegy édesanyjához voltak hivatalosak. A helyszín az Almásy-ház. *„Báró Üchtritz Emil huszár-alezredesünket ... már ott találtuk. Bemutatás után társalgás folyt, melynek bájít egy szép kis lány csevegése kölcsönzött, – egy legfőleg 16 éves gyermek, Berzeviczy kisasszony, Almássynének közel rokona. Közülünk a legszebb legény Posta Ferenc őrnagy volt, s neki a nők hódítgatása tanult mestersége. Ő legott annyira lefoglalta a fiatal hölgyet, hogy a ház asszonyának szemefülsé, figyelme észrevehetőleg megoszlott Posta udvarlása közt és köztünk többiek között.”* A ház asszonyának *„társalgása – erőltetett nyájassággal – szórakozott lett. Emlékeztetett a kottlós tyúkra, melynek kácsa fia veszélyes tócsában lubickol. Ez ideges bögyös aggodalom egy nagyvilági múltú agghölgy arcán, aki maga hihetőleg sokat tapasztalt hosszú életén keresztül – és ellentétben véle a rá sem figyelő, tőle elfordult fejecskével Postán fölségesen elmulató kis ártatlanság – oly erős természetes komikummal bírt, hogy bennünk gyöngéd-telen harcfiakban fölpezdült a pajzán katonai jókedv.”* Míg Posta őrnagy szakértelemmel udvarolt, adoma adomát követett, amelynek végül a ház úrnőjének asztalbontása vetett véget. A vendégek nem sértve tovább az illendőséget hamar elköszöntek, s az Almásy-háztól kellő távolságra érve *„szabadjára eresztett homéri kacajban”* nyertek megkönnyebbülést.²⁰ Véltetően ez nem egyedi esete volt a honvédek széptevésének, s az idősebb hölgyek, családanyák aggodalmának. Véltetően nem csak Berzeviczy kisasszonyra voltak hatással honvédjeink.

A kikapcsolódásra, legalább is a tiszték körében, lehetőséget teremtettek a hivatalos, és nem hivatalos katonai ceremóniák. Erre Gyöngyösön több alkalom is kínálkozott. Amikor a III.

¹⁸ CSIKÁNY Tamás 1998. 98–99., MOL H 75 HM 1849:8369. (Ámon Ferenc százados, tábori biztos 1849. március 27-i jelentése), 1849:10 253 (Repetzky Ferenc 1849. április 14-i jelentése).

¹⁹ MOL H 2 OHB 1849:4114. (Repetzky 1849. március 21-i jelentése), HAJAGOS József 1998. 529., dezséri BACHÓ László 1939. 81–82.

²⁰ GÖRGEY István 1883–87. II. k. 55–57.

hadtesthez tartozó Leiningen-dandár bevonult a városba, a dandárparancsnok beosztott tisztjeit bemutatta Görgeinek. Ez tekinthető formaságnak is. A meghívott tisztek minden bizonnyal nagyobb figyelmet szenteltek az április 1-én Damjanich által adott ebédnek.²¹ Mint említettük, Damjanich – Görgeihez hasonlóan – az Orczy-kastélyban szállásolt el, s itt rendezkedett be főhadiszállásuk is. Így a kastély falai között számos magas rangú katonatiszt fordult meg. Kiss Ernőn és a négy hadtestparancsnokon (Görgei Artúr, Damjanich János, Aulich Lajos, Klapka György) kívül több olyan tiszt, aki később tábornoki rendfokozatot ért el, pl. a VII. hadtestből Gáspár András, Ernst Poeltenberg és Kmety György, a III. hadtestből gr. Karl Leiningen-Westerburg, Józef Wysocki, Nagysándor József, Knezić Károly és Pikéty Gusztáv. Damjanich ebédjén túl ők szolgálati ügyek miatt is megfordultak hadtestük főhadiszállásán. Valószínű, hogy az I. és II. hadtest dandár- és hadosztályparancsnokai is tiszteletüket tették Görgeinél és Damjanichnál, így pl. Desseffy Arisztid. Az ezredek alezredek, őrnagyok, valamint az alacsonyabb rendfokozatú tisztek szintén hosszú névsort alkotnának.

Voltak akik hosszabb idő eltelte után hazaérkeztek Gyöngyösre. Így pl. Petheő Vilmos őrnagy, aki ekkor a VII. hadtest egyik dandárparancsnoka volt. Rajta kívül több gyöngyösi származású tiszt, altiszt és honvéd szolgált a városba, vagy környékére érkező csapatok állományában, pl. Mórocz Miklós hadnagy, Csikány Ferenc százados és Lipkay Kálmán hadnagy. Ők lehetőséget kaptak arra, hogy szüleiket, rokonaikat meglátogassák. Ez azt eredményezte, hogy fény derült több olyan honvédként szolgáló gyöngyösire, akiről a városi vezetésnek nem is volt tudomása. Ők 1848 nyarán és őszén álltak be az ország különböző pontjain honvédként. Április és május folyamán így jelentősen bővült azoknak az önkénteseknek a száma, akik életkoruknál fogva besorozhatók voltak a városra kivetett 238 fős újoncilletménybe.²²

Voltak szomorú találkozások is. A már korábban említett br. Emil Üchtritz alezredes nem véletlenül járt az Almásy-házban. Testvére a császári hadseregben szolgált és súlyosan megsebesült a kápolnai csatában. Sebesülteként az Almásy-házban lett elhelyezve, s annak ellenére továbbszállították Pestre, hogy állapota reménytelen volt. Nem is élte túl a szállítást. Családjának szóló utolsó üzenetét Almásyné adta át testvérének.²³

Miután április 1-én a Poeltenberg-hadosztály Hornál egy kisebb összecsapásba keveredett felderítést végző császári csapatokkal, erősítésére még aznap délután kirendelték a Gáspár-hadosztályt, s Gyöngyöspata, illetve Ecséd felé biztosításukra elvonult a Kmety-hadosztály is. Az utóbbival tartott a főhadiszállás Liptay-dandárja is. A főhadiszállás másik dandárja, a Weissl-hadoszlop a VII. hadtest táborkarával április 2-án Csányra vonult, míg a Leiningen-dandár Jászárokszállásra. Gyöngyösre április 2-án csak a VII. hadtest táborkara és a Weissl-hadoszlop tért vissza. Így április 2-től alig 1000 főre csökkent a Gyöngyösön beszállásolt honvédek száma. A következő napokban ezek is eltávoztak, miután a VII. hadtest erőit előretolta Hatvanba. Április 3-án Görgei tábornoki irodája is eltávozott a városból. Természetesen teljesen nem maradt honvédek nélkül a város, de ezeket a katonákat már a sebesültek, a kórház és a raktárak személyzete alkották.²⁴

Magas rangú katonák mellett több vezető beosztású politikus is megfordult 1849 áprilisában Gyöngyösön, így pl. Kossuth Lajos, az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke. Kossuth előbb március közepén, majd március 26-tól ismételt a főhadisereg mellett tartózkodott. A hadsereget követve érkezett március 30-án Egerbe is. Itt sem kívánt tartósabban

²¹ LEININGEN-WESTERBURG Károly 1979. I. k. 133.

²² HAJAGOS József 2001.

²³ GÖRGEY István 1883–87. II. k. 55–56.

²⁴ HERMANN Róbert – CSIKÁNY Tamás 1996.

megállapodni. Április 1-én azt írta Csány László erdélyi teljhatalmú kormánybiztosnak, hogy: „Amint látod Egerben vagyok s itt is csak a kényelem kedvéért, mert lehetnék Gyöngyösön is, de míg seregeink marschieroznak, hogy holnapután ütközzenek, kényelmesebbnek láttam itt dolgozni: - holnap szekerem ügyis utól érem.”²⁵ Nem sokkal ezután vette Szemere Bertalan aznapi tudósítását, amelyben az a komáromi futártól, Jablanczy Ignác századostól olyan híreket közölt, hogy az Ipoly völgyében jelentősebb ellenséges erők mozognak. Ezek után némi aggodalommal azzal a kéréssel fordult Görgeihez, hogy „*tessék engemet rögtön arról értesíteni, miszerint most maradjak e itt helyben, - vagy menjek-é, és hová?*”²⁶ Erre Görgei előbb azt válaszolta, hogy: „...*miután Balassagyarmat táján is összpontosítva van egy ellenséges rész; nehogy emiatt tán hirtelen legyen kénytelen Elnök úr lakását változtatni, s emiatt a környék népét kétségbe ejteni: célszerűnek vélném, ha mindjárt Tiszafüredre méltóztatnék áttenni lakását.*” Görgei Kossuth személyének biztosítására Kerekes József százados vezénylete alatt egy huszár szakaszt is kivезényelt Pétervására tájékára.²⁷ Míután azonban Görgei arról értesült, hogy a Balassagyarmaton álló ellenséges erők Vácon át Gödöllő felé igyekeznek, még április 2-án újabb levelet írt Kossuthnak, amelyben arra kérte, hogy jöjjön Gyöngyösre, „*ki tudja, mire használhatjuk fel tisztelt Elnök Úrnak ittlétét*”.²⁸ Ezen utóbbi mondattal Görgei talán Kossuth lelkesítő szerepére gondolt. Ilyen előzmények után indult el Egerből dél körül kíséretével, s az esti órákban érkezett Gyöngyösre. A hatvani győzelemről már innen tudósította az OHB-t.

Kossuth és kísérete szintén az Orczy-kastélyban szállt meg. Dezséri Bachó László ugyan azt állítja, hogy az Almásy-házban szállt meg, ezt a kérdést azonban egyértelműen eldönti Kossuthnak a feleségéhez írt április 3-i Jászberényből keltezt levele, amelyben szállásaként „Orczyék gyönyörű pompás kastélya” van megnevezve.²⁹ Kossuthnak 3 hivatalos levele ismert, amelyet első átutazása során Gyöngyösről keltezt. Megérkezése után tudósította az OHB-t a hatvani győzelemről. Ezt azzal az utóirattal fejezte be, hogy: „*Gyöngyösön nem mulatok, előbbre megyek. Hova? azt a függőben levő operációk nem engedik.*”³⁰ A tudósításban szereplő mulatok kifejezés maradésként értelmezendő. Másik két levele április 3-ról van kelteztve. Egyik válasz Mészáros Lázár hadügyminiszter március 31-i levelére, amely a tisztai kinevezéseket és előléptetéseket érinti.³¹ A másik levél a katonaoorvosok pót-díjáról intézkedik. Ennek annyiban lehet tágabb értelemben helyi vonatkozása, hogy Kossuth hosszabb időt eltöltve a hadsereg mellett, közelebből megismerhette a katonaoorvosok tevékenységét. Gyöngyösre megérkezve pedig találkozhatott a hatvani ütközet sebesültjeivel, illetve az őket a gyöngyösi kórházba kísérő orvosokkal. Ez adhatott végső elhatározást ezen rendelete megírásához.³²

Kossuth fogadtatásáról nincs közelebbi információnk. Ethei Sebők László adatai szerint megérkezésekor egy buzdító szónoklatot tartott az összesereglett embereknek. Azt kell feltelegznünk, hogy fogadtatása hasonló lehetett a bevonuló katonákéhoz. Jászberényből az

²⁵ KLÖM XIV. 465.

²⁶ KLÖM XIV. 469., HERMANN Róbert – PELYACH István 1990. 159.

²⁷ MOL P 295 Görgey-lt. Elnöki levelező-jegyzőkönyv No. 28., közli – HERMANN Róbert – CSIKÁNY Tamás 1996. 147–149., GÖRGEY István 1883–1887. II. k. 57–58., HERMANN Róbert 2001. 196.

²⁸ MOL H 2 OHB 1849:4206., közli HERMANN Róbert – CSIKÁNY Tamás 1996. 150., HERMANN Róbert 2001. 197.

²⁹ Dezséri BACHÓ László 1939. 85., KLÖM XIV. 478.

³⁰ KLÖM XIV. 472/d.

³¹ KLÖM XIV. 476.

³² KLÖM XIV. 477., HERMANN Róbert 2001. 200.

OHB-nak írt április 3-i tudósításában elismerően is ír a nép lelkesedéséről, bár konkrét gyöngyösi utalás nélkül. „A nép mindenütt jó, a leborulásig tiszteletre méltó. De az előljárók között vannak gyávák, vannak bűnösök. Itt erőt kell mutatni s bizodalmat a haza győzelme iránt. – Ez vonsz, ez imponál, ez lelkesít s kész engedelmisséget szerez a titkos szívgerjedelmeknek. – Én testvéries vagyok a nép lelkesedése iránt, de kemény és szigorú a bűn, a mulasztás iránt. Ilyen voltam Gyöngyösön, még inkább itt, s leginkább leszek Pest megyében.”³³ A szöveget elemezve arra kellene következtetnünk, hogy Kossuth szigorú intézkedéseket hozott az általa vétkesnek tartott városi vezetés ellen. Tekintve azonban, hogy a város vezetésében semmiféle személyi változás nem történt Kossuth látogatásakor, illetve utána sem, óvatosabban kell megközelítenünk Kossuth gyöngyösi eljárását.

Kossuth még Jakab Mihály polgármester ügyéből kiindulóan előítéletekkel érkezett a városba. Hozzá kell tennünk, hogy Jakab Mihály eljárása, hogy élelmiszert szolgáltatott ki a császári csapatoknak, illetve azt utánuk is szállíttatta, nem volt egyedi jelenség az ország megszállt területein. A különbség csak annyi, hogy azok polgármesterei nem lettek letartóztatva, és így nem minősítették őket hazaárulónak, s általuk nem lett megbélyegezve településük sem. Kossuth általában neheztelt azokra a megyékre és városokra, amelyek behódoltak az ellenségnek. Kárhóztatta, hogy nem fejtettek ki ellenállást. Ezt pl. felrótta a Jászkun kerületnek is. Azonban azt kell mondanunk, hogy túlzott elvárás volt ellenállást remélni a megszállt, illetve hadműveleti övezetbe került törvényhatóságoktól és településektől. Ennek megkísértése erőszakot vonhatott maga után. Ezt a gyöngyösiek annak ellenére megtapasztalták, hogy teljesítették a császári hadsereg ellátási igényeit. Montecuccoli ezredes 1849. január 31-i elfogásáért, illetve azért, hogy ezt a város nem akadályozta meg, 50 000 forintos hadisarcot vetettek ki a városra, s fegyelmező céllal február folyamán többször megjelentek ellenséges alakulatok a városban.

Amiért bírálathoz érte a várost, az a hivatalnokoknak a közügyektől való visszavonulása volt. Emberileg az is érthető, hogy a kényes katonai és politikai helyzetben nem nagyon akart senki sem szerepet vállalni, főleg Jakab Mihály letartóztatása és a császáriak túszszedő akciói után. Így a felelős tisztségviselők inkább be sem mentek hivatalaikba. Ennek volt köszönhető, hogy Simcsó Ferenc, aki még csak városi tanácsos sem volt, jobb híján lett helyettes polgármester. Azonban ő is abba a helyzetbe került, mint januárban Jakab Mihály, hogy gyakorlatilag egyedül maradt az ügyek intézésére. A császáriak március 20-i távozása után nem sok idő maradt arra, hogy a városi vezetés magára találjon. Tíz nap múlva már magyar csapatok vonultak be, s 3 nappal később megérkezett Kossuth is a maga előítéleteivel, amelyek a korábbi hónapokból származtak. Megérkezve Kossuth tapasztalhatta a hivatalnokok mérsékelt ügybuzgalmát, amit kellőképpen elítélt. Kérdés, hogyan vélekedett volna akkor, ha egy olajozottan működő apparátust talál a városban, amely ugyanúgy ki tudja elégíteni a magyar kormányzat igényeit, mint korábban a császáriakét. Úgy hisszük ekkor még negatívabb véleményt alakított volna ki a városról.

Gyöngyösön nem büntetnie kellett Kossuthnak, illetve a kormányzat más hatóságainak, hanem elősegíteni a városnak a normális működését. Ezt tették minden visszafoglalt megyében és városban, így Gyöngyösön is. Kossuth nem váltott le senkit, ezt nem is tehette volna meg, hiszen a tisztségviselők választás révén töltötték be hivatalukat. Vélhetően tényleg csak egy beszédet mondott, s abba foglalta dörgedelmeit és elvárásait, s mindenekelőtt ki-tartásra biztatta a közembereket és a hivatalnokokat is. Mindezt talán egy kicsit egzaltált ál-

³³ MOL H 2 OHB 1849:5268., közli KLÖM XIV. 475.

lapotban is tette, hisz ez az állapot kimutatható ezekben a napokban írt leveleiben is. Ezt megérthetjük, hisz nagyon bízott a magyar fegyverek végre valahára bekövetkező sikereiben. Szónoklata vélhetően nem is maradt hatástalan. A város vezetése pedig áprilisban újra az 1848-at idéző normális kerékvágásba zökkent, azzal a különbséggel, hogy továbbra is Simcsó Ferenc maradt az élén helyettes polgármesterként.

Kossuth nem egyedül, hanem több személyből álló kísérettel érkezett Gyöngyösre, de ezek pontos felsorolása nem szerepel a forrásokban. Vukovics Sebő „szokott kíséret”-ként említi őket. Kossuth tábori kíséretével Vukovics korábban március közepén találkozott Cibakházán. Így fel kell tételeznünk, hogy március végén is jórészt az akkor mellette tartózkodók kísérték el a hadsereghez. Cibakházán Kossuth mellett tartózkodók közül Vukovics többeket is megnevezett, így Rákóczy Jánost, Szöllősy Nagy Ferencet, Obonyai Jánost, Somossy Ferencet, Bikessy Alajost, Medve Imrét és Tóth János Istvánt. Rákóczy és Szöllősy az OHB elnöki titkárai voltak, az előbbi még 1849-ben kormánybiztos lett, s később a kiegyezés után hosszabb ideig országgyűlési képviselőként is tevékenykedett. Somossy az OHB elnöki irodájának a pénztárosa, míg Medve és Tóth az elnöki iroda fogalmazói voltak. Obonyai János Kossuth háziorvosaként egyik legfőbb bizalmasának számított. Bikessy őrnagy Kossuth katonái irodáját vezette, s májusban ő lett megbízva azzal, hogy az angol kormánynak adja át a Függetlenségi Nyilatkozatot. Katonai irodájához tartozott és Kossuth mellett tartózkodott Kovács Károly százados is, aki 1849. április 8-án lett arra utasítva, hogy keresse fel a főhadserg részére útnak indított lőszerszállmányokat, és sürgesse meg azok megérkezését.³⁴

Míg a felsoroltak csak „szokott kíséret”-ként vannak megemlítve, Vukovics Kossuth második tábori tartózkodása alkalmával két újabb személyt is megnevezett. Az egyikük Ludvig János, Szepes megye iglói kerületének országgyűlési képviselője, aki Vukovics szavai szerint „*azon eszmében élt, hogy Kossuth és Görgey közt a kapcsolatot ő tartja fenn.*”³⁵ Kapcsolata Kossuthal ekkor mindenestre nagyon szoros volt, mert több hivatalos iratát is ő fogalmazta meg, pl. a honvédorvosok pótdíjának a rendezéséről szólót. Miután Vukovics igazságügyi miniszter lett, ő vette át a főhadserg mellett tevékenykedő főkormánybiztos szerepkörét.

A másik megnevezett személy Horváth Mihály csanádi püspök, a neves történétíró, aki korábban hatvani prépost volt, majd pedig a Szemere-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere. Vukovics őt az április 6-i isaszegi ütközet napján említi meg, „*ki az elnök másodszori jövele óta a táborban nála maradt*”. Horváth a táborban való tartózkodását maga is megemlítette a szabadságharc történetéről szóló munkájában.³⁶ Így Kossuthal nemcsak hivatali személyzete, hanem két jelentős politikus is megfordult Gyöngyösön, akik szintén méltóak az utókor emlékeztetére.

Kossuth és kísérete március 3-án távozott el Gyöngyösről Jászberénybe.

A Gyöngyösön megfordult jelentős politikusok sorát bővíti maga Vukovics Sebő is, aki ekkor a főhadserg mellett működött főkormánybiztosként, májustól pedig Szemere Bertalan kormányában igazságügyi miniszter lett. Visszaemlékezései alapján április 2-án az esti órákban érkezett meg kormánybiztosi személyzetével Egerből. Az esti órára abból következtethetünk, hogy megérkezésekor összetalálkozott Kiss Ernő altábornaggyal, aki a hatvani ütközetből tért vissza a városba. Másnap ő is továbbutazott Jászárokszállásra. Erre

³⁴ VUKOVICS Sebő 1982. 24–25., 57., F. KISS Erzsébet 1987. 482–619., KLÖM XIV. 504/d.

³⁵ VUKOVICS Sebő 1982. 36.

³⁶ VUKOVICS Sebő 1982. 49., HORVÁTH Mihály 1871–1872. II. k. 423.

Kossuth és kíséretének távozása után került sor, mert Árokszállásra akkor érkeztek meg, amikor Kossuthék azt éppen elhagyták.

Még egy politikusról, Ragályi Ferdinándról tudunk, aki ezekben a napokban megfordult Gyöngyösön. Ő Gömör megye rozsnyói kerületének országgyűlési képviselőjeként januárban a feldunai (VII.) hadtest kormánybiztosává lett kinevezve, s Vukovics őt is megemlíti az isaszegi ütközet napján, mint aki a táborban tartózkodik. Ő Vukovics kíséretében, vagy a VII. hadtest főhadiszállásával tartózkodhatott Gyöngyösön.³⁷

Kossuth hamarosan ismét a városba érkezett. Mint említettük, április 7-én a követendő hadműveletekről Gödöllőn újabb haditanácsot tartottak. Miután a kialakult katonai helyzet miatt Kossuth nem számolhatott azzal, hogy a következő napokban a sereg bevonul a fővárosokba, s biztonsága is gondot jelenthetett a katonai vezetésre nézve, elhatározta visszatérését Debrecenbe. Az elért győzelmeken fellelkesülve és továbbiakban bízva, azzal a tudattal is indult vissza, hogy az országgyűléssel elfogadtatja a Habsburg-ház trónfosztását, illetve a függetlenség kimondását.

Gödöllőt április 10-én hagyta el, s Hatvanon átutazva érkezett Gyöngyösre. Ludvig János kivételével korábbi kísérete is vele utazott. Vukovics szerint Hatvanban találkozott az éppen hozzá tartó feleségével.³⁸ Így Gyöngyösre feleségével együtt érkezett meg. Az éjszakát nem töltötte itt, mert még aznap továbbutazott Tiszafüredre. Rövid itt tartózkodását azonban komoly munkával töltötte. Nyolc hivatalos levelet írt, s látogatást tett a városban létesített katonai kórházban. Görgeinek írott egyik levelében azt közölte a fővezérrel, hogy a hadügyminisztérium Bem altábornagy Bánátba történő kivonulása miatt aggodók Erdély biztonságáért. Ebben a levélben közölte azt is, hogy Zurits Ferenc őrnagy máramarosi dandárját szükségesnek tartja megerősíteni.³⁹ Szemere Bertalan északkelet-magyarországi teljhatalmú kormánybiztosra szólította fel, hogy a kiállított újoncokat szállítsa Debrecenbe.⁴⁰ Miután Repeczky Ferenc Nógrád megyébe is ki lett nevezve kormánybiztosnak, intézkedett napidíjának felemeléséről. Hasonló tartalmú levelet írt az ebben illetékes pénzügyminisztériumnak is.⁴¹ Hatvani tapasztalata alapján, az ellenségtől elszenvedett károkat is méltányolva, hozzájárult ahhoz, hogy Janikovics Alajos lelkésznek kiutalják a hatvani prépostság jövedelmét is. (Miután Horváth Mihály ki lett nevezve csanádi püspöknek, a préposti hivatal nem volt betöltve.) Ezt feltehetően a helyi viszonyokat jól ismerő Horváth tanácsára határozta el.⁴² A Danielis János főintendánsnak írt levele Hevest, így Gyöngyöst is érinti. Ebben arra szólította fel az ezredest, hogy a hadmozdulatokhoz közelebb eső megyéket – Nógrádot és Pestet - vegye igénybe a katonai szállításokhoz, s ha érkezettnek látja rá az időt, mentesítse ez alól Hevest és Borsodot. Ugyanezt kérte az élelmiszerek kiszolgáltatása terén is.⁴³ Erre még jó ideig nem kerülhetett sor.

Két levele kifejezetten gyöngyösi témájú. Matavovszky Ferdinándot, a fősereg vezető törzsorvosát azért róttá meg, mert valótlanúságot állít a katonai kórházak jó állapotáról. Általánosságban megfogalmazott elmarasztaló véleményét a helyi katonai kórházban szerzett tapasztalatai alapján írta meg. A kórház helyzetére a következőkben részletesebben ki akarunk

³⁷ VUKOVICS Sebő 1982. 40–41., 49.

³⁸ VUKOVICS Sebő 1982. 56–57.

³⁹ MOL H 2 OHB 1849:4224., közli KLÖM XIV. 509/a., HERMANN Róbert 2001. 205.

⁴⁰ MOL H 2 OHB 1849:4225., közli KLÖM XIV. 511/c.

⁴¹ MOL H 2 OHB 1849:4222., közli KLÖM XIV. 511/b.

⁴² MOL H 2 OHB 1849:4227., közli KLÖM XIV. 511/d.

⁴³ MOL H 2 OHB 1849:4223., közli KLÖM XIV. 511/a.

térni. Levele zárásaként arra utasította a törzsorvost, hogy: „*egy helyről addig el ne távozzék, míg a létező vagy felállítandó kórházat a körülményekhez képest becsületes állapotba nem helyeztette s betegeinek gyöngéd és gondos ápolásáról nem gondoskodott.*”⁴⁴

Érinti a kórházat a másik levele is. Mint korábban említettük, több tiszt otthonába érkezett meg Gyöngyösre. Közéjük tartozott Hellmann József is, aki a 9. honvédszászlóalj századosa volt. Ő azonban aligha örült városa vizionlátásának, mert őrizet alatt, áristomba helyezve érkezett Gyöngyösre. Űgye még 1848 december végére nyúlt vissza. Az elégedetlen tisztek egy csoportja, köztük Hellmann is, feljelentő iratot készített a bánáti hadtest parancsnoka, Kiss Ernő tábornok ellen, akit hazaárulással vádoltak mulasztásai miatt. A feljelentő iratot Hellmann fogalmazta meg, s ő vállalkozott arra is, hogy eljuttatja az OHB-hoz. Január 6-án azonban Pesten már a császári csapatokat találta, ezért Debrecenbe távozott. A feljelentő iratot azonban úgy tűnik ott sem tudta átadni. Debrecenből Aradra távozott, ahová 1849. január 27-én megérkezett zászlóalja is. Korábbi parancsnoka, Kiss Pál alezredes hadbírószági eljárást kezdeményezett ellene, mert szerinte engedély nélkül hagyta el szolgálati helyét, s nem vette át a zászlóalj egyik századának a vezényletét. Azonban csak őrizetbe vétele történt meg, a hadbírószági eljárásra április 10-ig sem került sor. Noha őrizetbe volt véve, ami annyit jelentett, hogy elvették a kardját, s kijelölt helyen kellett tartózkodnia, Hellmann kezelte zászlóaljának a pénztárát. Kijelölt tartózkodási helye a gödöllői hadművellet idején Gyöngyös volt. Itt találkozott Kossuthal, akinek elmondta kálváriáját, s arra kérte, hogy járjon közbe az érdekében. Kossuth eleget is tett ennek, és Hellmann helyzetének mielőbbi tisztázására szólította fel Görgeit. Miután úgy vélte, hogy akire rá lehet bízni egy zászlóalj pénztárának a kezelését, az nagy bünt nem követhetett el és meg lehet benne bízni, megszüntette őrizetbe helyezését. Szabaddá helyezése mellett, ideiglenesen kinevezte a „katonai rendet nagyon is nélkülöző” gyöngyösi katonai kórház parancsnokának. Hellmann ügye május 12-én tisztázódott, áristomban letöltött fogságát túlságos büntetésnek minősítve, s így újból bekelhetett zászlóaljához.⁴⁵

Tiszafüredről Görgeinek írt április 12-i leveléből azt is sejthetjük, hogy találkozott a nemzetőrség helyi parancsnokával, akit a térparancsnoki teendők ellátásával akart megbízni. Erre levelének a következő részlete utal: „*Gyöngyösre Debrecenből térparancsnokot fogok küldeni – mert transennalis hely, s a mostani nemzetőrpáncsnok jó ember, de nem érti e hivatal.*”⁴⁶ Az sajnos nem derül ki, ki a nemzetőrpáncsnok személye. Hivatalosan Beniczky Attila nemzetőr őrnagy volt a gyöngyösi központú zászlóalj parancsnoka, de ő Nagyrédén lakott, s nincs információnk április eleji tartózkodásáról. Előtte ideiglenesen Panker Gábor is ellátta a zászlóalj parancsnokságát, később pedig Főkövy Antal is meg lesz ezzel bízva. Ők mind a ketten gyöngyösiéek voltak, így akár valamelyikük is lehetett a Kossuth által említett nemzetőrpáncsnok.

Katonai intézmények Gyöngyösön 1849 tavaszán

A főszereg elvonulásával Gyöngyös katonai szerepe nem szűnt meg. Heves megye nyugati része, benne Gyöngyös is, a honvéd hadsereg hadművelleti bázisává vált. Érintették az átvonuló szállítmányok, illetve raktárak és kórház működött benne.

A katonai kórház létesítése még a csapatok itt tartózkodása alatt megtörtént. Befogadóké-

⁴⁴ MOL H 2 OHB 1849:4229., közli KLÖM XIV. 511/e.

⁴⁵ MOL H 2 OHB 1849:4230., közli KLÖM XIV. 509/b, HERMANN Róbert 2001. 206.

⁴⁶ KLÖM XIV. 517., HERMANN Róbert 2001. 210.

pességét 120 főre tervezték. Működésére egyelőre csak szórványos adatok állnak rendelkezésünkre. Részletesebb feldolgozására a hadügyminisztérium egészségügyi osztályának, illetve általános iratainak az áttanulmányozása révén lehetséges. Langer Ignác törzsorvos Görgeinek írt április 22-i jelentéséből tudjuk, hogy az újabb honvédségi tábori kórházakat az elvonult ellenség hasonló intézményeinek a helyén létesítették. Valószínűleg ez így történt Gyöngyösön is. A császári csapatok a kápolnai csata után több épületben helyezték el 500-nál is többet számláló sebesültjüket és betegüket, így a Grassalkovich-házban, a vármegyeházban (akkor kvártélyház) és a ferences zárdában. Ezekon kívül igénybe vettek több magánházat is. Miután a magyarok csak 120 főre létesítettek katonai kórházat, s tudjuk, hogy a rendházat más célra vették igénybe, feltételezhetően az első két épületben lehetett elhelyezve. A kórház kialakítása a főszereget vezető törzsorvosa, Matavovszky Ferdinánd közreműködésével történt.⁴⁷

A kórházra hamarosan szükség is lett. Itt lettek elhelyezve az április 1-jei és 2-i összecsapások sebesültjei. Az 1 nap 2 fő, a második nap jóval több sebesültje volt a hatvani ütközetnek. A veszteséget halottakban és sebesültekben a Közlöny április 6-i száma 20 főben adta meg, de ez feltételezhetően ennek a többszöröse lehetett. Ide kerülhettek az ellenség fogságba esett sebesültjei is.⁴⁸ Feltehetően ide kerültek az április 5-i, Hatvanon túli lovassági összecsapás, valamint az isaszegi ütközet sebesültjeinek egy része is. Gödöllőn és Hatvanban később létesült katonai kórház.

A kórház állapota sok tekintetben nem felelhetett meg a követelményeknek. Nem ismerjük a kórházban tevékenykedő orvos, illetve orvosok személyét. Langer törzsorvos április 22-i jelentése szerint, akkor Epstein Zsigmond főorvos tevékenykedett ott egyedül. Az azonban nem egyértelmű, hogy a kórház felállításakor jelen volt-e? Epstein a VII. hadtest állományába, a mozgó tábori kórház személyzetéhez tartozott. Március első felében a Tiszafüreden újonnan felállított 2. és 5. számú kórházakat igazgatta. Ezek úgynevezett köztes tábori kórházak voltak, vagyis ezekben csak ideiglenes ellátást kaptak a sebesültek, majd tovább szállították őket a tartós ellátást biztosító katonai kórházakba. Ilyenek működtek pl. Kunmadarason, Karcagon és Kunhegyesen. (Február és március folyamán Kunmadarason és Kunhegyesen szolgált igazgató főorvosként a gyöngyösi Mágócsi Vince.) A tiszafüredi katonai kórházakat március 10–11-én átadták a II. hadtest orvosainak. Így március közepén Epstein is visszacsatlakozhatott a VII. hadtest mozgó tábori kórházához. A VII. hadtest márciusi tevékenysége során is több köztes katonai kórházat létesített menetirányában, így Tokajban, Mezőkövesden és Mezőkeresztesen, amelyekbe hosszabb-rövidebb ideig a hadtesttől osztottak be orvosokat. A mozgó tábori kórház március végén Egerben állomásozott, s orvosai újabb köztes tábori kórházakat szerveztek a városban. E köztes tábori kórházak fölött a felügyeletet Horváth József Antal törzsorvos, a mozgó tábori kórház vezetője látta el. Horváth március 30-án kezdte meg egri tevékenységét. Az ő ellenőrzése alá került a gyöngyösi kórház is. Így vélhetően ő rendelte a gyöngyösi kórházba Epstein Zsigmondot, aki előtt a VII. hadtest más orvosa láthatta el a szolgálatot. Az orvosok elégtelen számával maga Kossuth is tisztában volt. 1849. április 6-án azt írta Szentmártonkátáról, hogy: „*Keveset mondok, ha állítom, hogy csak a legszorgosabb szükség volna fedezve, ha még egyszer annyi orvos volna a hadseregnél mint van.*”⁴⁹

Mindkét hadsereg azt a gyakorlatot követte, hogy ha nem volt elegendő katonarvos,

⁴⁷ MOL H 75 HM 1849:12393., H 2 OHB 1849:4229., dezséri BACHÓ László 1939. 78.

⁴⁸ KÖZLÖNY 1849. április 6., CSIKÁNY Tamás 1996. 54., 63.

⁴⁹ MOL H 75 HM 1849:10 962. (Horváth József Antal április 5-i egri jelentése), H 75 HM 1849:12 393. (Langer Ignác 1849. április 22-i lévai jelentése), H 75 Hm 1849:9603., – közli KLÖM XIV. 491., ANTAL Lajos – ZÉTÉNYI Győző 2000. II. k.

helybeli polgári orvosokat vontak be a sebesültek és a betegek ellátásába. Langer Ignác törzsorvos, aki a lévai, az ipolysági, a balassagyarmati és a gyöngyösi katonai kórházak ellenőrzésére lett kiküldve, azt jelentette, hogy az említett „*helységekben tanyázott ellenség seregében a typhus igen uralkodott – melyly alkalommal a polgári orvosaink is nagy részt lebetegedtek; továbbá, minthogy ... a polgári orvosok a cholérától lebetegedett népségtől olly igen igényeltettek, – a körül fekvő helységekben létező orvosokat az ispatályba béparancsoltatni...*” nem lehet. Jelentése elején arra is kitért, hogy: „*Gyöngyösön sokkal nagyobb haladást tesz a cholera és typhus*”, mint a másik három településen. A Moldvából és Havasalföldről Magyarországra is átkerülő kolera Gyöngyösön már 1848 augusztusában jelentkezett. A megbetegedések a tél folyamán megiritkultak, de 1849 április közepén ismét felütötte a fejét. A tifuszt a vonuló hadseregek terjesztették el. Mindezen járványok valóban azzal jártak, hogy a helyi orvosokat (Vezekényi [Horner] István, Pirkler Antal, Paulini János, Gyurkovics Imre, Zsiga Pál, Bócsy Károly, Zatykó János) nem nagyon lehetett bevonni a katonai kórházak ellátásába, bár valamilyen szinten biztos bekapcsolódtak abba. Langer az orvosi ellátás javítását 4 hónapig alorvosnak a kórházakba való kirendelésével vélte megjavíthatónak. Nincs adatunk arra, hogy Langernek ez az igénye teljesült volna. A járványok a katonaeorvosokat sem kímélték. A kolera áldozata lett a már korábban említett Horváth József Antal törzsorvos is, Langer az ő szerepkörét vette át.⁵⁰

A kórházi ápoló személyzetet általában odavezényelt honvédek látták el a helyi lakosság, főleg asszonyok bevonásával. Kossuth Zsuzsanna főápolónő május 18-i látogatásának tapasztalatai szerint azonban Gyöngyösön férfi ápoló alig volt a kórházban.⁵¹

A kórházakban az orvosok mellett a gazdasági ügyeket egy tiszti rendfokozattal rendelkező kórházgondnok, vagy számvevő végezte. Kossuth Zsuzsanna május 18-i látogatásakor az egyik problémaként éppen azt említette meg, hogy az orvosi és a gazdálkodási tevékenység nincs szétválasztva, amiről külön számvevő hiányára következtethetünk. E jelentés után került sor 1849. június 1-én Filó Albert számvevő hadnagy kinevezésére. A 25 éves Filó gyöngyösi volt, képzettségét tekintve gyógyszerész, de nem rendelkezett önálló patikával. Ilyen irányú kérelmét a vármegye 1848-ban többször is elutasította.⁵²

A nagyobb katonai kórházaknak parancsnokuk is volt. Mint már kitértünk rá, április 10-én Kossuth ezt hiányolta, s ideiglenesen erre a tisztségre Hellmann József századost nevezte ki. Meddig maradt ebben a beosztásban, arra nincs pontos adatunk. Véltetően Kossuth leveleinek hatására, még áprilisban kórházi felügyelővé, parancsnokká Szedoglovits Gábor, az 51. honvédszázalaj főhadnagya lett kinevezve. Májusban Libánovits főhadnagy töltötte már be ezt a tisztséget. Róla közelebbi adat nem áll rendelkezésünkre. Nem szerepel Bona Gábor honvédtisztekről készített életrajzaiban. Június és július folyamán Óváry (Obradivić) Cyrill százados volt a kórház parancsnoka.⁵³

A gyöngyösi katonai kórházat Kossuth Lajos és testvére Meszlényiné Kossuth Zsuzsanna a legbotrányosabb állapotban lévőeknek minősítették. Kertész Erzsébet Kossuth Zsuzsannáról írt könyvében használja is ezt a kifejezést. Kossuth Zsuzsanna országos főápolónői kinevezésében szerepet játszott Kossuth Lajosnak a Gyöngyösön szerzett tapasztalatai. Testvérenek

⁵⁰ MOL H 75 HM 1849:12 393., dezséri BACHÓ László 1939. 91., GORTVAY György 2000. I. k. 216., ANTAL Lajos – ZÉTÉNYI Győző 2000. II. k.

⁵¹ KERTÉSZ Erzsébet 1983. 103.

⁵² KERTÉSZ Erzsébet 1983. 103., HAJAGOS József 2001., BONA Gábor 1998. I., HML IV-1/a 151. k. 846., 865., 1047., 1048., 1049., Filó kinevezésére – KÖZLÖNY, 1849. június 23.

⁵³ HML V-101/b 24. d. 57., BONA Gábor 1988., BONA Gábor 1999. II.

írt április 16-i, kinevezését tudató levélben a következőket olvashatjuk: „*Mély megilletődéssel tapasztalván azt, hogy bajnokaink [...], midőn a harcmezőn nyert megsérülések következtében kórházakba vitetnek, ott az orvosi segedelmén kívül vajmi ritkán találkozhatnak azon gyöngéd ápolással, mely a szenvedőknek enyhülést, gyakran felüdülést ad.*”⁵⁴ Ezek alapján azt kell feltételeznünk, hogy a gyöngyösi kórházban kezelték ápolása sok kívánnivalót hagyott maga után.

Problémák más területen is jelentkeztek, így a kórház felszereltségével is. Ez már februárban és márciusban is problémaként jelentkezett a császáriak által felállított katonai kórházakban. A város pénzügyi forrásainak elapadása, eladósodása következtében nem tudta biztosítani gyakran a legszükségesebbeket sem. Így a sebesültek legtöbbje csak szalmára lett fektetve, de abból sem volt elegendő. Természetesen a kórházi felszerelések biztosítása nem az egyes települések feladata volt, hanem a katonai hatóságoké. Ezek azonban a helyszínről igyekeztek ezeket beszerezni. Miután azonban Gyöngyösön és a tőle nyugatabbra elhelyezkedő városokban az ellenség csapatai állomásoztak huzamosabb ideig, azok a kórházak számára szükséges felszereléseket és ruhaneműeket is jórészt már begyűjtötték, s felhasználták. Így ezek beszerzése csak a háterszág távolabbi részeiből volt lehetséges. Miután azonban sikerei révén a magyar hadsereg eltávolodott a Tiszától, a kórházak számára szükséges felszerelések utanszállítása is problémássá vált. A VII. hadtest mozgó táborig kórházának voltak ugyan készletei fekvőalkalmatosságokból és a legszükségesebb ágyneműkből, de ezeket csak részben adhatták át a közbeeső helyeken létesített katonai kórházaknak, s akkor is csak ideiglenesen. Langer törzsorvos április 22-én azt írta az általa megvizsgált négy kórházzal, hogy: „*nagy hiányunk van az ágyruhák különféle nemeiben, és lehetetlen ezen környékből azt megszerzehetni, hol is oly rövid idő alatt négyzseri áthuzamok történtek. Legszükségesebb ágyneműkellékek a hatásuló choleraában sínlődőkre és a sok nehéz sebesültekre nézve a lepedők és szalmazsákok (lepedő mintegy 600 és szalmazsák mintegy 200 darab), melyeknek bármily áron megszerzése és elküldése szükséges; szint nem kevés szükségét igényelnek az éjnedények is, melyek minden lehető állomásokon készítenek, s igen célszerű volna azt az egész vonalban létező ispotályokban szétküldeni.*” E részletből arra kell következtetnünk, hogy a gyöngyösi katonai kórházban lepedő szinte egyáltalán volt, s szalmazsák sem lehetett elegendő.

Langer kitért a gyógyszerekre és orvosi eszközökre is. „*Az itteni gyógyszerárakban hiányu (sic!) orvosi szereket Vukovits korm. biztos és Görgey főtábornok parancsára, a körülfekvő gyógyszerárakból megszereztem. – Chloroform sehol sem kapható. Sebészi kellékeket, főleg fecskendőket nem vagyok képes felhívászni (sic!), melyet is a központtól várok.*” Gyöngyösön két gyógyszerár működött, így azok készletét is felhasználta a kórház. Langer biztos emberei révén Bécsből is igyekezett beszerezni gyógyszereket, így pl. kinint, kloroformot és ópiumot. A bécsi vásárlás eredményéről nem rendelkezünk információkkal.⁵⁵

A kórház helyi vezetői is igyekeztek több dolgot beszerezni. Hellmann és Szedoglovits több levélben fordultak a városhoz, sajnos ezek nem maradtak fel, csak egy lajstromjegyzékben szerepelnek, amelyet Jakab Mihály polgármester irodájában talált és Simcsó Ferenc helyettes polgármester által a levéltárba helyezett levelekről állítottak össze 1849 szeptemberében. Szedoglovits főhadnagy 1849. április 28-án pl. egy fürdőkad ügyében intézett levelet Simcsó Ferenchez.⁵⁶

Míg a kórházak felszerelésében és a gyógyszerellátásban jelentkező problémák részben a

⁵⁴ MOL H 2 OHB 1849:5697., közli KLÖM XV. 7.

⁵⁵ MOL H 75 HM 1849:12 393.

⁵⁶ HML V-101/b 24. d. 57.

kialakult hadi helyzetből és az előzményekből következtek, ez nem mondható el a kórházak tisztaságáról. Ezen a téren a kórházak vezetői és a helyi polgári hatóság is elmarasztható. Langer április 22-i jelentése is „az ellenségtől legtisztátalanabban hagyott”-ként említi a kórházakat, köztük a gyöngyösit is. Állapota úgy tűnik a későbbiekben sem változott, mert Libánovits főhadnagy május 22-én és 23-án a kórház tisztogatása iránt kereste meg a várost.⁵⁷

Ez már Meszlényiné Kossuth Zsuzsanna május 18-i vizitje után történt. Az országos főápolónő Barna Ignác főorvos kíséretében szemlélte meg a gyöngyösi katonai kórházat. Számos hiányosságot tapasztaltak, s több dologban intézkedtek is. Így pl. szétválasztották az orvosi és a gazdasági irányítást, s Barna Ignác főorvosi utasítást dolgozott ki az ápolás módjáról is. Ebben elvárásként szerepel a humánus. Szükségesnek tartotta az ápolók gyakorlati képzését is, valamint azt, hogy asszonyok mellett férfiakat is alkalmazzanak. Utóbbit azért, mert egyes tennivalók, mint pl. a betegek szállítása és emelése nagyobb fizikai erőt igényelnek. Komoly hiányokat találtak a felszerelésben is, ami arra enged következtetni, hogy Langer jelentése óta lényeges változás nem történt. Meszlényiné május 23-án levelet intézett a városhoz a szükséges asztalosmunkák elvégzése érdekében. Az ő hatására kért vélhetően intézkedéseket a tisztaság érdekében Libánovits főhadnagy is. Arról sajnos nincs tudomásunk, hogy a tapasztalt hiányosságok mennyiben szűntek meg a későbbiekben.⁵⁸

A város lakossága részvétlenséggel egyáltalán nem vádolható, sőt azt kell mondani, hogy példaadóan járult hozzá a kórház felszereléséért. Adakozás révén 150 szalmazsákot, 146 tollas párnát, 133 párnahajat, 306 lepedőt, 391 inget, 309 lábbelit, 23 törülközőt, 21 paplant 17 pokrócot és 1 matracot adtak át május folyamán a kórháznak, amiért Klapka György helyettes hadügyminiszter nyilvános köszönetet mondott a városnak. Ez 1849 tavaszán az egyik legnagyobb kórházi célra történő felajánlás volt. Összehasonlításként nagyjából ugyanezen időben az egri és a vezekényi nők 46 lábravalót, 45 inget, 13 lepedőt, 29 pólját és 20 font tépést, a kompolti honleányok pedig 55 inget, 32 gatyát, 27 sebkötőt és 3 lepedőt ajánlottak fel az egri katonai kórháznak.⁵⁹

A kórházban nemcsak sebesülteket, hanem betegségben szenvedőket, így kolerásokat, tífuszosokat, bujasenyvi kórosokat (szifiliszesekeket) és más okokból gyengélkedőket is kezeltek. Langer jelentésében problémásnak tartotta a könnyebben sebesülteket és a „bágyadtak”-nak a súlyos sebesültekkel és a járványokban szenvedőkkel való együttes elhelyezését. Így arról intézkedett, „*hogy csak a nehéz sebesültek és betegek helyeztessenek el az ispotályokba, a többiek pedig egy rendezett s alkalmas lakba tétessenek.*”⁶⁰ Ez azt jelenti, hogy a könnyebb sebesülteket és gyengélkedőket magánházaknál helyezték el. Ők voltak az úgynevezett külső ápoltak. Miután Gyöngyösön csak közbeeső katonai kórházat létesítettek, a súlyosabb sebesülteket is csak addig kezelték helyben, míg azok szállítható állapotba nem kerültek. Ezután más kórházakba, elsősorban Egerbe és a tiszántúli kórházakba szállították őket. Szállításukhoz a városnak kellett elfogadotokat biztosítani. A helyben felgyógyult katonáknak a térparancsnokságon kellett jelentkezniük, ahonnan a szállítóházba kerültek. Itt alakulatonként szétválogatták őket és útbá indították csapataik után. A kórház 1849 júliusában, az oroszok közeledtére lett felszámolva.

Gyöngyösön létesültek katonai raktárak is. A rendház három földszinti helységét kenyér-

⁵⁷ HML V-101/b 24. d. 57.

⁵⁸ HML V-101/b 24. d. 57., KERTÉSZ Erzsébet 1983. 103–104., KAPRONCZAY Károly – SZEMKEŐ Endre 2000. I. k. 150.

⁵⁹ KÖZLÖNY, 1849. június 1., június 6.

⁶⁰ MOL H 75 1849:12 393.

raktárnak foglalták le. Ezeket kb. 200 000 kenyér befogadására tették alkalmassá. Az itt tárolt kenyereket nem helyben sütötték, hanem más vidékekről szállították ide. Így pl. április 5-én Békés megyéből, április 14-én pedig Ceglédre érkezett ide nagyobb kenyérszállítmány. A beérkező szállítmányokat innen tovább szállították a Komárom felé előrenyomuló hadtestek után. Miután azok rövid időn belül nagyon eltávolodtak a gyöngyösi köztes raktártól, ezt április közepén meg is szüntették. A kenyerek továbbszállításához részben Gyöngyösnek, illetve a környező településeknek kellett fogatokat biztosítani. A kenyérraktár felügyelőjévé Mikuleczki, Sámuel helybeli lakos, volt gazdatiszt lett kinevezve. A felszabaduló helységeket ezután bakancsok raktározására használták. A nagy menetek miatt a katonák lábbelijé gyorsan elhasználódott, bakancsaik állapota már március végén gondot okozott. Kossuth, Vukovics és a hadtestparancsnokok több levélben sürgették új bakancsok küldését. Szállításuk meg is indult hamarosan. Ezeket jórészt még a tiszántúli városokban készítették. A hadsereg előrenyomulásával más városok iparosaitól is rendeltek lábbeliket, pl. Egerből és Gyöngyösről is. A különböző városokban elkészült bakancsokat Gyöngyösre szállították, s innen osztották szét a Buda ostromára felvonult, s Győrig előrenyomult seregtesteknek. Elszállításukban szintén részt kellett vennie a helyi fuvarosoknak. A rendházban április 13-án ruházati raktárt és szabóműhelyt is berendeztek. Később más épületeket is igénybevettek az átmenő szállítmányok tárolására. Úgy tűnik a többi raktár felügyeletét is Mikuleczky látta el, mivel június 6-án a fuvarok, vagyis előfogatok kiállításának elmaradása miatt tett panaszt a helyettes polgármesternél. Mikuleczky ellen raktárfelügyelői tevékenysége miatt a császári hatóságok hadbírószáki eljárást is kezdeményeztek „lázadás elősegítése” vádjával, amit végül 1851-ben ítélethozatal nélkül beszüntettek.⁶¹

A különböző katonai létesítmények, a városban tartózkodó, illetve átvonuló katonák, valamint az innen történő és átmenő szállítmányok felügyelete a térparancsnokok feladata volt. A főszereg elvonulásakor erre a tisztségre nem lett kinevezve senki. Mint láttuk április 10-én Kossuth szükségesnek látta ezt a tisztséget, s Debrecenbe érkezve intézkedett is. Gyöngyös térparancsnokává Hrabovszky Róbert őrnagy lett kinevezve, aki hamarosan meg is érkezett a városba. A térparancsnok tevékenysége során több levéllel fordult a városhoz. Előbb irodája berendezéséhez látott hozzá, amelyhez 1849. április 20-án gyertyákat igényelt a várostól. Április 21-én a kiállított honvéd újoncok Egerbe kísérésére 2 nemzetőrt kívánt. Április 29-én szekereket igényelt a Pestre szállítandó borhoz. Május 5-én azt kívánta, hogy a szállásaikról kimaradott vagy engedély nélkül eltávozott katonákat szállásadó gazdáik jelentsék be nála. Május 18-án a központi elemi iskola szállítóházza történő átalakítása ügyében kért intézkedéseket. Május 20-án ismét a szállítóház igényeivel kereste meg a várost. Június 8-án biztosabb tömlőcöt kért a politikai foglyok és a rabok számára. Egy keltezés nélküli levelében pedig nemzetőrök kirendelését kérte a foglyokhoz. Utóbbi esetben feltehetően továbbszállítandó hadifoglyokról volt szó. A gyöngyösi katonai térparancsnokságra 1849. május 30-án egy újabb tisztelet is kineveztek Kaszab József főhadnagy személyében. Az újabb ténstisztelet kinevezése a település nagyobb katonai szerepére utal.⁶²

Gyöngyösön 1849 tavaszán más fontos szállítmányok is áthaladtak a felsoroltakon kívül. Közülük áprilisban a legfontosabbak a lőszerszállítmányok voltak. A Nagyváradon készített lőszeret előbb a főhadzsereg tábori lőszerraktárába, Karcagra kerültek, s innen szállították

⁶¹ Dezséri BACHÓ László 1939. 84., HML V-101/b 24. d. 57., MOL H 2 OHB 1849:4186. (KLÖM XIV. 446.), H 75 HM 1849:8136. (KLÖM XIV. 448/a.), H 2 OHB 1849:4200. (KLÖM XIV. 469/d.), Mikuleczky szerepére – HERMANN Róbert 1995. 136–159.

⁶² HML V-101/b 24. d. 57., Kaszab kinevezése – KÖZLÖNY, 1849. június 1.

az utánpótlást a mozgó főtartalékhoz. A meginduló magyar ellentámadás a lőszerkészletek gyors fogyását eredményezte, s hamar kimerültek a hadtestek segély- és a hadsereg főtartalékai. Miután azonban az utánpótlási vonalak megnyúltak, akadózott a Karcagból történő utánszállítás. Az április 7-i haditanács értelmében az addigi Karcag – Tiszafüred – Gyöngyös útvonal helyett a Karcag – Tiszafüred – Miskolc – Balassagyarmat – Ipolyság menetirány lett az újabb szállítmányok számára kijelölve (Ez a karcagi lőszerraktár Szolnokra történt időközbeni áttelepülése miatt a gyakorlatban azonban nem nagyon valósult meg). Az április elején útnak indítottak azonban még a korábbi vonalon haladtak, s még később is érkeztek erre szállítmányok. Ezért Görgei április 17-én arra szólította fel a tábori lőszerraktár parancsnokát, Gustav Wagner őrnagyot, hogy Hatvanban állítson fel egy fióklőszerraktárt. Így a lőszer szállítmányok egész április folyamán érintették Gyöngyöst.⁶³

Gyöngyösre feladat hárult a hadsereg különböző igényeinek kielégítésében is. Mint említettük a közvetlen élelmezés nem érintette a főhadsereg itt tartózkodásakor, de a későbbiekben ebbe is be kellett kapcsolódnia. Így nagyobb mennyiségben április folyamán bor szállítása történt a városból a hadsereghez. Ez nem az intendatúra felvásárlása, hanem önkéntes felajánlás révén történt. Gyöngyös 200 akó bort és a Pestre szállításra 40 pengőforintot ajánlott fel a hadsereg részére. A felajánlott bor mennyiségének előteremtésével Skultéti János tanácsos lett megbízva. Az adakozók névsorát Skultéti bejelentette Simcsó Ferencnek. Pestre szállításához a város biztosított előfogadotkat. A szállítmány Pestre kíséréseivel és átadásával Oláh Demeter helybeli kereskedő lett megbízva, aki annak megtörténtéről május 7-én tett jelentést a helyettes polgármesternek, beadva elszámolását is. A felajánlásért Mészáros Lázár hadügyminiszter április 23-án köszönetet mondott a városnak.⁶⁴

Mint említettük, a rendházban ruhakészítő műhelyt is berendeztek. Felügyelője Mahovszky Antal helybeli ügyvéd lett. Ez azzal van összefüggésben, hogy a gyöngyösi kézműveseket is be kívánták vonni a hadsereg ruházatának kiegészítésébe. Április közepén a hadsereg intendatúrája részéről a megrendelések is megtörténtek. Ennek konkrét tartalmát sajnos nem ismerjük. Mahovszky április 29-én azt közölte Simcsó Ferencsel, hogy a felvállalt munkákat május 11-én kezdik meg. Ebből arra kell következtetnünk, hogy a vállalások teljesítésére két hónap sem állt rendelkezésre, mert júliusban az oroszok megjelenése ezt lehetetlenné tette. Így nem biztos, hogy a közelebről nem ismert vállalásokat teljesíteni tudták. Az viszont biztosra vehető, hogy az országos hatóságok nagyobb arányú részvételét kívánták a gyöngyösi kézműveseknek. Erre utal Lukács Sándornak, a magyar hadsereg felszerelési kormánybiztosának az a május 17-i rendelete, amely a helybeli mesteremberek összefűzésére utasította a várost. A helybeli kézművesek azonban országos szinten is csak kisebb részét tudták előteremteni a szükséges ruházatnak, nagyobb részét az Országos Ruházati Bizottmány fő- és fióktintézetei állították elő. Ilyen fióktintézmény létesült a rendházban is. Így vélhetően itt nagyobb számban ténylegesen készültek különböző katonai ruházatok. Lukács Sándor a városban található posztó mennyiségének az összefűzését is elrendelte.⁶⁵

A városban nem csak hadancsraktár létesült, hanem azok készítéséhez szükséges bőrök felvásárlásáról és helybeli készítéséről is rendelkeztek. Ennek a célnak az előmozdítására Szentmártonyi József helybeli ügyvédet kormánybiztossá is kinevezték. Gyöngyösön rengeteg tímár, varga, valamint csizmadia tevékenykedett, így munkaerőben nem lehetett hiány és elvileg megfelelő minőségű és mennyiségű bőrt is feltételeztek a hatóságok. A felvásárolt

⁶³ CSIKÁNY Tamás 1998. 91-92.

⁶⁴ HML V-101/b 24. d. 57., KÖZLÖNY, 1849. május 2.

⁶⁵ HML V-101/b 24. d. 57., CSIKÁNY Tamás 1998. 95-97.

bőr mennyiségét nem ismerjük, de arra van információ, hogy Holczer Alajos tímárnál nagyobb mennyiséget találtak és azt lefoglalták. Erről május 16-án Skultéti János tanácsos tett jelentést Simcsó Ferencnek. A feltalált bőrök mennyisége azonban nem lehetett elegendő, mert Szentmártonyi kormánybiztos június 3-án külön rendeletet adott ki beszoigáltatásuk iránt. Az elkészült bakancsok mennyiségét sem ismerjük. Klapka György tábornok, helyettes hadügyminiszter a városhoz intézett május 23-i levelében sürgette a helybeli vargák és csizmadiák által készített bakancsokat. Szentmártonyi ellen a szabadságharc leverése után szintén hadbírósi eljárás indult „lázadás előmozdítása” vádjával, amelyet Mikuleczkyéhoz hasonlóan beszüntettek.⁶⁶

Március végétől folyamatosan tartott az újoncozás is a városban. Erre Repeczky Ferenc kormánybiztos több rendeletben is utasította a várost. Ekkor még az 1848 szeptemberében kivetett 238 fő hátralékáról volt szó. Az újoncok beavatása Egerben történt Pók György megyei polgári biztos közreműködésével. Pók május 2-án arról tudósította a várost, hogy 73 fő az elmaradása. Ez a valóságnak nem felelt meg, mert ettől Gyöngyös jóval több újoncot állított ki, csak mint már említettük, erről nem volt tudomása. Sok gyöngyösi születésű fiatalember a honvédségbe történő toborzáskor 1848 tavaszán és nyarán nem Gyöngyösön tartózkodott, így az ő önkéntes jelentkezésükről a városnak csak hézagos ismeretei voltak, Pók Györgynek pedig még annyi sem. Arról sem tudtak, hogy a féléves önkéntes nemzetőrnek jelentkezők közül többen azóta rendes honvédek lettek. Ismeretek legfeljebb azokról voltak, akik a 65. honvédszázalóban szolgáltak. Az önkéntes nemzetőrök nagyobb része azonban a komáromi várórséghez került, s alakulatuk február folyamán lett része a 71. honvédszázalóknak. Ráadásul a város és Pók György kimutatásai nem is egyeztek meg. Mint említettük 1849 április elején sok olyan honvédre fény derült, akiről korábban nem tudtak. Ezeket az ismereteket már tartalmazták az április 21–22-én elkészült fertályösszeírások is, amelyek révén „pontosabbá” tudták tenni a honvédek kimutatását, de még ez is alatta maradt a valóságos létszámnak. Pók György és a megyei hatóságok azonban a saját összesítéseikhez ragaszkodtak.

1849. április 24-én az országgyűlés újabb 50 000 újonc kiállításáról hozott döntést. Ezen kivetésből 1135 fő esett Heves megyére. A létszám településenkénti felosztására a megyei közgyűlés május 16-án egy bizottságot küldött ki, amelynek tervezetét május 18-án fogadták el. Ennek értelmében Gyöngyösre 60 fő esett. Ezt Izsák László főszolgabíró május 25-én tudatta a várossal. A hátralék és az újabb kontingens kiállítása komoly problémának ígérkezett, ezért elhatározták a 19. évüket újabban betöltöttek és a 23–25 évesek összeírását is. Végül részben rájuk is kiterjedt a sorshúzás. Komoly problémát jelentett, hogy sok Egerbe beszállított újoncot a hadfogadónál megejtett vizsgálat során alkalmatlannak minősítettek, így ezek helyett újabbakat kellett kiállítani. Az alkalmatlanság gyakran abból adódott, hogy nem feleltek meg az előírt magasságnak. A június közepéig tartó újoncozás során végül március végétől legalább 166 főt állítottak ki sorshúzás útján, s ha az önkéntesen jelentkezőket, a bizonytalan időpontúakat is odavesszük, illetve azok egy részét, akiről nem tudjuk, hogy sorshúzás vagy toborzás révén lettek honvédek, ez a létszám még 20 fővel több is lehet. Így végül nemcsak az előírt 298 főt állították ki, hanem jelentősen túl is teljesítették.⁶⁷

Kevésbé volt sikeres a védseregbe történő toborzás. Ez Szemere Bertalan ötlete volt, aki az Oroszhegyi Józsa által vezetett pesti gerillacsapat februári és márciusi sikerein felbuzdulva, rájuk akarta alapozni a Felvidék védelmét. Ezek nem számítottak rendes katonának, bár

⁶⁶ HML V-101/b 24. d. 57., HERMANN Róbert 1995. 136–159.

⁶⁷ HML V-101/b 8. d. 20., 21., HAJAGOS József 2001. 59–71.

zsoldjuk megegyezett azokéval. Felállításukkal Kossuth és a katonai vezetés sem nagyon értett egyet, mert szerintük ezzel a honvédségbe történő újoncozás nehezedik meg, ráadásul rengeteg pénzt és felszerelést is elvon a honvédségtől.⁶⁸ Az eszmét azonban Szemerén kívül lelkesen felkarolta Repeczy Ferenc kormánybiztos is, aki Gyöngyöستől is elvárta a védsergbe történő toborzást. Az újoncozás kapcsán felmerült problémák ismeretében, azonban megérthetjük, hogy a helyi hatóságok ezt nem tekintették szívügyüknek. Energiáikat lekötötte a szükséges újonclétszám kiállítása.

Ez, valamint a hátralékban lévő újoncok kiállítása komoly ellentétet vezetett a város és Repeczy között. A kormánybiztos azt állította a városi vezetésről, hogy nem tanúsít kellő érdeklődést a nemzeti ügy iránt, ezért nyomatékosan felhívta a figyelmüket a haza iránti hűségre és a honvédelem ügyének nagyobb támogatására. Ezek után a város Spetykó Gáspár városi ügyész és Hazucha József tanácsost küldte Repeczyhez, hogy győzzék meg vádjai alaptalanságáról és a város valós helyzetéről. Sajnos a levelek csak részben állnak rendelkezésünkre, többnek csak dezséri Bachó László hivatkozásából ismerjük a tartalmát.⁶⁹ Repeczy Gyöngyös vonatkozásában elvetette a sulykot. Az újoncok hátralékos kiállítása nem a helybeliek hanyagságából eredt, hanem abból, hogy január folyamán Gyöngyös a császári csapatok mozgásterébe, illetve uralma alá került. Másrészt a hátralék korántsem volt akkora, mint amit követeltek a várostól. A védserg, mint utaltunk rá, nem volt annyira szívügye mindenkinek, mint Repeczynek. S azt is láttuk, hogy a védsergi toborzás elmaradása az újoncok kiállítására tett erőfeszítéseknek volt jórészt a következménye. Az utóbbi pedig 1849 tavaszán fontosabb volt a védsergnél.

Repeczy vádjai azonban azt a képzetet keltik, mintha a gyöngyösiek és a városi vezetés hazafiatlanul viselkedett volna. Ez ellen dezséri Bachó László védekezni próbált, mentegetve a gyöngyösieket, de úgy érezzük nem igazán sikeresen. Nem is mentegetésre van szükség, hanem a körülmények és a tények feltárására. Dezséri Bachó azt is állította, hogy Gyöngyös országgyűlési képviselője a debreceni országgyűlésben, ahol a képviselőház elnöke volt, a békepárt táborába tartozott volna. Szerinte mindez nem volt titok „*választóinak műveltebb rétegei előtt s bár erre semmi írásos adat nincsen, közelfekvő a gondolat, hogy Gyöngyösön a Kossuth által képviselt ügy iránti mérsékelt lelkesedés ezzel is magyarázható.* (Kiemelés tőlem – H. J.)”⁷⁰

Véleményünk szerint nem helytálló dezséri Bachónak a megállapítása. Mint egy korábbi tanulmányunkban rámutattunk, Almásy Pál a képviselőház elnökeként a mindenkori kormányzat érdekeinek megfelelően járt el. Nem tudunk olyan egyéni akciójáról, amely szembehelyezte volna a Függetlenségi Nyilatkozattal. Az OHB tagjai közül ugyan többen ellenezték a függetlenség kimondását, de Kossuthnak az a hivatkozása, hogy a hadsereg is akarja, s csak így remélhető Magyarország nemzetközi elismerése, meghátrálásra kényszerítette őket. Almásy nem szállt szembe Kossuthnak azzal a szándékával sem, hogy ha az április 14-i ülésen a képviselők az előírtnál kevesebben lennének jelen, ne név szerint szavazzanak, hanem általános felállással. Ennek az eljárásnak a szabályossága több mint kétséges. Dezséri Bachó Almásy nézeteire vonatkozó elképzeléseit a hadbíróóság által 1850-ben Gyöngyösön felvett vallomásokra alapozza. Ez az alapja annak a megállapításának is, hogy a műveltebb körök ismerték, s osztoztak Almásy nézeteiben. Ez azonban nem lehet teljes mértékig mérv-

⁶⁸ KÖZLÖNY, 1849. március 23., HERMANN Róbert – PELYACH István 1990. 138., 139., 141., 148., 149., 154., 156., 162.

⁶⁹ Dezséri BACHÓ László 1939. 87.

⁷⁰ Dezséri BACHÓ László 1939. 90.

adó, mert ebben a vallomást tevők magukat és Almásyt is igyekeztek kedvezőbb színben feltüntetni. Almásy korábbi kormánybiztosi rendeleteiből, illetve képviselőházi elnöki tevékenységéből a vallomások nem támaszthatók alá.⁷¹

A műveltebb körök fásultságát, a függetlenséggel szembeni ellenérzéseit sem lehet általánosítani. Láttuk többen szerepet és hivatalt vállaltak 1849 tavaszán, így Szentmártonyi József, Mikuleczky Sámuel, Mahovszky Antal, Skultéti János és Filó Albert is. Hivatalaikba visszatértek azok a személyek is, akik 1849 januárjában és februárjában inkább távol maradtak, köztük Panker Gábor városi kapitány is. A nemzeti ügy sikerében, beleértve a függetlenség megvalósíthatóságát is, Gyöngyösön is bizakodtak 1849 tavaszán. Ezt a hatást a magyar csapatok győzelmei váltották ki. Az oroszok esetleges beavatkozásáról érkező hírek, annak tényleges megtörténte, s a júniustól bekövetkező katonai vereségek csak május végétől kezdték éreztetni hatásukat. Persze a sikerek után túl gyorsan következett be a szabadságharc veresége, s annak hangulatában hajlandóak voltak többen megfeledezni, illetve átértékelni az áprilisi és májusi érzelmeiket.

Véleményünk szerint a függetlenség kikiáltásának május 17-i gyöngyösi megünneplése több volt mint a hivatalos szervektől elvárt kötelező rendezvény. Megrendezése előkészítésére a városi képviselőtestület egy bizottságot választott soraiból Mahovszky Antal elnöklelte alatt. Május 17-én hajnalban mozsarak lövései ébresztették a lakosságot, majd a különböző felekezetek templomaiban istentiszteletet tartottak. Egerhez hasonlóan tartottak tábori, helyesebben ökumenikus misét is. Színhelye feltételezhetően a Piac tér (Fő tér) volt. A római katolikus, református és izraelita hitfelekezetek felállított sátraikkal egy háromszöget képeztek, amelynek közepén egy szószék lett felállítva, amelyről mind a három felekezet szónoká beszédet tartott. A szónoklatok után a vallásfelekezetek ajtosságai következtek, amelyek alatt a nemzetőrség díszlövéseket adott le. Délután a függetlenség megünneplése ökörsütéssel egybekötött népünnepély volt a Piac téren. Emelvényt állítottak fel, amelyre Kossuth Lajos képét függesztették fel. Spetykó Gáspár városi főügyész és Főkövy Antal nemzetőr százados hazafias beszédeket tartottak. Este a kaszinó kezdeményezésére az egész várost kivilágították. A mulatozás a késő éjszakai órákba nyúlt.⁷²

A függetlenség megünnepléséhez kapcsolódik, hogy ebből az alkalomból a város 2, Hartmann Leopold ácsmester szintén 2 teljesen felszerelt újoncot ajánlott fel a nemzet számára. Hartmann Leopold lelkesedését jelzi, hogy egyúttal arra kérte a belügyminisztériumot, hogy nevét Keményfyre változtathassa. Ezt május 24-én engedélyezték is. Egy másik gyöngyösi lakos, Brezovay Imre 100 pengőforintot ajánlott fel a függetlenség megünneplése alkalmából az államnak. (Brezovay egyébként egyike volt azoknak, akik Almásy Pállal a legszorosabb kapcsolatot állták.) A felajánlásokért a hadügyminiszter távollétében május 26-án Kiss Ernő altábornagy, országos főhadparancsnok mondott köszönetet.⁷³ A felajánlott újoncok kiállítására meg is történt. A függetlenségi ünnep összköltsége, beleértve a város által felajánlott 2 újonc kiállítását is 613 forint 49 krajcárba került, amelyet 2 forint 11 krajcár kivételével bevételből, feltehetően az e célra rendezett gyűjtésből fedeztek. Összehasonlításképpen Ferenc József 1852-es gyöngyösi látogatásakor rendezett gyűjtésre csak 30 forint folyt be.⁷⁴

Újból megkezdtek szolgálatukat a nemzetőrök is. Felhasználhatóságuk iránti 1848-as il-

⁷¹ HML V-101/b 400. d. 9., HAJAGOS József 2000. 66., 69–75.

⁷² Dezséri BACHÓ László 1939. 92.

⁷³ KÖZLÖNY, 1849. május 29., június 6., június 7.

⁷⁴ HML V-101/b 24. d. 60., 68.

lúziók ekkorra már jórészt szertefoszlottak. Katonai célokra való alkalmatlanságukat bebizonyították az elmúlt év nyarának délvidéki és télének északkelet-magyarországi eseményei, amelyekben nem túlságosan dicséretes szerep jutott osztályrészül a Heves megyei, így a gyöngyösi nemzetőröknek is. Újbóli szolgálatba állásuk megfelelt létrehozásuk eredeti céljának, vagyis a helyi rendvédelemnek. Őrszolgálatot láttak el a kórháznál és a katonai raktáraknál, a fogdánál, felügyeltek a város éjszakai nyugalomára, illetve katonai szállítmányokat kísérték. Ezek a feladatok csak a nemzetőrök kisebb részét vette igénybe, ami így elviselhető terhet jelentett. Mint említettük, a gyöngyösi központú nemzetőrzászlóalj parancsnoka Beniczky Attila őrnagy volt, akit erre a posztra még 1848 novemberében neveztek ki. Miután azonban őrnagyi rangú parancsnok nélkül maradt az egri központú zászlóalj, azt is Beniczky alá rendelték. Maga Beniczky is Egerbe tette át székhelyét. Eltávozására egyesekben azt a tévképzetet váltotta ki, hogy leváltották. Többen tudni vélték, hogy a gyöngyösi zászlóalj parancsnokává Panker Gábor nemzetőrségi százados lett kinevezve, aki 1848 őszén helyettes őrnagyként már betöltötte ezt a posztot. A tévképzeteket Beniczky hamarosan eloszlatta. Május 24-én a gyöngyösi zászlóalj élén helyettesítésével Főkövy Antalt bízta meg, mint rangidős nemzetőr századost. Ezt Főkövy május 26-án közölte Simcsó Ferenc helyettes polgármesterrel.⁷⁵ Ezekben a napokban ismét felmerült a nemzetőrség katonai alkalmazásának a kérdése, ami az oroszok beavatkozásáról érkező hírekkel van összefüggésben. A nemzetőrség és a népfelkelés oroszok ellen tervezett felhasználása, illetve annak elmaradása már nem tartozik dolgozatunk témakörébe. Ez már a nyári eseményekhez, a szabadságharc katonai vereségéhez kapcsolódik, amelynek Gyöngyösre vonatkozó részével még adósak vagyunk.

Adósak vagyunk még Gyöngyös 1849 tavaszi szerepének rövid értékelésével is. A sikeres áprilisi magyar ellentámadás után a város a honvédhadsereg egyik ellátó bázisa lett. Több katonai intézmény települt ide, amelyek jól, vagy kevésbé jól funkcionáltak. A város a maga lehetőségeihez képest igyekezett ezek munkáját támogatni. A magyar győzelmeket áprilisban és májusban itt is örömmel, lelkesedéssel fogadták. A város vezetőinek erőfeszítései révén a kivetett újonclétszámot még túl is teljesítették. A kortársak által és későbbi történeti írásokban időnként fellelhető kijelentések a gyöngyösiek nemzeti ügy iránti részvétlenségére nem felelnek a tényeknek. Nem helytállóak a Kossuthtal szembeni ellenérzések felvetése sem. Gyöngyösön hasonló volt a viszonyulás a szabadságharc ügyéhez és személy szerint Kossuthhoz is, mint az ellenség uralma alól felszabadított más városokban. Nem helytállóak Kossuthnak a várost érintő elmarasztalásai sem. Azok egy korábbi, tévesen értelmezett helyzetből fakadtak, s a későbbiekben már maga Kossuth sem hangoztatta őket. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy 1849 tavaszán Gyöngyös minden követelménynek eleget tudott tenni, s mindenki egyforma lelkesedéssel fogadta az eseményeket. Csupán annyit, hogy Gyöngyös történelmének ezt a rövid szakaszát is különösebb ellenérzések nélkül vállalhatja. Több részterület feldolgozása, így a katonai kórház, és a különböző ellátó szervezetek működése, valamint a város viszonya a megyei vezetéshez és Repeczky Ferenc kormánybiztoshoz azonban még szükséges egy alaposabb helyzetkép kialakításához.

⁷⁵ HML V-101/b 8. d. 21.

Irodalom

Rövidítések:

HL = Hadtörténeti Levéltár

HML = Heves Megyei Levéltár

MOL = Magyar Országos Levéltár

H 2 OHB = Honvédelmi Bizottmány iratai

H 75 HM = Hadügyminisztérium általános iratai

H 110 RFI = Repeczky Ferenc kormánybiztos iratai

P 295 Görgey-lt. = Görgey-család levéltára

KLÖM XIV. = Kossuth Lajos összes munkái XIV. k. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. S. a. r. Barta István. Budapest, 1953.

KLÖM XV. = Kossuth Lajos összes munkái XV. k. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. S. a. r. Barta István. Budapest, 1955.

ANTAL Lajos – ZÉTÉNYI Győző

2000. A szabadságharc honvédorvosai. In: Az 1848–49-es szabadságharc egészségügye és honvédorvosai. I-II. S. a. r. Gazda István. Piliscsaba-Budapest
dezséri BACHÓ László

1939. Gyöngyös város 1848/49-ben. Gyöngyös

BONA Gábor

1983. Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1849–49. Budapest

1988. Kossuth Lajos kapitányai. Budapest

1998. Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. I. Budapest

1999. Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. II-III. k. Budapest

CSIKÁNY Tamás

1996. A hatvani ütközet. In: A tavaszi hadjárat. Szerk.: Horváth László. Hatvany Lajos Múzeum Füzetek 13. Hatvan.

1998. A honvédsereg ellátása és utánpótlása. In: A szabadságharc katonai története. Szerk. Bona Gábor. Budapest

GORTVAY György

2000. A kormány kolerarendeletei. In: Az 1848–49-es szabadságharc egészségügye és honvédorvosai. S. a. r. Gazda István. Piliscsaba–Budapest

GÖRGEY Artúr

1988. Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben. I-II. S. a. r. Katona Tamás. Budapest

GÖRGEY István

1883–1888. 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. I-III. Budapest

HAJAGOS József

1994. Tokajtól Tiszafüredig. In: Komárom és Klapka György 1848/49-ben. Szerk. Kiss Vendel. Komárom

1998. Komárom 1848 szeptemberétől decemberig. In: Életünk különszáma 1848–49 150. évfordulójára. Szombathely

2000. Almásy Pál tevékenysége az 1848-49-es forradalomban és szabadságharcban. In: Mátrai Tanulmányok 2000. Szerk. Horváth László. Gyöngyös
2001. Gyöngyösiék az 1848/49-es szabadságharc hadseregében. Gyöngyösi Kalendárium.
- HERMANN Róbert**
1995. Megtorlás Heves és Külső-Szolnok vármegyében, 1849–1851. Mátrai Tanulmányok. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös
1996. Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc története. Szerk.: Budapest.
- 1996/b. A fővezérség kérdése 1849 januárjától áprilisig. In: A tavaszi hadjárat. Szerk.: Horváth László. Hatvany Lajos Múzeum Füzetek 13. Hatvan
2001. Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése 1848-1849. S. a. r., Szerk.: Budapest
- HERMANN Róbert – CSIKÁNY Tamás**
1996. Okmánytár a hatvani ütközet történetéhez. In: A tavaszi hadjárat. Szerk.: Horváth László. Hatvany Lajos Múzeum Füzetek 13. Hatvan
- HERMANN Róbert – PELYACH István**
1990. Szemere Bertalan: Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból. Okmánytár. S. a. r., Szerk.: Budapest
- HORVÁTH Mihály**
- 1871–1872. Magyarország függetlenségi harcának története I–III. Pest
- KAPRONCZAY Károly – SZEMKEŐ Endre**
2000. Kossuth Zsuzsanna országos főápolónő működése. In.: A 1848–49-es szabadságharc egészségügye és honvédorvosai. I-II. S. a. r. Gazda István. Piliscsaba–Budapest
- KEDVES Gyula**
1996. A gödöllői hadművelet terve. In: A tavaszi hadjárat. Szerk.: Horváth László. Hatvany Lajos Múzeum Füzetek 13. Hatvan
- KERTÉSZ Erzsébet**
1983. Kossuth Zsuzsanna. Budapest
- F. KISS Erzsébet**
1987. Az 1848–1849-es magyar minisztériumok. Budapest
- KLAPKA György**
1986. Emlékeimből. S. a. r. Katona Tamás. Budapest
- LEININGEN-WESTERBURG Károly**
1979. Naplója. S. a. r. Katona Tamás. Aradi vértanúk I. k. Budapest
- PELYACH István**
1994. Az út Komáromba. Klapka György a tavaszi hadjáratban. In: Komárom és Klapka György 1848/49-ben. Szerk.: Kiss Vendel. Komárom
- VUKOVICS Sebő**
1982. Visszaemlékezései 1849-re. S. a. r. Katona Tamás. Budapest

József Hajagos

Die Lage und Rolle von Gyöngyös beim Freiheitskampf im Frühling 1849

Die ungarische Honvedarmee konzentrierte sich zum Gegenangriff Ende März und Anfang April 1849 in Gyöngyös und seiner Umgebung. Der Operationsplan wurde vom Kriegsrat Anfang April 1849 in Gyöngyös präzisiert. Die Teilnehmer waren die Generäle Artúr Görgei, János Damjanich, Lajos Aulich, György Klapka, Ernő Kiss und der Oberst József Bayer. Die Abänderung, dem Gegner in den Rücken zu fallen, wurde während der Kriegsoperationen nicht erfüllt. Lajos Kossuth, der sich im April bei der Armee aufhielt, besuchte zweimal Gyöngyös. Früheren Ansichten entgegen übernachtete Kossuth nicht in dem Almásy-Haus, sondern im Schloss Orczy. Ihn begleitete Mihály Horváth der Csanáder Bischof, der spätere Minister der Szemere-Regierung. Auch das andere Mitglied der Szemere-Regierung Sebő Vukovics, der zur Armee als Regierungskommissar eingeteilt wurde verbrachte eine kurze Zeit in der Stadt. Die in der Stadt ankommenden ungarischen Soldaten und Politiker wurden freundlich empfangen. Die Aussagen, nachdem man sich mit Kossuth in Gyöngyös nicht sympathisierte, sind falsch. Auch Kossuths Vorurteile über das Benehmen von Gyöngyös und seinen Vorstehern waren nicht zutreffend. Gyöngyös stellte mehr Honveds aus, als die verlangte Kriegsstärke war. Nach dem Abmarsch der ungarischen Truppen existierten mehrere Militäreinrichtungen / Versorgungs- und Ausrüstungslager, Militärkrankenhaus, Schneiderwerkstatt. Zu ihrer Tätigkeit, Ausrüstung und Versorgung trug auch die Bevölkerung der Stadt bedeutend bei. Mehrere Gyöngyöser Personen, wie zum Beispiel Sámuel Mikuleczky, Antal Mahovszky und József Szentmártonyi, wurden wegen ihrer aktiven Tätigkeit im Frühling 1849 von den siegreichen Österreichern vor ein Kriegsgericht gestellt.

HAJAGOS JÓZSEF
Berze Nagy János Gimnázium
H-3200 Gyöngyös
Kossuth Lajos u. 33.

Kossuth Lajos emléke a dualizmus kori Heves vármegyében

Misóczki Lajos

ABSTRACT: *The Memory of Lajos Kossuth in Heves County in the Dual Monarchy.* Though Lajos Kossuth lived in voluntary exile from 1849, after the Compromise of 1867 his popularity with Hungarians in general, and thus with the people of Heves County, did not decrease. This feeling for Kossuth was articulated through a variety of memorials until the end of the 1870s. From the turn of the 1870s and 80s, these memorials became attached to 15 March (the anniversary of the outbreak of the 1848 revolution) and 25 August (Kossuth's name-day). Apart from these, specific Heves County celebrations were held at the dedications of memorials for the heroic battles of Kápolna and Tiszafüred, and their annual. In Eger, these celebrations were organised and directed by the Heves County Honvéd Society (society of Hungarian soldiers who fought in the war of independence); in Gyöngyös and the Mátra region, they were commanded by the Gyöngyös Honvéd Society, the casinos, and the Society for Organising National Celebrations in Gyöngyös. The memorials were especially affectionate when in 1894 Kossuth died, and from this time on, Kossuth's death was also commemorated. The memory of Kossuth began to fade from the beginning of the twentieth century; and by the time of World War I, his only celebrations were at the 15 March memorials.

Az osztrák–magyar, 1867-ben létrehozott kiegyezés – közelebbről, az 1867: XII. tc. dualista államrendet teremtett Közép-Európában, az Osztrák–Magyar Monarchiát. Kossuth Lajosnak és körének dunai konföderációs államtervezete örökre szertefoszlott. Noha a deákiszme győzött, Kossuth eszméit, politikai hatásait nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Azok 1867-től haláláig, emléke pedig halálától a Monarchia vagy a Magyar Királyság szétzúzásaig az országban és különösen Hevesben elevenek voltak.¹

1867 nyarán Kossuthnak a Magyar Újságban közölt, a váci választókhoz írt, nagy visszhangot keltett levele után Eger város, majd Heves vármegye bizottsága is bizalmi nyilatkozatot küldött Kossuthnak. Ez, a hevesi ügyként ismert, Kossuthi szimpátia a képviselőházban a kormány és az ellenzék összetűzéséhez vezetett. Végül a kormány megtörte Eger és a vármegye ellenállását.²

A Kossuth melletti kiállás más, törvényes keretekben, más módszerrel folytatódott a kettős vármegyében. 1867. április 21-én Szolnokon 17 taggal megalakult a Külső-Szolnok(i) Honvédegylet.³ 1867. augusztus 4-én a Heves és Külső-Szolnok Vármegyei Honvédegylező Egylet átszervezésével és a Lövészegylet beolvadásával Egerben megalapították a Heves Vármegyei Honvédegyletet, amely a gyöngyösi szabadságharcos veteránokat augusztus 5-én a Gyöngyös (Vidéki) Honvédegylet, a polgári ellenzék pedig szeptember 1-jén a Társadalmi Demokraták Kör megalapítására ösztönözte.⁴ A honvédegyletek a tanácskozásait Kossuth Lajos képe

¹ Kossuth Lajos dualizmus kori politikai és társadalmi hatására vö. SZEKFŰ Gyula 1943. 469–473.; KLOSSA Tibor 1979. 814–819.; GERGELY András 1998. 375–470.; CSORBA László 2000. 186–250.; GERGELY Jenő–IZSÁK Lajos 2000. 10–20.; ROMSICS Ignác 2000. 15–23.

² E tanulmány előzménye MISÓCZKI Lajos 1995. 23–34. A hevesi ügy számos levele és irata közül l. Egri Híradó, 1894. márc. 24., 1–3. Kossuth és Eger városa. A Heves (és Külső-Szolnok) vármegyére vonatkozó dualizmus kori feldolgozás OROSZ Ernő 1909. 623–624. Továbbá Eger, 1867. okt. 10., 332., uo., okt. 25., 347.

³ HL Országos Honvédegylet, VI/14. fond, az 1848–1867. év, I. doboz, 1–171., 12. sz., az 1867. ápr. 21-i jk. alapján.

⁴ HML GYVL, V-101/b/15/XXIV/1.a. 1093/867. sz. Gyöngyös, 1867. aug. 15., Főkövy Antal polgármester levele. Továbbá A Honvéd, 1867. szept. 2., 40. Értesítés c. rov. A Gyöngyösi Társadalmi Kör alapszabályai. Gyöngyös Kny., Gyöngyös, 1868., I. L. még MIKÁR Zsigmond 1891.

előtti meghajlással kezdték, a demokrata köriek az összejöveteleiket „Éljen Kossuth Lajos!” vagy „Éljen Kossuth Apánk!” esküfelkiáltással zárták.⁵ Az 1868. február 16-án, Csiky Sándor volt demokrata népi forradalmár által alapított Egri Demokrata Kör szintén Kossuthot nevezte meg példaképének.⁶

Bár a hevesi ügy megtört, az egri képviselőtestületben 1868. február 2-án emlékeztetőül felolvasták Kossuth Turinban, 1867. október 24-én a városhoz címzett levelét, amelyben megköszönte a testület bizalmi nyilatkozatát.⁷

A megemlékezések sokszínűsége az 1870-es évek végéig

Kossuth tisztelete vármegyeszerte állandósult. Hangsúlyozandó a tisztelete, mert tettekre ösztönzése a kiegyezés után elhalványult. Azonban a kultusza még életében kibontakozott.

1867 után a Kossuth-tisztelet egyik fontos helyévé a gyöngyösi ferences gimnázium lépett elő. A diákok már nem titokban, 1876-ig minden év április 2-án, Kossuth 1849. évi gyöngyösi tartózkodására emlékezve összejövetelt tartottak. Az utóbbi évtől a megemlékezés önképzőköri összejövetelen történt, amelyen Vágó Ferenc gimnáziumi igazgató is megjelent.⁸

A Kossuth tisztelet folyamatos és legodaadóbb szervezőjévé az említett honvédegyletek váltak. Tagjaik nyíltan erősítették a Kossuth iránti rajongást. Ha kellett, még a legnagyobb tekintélyű 1848/1849-es tisztek ellenében is. Erre még 1868. március 29-én adódott alkalom. Ezen a napon Perczel Mór tábornok Kossuth-ellenes beszédet mondott az országos honvédgyűlésen. Emiatt a május 24-i gyűlésen Perczelt a felháborodott honvédegyleti küldöttek, közöttük az egri, azaz a vármegyei és a gyöngyösi elmarasztalták.⁹ Sőt a Heves vármegyei honvédegyleti emlékbizottság április 16-i tanácskozásán ismét elhatározták, hogy honvéd emlékszobrot állítanak a kápolnai csatatéren.¹⁰ A szobor eredetileg Kossuth Lajost ábrázolta volna, amint térdelve mondja imáját a csata másnapján. (A csata 1849. február 26–27-én zajlott le.) Azonban ezt a tervet megváltoztatták, mondván, „Kossuth Apánk mégse térdelhelyzetben örökítségem meg!”¹¹ (Magyarországon még életében, ez lett volna Kossuthról az első, köztéri szobor.) Ismert, hogy Kossuth nem harcolt a kápolnai csatában. Végül is maradtak „a honvédet ábrázoló” emlékszobor megvalósítása mellett.¹² Mindezzel egy időben pedig a gyöngyösi honvédegylet a hatvani csata emlékét akarta megörökíteni. A Gyöngyösön, 1868. július 13-án rendezett éves közgyűlés jóvá is hagyta a választmány előző napi határozatát a hatvani honvédelem felállításáról, amelynek pénzzadomány-gyűjtőit decemberben közzé is tette.¹³ Végül is a honvéd emlékoszlopot 1869. április 4-én, a kápolnait december 19-én, az egri honvéd emléktáblát december 21-én leplezték le. Bár egyikre sem került rá Kossuth Lajos neve, mégis mindhárom emlékművel neki is tisztelgett Heves vármegye lakossága. Csiky Sándor a következőt táviratozta Kossuthnak: „A kápolnai ünnepélyről 5000 honfi (üdvözlete) Kossuth Lajosnak, akit a nép nyelvén dicsőít, és énekében magasztal! Üdvöt, áldást

⁵ MOLNÁR József 1969. 124.

⁶ SEBESTÉNY Sándor 1972. HML TA S., 163. Már az 1867. júl. 7-i országos honvédgyűlésen bejelentették a gyöngyösi és a Heves vármegyei honvédegylet alapítását. A Honvéd, 1867. szept. 16., 55. Honvédtűgy.

⁷ Eger, 1868. febr. 13., 53. Városi ügyek c. rov.

⁸ MOLNÁR József 1969. 127.

⁹ A Honvéd, 1868. máj. 11., 148. Honvédtűgy c. rov.

¹⁰ MOLNÁR József 1969. 129.

¹¹ MOLNÁR József 1969. 129.

¹² MOLNÁR József 1969. 129. és A Honvéd, 1868. jún. 8., 183. Különfélék.

¹³ A Honvéd, 1868. dec. 21., 410.

nagy és szent nevének!” Az egeri emléktábla felavatásának díszes lakomáján Németh Albert egy-letti tag a „kelyhét a turini száműzött egészségéért” emelte.¹⁴ Az emlékművek között az egeri Fáj-dalmas nevű temetőben, 1878. május 21-én az 1848/1849-es honvéd sírszobor állítása egyedi volt, mert egyházi keretben zajlott le, és ennek ellenére az „első Kossuth sírcső emlékének” emlí-tése a „nagy hontalanra” irányította a figyelmet. Az Eger nevű politikai és vegyes tartalmú heti-lap két számban foglalkozott a temetői emlékmű ügyével.¹⁵ Ezeknek az emlékműveknek éven-kénti ünnepi megkoszorúzása szintén alkalom volt Kossuth nevének emlegetésére.

A Kossuth iránti tisztelet annak ellenére is töretlen maradt, hogy az 1870-es évek elejéig éven-ként 1-2 nyomtatott röplapon deheroizáló közleményekben támadták (a szerző és nyomda jelö-lése nélkül).¹⁶ Közülük említhető az Egerben havonként háromszor megjelenő politikai és vegyes tartalmú Népújság nevű hírlap Mit üzent Kossuth? című közleménye. Szerzője ezúttal ismert, és amely jelentős felháborodást váltott ki „a jó ízlésű és nemzeti lelkiületű” olvasók körében.¹⁷ Oly-annyira, hogy a cikk íróját napokon át szidalmazták az egeri járókelők.¹⁸ A szerző azzal támadta Kossuthot, „még mindig azt akarja elhitetni magával, hogy ő, bár Olaszország Turin nevű váro-sában éldegél; de onnan is kommandírozhatja a magyar hazát, melyet ezelőtt húsz évvel – na-gyobb tudatlansággal inkább, mint rossz akarral – jégre vitt.” A cikkíró Halmi ezzel fejezte be gondolatait: „Azért hát egész tisztelettel... kimondjuk... ne avatkozzon a mi ügyeinkbe!...”¹⁹ A konkoly természetlen talajra hullott Hevesben, mert a Kossuth Lajos eszmei pártfogását is elnyert, a keresékteljes honvédek menházára indított országos gyűjtéshez a két város és a járások szé-khelyei 1872 nyarán azonnal adakoztak. Elsőként a gyöngyösiek.²⁰ Kossuth nevével kezdte a te-vekenységét 1873. november 15-én az újjászervezett 49. számú Egeri Lövészegylet is.²¹

Kossuth kitüntető figyelemmel kísérte az egriek lépéseit. (Ugyanígy jól tájékozódott az egri-ek, Heves vármegyeiek iránta megnyilvánuló tiszteletéről is.) Amikor az 1877 szeptemberében rendezett egri népgyűlésen kinyilatkoztatták, „hogy a török birodalom épsége minden eszközzel, még fegyveres hatalommal is megóvassék”, Kossuth éppen erre hivatkozva fogalmazta meg Kasszandra levelének gondolatait idézve: „Ha most Szentpétervár és Bécs a Török Birodalom szétszaggatott rongyain megosztzkodnának, nem telnék bele 25 év, hogy az orosz, porosz, olasz Ausztria-Magyarországon osztozkodnának, juttatva a prédából orosz fensőség árán az oláhnak is. Én nem szeretem az osztrák sást hazánkban, de azt nem akarom, hogy e sást az orosz égesse el. Attól pedig borzadok, hogy hazám legyen a máglya, amelyen e sást elégettetik.”²²

Még az 1860-as években is március 15-én és augusztus 25-én, a Lajos napon ritkán emlékez-tek Kossuthra. Aztán az 1870/1880-as évtized fordulójától már mindkét alkalomhoz Kossuth emlékét fűzték egyre több érzelmi és értelmi motívummal gazdagítva. Jellemző még, hogy a He-ves vármegyeiek nemcsak az országos ünnepségekhez kötötték saját rendezvényeiket, hanem számos itteni, önálló ünnepi mozzanatot, megemlékezést kezdeményeztek is.

¹⁴ A Honvéd, 1869. dec. 22., 408. és dec. 29., 416.

¹⁵ Eger, 1878. máj. 16., 156. és jún. 13., 185–187.

¹⁶ EBERGÉNYI Tibor 1958. 19.

¹⁷ EBERGÉNYI Tibor 1958. 19.

¹⁸ Népújság, 1871. febr. 10., 33–35. A cikk szerzője Halmi István volt.

¹⁹ Népújság, 1871. febr. 10., 33–35.

²⁰ HML GYVL, V-101/b. 307. d. CCLXXXI/15. 1872. Az Országos Honvédegylet 1872. máj. lev. Gyöngyös Vá-ros tekintetes hatóságának.

²¹ A Honvéd, 1873. dec. 8., 375. Kimutatás.

²² Eger, 1877. szept. 13., 290. Cegléd város képviselőjéhez címzett Kossuth-levél.

Március 15-ének és Kossuth Lajos emlékének állandósult kapcsolata

A Kossuth-megemlékezések egri és megyei szervezője és lebonyolítója tovább is a Heves Vármegyei Honvéd Egylet, a gyöngyösi és mátravidéki megemlékezések rendezője a Gyöngyösi (Körméki vagy Városi) Honvéd Egylet volt. (A bélyegzőn mindvégig a Gyöngyösi Honvéd Egylet körirat maradt.²³)

Az 1879. március 15-i egri, „nagy néptömeg által kísért” felvonulást követő társas vacsorán Csiky Sándor egyleti elnök szétéphetetlenül összekötötte megemlékezésében a pesti forradalom eszméjét Kossuth jelentőségével.²⁴ Amíg a korábbi években március 15. és Kossuth méltatása párhuzamosan történt, Csiky szónoklatától a kettő ugyanazon egynek, a magyar szabadságnak kifejezője lett. 1880. március 15-én a kápolnai ünnepély tovább bővítette a megemlékezés kereteit. Az ünnepségen nemcsak Kossuth Lajos nevének említése, hanem a Kossuth-induló szabadtéri zenekari felhangzása is lelkesítette „a nagy hontalanra” emlékezőket.²⁵

A megemlékezések új mozzanatokkal bővültek.

Gyöngyösön a Honvédegylet szervező tevékenységét 1881 óta a Gyöngyösi Nemzeti Ünnepélyeket Rendező Egyesület (NÜRE), továbbá a Gyöngyösi Kaszinó (GYK) keretében, 1882. március 5-én alakult 9 tagú, Március 15-i Ünnepséget Rendező Bizottság (RB) is segítette.²⁶ Jakab Géza, a GYK elnöke az RB nevében mondott ünnepi beszédében már nemcsak azonosította Kossuthot a szabadság eszméjével, hanem a nemzet eleven emlékeként is méltatta: „Megtört lelke társaságában éli ma a számkivetés és a hontalanság sanyarú napjait a szellemóriás, Kossuth Lajos. Áldott legyen a neve mindenkor a nemzet emlékezetében!”²⁷ Gyöngyösön aznap gyakran hallatszott az ünnepelő tömeg „Éljen Kossuth Lajos!” dübörgő kiáltása. Az 1883. március 15-i városi nagy népünnepélyen első alkalommal énekelt el a Gyöngyösi Református Dalárda a Kossuth búcsúzója című dalt, 1884. március 15-én, a kápolnai emlékünnepeken pedig a Gyöngyösi Róm. Kath. Főegyházi Énekkar a Kossuth-nótát.²⁸

1880-tól Csiky Sándor a Heves Vármegyei Honvédegylet nevében minden március 15-én üdvözlő levelet írt „a turini remetéhez”. Erről nemcsak az Eger hírlap, hanem olykor a Gyöngyös nevű, vegyes tartalmú társadalmi, gazdasági és szépirodalmi, vasárnaponként megjelenő hetilap is tudósított.

A március 15-i Kossuth-megemlékezések kiemelkedő személye a vármegyei egylet elnöke, Csiky Sándor volt. Az ünnepélyeken Kossuth nevét említette, az emlékünnepek bankettjein pohárköszöntőjét Kossuthra mondta, az egylet és a vármegye nevében táviratban vagy levélben köszöntötte. Az Eger hírlap tudósítja éppen ezekre is gondolt, amikor az 1884. november 27-i számban leszögezte: „Önzetlen hazaszeretete, elvszilárdsága, jelleme s a közügyek terén kifejtett tevékenysége alapján Csiky Sándor úgyszólván városunk Kossuthja.”²⁹ A pátosszal teli azonosítással a versfaragó Csillagh Mór Csiky Sándort 80. születésnapján (1885. február 28.) 19 versszakos költeménnyel köszöntötte. Benne Kossuthot, a Mestert fényes csillagnak, zászlónak, szentségnek és eszmének szólította, Csikyt a Mester oldalán állónak.³⁰

²³ MOLNÁR József 1969. 129.

²⁴ Eger, 1879. márc. 20., 91. Hírfűzér.

²⁵ Eger, 1880. máj. 27., 174. Hírfűzér.

²⁶ Gyöngyös, 1882. márc. 12., 1. Meghívás és GYVT V.B. I, a Gyöngyösi Kaszinó Levéltára, 1867–1900. év, az 1882. ápr. 2-i irattörődék.

²⁷ Gyöngyös, 1882. márc. 19., 1. Március 15-ének emlékünnepe Gyöngyösön.

²⁸ Gyöngyös, 1883. márc. 18., 1. A március 15-i emlékünnepe és Eger, 1884. máj. 29., 200. A kápolnai csatában elvert hősök emlékünnepe.

²⁹ 439. Dr. Alföldi Dávid: Kossuth.

³⁰ Eger, 1885. márc. 3. Csillagh Mór: Csiky Sándornak nyolcvanadik születésnapja ünnepére.

Meglepően új mozzanat volt a március 15-i megemlékezésen Kossuth Eger díszpolgárrá választásának előterjesztése. A javaslat 1886. március 2-án hangzott el a honvédegylet részéről, de az idő rövid volt 15-ig a megvalósításhoz: Meg kellett ismerni a város képviselőtestületének, valamint a vármegyének az állásfoglalását, és megtudni Kossuth véleményét.³¹ Végül a november 28-i testületi közgyűlés Kossuthot egyhangúlag Eger díszpolgárává választotta. Az aranykeretes, Eger főbb épületeinek képeivel díszített és a vármegye, valamint a város címerével hitelesített díszoklevélben többek között ez a szöveg állt: „... Hogy tehát mi ezen kimagasló férfiú irányában tartozó hálás kegyeletünket némileg leróhassuk, és annak jelét adhassuk, hogy az érdemet és nagyságot maradandó emlékként tisztelni forrón óhajtjuk – Kossuth Lajost, hazánk nagy fiát a mai napon tiszteletünk és szeretetünk jeléül városunk díszpolgárává egyhangúlag megválasztottuk...”³² Az oklevelet az egriek postán továbbították Turinba. Megemlíthető, nem Eger volt az a város, amely elsőként vagy egyedül díszpolgárává választotta Kossuthot. Éppen Kossuth tájékoztatta levélben Helfi Ignác országgyűlési képviselőt, hogy 1887 nyaráig Beregszász, Dés, Eger, Miskolc, Munkács, Nyitra, Szepesbéla, Szilágysomlyó és (Kiskun)félegyháza tisztelte meg díszpolgári címmel.³³

A Gyöngyösi Polgáregylet szintén a március 15-i megemlékezésre készülve tette le előterjesztését a polgármester, Csomor Kálmán asztalára Kossuth díszpolgárrá választásáról 1889-ben.³⁴ A város, sőt a környék lakossága kíváncsian várta a képviselő-testület mielőbbi döntését. Ez azonban nem a polgármester vagy a testület tétováságán, hanem Kossuth válszán-fogadtatásán múlt. Lehetett volna ezt a választ akár levélben, akár távirat útján is Kossuthtól megszerezni, de a gyöngyösi dr. Gergely Imre helybeli orvost választották, hogy a Turinba induló kis küldöttség élén közvetítse a város tervezett lépését, azaz a díszpolgárság ügyét. Dr. Gergelyt július 5-én Kossuth fogadta is. „Kormányzó Úr! Gergely orvos vagyok Heves vármegyéből, Gyöngyösről. Fogadja szívesen szülővárosom és csekélységem legmélyebb üdvözetét!” Amire Kossuth: „Tiszteltem én is a gyöngyösieket, és áldja meg az Isten őket...”³⁵ Ez a gyöngyösi leendő díszpolgárságra is válasz volt. Dr. Gergely turini útját a Gyöngyösi Lapok ismertette.³⁶ Ezután a honvédegyleti óhaj előtt már nem állt akadály: „Válasszuk meg Kossuth Lajost Gyöngyös díszpolgárává!” – hangzott városzseren.³⁷ A Gyöngyös hetilap vezércikkben sorolta fel Kossuth érdemeit, hogy mielőbb megkapja a díszpolgári címet.³⁸ Csomor Hanisz Imrét kérte meg a díszpolgári oklevél megszövegezésére, amely aztán az augusztus 25-én tartott képviselői közgyűlés elé került. „A közgyűlés magasztos hangulat mellett folyt le. Gyöngyös város közönsége elismerésre méltó módon adott kifejezést annak, hogy a hazafias érdemeket méltányolni tudja – hogy azok iránt, akik a magyar haza érdekében nagy eszméket testesítettek meg, nagy tetteket vittek véghez, a hála adójával nem akar adós maradni” – hangzott a polgármesteri indoklás.³⁹ Az indítványt a közgyűlés ellenvetés nélkül elfogadta, és határozattá emelte. A tanács újraszervezte a

³¹ SOÓS Imre 1980. Eger és Kossuth Lajos c. fejezet. Kossuth válaszára nincs pontos adata.

³² A közgyűlési jk. és a díszpolgári oklevél kéziratos másolata Soós Imre szíves egyeztetésével.

³³ Eger, 1887. máj. 3., 140. Hírfűzér c. rov. Kossuth teljes levelét közölte.

³⁴ MOLNÁR József 1969. 133. Molnár szerint az egriek két évvel korábbi lépései is ösztönözték az egylet előterjesztését. L. Molnár hivatkozása GYVT V.B. I, Polgármesteri Iratok, a Gyöngyösi Honvédegylet iratai, 1889. évi köt.

³⁵ Gyöngyösi Lapok, 1889. szept. 7., 4. Dr. Gergely Imre: Látogatás Kossuth Lajosnál.

³⁶ 1889. júl. 13., 1. Kossuth Lajos üzenete Gyöngyös város polgárainak.

³⁷ Gyöngyösi Lapok, 1889. júl. 13., 1.

³⁸ 1889. júl. 28., 1. Kossuth Lajos díszpolgársága és Tekintetes képviselő-testület!

³⁹ GYVT V.B. I, Polgármesteri Iratok, az 1848/1849–1900. év, az 1889. évi Kossuth Lajos díszpolgári ügye feliratú pallium és töredék. A Gyöngyösi Lapok aug. 31., 1. Kossuth Lajos díszpolgársága c. vezércikkében közölte.

díszoklevél szövegét, és a díszpolgárságról Kossuthot Csomor távirat útján értesítette. A díszes kiállítású oklevelet Hentaller Lajos, Gyöngyös országgyűlési képviselője szándékozott Kossuthhoz Turinba vinni. Amikor erről Kossuth Hentaller szeptember 3-i leveléből értesült, a szeptember 16-i válaszlevelében a következőkre hívta fel a képviselő figyelmét: „... Bármennyire kedves is előttem hazám fiai látogatásának minden kilátása, nem bírok megbarátkozni a gondolattal, hogy maguknak költekezést okozzak oly dolog végett, amely minden fáradság és költség nélkül postán is teljesíthető.”⁴⁰ Így is történt, a díszoklevelet november 14-én az új polgármester, Balog Gyula postán küldte el Kossuth Lajoshoz. A következő levelet csatolta mellé: „Hazánk Nagy Fia! Mélyen Tisztelt Kormányzó Úr! Azon páratlanul gyengéd figyelmeztetés, amelyet mélyen tisztelt Kormányzó Úr f. évi szeptember 16-án kelt és országgyűlési képviselőnknek küldött örökbecsű levelében hozzánk intézni kegyeskedett – előttünk parancsot képez, és az előtt készséggel hajlunk meg. Ugyanezért a mélyen tisztelt Kormányzó Úrnak Gyöngyös város díszpolgárává egyhangúlag és nagy lelkesedéssel történt megválasztásáról szóló erős ragaszkodásunk, hazafiúi kegyeletünk és örök hálánk csekély jeléül szolgáló ezen díszpolgári oklevelet posta útján vagyunk szerencsések eljuttatni. S midőn ezt a hazafi igaz lelkesedésével, a szív bennső örömeivel tesszük, a Gondviselés áldását kérjük Kormányzó Úr drága életére. Fogadja mélyen tisztelt Kormányzó Úr hódoló tiszteletünk és ragaszkodásunk nyilvánítását. Gyöngyös, 1889. november 10. Balogh Gyula polgármester.”⁴¹

Hevesben elsőként az egriek nevezték el Kossuthról még életében utcát, és 1888. március 15-e óta minden megemlékezéskor az ünneplő tömeg a Kossuth utcán is átvonult.

Az évtized fordulóján a hírlapokban sorra jelentek meg a Kossuthra emlékeztető versek. Ezekben március 15-ének és Kossuthnak eszmei kapcsolata vagy azonossága tárult az olvasók elé Deák Kálmánnak a Gyöngyös hetilapban 1889. március 15. emlékére közölt verséből. Deák a hét-versszakos költeménnyel a nagy napra emlékeztetett, de a fő gondolatokat Kossuthnak szentelte:

Márczius 15.

....„Dicsőség neked nemzetem vezére,
Ki a nagyok közt a legnagyobb valál!
Lelked a satnya korszak gyermekére
Csak szánalommal tekinthet alá.
Idegen honban élsz bár, számkivetve,
Hazádnak sorsa ott is búra visz –
Ne sírj, ne sírj Kossuth Lajos felette,
Lesz még hazádnak szabadsága is!”...⁴²

A következő évi megemlékezéskor Deák a Gyöngyösi Lapokban közzétett versében ugyanezt a mondanivalót erősítette meg. Sőt Kossuth elnyerte tőle a „legnagyobb magyar” díszítő jelzót, amit gr. Széchenyi István éppen Kossuthtól kapott:

⁴⁰ Gyöngyösi Lapok, 1889. okt. 5., 1–2. Kossuth Lajos szeptember 16-i levele és Gyöngyös, 1889. okt. 6., Kossuth Lajos levele, továbbá KOSSUTH Ferenc 1904. 310–312.

⁴¹ Gyöngyösi Lapok, 1889. nov. 16., 1. Kossuth Lajos díszoklevele.

⁴² Márc. 17., 1.

Márczius 15.

....„Vágyó lelkünk szálljon Turin felé,
A szent öreghez, legnagyobb magyarhoz,
Ki otthonát idegenben lelé.
S mely élni fog, midőn mi rég nem élünk:
Lángszelleme legyen a mi vezérünk;
Mert csak Kossuth lelkének fénye az,
Mely ránkderíthet egy dicső tavaszt.”⁴³

Az aznapi városi ünnepség szónoka pedig, Hentaller Lajos megerősítette: „Március 15-ének emléke legszorosabb összefüggésben Kossuth Lajos nagy nevével van.”

Az egeri Kapácsy Dezső a szabadságharc honvédeit Kossuth lelke megannyi szikrájának tekintette az Eger hírlapban közölt, 1890. március 15-re emlékező versében:

Az 1848–49-iki honvédek

....„Minden porszem, melyre a hősök rálépnek,
Érdemcsillaga lesz a honvédelemnek...
Röpül velök a szép szabadság zászló,
A szabadság, amelyért annyit szenvedének...
Áldjátok meg Kossuth lánglelke szikráit,
S ismerjétek el, hogy azok e honvédek!”...⁴⁴

A versek közül említhető még Strasser-Utas Zsigmondnak a Gyöngyösi Lapok kérésére, 1891-ben írt megemlékezése a szabadságharcról és „Kossuth apánk” örök dicsőségéről:

1848. márczius 15.

....„Üdvözlégy óh Kossuth – nagy hontalan – távol,
Hol a myrtus s aranyszínű narancs terem;
Az áhitat tiszta szárnyaira kelve
Feléd vágyik, feléd repül honfi lelkem.
Repül, s hogy odaér, előtted leborul,
S regél a tettek dicső napjairúl”...⁴⁵

„Az 1848/1849-re emlékezésekhez fennkölt érzelmi gazdagsággal kapcsolódtak 1892-ben Kossuth 90. születésnapjának országos rendezvényei és emlékünnepe. Ezek közül kiemelkedett a Budapesten megnyitott Szabadságharci emlékek kiállítására, amelyen Heves megyei, Kossuthal kapcsolatos dokumentum is található volt.”⁴⁶ Az Eger helyszíni beszámolóit közölt a nagyon gazdag tárlatról éppen attól a Gárdonyi Gézától (édesapja fegyvergyártó kovács volt a szabadságharc idején), aki öt év múltán a város örökös lakója, remetéje lett. Gárdonyi a kétoldali ismertetőben természetesen Kossuthról többször is szólt: „A tárlaton különben közel 300 különkiadásban látható Kossuth arcképe, összegyűjtve Európa s Amerika országaiból... Érdekes... két képnek a tusvázlata. Az egyik kép a Kossuth-nótának allegorikus ábrázolása... A másik kép azt a leírhatatlan jelenetet állítja elénk, amint Kossuth Cegléd piacán szónokol. Ezt a képet lehetetlen szívdobogás nélkül nézni.”⁴⁷ A járási főszolgabírók jelentései alapján a

⁴³ 1890. márc. 15., 1–2.

⁴⁴ jan. 7., 2.

⁴⁵ márc. 14., 5.

⁴⁶ MOLNÁR József 1969. 41.

⁴⁷ 1892. jún. 21., 1–2.

következő településekről utaztak el a Kossuth-kiállítást megtekinteni: Aldebrő, Dormánd, Egerszólát, Feldebrő, Felsőtárkány, Kápolna, Kisnána, Verpelét; Abasár, Atkár, Domsztló, Gyöngyöshalász, Gyöngyöspata, Gyöngyöspüspöki, Gyöngyössolymos, Gyöngyöstarján, Karácsond, Vámosgyörk, Visonta; Apc, Csány, Hort, Szurdokpüspöki, Tar, Átány, Boconád, Erdőtelek, Kisköre, Pély, Tarnaméra, Tarnaörs, Zaránk; Bátor, Bodony, Bükkszék, Dorogháza, Egerbakta, Egercsehi, Istenmezeje, Ivád, Maconka, Mátramindszent, Nádújfalu, Nagybatony, Parád, Pétervására, Recsk, Sirok, Szuha, Váraszó; Poroszló, Sarud, Tiszafüred, Tiszánána, Tiszaörs.⁴⁸ A kiállítás iránti nagy érdeklődés a Kossuth iránti magasztos tiszteletet tükrözte.

A születési évforduló ünnepeit 1848. március 15-ének szellemében vármegyeszerte szeptember 18–29. között zajlottak le. Az egri szeptember 18-án diadalkapuk állításával és fáklás díszmenettel, 19-én Gyöngyösön, Füzesabonyban, Hevesen, Pásztón. A gyöngyösiek azzal tették nevezetessé az emléknapot, hogy a Bene utcát elnevezték Kossuth Lajos utcának.⁴⁹ Az egriek pedig „a vármegye közönsége” nevében is az „aranytollú” Zalár József alispán levelével köszöntötték Kossuthot, amelynek bevezető gondolata ekként szól: „Hazánk Mélyen Tisztelt Fia! A tisztelet, szeretet és hála kegyelette magasztosult érzelmei az eszményi világba ragadják lelkeinket, amely világot egészen Ön tölti be. Így jelenünk meg az Ön színe előtt, hogy bemutassuk hűségünk ünneplő hódolatát, és üdvözljük Önt 90. élet-éve kezdetén.”⁵⁰ A Heves Vármegyei Honvédegylet „lángoló szeretet érzelmeitől áthatott” levelét Földváry Kálmán vármegyei aljegyző, egyleti tag fogalmazta meg, és küldte el Turinba.⁵¹

1890-től Egerben a kaszinó, a honvédegylet és a jogliceum, Gyöngyösön a kaszinó, a honvédegylet és a NÜRE évek alatt kikristályosodott, szinte percre kidolgozott forgatókönyve alapján rendezték a március 15-i Kossuth-megemlékezéseket. Az Eger és az Egri Híradó, a Gyöngyös, Gyöngyösi Lapok és a Gyöngyösi Újság már nemcsak a helyi ünnepek lefolyásáról, hanem a társadalmi hatásairól is szóltak.⁵²

Különös és a vármegyében egyetlen kezdeményezés volt Dorogháza, Szuha és Mátramindszent községi eljárásainak a március 15-ére közösen létesített Kossuth-emlékparkja a szuhai Nagy-patak Dobogó-hídja mentén, a Zagyva völgyében. Sajnos néhány év múlva az emlékparkot az árvíz elmosta.⁵³

A gyöngyösi honleányok kezdeményezése is egyedüli volt, akik 1893. március 15-ére nemzeti színű nagy csokrot készítettek „Éljen Kossuth Lajos” felirattal, és azt Turinba akarták elküldeni. Azonban, amikor meghallották, hogy a budai várban Zala György Honvédszobrának felavatására készül a Főváros, ottani elhelyezéséről határoztak. Sőt a szobor május 31-i leleplezésekor ezzel a csokorral ezüst bábérkoszorút is elhelyezett a gyöngyösi hölgyek küldöttsége „Egy szó volt csak, hogy előre!” felirattal.⁵⁴

⁴⁸ HML Hordós-féle gy., Alispáni irattörök, az 1867–1918. év, 1892.

⁴⁹ Eger, 1892. szept. 20., 302–303.; szept. 27., 311.

⁵⁰ Eger, 1892. okt. 18., 1. Heves vármegye Kossuth Lajosnak.

⁵¹ Eger, 1892. okt. 11., 325. Az egri 48-as honvédek Kossuthnak.

⁵² Eger, 1893. márc. 14., 1–2. Március 15. 1848., Gyöngyösi Újság, 1903. márc. 8., 4. Március 15., 1–2., Gyöngyösi Lapok, 1893. márc. 16., 2. A március 15-iki ünnepély.

⁵³ Fehér Kálmán (Szuha) közlése.

⁵⁴ HL Országos Honvédegylet VI/14. fond, az 1848–1867. év, I. doboz, 1–171., 111. sz. Még két helyről volt ezüstkoszorú a szobor avatásakor.

Bár szintén március 15-én volt esedékes Kossuth Lajos könyvtárának megvétele, hónapok múltán vált ismertté, hogy Eger helyett a Nemzeti Múzeumba kerül (ma a Széchényi Könyvtár vagy Nemzeti Könyvtár). A könyvtárat az egri róm. katolikus érsek akarta megvásárolni 22 ezer Ft-ért, „hogy mint nagybecsű kincssel az egri lyceumi nagy könyvtárt kívánja gazdagítani” és általa Kossuth emlékét még jobban őrizni.⁵⁵

1893 még tartogatott „Kossuthra emlékező meglepetést”. Ez az Utas Strasser Zsigmond szerkesztette 170 oldalas Heves megyei írók és írónők almanachja volt.⁵⁶ Utastól már 1891-ben olvashattak Kossuthról verset. E verskötetben azonban nemcsak megemlítette a Március 15. című költeményében (Kossuth apánk! Lelked csillagfénye / Harmatozzék áldóan a népre!); hanem önálló versben is köszöntötte, mint a magyar Megváltóját:

Kossuth Lajos születése 100-ik évfordulójára

...„Ma száz éve, újra
Csillag gyúlt az égen!
Csodás, mint hajdanta,

...

Rab nép várt epedve
Évszázadok óta:
Kossuth! Te a szabadság
Dicső Megváltója!

Te is, miként az Úr
A világot jártad,
Hogy a szent eszmét a
Népbe beplántáljad

...

S szent lángolásodért
Hajh, mi volt a hála?
A bús száműzetés
Sötét Golgothája!
De a jó magyarnak
Hűn szerető lelke
Sokszor elszállt hozzád,
Messze idegenbe!

Ezekre tekints, óh
Kossuth ma az égből!
S oltalmazd nemzedet

...

Mert ha Isten Fia
Az örök Igazság:
Te vagy a tisztító
Tűz, erő, szabadság!⁵⁷

⁵⁵ Egri Híradó, 1893. dec. 30., 1. Érsekünk s a Kossuth-könyvtár.

⁵⁶ A címloldalon Utas Zsiga a szerkesztő. Herzog E. Á. Ny., Gyöngyös, 1903.

⁵⁷ 163–164.

Kossuth Lajos névnapjára
 „Óh, legdicsebb fia a hazának,
 Élő oltárképe a honszeretnek,
 Van szív, amelyben imádság nem támad
 Ünnepeán a Te szent varázsú nevednek?
 S van-e a magyarnak drágább ünnepnapja,
 Mint a Te nagy nevedhez van kötve?
 Szabadság mártyrja! Úgy tekintünk reád,
 Mint szenvedő ember a szent feszületre...”⁶⁴

Ugyanebben a lapszámban Hentaller Lajos azt fejtegette, tíz évvel ezelőtt szavazta meg, nyilvánította ki az országgyűlés („Tisza Kálmán praetoriánusai”) Kossuth Lajos hontalansá-

gát. „E törvény által azt akarták a nemzet szemébe vágni, hogy az az ember, akiért oly nagyon rajongsz, már nem is magyar. Csakhogy nagyon csalatkoztak! Törvényt könnyen gyárt a lelkiismeretlen többség. Rosszat még könnyebben. De a törvény holt betűi nem parancsolnak a szívnek. A mi jó magyar népünkkel nagyon sokat meg lehet tenni – de vele szemben egyet soha, semmiféle kormány nem fog kivívni –, s ez az, hogy a magyar nép szíve Kossuth Lajos iránt meghidegüljön.”⁶⁵

Emlékezetes, a gyöngyösiek éppen augusztus 25-én, Kossuth Lajos névnapján szavazták meg a díszpolgárságát 1889-ben.

Az egri névnap esti megemlékezésen a 90 éves Kossuthot hárman is eltették pohárköszöntővel, közöttük Szederkényi Nándor országgyűlési képviselő.⁶⁶ Annál nagyobb döbbenettel vették tudomásul az egriek, hogy 1893. augusztus 25-én az ünnepség elmaradt.⁶⁷ (Máig nem ismert az elmaradás oka! Gyöngyösön és vármegyeszerte megünnepelték Kossuth névnapját.)

A Kossuth-gyász Heves vármegyében

1893/1894 telén Hevesbe is egyre aggasztóbb hírek érkeztek a betegeskedő Kossuthról.

Strasser Zsigmond még röpcédulán terjesztett verssel köszöntötte 1894-ben a nagy emléknapot, nem gondolván, hogy Kossuthot utoljára:

⁶⁴ aug. 24., 1.

⁶⁵ aug. 24., 1–2. A hontalan névestéleje.

⁶⁶ Eger, 1892. aug. 30., 277. Lajos napját.

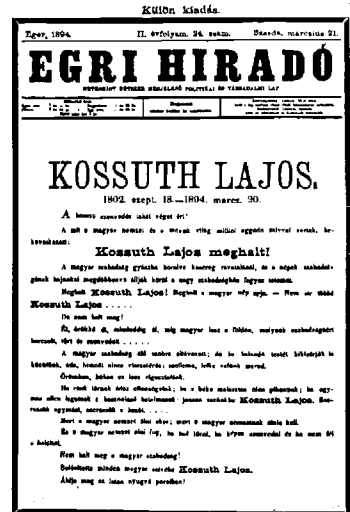
⁶⁷ Eger, 1892. aug. 29., 278. Lajos napja.

Március 15
 ...„Légy üdvöz, óh március tizenöt!
 S ki ezt megváltottad: Kossuth Lajos!
 Lebegő varázstűz ég s föld között
 Szent elvedhez hű marad a magyar...”

Egerbe már március 21-én, a kora reggeli órákban megérkezett a „döbbenetes hír”, és 9 óraker már a lakosság is megtudta Kossuth halálhírét. Negyedóra múlva az Egri Híradó különkiadása gyászkerettel közölte: „Kossuth Lajos meghalt! A magyar szabadság gyászba borulva kesereg ravatalánál... Meghalt a magyar nép apja... De nem halt meg! Él, örökké él, míg magyar lesz e földön, amelynek szabadságáért harcolt, túrt, és szenvedett... A magyar szabadság élő szobra eltávozott, de ha halandó testét kikísérjük is oda, honnét nincs visszatérés, szelleme, lelke velünk marad... Áldja meg az Isten nyugvó poraiban!”

Előrebocsátjuk, a nekrológok, majd a temetési részvétel és az évenkénti megemlékező összejövetelek immár a halott, de a magyarság lelkében örökké élő Kossuth kultuszának további erősödését hozták.

Egerben elsőként a Széchenyi utcai lakások ablakaiban és az üzletek kirakataiban helyezték el Kossuth gyászkeretbe foglalt arcképét. 9.30-kor a római katolikus érseki palotán és a lyceumon jelent meg a fekete zászló, 10 órától már az egész várost gyászlobogók borították.⁶⁸ A nemzeti gyászt a megyeháza és a városháza homlokzatán lengő, nemzeti színű lobogót beborító fekete leplek mutatták. 10.30-kor az Egri Újság, 11 óraker a Hevesvármegyei Hírlap rendkívüli kiadása is megjelent Kossuth gyászkeretes arcképével. A városi tanács rendkívüli, déli üléséről a következő gyászjelentést közölte: „Eger tanácsa a város közönsége nevében mély fájdalommal tudatja hazánk legnagyobb fiának, Eger díszpolgárának, Kossuth Lajosnak folyó évi március 20-án, éjjel 11 óraker bekövetkezett halálát. Áldva legyen emléke!”⁶⁹ A megemlékezésekről Grónay Sándor polgármester, Babocsay Sándor (Kaszinó), Zalár József alispán és Földváry Kálmán (Honvédegylet) intézkedett. Az egri harangok alkonyatig zúgtak. A harangok „Siratva Kossuth Apánkat” Gyöngyösön, Szuhán, Mátramindszenten, Dorogházán, Pásztón, Hatvanban, Poroszlón, Hevesen, Füzesabonyban, Kápolnán, Abasáron, Apcon, Recskén,

GYÁSZBESZÉD

KOSSUTH LAJOS

HALÁLA ALKALMÁBÓL.

AZ EGRI IZR. HITKÖZSÉG IMAHÁZÁBAN.

1894. ÉV ÁPRILIS HÓ 8.

TARTOTTA

Dr. SCHVARTZ MIKSA

RABBI

AZ EGRI IZR. HITKÖZSÉG HITSZÖNOKA

EGER, 1894.
 NYOM. LŐV. MŰHEZ. EGYVÁNYMÁSÁRÁK.

⁶⁸ Egri Híradó, 1894. márc. 24., 2. A nemzeti gyász Egerben. Továbbá Sugár István (Eger) közlése egri visszamelekezőkre hivatkozva.

⁶⁹ Egri Híradó, 1894. márc. 24., 2.

Atkárón, Vámossággyörkön és Tiszafüreden félreverte zúgtak. Egerben az emberek még a következő napokban is a halálesetről tárgyaltak az utcákon. Nem titkolta érzelmét, sok felnőtt zokogott.

Gyöngyösön, a vármegye másik városában szintén döbbenet fogadták a hírt. „Az itt élőkn, fiatalokon, idősökön” az őszinte részvét érzése futott végig.⁷⁰ Balogh Gyula polgármester a városháza erkélyén kítűzette a magyar zászlót, a Szt. Bertalan-templom déli tornyára az 1849 óta őrzött szabadságharcos nemzeti lobogót, az északi tornyára a város zöld lobogóját, mindháromat fekete gyászfátyollal. Délután a lányok a hajukba gyászszalagot fontak. A férfiak a kalapjukra fekete szalagot vagy zsinórt tettek. Este 6 órakor az arzenálhoz őrségváltásra érkezett huszárok kardbojtyját is fekete zsinór fogta össze. A főszolgabíró feljegyezte: „Gyöngyöst a gyász fekete színe vonta be.”⁷¹

Március 22-én a Gyöngyösi Lapok 12 oldalas, gyászkeretes különkiadásának címlapján ez volt: „Kossuth Lajos meghalt. Jusson el sírjához zokogásunk és lelkiünk fájdalma. Ő egy tiszta lélek volt. Magyarország volt az ő jegyese; ma már özvegye. És árva lett a nemzet.”⁷² Strasser Zsiga röpcédulán osztogatta a gyászversét:

Kossuth Lajos halálára
....„Aki drága nemzetének
Szabadságát kivívta,
És miattunk lelke könnyét
Hontalanban kisírta,
Ki miattunk evett soká
Oly keserű kenyeret:
A magyarok megváltója
Kossuth már kiszzenvedett!
 Kihez fordulunk tanácsért
 Ha vész zúg e hon felett?
 Hisz a szegény magyar népnek
 Több Kossuthja nem lehet!
 Óh Isten, ki megteremtéd
 Bölcsen e nagy világot,
 Látod-e, hogy Kossuth nélkül
 Műved most mily hiányos?
 Kiszzenvedett Kossuth Apánk
 De a lelke élni fog,
 S minden igaz magyar szivet
 Szent malasztal beragyog...”⁷³

A gyöngyöspatai előljáróság kételkedve fogadta a halálhírt. A bíró Pásztóra és Gyöngyösre lovasfutárt küldött, hogy „igazolt hírrrel térjenek vissza”. Hamarosan hozták is a „tényleges hírt”.⁷⁴

A gyászlobogót több településen a magánházakra is kitétték, jelezve a lakosok Kossuth iránti részvétét.

⁷⁰ MOLNÁR József 1969. 133.

⁷¹ MOLNÁR József 1969. 133–134.

⁷² A lapszámokat a rikkancsok ingyen osztogatták.

⁷³ MOLNÁR József 1969.

⁷⁴ MOLNÁR József 1969. 134.

Feldebrőn Kovács Mátyás „igaz részvétele jeléül... a tetőről földig érő gyászlobogót vont a házára... karhosszúságú arany betűkkel ráírva: „Meghalt Kossuth Apánk!”⁷⁵

Gyöngyös város tanácsa a Balogh polgármester elnökletével tartott 21-i, rendkívüli tanácskozáson 6 pontos határozatban rögzítette a megemlékezésekkel kapcsolatos teendőket. Ezekről a gyászoló gyöngyösiakat 22-én plakátokon tájékoztatta.⁷⁶ A tanács a Bene utcát Kossuth Lajos utcának nevezte el.

A vármegyei főjegyző összesítése szerint több településen a még élő 1848/1849-es honvédek, nemzetőrök néhány napig, voltak, akik a temetés napjáig magukra öltötték a hajdani, féltve őrzött katonaoöltözetüket.⁷⁷

A gyász napjaiban a részvétnyilvánítások külsőleg is megnyilvánultak, és mindegyikhez mély, átélt érzelem kapcsolódott. Ezt a gyöngyösi főjegyző, Baltás Ferenc is megfogalmazta: „Gyászunk külső, fekete színe lelünk gyásza... Könnyeink a szívünk mélyén érzett megrendülésünk kifejezői. Ezekben nincs semmi talmi, semmi mesterkéltség. Zokogásunk, el-elcsukló hangunk nem felszíni és nem képmutató, hanem izzásig hevült, átélt, már-már családtag iránti emlékezés és gyász, hiszen apánk volt Ő, Kossuth Apánk!”⁷⁸ Baltás ezt a március 22-én közölt megemlékezésében kiegészítette: „Gyászba borult az egész ország... Ő volt az ország születésének lánglelke, Ő volt a haza felvirágzásának az egész világ által csodált tetterejű megteremtője... Mindezen alkotása... immár a történelem.”⁷⁹

A községekben a megemlékezéseket általában az iskolákban, templomokban, egyletek székházaiban tartották.

Az evangélikus Kossuthért minden róm. katolikus, ortodox, evangélikus és református templomban vagy imaházban, valamint izraelita zsinagógában istentisztelet volt. A gyöngyösi status quo izraelita hitközség főabbija a zsinagógában gyászhatet jelentett be. „Noha a nemzet nagy halottja evangélikus volt – jegyezte fel a gyöngyösi főszolgabíró –, a járás minden katolikus templomában gyászmise-megemlékezés tartott.”⁸⁰

Eger és Gyöngyös (később a vármegye minden települése) elküldte a Budapestben felállítandó Kossuth-szoborra szánt összegét. Gyöngyösön a képviselőtestület és a honvédegylet a városban is tervezte a Kossuth-szobor felállítását.⁸¹ A Heves megyei Lapok április 22-én már lakossági követelményt közölt: Kossuth-szobrot Gyöngyösnek! A Kossuth család tagjaihoz a részvétlevelek és táviratok sokaságát írták Torinóba Heves megyéből is.

A NÜRE előterjesztésére a képviselőtestület még március 21-én elhatározta, hogy Kossuth halálának évfordulóját a nemzeti ünnepnapok közé sorolja, és ezen a napon az emlékére Gyöngyös város minden évben gyászmisét tart.⁸²

Kossuth március 28-i torinói temetésére Egerből Grónay Sándor polgármester, Babócsay Sándor városi képviselő és Horváth Béla rendőralkapitány utazott el. A vármegyét Malatinszky György, Graefl Jenő, Papszász György és dr. Nánássy Ödön képviselte.

⁷⁵ Egeri Híradó, 1894. márc. 31., 4.

⁷⁶ Gyöngyösi Lapok, 1894. márc. 22., 2. Kossuth Lajos meghalt.

⁷⁷ HML Hordós-féle gy., az 1867–1918. év, 1894. Gyöngyös, 1894. ápr. 7.

⁷⁸ HML Hordós-féle gy., az 1867–1918. év, 1894. Gyöngyös, 1894. márc. 22.

⁷⁹ HML Hordós-féle gy., az 1867–1948. év, 1894. és Gyöngyösi Lapok, 1894. márc. 22., 2–3. Baltás Ferenc–Balogh Gyula: Kossuth Lajos meghalt.

⁸⁰ HML Hordós-féle gy., az 1867–1918. év, 1894. Gyöngyös, 1894. ápr. 7.

⁸¹ HML Hordós-féle gy., az 1867–1918. év, 1894. Gyöngyös, 1894. ápr. 7.

⁸² Gyöngyösi Lapok, 1894. márc. 22., 3.

Az egi Bathó Sándor verssel gyászolta Kossuthot:

A gyász
... „Árvaságra hagyta bennünket itt,
Fájdalmunkra nincsen vigasztalás,
Mióta él, létezik a magyar,
Szívét nem érte ilyen nagy csapás!
Gyerünk el érte, és hozzuk haza,
Szülőföld takarja be tetemét,
Könnyüinktől nő majd sírján a virág,
Oltár lesz néked, újabb nemzedék!
...
Készen van már a drága síri domb,
Jer! Sírd ki magad rajta, nemzetem!”⁸³

A különvonaton hazatérő halott Kossuth iránt a szintén egi Beleznyai László 8 versszakos költeménnyel róta le kegyeletét, a versszakokat a Szózat soraival zárva:

A határon
(1894. március 30.)

... „Isten hozott Kossuth Lajos,
Élő eszmék édesapja!
Áldott leszen az a határ,
Hogy ájtóttél megint rajta.
Imádkozzunk könnyet ontva,
Hogy lehullt már a lepel,
Teljesült a magyar Szózat:
Itt éljed, s haldod kell!”⁸⁴

Az április 1-jei, budapesti temetéssel egy időben a vármegyében sok helyen gyászmisét tartottak. Az egi református templomban Kovács Károly lelkész mondta a gyászbeszédet, ahol a '48-as honvédek zászlójukkal jelentek meg. Gyöngyösön ugyanúgy voltak a honvédegyletek a '48/49-es Kossuth-zászlójukkal a reformátusok gyászmiséjén. A hevesi, szabadban lezajlott gyászszertartáson Puchlin Kázmér róm. katolikus esperes-plébános a szószéki megemlékezését ezzel zárta: „Istenünk! Vidd e kedves hazánkfiának a lelkét dicsőség országába, s helyezd a honalkotók sorába, s ott add meg neki azt a nyugalmat, amelyet e földön föl nem talált.”⁸⁵ Az egi zsinagógában Schwartz Miksa rabbi mondta el a gyászbeszédet Kossuth lelke üdvéért, akit a magyarok Mózesének és Áronának nevezett. Kiemelte: „Nem távozott el! Itt maradt a nemzet szívében... Kossuth Lajos a mi édesapánk.. Ó szent szellem, tekints le ránk az égből, és áldd meg hű magyar népedet!”⁸⁶

Kossuth Lajos budapesti temetésére Heves vármegye sok helységéből mentek. Hivatalos küldöttség volt Pásztórol, Hatvanból, Gyöngyösről, Füzesabonyból, Hevesről és Tiszafüredről. Az egi 200 tagú küldöttség egyben Heves vármegye „gyászoló közönségét” is képviselt.

⁸³ Egi Híradó, 1894. ápr. 3., 1.

⁸⁴ Egi Híradó, 1894. márc. 31., 1.

⁸⁵ Egi Híradó, 1894. ápr. 10., 2. Heves.

⁸⁶ SCHWARZ Miksa 1894, 7–11.

selte. Végül a vármegyéből több mint kétezren jelentek meg a temetésen. Az „országos notabilitások sorában a róm. katolikus karból Samassa József egeri érsek volt ott (és Szmracsányi Pál szepesi püspök). A gyászmenetben a Heves vármegyei és az egri küldöttség élén díszbe öltözött megyei hajdúk a zászlókat vitték, egyikük röögöt az egri várból a koporsóra. Utánuk Zalár József vezetésével a megyei küldöttség következett. Ott vonult 50 volt honvéd is, tőben '48-as egyenruhában. Heves vármegyéből is sokan vittek koszorút.

Voltak, akik reggelig virrasztottak több száz gyászolóval Kossuth sírja mellett. Közöttük a gyöngyösi Klimó Pál református lelkész is, aki a gyülekezete babérkoszorújából egy levelet hazahozott, és azt az egyházközségi gyűjteménybe helyezte örök történelmi emlékül.

A vármegye minden hírlapja tudósított, vagy megemlékezett a temetésről. Az Egri Híradó április 3-i számának vezércikkéből: „Még egyszer... Isten hozzád! Lezárult a sír. Levesszük lapunkról a gyászkeretet, de nem a szívről, amely... a legönzetlenebb hazafi emléke iránt szeretettel verni meg nem szűnik. A magyar nemzet csak egyszer,... csak egy Kossuth Lajost temethetett el úgy, amint eltemette... Amilyen nagyszerű volt a sírbatétel, olyan örök lesz a nemzet szívében a Kossuth iránt való állandó kegyelet és visszaemlékezés, nem az a rideg, a csupán történelmi visszaemlékezés, hanem az igaz, szívből fakadó... Bezárult a sír. De ez a föld, a magyar föld, amelyben az a szív porlad,... termőtalaja lesz a hazaszeretnek, a nemzeti törekvéseknek, azon nemzeti iránynak, amely fenntartója, életetője a nemzetnek... Eddig azt énekeltük: Ne sírj, ne sírj Kossuth Lajos! Ezután már fájó szívvel ezt: Nyugodjál békében!”⁸⁷

Kossuth emléke 1918-ig

„Kossuth Lajos meghalt, de az eszméi élnek, és élnek fiai... Most, amidőn megtudván Kossuth Ferenc országos látogatásának hírét, terjesztem a képviselőtestület elé városunkba hívását” – szölt Balogh Gyula gyöngyösi polgármester lakonikus megfogalmazása a november 2-i, rendkívüli testületi tanácskozáson.⁸⁸ Balogh a meghívólevelet még aznap továbbította. Látszott a gyöngyösieken, „végtelen örömmel” fogadták a hírt, hogy városukat november 28-án „a legnagyobb magyar fia fölkeresi.”⁸⁹ Az egriek Kossuth Ferencet 1897. október 17-én üdvözölték városukban: Azon a napon leplezték le a városházán a Sajóssy Alajos festette Kossuth Lajos-arc képet.

Kossuth emlékét több községi előjáróság azzal örökítette meg, hogy főutcáját Kossuth Lajosról nevezte el. Pásztó mezővárosban december 1-jén kapta meg Kossuth nevét az egyik utca.⁹⁰

A még 1894 tavaszán elindított országos adománygyűjtés Kossuth szobrára állandó témát adott a ráemlékezésre. Az Egri Híradó 1895 elején községenkénti, név szerinti részletes kimutatást közölt Heves vármegye adakozóiról, amellyel újabb gyűjtési lendület indult.⁹¹

A megemlékezések tovább is leginkább a március 15-i ünnepségekhez kapcsolódtak. Strasser Zsigmond 1895-ben írt versének részlete Kossuth halála feletti fájaldalmát szöfaltatta meg:

⁸⁷ Még egyszer.

⁸⁸ MOLNÁR József 1969. 139.

⁸⁹ Gyöngyösi Lapok, 1894. nov. 15., 2. Kossuth Ferenc Gyöngyösön.

⁹⁰ Egri Híradó, 1894. dec. 15., 5. A pásztói utcák.

⁹¹ Egri Híradó, 1895. febr. 9., 2-7.

Március 15.

... „Szívünk verése, ajkunk imája
Közé vegyül ma egy szent fájdalom!
Az egyenlőség fölönt bajnoka:
Kossuth egy éve ím, hogy földi rom!”⁹²

Az Egerben és a vármegye több helységében lefolyt március 15-i megemlékezéseken 1895-től minden esetben a Kossuth-gyász (1898 óta a Kossuth-ima) és Ábrányi Emil: Kossuth sírja című költeménye is elhangzott.

Az ünnepi rendezvények sorába került Kossuth halálára emlékezés, amely Gyöngyösön Kossuth-emlékünneppé vált. Ezen alkalommal Strasser Zsigmond versben sírta el:

Kossuth Lajos halálának évfordulóján

(1895. március 20.)

„Síró lelkünk szárnyakat ölt, ...
Téged kedves Kossuth Lajos: ...
Keres, keres s sóhajára
Így felel a tavasz-szellő:
Nem vagy Te a temetőben,
Égbe vitt fel a teremtő!...”⁹³

Egerben még a Ne sírj, ne sírj Kossuth Lajos kezdetű, Lányi Ernő-féle dal keletkezése körülményének ismertetése is okot szolgáltatott a megemlékezésre.

A 19. század végi legünnepélyesebb megemlékezés Kossuthról az 1898. március 15-i és a kápolnai csata évfordulós rendezvényein történt. Egertől Tiszafüreden át a vármegye legkisebb településéig a legkülönbébb műsorokkal tisztelegtek az 50. évforduló nagy napján. Az Egri Híradó nemzeti színű keretben adta közre a március 16-i, 12 oldalas emlékszámát, amely nyolc oldalon részletezte Heves vármegye ünnepeit. A vármegyei díszközgyűlés ünnepi szónoka, Majzik Viktor főjegyző ezzel emlékezett az 50 évvel ezelőtti csodálatos események egyik főszereplőjére: „A Gondviselés áldó keze megadja a tüneményes alakot is, Kossuth Lajost, akinek nagy szelleme, ragyogó ékesszólása megteremti az új, a független Magyarországot. Valóban eszményi nagyságban emelkedik ki az ő megdicsőült szelleme Magyarország történetéből.”⁹⁴ Június 1-jén Kápolnán zajlott le a megemlékezés hatalmas tömeg ünneplésével. Méltó zárása volt a megemlékezéseknek augusztus 25-én Stetka Gyula Kossuth Lajost ábrázoló festményének leleplezése a vármegyház nagytermében. Az ünnepélyes eseményen Kossuth Ferenc is megjelent.

Országosan is egyedüli kezdeményezés indult el Gyöngyösön 1898-ban, az 50. évforduló kiemelten emlékezetes megünneplésére. Még 1897/1898 telén a NÜRE és a Gyöngyösi Honvédegyelet közösen határozott a március 15-i ünnepi megemlékezésről. A két szervezet és a gimnázium önképzőköre hozzáfogott a fellelhető emléktárgyak gyűjtéséhez. Vezetőik az 1848/1849-es országos ereklyemúzeum alapítójával, gr. Kreith Bélával tárgyaltak egy leendő gyöngyösi kiállításról. Gr. Kreith azonnal felajánlotta az országos gyűjtemény válogatott anyagának gyöngyösi bemutatását, és megígérte az itteni, önálló 48-as múzeum létesítéséhez a segítségét. A gyöngyösi és Mátra-vidéki emlékkiállítás országos anyaggal bővült

⁹² Gyöngyösi Lapok, 1895. márc. 14., 1.

⁹³ Gyöngyösi Lapok, 1895. márc. 21., 1.

⁹⁴ Egri Híradó, 1898. márc. 16., 3.

volna a bemutató idejére. A kiállítás meg is nyílt 1899-ben, de nem március 15-én, hanem május 21-én, Buda visszavételének 50. évfordulója napján. Mivel a már létező tanszermúzeum csarnoktermében és a szomszédos földszinti termekben rendezték, fő helyre a gyöngyöspatai tanítónak, Márkus Györgynek, az 1848/1849. évi szabadságharc vértanújának iskolai jegyzetfüzetét helyezték a város Kossuth-zászlójával.⁹⁵ Május 21-én nemcsak a vándorkiállítás nyílt meg a Norma-iskolában, hanem ugyanott Balogh polgármester felavatta a Gyöngyösi Erekllye Múzeumot is. Azonban a múzeum rendkívül rövid életű volt. A város a Heves Megyei Tanszermúzeumot, a Mátra Múzeumot és az Erekllye Múzeumot szeptember 12-én összevonta, és a gyűjteménye a Mátra Múzeum oltalma alá került.⁹⁶

A gyöngyösieket október 8-án küldöttség képviselte a szabadságharc emlékére Selmecbányán emelt szobor leleplezésének ünnepségén. A küldöttség tagjaként Utas Zsigmond Kossuth Lajos-versor szavalt a Városi Vigadóban rendezett összejövetelen.⁹⁷

1899-től új vonás volt a megemlékezéseken az, hogy Kossuth Ferenc, ha csak tehetne, megjelent. Ettől kezdve az ünneplő tömeg ezt zúgta: „Kossuth Lajos – Kossuth Ferenc!”⁹⁸

1900 óta szeptember 19-én, Kossuth Lajos születésnapján megemlékezésén is „hitet tetek” a Heves vármegyeiek: „Ünnepeljük... nemzetünk örök büszkeségének születése napját!... Nem magyar az, korcsfajzat az, aki nem tiszteli az ő szent emlékezetét” – szögezte le az Egri Híradó tudósítója.⁹⁹

Kossuth Lajos halálának 10. évfordulójára már 1903-ban hozzáálltak Hevesben a megemlékezések előkészületeihez. Bár most is a nagy rendező szervezetek állították össze a műsorokat március 15–március 20. és rendhagyó módon a kápolnai csata emlékét május 18-án tartva, falvakban az elemi iskolák, városokban a középiskolák önképzőkörök egyre nagyobb szerephez jutottak az előkészítésekben és az ünnepélyek lebonyolításában. Eredményességük figyelemre méltó volt. Emiatt az 1910-es évek elején végleg az iskolák kezébe kerültek az előkészületek. Ugyanis a honvédegyetek tagjai vagy elaggottak, vagy kihaltak, ugyanígy a NÜRE tagjai is. Az ünnepélyek a hagyományos napokon a szokásos napi-renddel zajlottak le. Újat az elaggott néhány szabadságharcosnak május utolsó vasárnapján rendezett „48-asok majálisa” rendezvény jelentett.¹⁰⁰

Éppen a Kossuth-kultusz halványulásának idején olyan alkalommal is megemlékeztek róla, amely nem is kapcsolódott 1848/1849-hez vagy az ő emlékéhez: 1907. május 2–5-ig országos egyetemi és főiskolai diákkongresszust rendeztek az egri líceumban. A búcsú napján a résztvevők Dobóra és az egri hősökre emlékeztek, továbbá „Kossuth nevével ajkukon szent fogadalmat tettek, hogy... 1848 eszméihez hívek maradnak.”¹⁰¹

⁹⁵ Rigó András (Gyöngyös) közlése és Gyöngyösi Újság, 1899. máj. 8., 3. Erekllye Múzeum Gyöngyösön. Továbbá GYVT V.B. I, a Művelődési Osztály iratai, az 1890–1950. évi közművelődési (népművelési) gy., az 1890–1918. évi töredék, az 1899. máj. 21-i kiállítási felsorolás és táblázat.

⁹⁶ GYVT V.B. I, a Művelődési Osztály iratai, az 1890–1918. évi töredék, az 1899. szept. 12-i jk. Töredékes felsorolás és táblázat.

⁹⁷ HML GYVL, V-101/b., CCLXXXVIII/371. 1899. év, 321. d. és MOLNÁR József 1969. 141.

⁹⁸ MOLNÁR József 1969. 141.

⁹⁹ Szept. 15., Hogyan ünnepeljük meg Kossuth születése napját?

¹⁰⁰ Ez a szokás még 1906-ban meggyökerezett. Egri Híradó, 1906. júl. 24., 4.

¹⁰¹ MAJZIK Viktor 1908. 9–10.

Irodalom

Rövidítések:

c.	című
gy.	gyűjtemény
GYVT V.B. I.	Gyöngyös Város Tanácsa V.B. Irattára (Gyöngyös)
HL	Hadtörténeti Levéltár
HML GYVL	Heves Megyei Levéltár Gyöngyös Város Levéltára (Eger)
HML TA	Heves Megyei Levéltár Történeti Adattár (Eger)
jk.	Jegyzőkönyv
Kny	Könyvnyomda
L.	Lásd
lev.	levél
rov.	rovat
uo.	ugyanott

CSORBA László

2000 A tizenkilencedik század története. Szekszárd

GERGELY András szerk.

1998 19. századi magyar történelem, 1790–1918. Budapest

GERGELY Jenő–IZSÁK Lajos

2000 A huszadik század története. Szekszárd

KLOSSA Tibor

1979 A dualizmus rendszerének kialakulása és megszilárdulása = KOVÁCS Endre–
KATUS László szerk.: Magyarország története, 1848–1890., 2. köt. Budapest

KOSSUTH Ferenc szerk.

1904 Kossuth Lajos iratai X. köt. Budapest

MAJZIK Viktor

1908 Heves vármegye alispánjainak jelentése Heves vármegye 1907-ik évi állapotáról. Eger

MIKÁR Zsigmond

1891 Honvéd névkönyv. Budapest

MOLNÁR József

1969 Adalékok Gyöngyös történetéből. Kézirat. Budapest

MISÓCZKI Lajos

1995 Kossuthi hagyományok továbbélése Heves megyében az önkényuralom idején =
PÓCS Tamás–RAISZ Rózsa szerk.: Egri Tanárképző Főiskola Évkönyve XXII. Eger

OROSZ Ernő

1909 Heves vármegye története = BOROVSZKY Samu szerk.: Heves vármegye.
Budapest

ROMSICS Ignác

2000 Magyarország története a XX. Században. Gyula

SCHWARZ Miksa

1894 Gyászbeszéd Kossuth Lajos halála alkalmából. Eger

SEBESTÉNY Sándor

1972 Csiky Sándor politikai pályafutása. Kézirat. Eger

SZEKFŰ Gyula

1943 A dualizmus = HÓMAN Bálint és SZEKFŰ Gyula: Magyar Történet V. köt.
Budapest

Lajos Misóczki

Die Erinnerung an Lajos Kossuth im Komitat Heves zur Zeit des Dualismus

Obwohl Kossuth seit 1849 in freiwilliger Verbannung / Exil / lebte, ließ ihm gegenüber die vaterländische Begeisterung, so auch die der Bevölkerung im Komitat Heves, von 1867 nicht nach. Bis zum Ende der 1870/1880-er Jahre charakterisierte die Kossuth-Sympathie die Vielfarbigkeit der Erinnerungen. Seit der Wende 1870/1880 knüpften sich die Kossuth-Erinnerungen an den 15-ten März und den Lajos Namenstag am 25-ten August, sowie an die Einweihung der Denkmähler, die an die heldenhaften Ereignisse bei Tiszafüred erinnern, beziehungsweise an deren Jahresfeier. Der Organisator von Eger und dem Komitat Heves der Kossuth-Erinnerungen war der Honvedverein vom Komitat Heves, der von Gyöngyös und der Mátragegend war der Honvedverein von Gyöngyös, sowie die Kasinos und der Gyöngyöser Verein zur Organisierung Nationaler Feiertage /Gyöngyösi Nemzeti Ünnepeleyeket Rendező Egyesület/. Die Erinnerungen im ganzen Komitat sind mit der tiefen Erschütterung an die Kossuth-Trauer von 1984 und mit dem alljährigen Todestag von Lajos Kossuth verknüpft. Seit dem Anfang des 20-ten Jahrhunderts verbleicht die Kossuth-Erinnerung. In den Jahren des ersten Weltkrieges wurde nur an den Feierlichkeiten von dem 15-ten März an Lajos Kossuth erinnert.

MISÓCZKI LAJOS
H-3200 Gyöngyös
Koháry István u. 22.

„AZ EGYHÁZI KÖLTÉSZET PETŐFIJE”

Portrévázlat Pájer Antalról

Lisztóczy László

ABSTRACT: *'The Petőfi of Religious Poetry' A Biographical Sketch of Antal Pájer.* The paper gives an overview of the events and data of the life of the noted priest-poet, Antal Pájer (Maklár, 20 May, 1814 – Jászapati, 4 June, 1881). Situating Pájer in the intellectual life of the 19th-century Eger, and stressing his links with Gyöngyös, the examination shows that he held the same role in the history of religious poetry that Petőfi had in the secular sphere: his expression was enriched by a rural motif pool and images of everyday life, the real world. He did more for a renewal of Hungarian poetry inspired by Catholic thought by his elaboration of an experience of God which was more personal and intimate than anything before that, closely linked to the Hungarian realities and national traditions. Béla Tárkányi and Gedeon Mindszenty followed in his footsteps. His initiative and results lived on in the 20th century revolution and development of Hungarian religious poetry (as in the work of Lajos Harsányi, Sándor Sík, and László Mécs).

E sorok írója a *Mátrai tanulmányok* előző – 2001. évi – kötetében Eger és Gyöngyös irodalmi kapcsolatainak történetéről tárt föl adatokat.¹ Bemutatott néhány olyan alkotót, akiknek a szellemi örökségét mindkét település magáénak tekintheti. Föltűnt a listán Pájer Antal neve is, akinek a gyöngyösi kötődéseit korábban homály fedte. Számos tény igazolja ezeket a kötődéseket: részben itt, a híres ferences gimnáziumban végezte középfokú tanulmányait; megénekelte az 1841-es gyöngyösi szüretet; bensőséges hangvételű verset írt Vachott Sándorhoz; legszűkebb baráti köréhez sorolhatta Zalár Józsefet és Sárosi Gyulát, akiknek az

PÁJER ANTAL

¹ „É te is üdvöz légy, testvérváros...!” Adatok Eger és Gyöngyös irodalmi kapcsolatainak történetéhez. I. h. 219–33.

1848–49-es forradalom és szabadságharc leverése után menedéket adott az általa vezetett plébániákon. Közvetlen szerepet játszott Sárosi Gyula Gyöngyösre menekítésében, föl-fölkereste és segítette őt ottani bujdosása idején is.

Ez a tanulmány a méltatlanul elfelejtett – és Gyöngyös irodalmi emlékezetéből is kitördölt – papköltő portréját rajzolja meg.²

I.

Lelkipásztori és költői pályáját Egerben kezdte, amelynek irodalmi életében ritkán tapasztalt föllendülést hozott a XIX. század első fele és elsősorban a reformkor időszaka. Ennek bölcsője, szellemi központja és legfőbb ösztönzője a papnevelő intézet volt. Az intézmény falai között 1835. december 19-én – a pesti központi szeminárium példáját követve – a tehetséges kispapok önképzését szolgáló Olvasó Társaság alakult. Sokszínű tevékenységéről a gyöngyösi születésű Zalár József, aki az idő tájt a papnevelő intézet hallgatója volt, a következőket írta *Petőfi és az egri kispapok* című visszaemlékezésében: „Időszakonként a társaság gyűléseket tartott, melynek vitatárgyát a meghozatandó könyvek képezték, s nem jelent meg az időben egy feltűnőbb magyar könyv sem, mely azonnal meg ne rendeltetett volna. De ezen gyűlésekben csakhamar oly szellem fejlődött ki, mely nem elégette a könyvek olvasását; a gyűlésekben hazafiui költemények szavaltattak, s elhatározottak, hogy évenként minden tag legalább egy – akár költői, akár tudományos – munkát tartozzék beadni, melyek közül aztán a havonkénti gyűlésekben felolvasások tartottak... nem kisebb buzgalommal olvastattak a lapok is; egyetlenegy magyar lap sem hiányzott, s élénk vitákat lehetett gyakran hallani a megjelent művek, főleg költemények fölött.”³

Az önképzőkör híre túlszárnyalt Eger határain, néhány tollforgató tehetsége a szélesebb nyilvánosság előtt is bemutatkozott és sikert aratott alkotásaival. Ez a szellemi műhely ösztönözte és formálta Pájer Antal költői ambícióit. Az ő nyomába lépett Tárkányi Béla és Mindszenty Gedeon is. Ez a költőtíriász szemléleti változást hozott szakrális líránk történetében: minden korábbinál szubjektívebb és meghittebb, az e világi létdimenzióhoz, a magyar hagyományokhoz és a hazai valósághoz szorosabb szálakkal kötődő Isten-élményt szólaltatott meg. Közülük Pájer Antalt és Tárkányi Bélát név szerint ismerte és kereste is Petőfi, amikor 1844 februárjában Debrecenből Pest felé tartó útját három napra megszakította a megyeszékhelyen. Tárkányi Béla látta őt vendégül szemináriumi szobájában, s vele együtt az intézmény egész közössége legendásan meleg fogadtatásban és lelkes ünneplésben részesítette.

Az Olvasó Társaság köré szerveződött pezsgő szellemi légkör megteremtésében, Eger irodalmi életének föllendítésében fontos szerepet játszott Pyrker János László érsek, aki 1827-ben került a városba. A kiváló főpap két nemzet irodalmába is beírta a nevét: a németbe anyanyelvén alkotott műveivel, a magyarba irodalmi mecenatúrájával. Papjai közül jó érzékkel szemelte ki és karolta föl a legtehetségesebbeket, s csakhamar egész kis írói gárdával vette körül magát. Leghíresebb pártfogoltja Tárkányi Béla volt, de – a papnevelő intézet egyik előljárójával és későbbi igazgatójával, az Olvasó Társaság patrónusával, Koválcik Józseffel összefogva – segítette Pájer Antalt is az első lépések megtételében a papi és a költői pályán. Irodalom- és művészetpártoló tevékenysége előtt Pájer Antal is fejet hajtott *Emlékszózat...* című versében, melyet az érsek 1846. december 8-án megtartott aranymiséje alkalmából írt.

² Az itt következő fejtegetés javított és bővített változata annak az előszónak, mely Pájer Antal válogatott verseinek *Szent Iant* címmel 2001-ben megjelent gyűjteményéhez készült.

³ ZALÁR József 1858. 1627–8.

II.

Pájer Antal 1814. május 20-án született az Eger közelében fekvő Makláron egyszerű és szegény polgárcsalád harmadik gyermekeként.⁴ Szülei – elsősorban édesanyjára, aki két idősebb gyermekét és férjét hamar elvesztette, s mindenét legkisebb fiára áldozta – egész életében nagy szeretettel és az ifjúkori botlások miatt föl-föltámadó büntudattal emlékezett.

Pájer Antal

Középfokú iskoláit Egerben és Gyöngyösön végezte. 1835-ben – az Olvasó Társaság megalakulásának és Kovácsik József odahívásának, tanulmányi felügyelővé történt kinevezésének esztendejében – lépett az egri szeminárium hallgatói közé. Nyugtalan szelleme kissé nehezen barátkozott meg a papnevelde szigorú rendjével és fegyelmével. Szemrehányást kapott 1836-tól kezdve rendszeresen megjelenő verseinek akkor még csaknem kizárólagosan világi témaköre miatt is. Tanulmányai befejezésekor feljebbvalói kétségbe vonták a papi pályára való alkalmasságát. Egyedül Kovácsik József állt ki mellette határozottan, s Pyrker érsek támogatásával sikerült megtörnie kollégái ellenállását. Pártfogloltját 1842. július 26-án néhány társával együtt fölszentelték.

A szemináriumból kilépve rövid ideig a Heves megyei alispán, Brezovay József fia mellett nevelősködött. E munkában – melyet 1842. augusztus 7-én kezdett – kevés öröme telt. Pár hét múlva egészsége romlására hivatkozva azzal a kéréssel fordult előljáróihoz, hogy helyezték vidéki plébániára. 1842. október 10-én Füzesabonyba nevezték ki segédlelkésznek.

Itt szolgált akkor is, amikor 1844. február 18 és 21 között Petőfi nevezetes egri látogatására sor került. A városba alighogy belépő költő a líceum közelébe érve egy épp arra sétáló

⁴ A kézikönyvek többsége – ideértve az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* legfrissebb kiadását is – 1817. május 20-át tünteti föl a születés napjául. A maklári római katolikus plébánián megőrzött keresztelési anyakönyv tanúsága szerint a fent megjelölt évszám a helyes. Itt köszönöm meg Maklár plébánosának, Gubala Róbertnek az időpont tisztázásához nyújtott segítségét.

papot pillantott meg, akitől elsőként Pájer Antal felől érdeklődött, s csak akkor ejtette ki Tárkányi Béla nevét, amikor a kérdezett füzesabonyi káplánkodásáról értesült. Minderről a koronatanú, Zalár József számolt be idézett visszaemlékezésében. Tőle tudjuk azt is, hogy Petőfi a papnevelésében folytatott beszélgetései során is emlegette Pájer Antalt. A költészetért rajongó kispapok „az iskolai órákon kívül minden idejüket” a híres vendég „társaságában töltötték, ki most már szívesen s igen érdekesen beszélgetett mindenről, főképp katonaelétéről. Igen sajnálta, hogy Pájerral, kit nagyon becsült, nem találkozhatott; szeretne volna őt, mind mondá, főleg a »Szittyavirágok«-ért üdvözölni, melyek annyira megtetszettek neki, hogy egy almanachból, melyben megjelentek, kiírá azokat.”⁵

A Petőfi által idézett almanach az *Emlény* 1842. évi kötete. Itt látott napvilágot *Szittyavirágok* címmel egy hat szonettből álló ciklus, amely a hun-magyar történelem néhány kiemelkedő alakját, helyszínét és eseményét vonultatja föl Attilától, Isten ostorától Mátyás királyig. Petőfinak a tetszését elsősorban az nyerhette meg, hogy a történelmi eseményeket aktualizáló gondolataiban a papköltő is az övéhez hasonló szenvedéllyel ostorozta a haza újabb „ellenfelét”, a „fényűzés ragályos mételyét”, korának cím- és rangkórságát, az úrhatnamság, a divatmajmolás csillogó külsőségeit.

*Petőfi*hez című versében Pájer Antal is megörökítette a legendás eseményt. Kezdő soraiiban szentesíti a Zalár József által róla közölt információt, és sajnálkozását fejezi ki a találkozás meghiúsulása miatt:

*Azt mondják, hogy kerestél engemet
Utadban egykor, Egren átmenet?
Sajnálom, hogy szándékod összement;
De még inkább azt, hogy az árva szent
(Már én, magam) téged nem láthatott;
S melly elviitt, szinte szídtam a napot...*

Pájer Antal ugyanolyan változást hozott az egyházi, mint Petőfi a világi költészetben: a népiesség motívumkincsével gazdagította líráját. Szakítva elődei és a korabeli almanach-líra dagályosságával, mind egyszerűbb és természetesebb hangon, a friss életszerűség, a közvetlen élmény varázssával szólalt meg. Forró haza- és szabadságszeretete, keresztényi részvétellel átítatott szociális érzéke, a szabályozott életrendből, az „ingmelles” társadalomból kiszorultak és kitaszítottak, a pusztai szabadok, a betyárok, a koldusok, a csavargók iránt érzett rokonszenve, polgárpukkasztó szándéka és panteisztikus természetélménye is Petőfivel rokonítja. Később egyre erőteljesebben felbuzgó szakrális költészetét a vallási néprajz művelői is haszonnal forgathatják. Brisits Frigyes *A XIX. század első fele* című irodalomtörténeti monográfiájában Petőfi tanítványai közé sorolta őt annak ellenére, hogy kilenc évvel idősebb volt fogadott mesterénél.⁶

Paradox ötlet és ma már kurióznak számít, hogy Szemere Miklós viszont Petőfit gyanúsította meg egy Pájer Antal-vers utánzásával.⁷ A papköltő az *Emlény* 1841-es kötetében tette közzé *Téli dalok* című ciklusát, amelynek egyik strófája – természetesen a romantika tematikai gazdagságának jegyében és a lírai szerepjátszás példázataként – így ábrándozott a szerelemről:

⁵ ZALÁR József 1858. 1639–40.

⁶ BRISITS Frigyes 1939. 319.

⁷ OLTVÁNYI Ambrus és KISS József 1987. 34. és 143.

*Ah, én is hó leszek.
Az égbe fölmegek,
S leszárnyalok:
Le, mennyből is, leány!
S ajkidnak bíborán –
Elolvadok!*

A kedves ajkán elolvadó hópehely képe uralkodó motívum a *Síkos hó, szalad a szán...* című Petőfi-versben is, amely a költő debreceni tartózkodása alatt, 1843 decemberében – kevéssel Egerbe indulása előtt – keletkezett:

*Hajh, ha mostan hó lehetnék:
A szán alatt beroskadnék;
Fölfordulna, s kedves babám
Még egyszer átkarolhatnám –*

*Átkarolnám, ajakára
Csókot nyomnék utójjára,
S melegétől hű szívének
Elolvadnék... úgy halnék meg!*

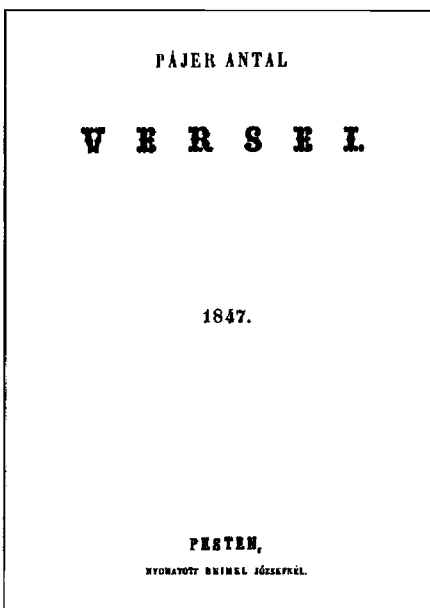
Szemere Miklós kissé át is fogalmazta és egymáshoz közelítette az idézett szövegeket, hogy egyezésük még nyilvánvalóbbnak tűnjön. A képi lelemény rokonsága anélkül is összeköti a két verset. A plágiumvád ennek ellenére rosszindulatú és túlzó, bár az *Emlény* kötetét – ezt a *Szittyavirágok* is illusztrálta – olvasta Petőfi, s a Pájer-versben szereplő képi asszociáció – más források is osztják e véleményt – elraktározódhatott emlékezetében. Az sem semmisíti meg mindenestül ennek a feltevésnek a létjogosultságát, hogy Szemere a romantika legáltalánosabb közhelyeit és párhuzamait gyűjtötte össze idézett – Petőfivel szemben további plágiumvádakat is felsorakoztató – írásában.

Ez az eset pusztán arra szolgált, hogy tanúsítsa: Pájer Antal Petőfihez fűződő viszonya a magyar irodalomtörténet érdekes, figyelmet érdemlő epizódjai közé tartozik. Jelzi azt is, hogy neve milyen elevenen benne élt a kor irodalmi tudatában. Termékeny és népszerű ver-

selő volt, alkotásait a kor legrangosabb divatlapjai, almanachjai, szépirodalmi zsebkönyvei rendszeresen közölték.

Ez is szerepet játszhatott abban, hogy még Petőfi látogatásának esztendejében Pyrker érsek meghívására ismét Egerbe költözött. 1844. december 2-án a főszékesegyház hitszónokává, 1847. április 8-án pedig az érseki tanítóképző tanárává nevezték ki.

Bizonyára Petőfi iránta tanúsított megbecsülése is növelte önbizalmát, ez is ösztönözhetett, hogy az egri évek alatt összegyűjtse és közreadja addig megjelent verseit. Első műve, mely borítóján az ő nevét tüntette föl, az *Emlékszózat...* című óda, mely a nagy jótevő, Pyrker érsek aranymiséje előtt tisztelgett, s 1846-ban önálló nyomtatványként látott napvilágot Egerben. A következő esztendőben Pesten jelent meg *Pájer Antal verseinek* első reprezentatív gyűjteménye, mely a *Szittyavirágok* című ciklus szonettjeit és a *Petőfihez* írt költeményt is tartalmazta.

Négy esztendőt töltött Egerben. Nem ismerjük újabb elköltözésének igazi okát. Koncz Ákos nyugtalan, álmódzó természetével, a falusi egyszerűség, csönd és béke utáni vágyával magyarázta távozását.⁸ Származása, falun töltött gyermekora és családtagjainak korai elvesztése is hozzájárulhatott ahhoz, hogy Pájer Antalban mindig ott munkált a „térjünk vissza a természethez” Rousseau-i nosztalgiája, szeretett visszahúzódni magányának legbensőbb köreibe, feloldódni a természet idillikus közegében. Ferenczy Jakab jegyezte föl róla, hogy fűzesabonyi káplánkodása idején a napi teendők elvégzése után a paplakkal szomszédos berkekben sétálgatott, ott „keresett és talált enyhét s vidulást, és emelkedtségében dalba önté érzelmeit”.⁹ Egyéniségéhez ez az életforma állt legközelebb, erre irányuló vágya teljesült akkor, amikor 1848. június 9-én Tiszabábolnára került plébánosnak.

Falusi és papi magányában is magával ragadták az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eszméi. Ezt bizonyítja mindenekelőtt *A nemzeti őrsereg dala* című verse, mely az isteni igazság-

szolgáltatás, a jogos önvédelem hitével és pátozával buzdít a szabadság, a függetlenség védelmére:

⁸ KONCZ Ákos 1894. 23–4.

⁹ FERENCZY Jakab és DANIELIK József 1856. 349–50.

*Meghozta a jövődő hévimánknak
Véres könyűkkel áztatott díját,
Most nézünk a szabadság hajnalának
Piros fényénél a világon át.
Mi a szabadság? Egy szép rózsabimbó,
Amellyet kardunk véd, mint tövise,
En-kardunk véd, mint a szélben ingó
Rózsát, ne tépje össze senki se.¹⁰*

Tiszabólánán várt rá életének egyik legfelkavaróbb szenvedélye és csalódása. Egy reménytelen szerelem kerítette hatalmába, gyötörte szívét és lelkét, de még ennél is jobban bántotta – Herke Rózsa szavait idézzük – „az emberek rosszindulatú suttogása”.¹¹ A viharos szerelem történetét, kötelesség és szenvedély drámai összeütközését örökítette meg *Villámok* című, kereken száz versből álló ciklusában. Csalódottságát, meghasonlását tovább fokozta a szabadságharc bukása. Az újrakezdés reményével és lehetőségével ajándékozta meg Tiszafüred, amelynek plébániájára 1851. augusztus 26-án kapott kinevezést. Ez csak tizenegy esztendő múlva veszítette el hatályát.

Tiszafüred életének és pályájának legheroikusabb, legtevékenyebb szakaszát idézi. Petőfi emlékéhez, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eszméihez való hűségét szemlélteti, hogy plébániáját – amelynek homlokzatán 1936 óta márványtábla hirdeti emlékét – az üldözöttek, a bujdosók egyik kedvelt menedékhelyévé, átmeneti otthonává avatta.

A szakirodalom egybehangzóan úgy véli, hogy a kelet-magyarországi bujdosásából Gyöngyösre tartó Sárosi Gyula is megszakítottá útját Tiszafüreden. Káplány József *Sárosy Gyula Gyöngyösön* című dolgozatában így foglalta össze ezt a feltevést: „Sárosy az Alföldről jött Heves megyébe s mielőtt Gyöngyösre érkezett volna, megfordult a megye több részében, így Tisza-Füreden Pájer Antalnál, kinél huzamosb ideig tartózkodott s kinek lovai vitték be őt Gyöngyösre is.”¹²

Az idézet Tiszafüredre vonatkozó adata korrekcióra szorul. Sárosi Gyula ugyanis – megint csak a szakirodalom egybehangzó megállapítása szerint – 1850 szeptemberétől 1852 novemberéig bujdosott Gyöngyösön.¹³ Pájer Antal pedig – mint említettük – 1851. augusztus 26-án foglalta el a tiszafüredi plébániát. (Ezt az időpontot a tiszabóláni és a tiszafüredi keresztelési anyakönyvek bejegyzései is szentesítik.) 1850 szeptemberében és azt megelőzően semmiképpen sem találkozhattak tehát egymással Tiszafüreden, csak Tiszabólánán. Az a paradox helyzet adódott, hogy mind Sárosi Gyula, mind Pájer Antal életrajzírói kész tényként, ellenőrzés és szembesítés nélkül fogadták el egymás adatait. (Ráadásul az előbbieket száma messze meghaladta az utóbbiakét.)

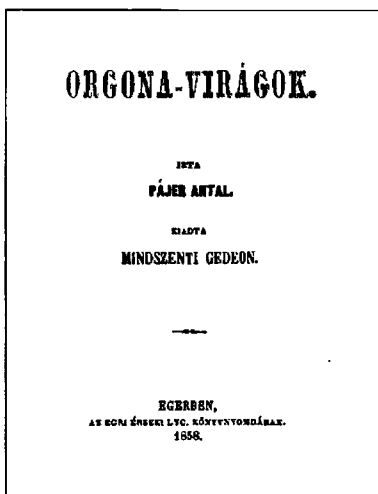
¹⁰ Az ismeretlen versre, mely egy lapos nyomtatványként látott napvilágot 1848-ban, az Országos Széchényi Könyvtárban bukkantunk rá. Egy *Miscellania* gerincfelirattal ellátott kolligátum őrizte meg, mely a csornai premontrai rendház könyvtárgyűjteményéből került a budapesti könyvtár állományába. Raktári jelzete: 818 600. A vers megtalálásához, Pájer Antal korabeli lapokban megjelent műveinek és a róla szóló irodalomnak a tanulmányozásához segítséget nyújtott Elbe István, az OSZK osztályvezetője.

¹¹ HERKE Rózsa 1941. 5.

¹² L. NAMÉNYI Lajos 1889. 90. Ugyanerről az epizódról LAKNER Ilona a következőket írta: Sárosi Gyula „Egy évi hányt-vetett kóborlás, kínos vergődés után került Tiszafüredre, ahol az ottani lelkes-költő: Pájer Antal látta vendégül. Néhány heti tiszafüredi tartózkodás után, 1850 őszén Pájer tanácsára Gyöngyösre ment. Szeptember havának valamelyik napján kora hajnalban érkezett meg Gyöngyösre...” (1938. 50.)

¹³ L. SÁROSI Gyula 1954. 52–6. (Részlet Bisztray Gyula bevezető tanulmányából.) Ez az összeállítás közöl egy levelet, amelyet Sárosi 1851. április 4-én – amikor Pájer Antal még Tiszabólánán szolgált – Gyöngyösről írt feleségének: uo. 416.

A tévhit kialakulásához hozzájárult Zalár József, aki visszaemlékezésében Sárosi Gyula szájába adta a Tiszafüreddel kapcsolatos adatot. Az *Arany Trombita* szerzője körülbelül egy évvel Gyöngyösre érkezése után arról vallott neki, hogy alföldi bolyongása idején egyre inkább Heves megyébe, gyöngyösi barátai – beszélgetőpartnere és Vachott Sándor – közelébe vágyott: „De jöttömben – tette hozzá –, épen a Tisza partján, egy harmadik hevesi jó barátot is szereztem magamnak: Pájer Antalt, a tiszafüredi papot. Sokat köszönhetek neki, meg- rakta kocsimat mindenféle jóval s azóta sem feledkezett meg rólam...”¹⁴

Egyetlen részlet kivételével hitelesnek kell tekintenünk a fenti vallomást, hiszen a visszaemlékezőt mind Sárosi Gyulához, mind Pájer Antalhoz mély és tartós barátság fűzte, az elmondottak valóság tartalmát a velük folytatott eszmecsere is megerősíthették. Ami pedig Tiszafüredet illeti: a beszélgetés időpontjában Pájer Antal már ott gyakorolta hivatását, Zalár József pedig személyes élményei alapján is csak erre a településre gondolhatott, amikor jó három évtized múltán papírra vetette idézett sorait. Tiszafüred nevét véshette emlékezetébe az a tény is, amelyre a vallomás utolsó mondata utal, hogy Sárosi Gyula gyöngyösi tartózkodása alatt is kapcsolatban maradt Pájer Antallal: „Tiszafüredről – olvashatjuk Lakner Ilona dolgozatában – elég gyakran kocsizott be Gyöngyösre, és ilyenkor Sárotyt mindig ellátta pénzzel és élelemmel...”¹⁵

Ha Sárosi Gyula nem is, Zalár József – a Damjanich-hadtest volt krónikása – sűrűn fölkereste a Tiszaparti menedékhelyet, s lelt oltalomra, vigaszra a régi jó barát oldalán. Két művében is megörökítette tiszafüredi emlékeit. Az egyik az *Éjféli látogatás Pájernál* című, 1858-ban keletkezett verse, amely az egyre inkább a saját hangjára találó, a nemzeti ellenállás kórusát gazdagító költő előtt tisztelgett. A XVI. századi énekszerzők álarcában, modorában, négyes rímeivel köszöntötte a „szent énekszót” zengő „hegedűst”, aki ellenállhatatlan erővel vonzotta magához éjféli órán életre kelt szellemét:

*A jövőért könyörg, imádság éneke...
Segítsd jó népedet magyarok istene!...
Megyek, megyek!... A dal e házig vezetete,
Itt az ablak alatt könyvem megerede.*

*Ablak alá ültem, ott eltakarának
Lehajló ágai szomorufűzfának,
Úgy hallgatom a dalt, könyveim omlának...
Azóta ott töltöm éjféli órámat.¹⁶*

¹⁴ L. NAMÉNYI Lajos 1889. 99. A visszaemlékezés címe: *Sároty Gyula bujdosása Heves megyében*. Zalár József csak 1851 nyarának a végén találkozhatott először Sárotyval Gyöngyösön, ekkor tért vissza gömöri bujdosásából szülővárosába.

¹⁵ LAKNER Ilona 1938. 50.

¹⁶ A vers először a Szépirodalmi Lapok 1858-as évfolyamában látott napvilágot (2190–2). *Éjféli látogatás* címmel helyet kapott ZALÁR József költeményeinek 1902-ben megjelent háromkötetes gyűjteményében is (I. köt. 264–6).

Emlékezés Tiszafüredre című versében így idézte föl a szabadságharc bukását követő időket, rajzolta meg Pájer Antal arcképét:

*Pap és költő – próféták,
Az vala ő a nagy átok
Napjaiban... Mily napok!
Síri csend volt, halál a szó,
Nagy úr lett a tömlöctartó...
De ő mégsem hallgatott.*

*Szomorú volt szíve, lelke,
De csüggedést nem ismerte
Vigasztalta híveit.
Bujdosók és menekültek
Mind tűzhelye köré gyűltek,
A reményt ott föllelik.*

*Magyarország eltiporva,
De ő lantján s a templomba
Szabadságát hirdeti;
Oly szeléd, megbocsátó, lágy,
De a haza elnyomóját
Átkozottnak mondja ki.*

*Egyszerű és igaz mindig,
Nemcsak háza, szíve is nyílt,
S mind a kettő oly meleg...
Ide jöttem én is gyakran,
Hogy e forró sugarakban
Melegítsem szívemet.*

Mindkét vers a vidéki pap helytállásáról, erkölcsi bátorságáról, izzó hazaszeretetéről tanúskodik az osztrák önkényuralom legsötétebb éveiben. A bennük megrajzolt portrét gazdagítja, Pájer Antalnak az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eszméihez való elszánt, következetes hűségét jelzi az is, hogy amikor 1858 augusztusában Rudolf trónörökös megszületése után hálaadó szentmisét celebráltak a tiszafüredi templomban, a *Szittyavirágok* költője egy nyugdíjas pappal végeztette a szertartást, maga pedig „betyárkalapban”, cingulus és pallium nélkül jelent meg. Egy rosszakarója föl is jelentette az egri érsekségen, s csak némi nehézségek árán tudott a történetekre elfogadható magyarázatot adni.¹⁷

Pájer Antal életének és költészetének egyik legfontosabb üzenete a nép és a haza iránt érzett szeretet szépségéről, időszerűségéről beszél, amely – az imént említett eset is bizonyítja – egyre szenvedélyesebb formában nyilatkozott meg és új motívumokkal is kiteljesedett az önkényuralom időszakában. Vidéki elszigeteltségében is élénk figyelemmel kísérte a haza sorsát, véget nem érő tépelődéseinek, aggodalmainak verseiben is kifejezést adott. Értékes fejezettel gazdagította a magyar Mária-kultusz történetét is. Olyan mélyen és tisztán élte át magyarságát, hogy abból más népek sajátos értékeinek a megbecsülésére és szeretetére is futotta. Patrióta volt, Illyés Gyula-i értelemben: jogot védett, egyetlen nép méltóságát

¹⁷ Vö. HERKE Rózsa 1941. 9.

sem sértette. A keresztény ember csalhatatlan iránytűjével igazodott el – *A rongyos zsidó gyerek* és *A mi cigányainkhoz* című, néhány évvel később keletkezett verse igazolja – a vallási és etnikai kérdés legnagyobb útvesztőiben is. Az 1867-es kiegyezés küszöbén a Habsburg-házzal is megkötötte a maga különbékéjét.

A tiszafüredi évek alatt három új verseskötete jelent meg. Elsőként a tiszabábolnai szerelem regénye, a *Villámok* látott napvilágot 1854-ben. Címlapja Futó Jánost tünteti föl kiadóként, aki egy tiszafüredi látogatása alkalmából azzal az ígérettel kérte el barátjától a kéziratot, hogy név nélkül fogja közreadni. Szavát szegte, nem kis bosszúságot és kellemetlenséget okozva ezzel a szerzőnek. Önkényes eljárását az előszóban kiadói jogával, Pájer Antal költői rangjával, a költészet tabukat és korlátokat nem tűrő hatalmával indokolta. (A kötettel kapcsolatos korabeli ellenérzéseket szemlélteti, hogy egyetlen egri könyvtár sem őriz példányt belőle.)

A botránnyos esemény csak olajat öntött a tűzre, tovább fokozta a költő lelkiismeret-furdalását, amit a reménytelen szerelem emléke és saját gyengesége miatt érzett. Ez is hozzájárult az alkotói pálya gyökeres fordulatához: a *Villámok* megjelenése után Pájer Antal csaknem véglegesen és teljes körűen szakít a világi témával. Két következő kötete az Isten előtt térdeplő, kezét imára kulcsoló pap és költő alakját idézi elénk: Sujánszky Antal 1857-ben *Szent lant* címmel Pesten, Mindszenty Gedeon 1858-ban *Orgonavirágok* címmel Egerben adta ki szakrális verseit.

E kötetekben Pájer Antal megtalálta igazi énjét és témakörét, költői pályája csúcsára emelkedett. Innen lépett tovább s ostromolt újabb magasságokat később írt verseiben is. A *Szent lant* és az *Orgonavirágok* gyors megjelenése, minden korábbit felülmúló sikere egy időre látványosan leoldotta róla a lélek bilincseit, költészetének reneszánszát, versek zuhatagát indította el. Még el sem hagyta a nyomdát az *Orgonavirágok*, amikor *Csipkebokor* címmel már új kötet tervéről számolt be Mindszenty Gedeonnak egyik levelében.¹⁸ Ennek darabjait sűrű egymásutánban tette közzé korabeli folyóiratokban és hetilapokban, elsősorban a Katholikus Néplap, a Vasárnapi Ujság és a Családi Kör hasábjain. Az első szemelvényeket a Tanodai Lapok 1858. március 25-i és április 1-jei számában publikálta. A nyitó és címadó vers, a *Csipkebokor* így avatta be az olvasót szándékaiba:

*Rég lefonnyadt, rég kiszáradt
Mózes égő csipkebokra;
Ültessünk hát még egy újat
A szentséges szent hegyfokra,
Hol az Isten vére
Csepegett a gyilkos emberek földjére.*¹⁹

E szándék jegyében és szokatlan iramban gyűltek-gyűltek a versek, kéziratos hagyatékának tanúsága szerint sajtó alá rendezésük is lázas ütemben folyt.²⁰ Bár a költő lendülete nem sokára megtört, nemcsak rajta múlt, hogy a kötet élete végéig nem talált kiadóra.

Mindez azonban már átvezet Pájer Antal papi és költői pályájának utolsó szakaszába. 1862-ben – Mindszenty Gedeonnal versenyre kelve – megpályázta Jászapáti megüresedett

¹⁸ Uo. 54.

¹⁹ I. h. 155. A többi vers is ezt a hangütést visszhangozza, a szakrális témakört gazdagítja.

²⁰ Pájer Antal kéziratos hagyatékát az egri Főegyházmegyei Levéltár őrzi. Itt került kezembe az a jegyzék, amely *Csipkebokor* címszó alatt külön lapon sorol föl huszonhárom korabeli lapokban megjelent verset.

plébániáját, amelyet ez év március 29-én ő foglalhatott el. Itt szolgált a leghosszabb ideig, itt várt rá a halál is.

A Jászapáti teltött két évtized a költő számára az egyre szélesebb körű elszigetelődést, az ihlet ritkuló pillanatait, végül szinte a teljes elhallgatást jelentette. Az 1860-as évek közepéig alig megszakadó rendszerességgel tűntek föl versei a korabeli sajtótermékekben. 1866 után mind ritkábban találkozhatunk a nevével, a csönd szakaszai egyre hosszabbra nyúlnak. Az 1870-es évek végén, amikor már a halál partszegélyein járt, közreadta még néhány hatyúdalát elsősorban az Új Magyar Sion hasábjain.

A költő fokozatos visszavonulásával és elhallgatásával párhuzamosan egyre színesebb és gazdagabb formákat öltött Pájer Antal lelkipásztori és karitatív tevékenysége. Az Istennel és híveivel való mind szorosabb és harmonikusabb együttműködésre ösztönözte megrendült egészsége, a testi szenvedés tisztító tüze, az elmúlás fenyegető közelsége is. Fiatalon olykor még konfliktusba bonyolódott lelkében a költő és a pap, később békésen megfér egymás mellett a kettő, élete végén pedig mindinkább a papi hivatás szépsége ragadta magával egész lényét.

1870 után a lelkipásztori szolgálat teljesítését is akadályozták sűrűn ismétlődő betegségei. 1881. május 20-án Budapestre utazott, hogy ott keressen gyógyulást. Már csak pár napja volt hátra: június 4-én délelőtt 10 órakor – közvetlenül azután, hogy elvégezte szentgyónását – visszaadta a lelkét Teremtőjének. A halotti anyakönyv szerint halálát „szívburok vízkór és tüdőszélhűdés” okozta. Légmentesen elzárt koporsóját június 6-án hajnalban szállították a jászberényi vasútállomásra Jászapátira. Paptársainak és híveinek seregében másnap temette el Zsendovics József, az egri főszékesegyház kanonokja.²¹

²¹ Az idézett adatok föltárásához, kutatásaimhoz értékes segítséget nyújtott Kladiva Imre, Jászapáti plébánosa. Az övével együtt megköszönöm azt a támogatást is, amit a helyi Városi Könyvtár és Művelődési Központ igazgatójától, Friczné Urbán Magdolnától kaptam.

Hamvai abban a sírkertben nyugszanak, amelyet sziporkázó humorral mutatott be A *jászapáthi híres temető* című versében:

*S milyen szép út van itt! milyen sok szép ösvény!
Aztán csupa virág, illatban sem fősvény.
Hol a másvilágra ily pompás út vezet,
Örömet fogunk ott a halállal kezet.
Meghalunk, mint szokás; – hanem csak továbbra.
Nincsen a mi híres temetőnknek párja.*

A temetői kápolna mellett található, díszes vaskerítéssel körülzárt síremlékét unokahúga, Pájer Katalin állíttatta. Ezt a négy sort vésette rá:

*Ő mint ember helyét híven betölté,
Mint költő az égé volt, nem a földé,
Ezt a kettőt mint pap egygé kötötte,
Áldás vala, áldás legyen fölötte.*

III.

Halála után tovább folytatódott Pájer Antal kálváriája: a fizikai megsemmisülést a szellemi alámerülés stációja követte. Fokozatosan perifériára szorult a magyar egyházi költészet hagyományait és értékeit feltáró munkákban is. Emlékét jóformán csak Petőfi egri látogatása kapcsán idézték. Kimaradt a neve Horváth János kivételes szakértelemmel és gonddal összeállított antológiájából, a *Magyar versek könyvéből* is, amely pedig a tanítványok közül Tárkányi Bélát két, Mindszenty Gedeont három verse alapján mutatta be. Ugyanilyen mostohán bánt vele a *Hét évszázad magyar versei* valamennyi változata is.

Életének és költői pályájának legfontosabb adatait Herke Rózsa 1941-ben közreadott doktori értekezése tárta föl a legteljesebben. A legtöbb empátiával Babik József és Brisits Frigyes méltatta költészetét, jelölte ki helyét és jelentőségét a magyar szakrális líra történetében. Babik József így: „Egyházi költészetünk történetében Pájer Antal neve mindig méltányolt elismerésben fog részesülni, nem csak azért, mert számos kitűnő művel gazdagítja a szent-költészetet, hanem azért is, mivel ő honosítja meg e téren először a népies hangot és felfogást, s ezáltal a szeráfi költészetet közelebb hozta a való élethez. Ezért szokták őt az »egyházi költészet Petőfijének« nevezni.”²² Jó félszázaddal később Brisits Frigyes így összegezte véleményét: „A vallásos költészet megújítója Pájer Antal volt. Petőfi-tanítvány, de emellett az első vallásos költői tehetség. Alakja elfelejtett, pedig több és jobb emlékezetre méltó. Ő a vallási líra igazi felnevelője, akit tanítványai, Tárkányi és Mindszenty elhomályosítottak. Az irodalomtörténet ezek nevéhez fűzi a vallási líra végleges kialakulásának tényét és első értékét, pedig mint költő talán ő volt a legnagyobb. Pájer szakít – kétségtelenül Petőfi hatása alatt – a Bajza-Sujánszky-hagyománnyal, a lelki tárgytalansággal, a benyomások és érzéklések elképiesztésével, a vallási lírába meghozza az élet elevenségét és megnyitja számára a közvetlen élményszerűség szabad forrását és teltségét.”²³

²² BABIK József 1883. 105.

²³ BRISITS Frigyes 1939. 319–20.

Pájer Antal Babik József és Brisits Frigyes által méltatott költői újításai – távoli memem-tóként s a nyomába lépő Tárkányi Bélával és Mindszenty Gedeonéval együtt – benne él-nek XX. századi irodalmunk egyik jelentős vonulatában, létjogosultságát, rangját visszame-nőleg is hitelesítő tartományában. Ez a téma önálló és tüzetes elemzést igényelne. Itt csupán utalhatunk arra, hogy Harsányi Lajos, Sík Sándor és Mécs László költészete – más hazai és külföldi hatásokat is magába olvasztva – az Egerből útnak induló XIX. századi papköltők eredményeit fejlesztette tovább, a Nyugat-mozgalomával közel egy szintre, világirodalmi magaslatra emelte a magyar katolikus szellemű lírát. Mindennél ékesszólóbban bizonyítja ezt, hogy Sík Sándor 1907-ben annak a Mindszenty Gedeonnak a költészetéről írta és pub-likálta első tanulmányát, aki barátjának és mesterének tekintette Pájer Antalt, 1858-ban ki-adta és saját, a pályatárs előtt tisztelgő, költői rangját magasztaló versével vezette be *Orgo-navirágok* című kötetét. Róla készítette doktori értekezését is, amely 1910-ben, ugyanabban az esztendőben látott napvilágot, amikor első verseskötönyve, a *Szembe a nappal*. A pályakez-dő költő ezekben a munkáiban mérte föl és tisztázta elődeihez való viszonyát, Mindszenty Gedeont választva példaképül és mércéjéül. Ennek a ténynek a jelentőségét az sem csök-kenheti, hogy Pájer Antal, Tárkányi Béla és Mindszenty Gedeon költészete csak helyyel-közzel lépett túl – Rónay László szavait idézzük²⁴ – „a tisztos középszeren”: újszerű szem-léletükkel, személyes és bensőséges Isten-képükkel azoknak a sorába illeszkedtek, akik megalapozták és előkészítették a magyar szakrális líra XX. századi, nagy értékeket teremtő fordulatát.

PÁJER ANTAL MŰVEI

Emlékszózat... Pyrker János László pátriárka egri érsek... 1846-ik évben december hó 8-án tartott arany áldozatjára. Egerben, 1846.

Pájer Antal versei. Pest, 1847.

A nemzeti őrsereg dala. É. n. (1848. Ezt az évszámot nemcsak a vers témája, hanem le-lőhelye, az az időrend szerint összeállított kolligátum is hitelesíti, amelyet az egyik lapalji jegyzetben megjelöltünk: előtte is, utána is 1848-as nyomtatvány található.)

Villámok. Kiadta barátja: Futó János. Pest, 1854.

Szent lant. Kiadta Sujánszky Antal. Pest, 1857.

Szent énekek a boldogságos szűz Mária tiszteletére... Eger, 1857.

Orgonavirágok. Kiadta Mindszenty Gedeon. Eger, 1858.

Kazinczy Ferenc emlékezete. Kiadta az egri casinoi egyesület az 1860-dik évi január 18-ára tervezett, de meg nem tarthatott ünnepély emlékére. Eger, 1860. (Tárkányi Bélával közösen.)

Induló. Szövegét írta Pájer Antal, zenéjét Simonffy Kálmán. Melléklet a „Nefejejts” 39-dik számához 1860. december 23-án. Pest, 1860. (A Petőfi hatását mutató, 1848-49 hangulatát idéző vers feltehetően jóval korábban keletkezett. Létezik egy kotta nélküli, Egerben nyom-tatott kiadása is, amelynek két – tipográfiai szempontból nem pontosan megegyező – válto-zata is a kezünkbe került. Ezeknek egymáshoz és az itt megjelölt közleményhez való visz-onyát, bibliográfiai adatait – rossz állapotuk miatt – nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. A szakirodalom kizárólag a kottás változatot tünteti föl, azt is csak elvétve, pontatlanul és hi-ányosan.)

²⁴ RÓNAY László 2000. 15.

Könyörgés a b. szűz Máriához, esőért. A „Kath. Néplap”-ból. É. n. (1863. Ezt a különnyomatot a bibliográfiák nem ismerik. Az egri Főegyházmezei Levéltár Pájer Antal-hagyatékában találtunk rá.)

Alkalmi hangok a magyar kir. 50-dik honvédszászlóalj zászlószentelése alkalmával Jászberényben folyó évi szeptember 8-án. Énekli a jászberényi dalárda. Pest, 1871. (Az alkalmi vers P. monogrammal jelent meg. Adatait egyedül Herke Rózsa Pájer Antaltól írt doktori értekezése tüntette föl. Az egri Főegyházmezei Levéltárban sikerült nyomára bukkanni.)

Szent lant. Válogatott versek. Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Lisztóczy László. Pallas Kiadó, Gyöngyös – Dsida Jenő Baráti Kör, Eger, 2001.

Irodalom

BABIK József

1883 Katholikus vallásos költészetünk a jelen században. Bp. (A mű név nélkül jelent meg.)

BRISITS Frigyes

1939 A XIX. század első fele. (A magyar irodalom története. Szerkeszti ALSZEGHY Zsolt. V. köt.) Bp.

FERENCZY Jakab és DANIELIK József

1856 Magyar írók. Életrajz-gyűjtemény. Pest

HERKE Rózsa

1941 Pájer Antal. Doktori értekezés. Pécs

HORVÁTH László (szerk.)

2001 Mátrai tanulmányok. Gyöngyös

KONCZ Ákos

1894 Az egri főegyházmezeje két nagy költőjéről. [Mindszenty Gedeon, Pájer Antal.] (In: A Jászberényi Községi Katholikus Főgymnasium értesítője az 1893–94. iskolai évről. Közzéteszi: BARNÁ Mihály igazgató.) Jászberény

LAKNER Ilona

1938 Sárosy Gyula élete és költészete. Debrecen

NAMÉNYI Lajos (szerk.)

1889 Sárosy-album. Arad

OLTVÁNYI Ambrus és KISS József (szerk.)

1987 Petőfi-adattár II. Petőfi a kortársak leveleiben és naplóiban. Gyűjtötte, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: OLTVÁNYI Ambrus. Szerkesztette: KISS József. (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 12.) Bp.

RÓNAY László

2000 Sík Sándor. Bp.

SÁROSI Gyula

1954 Kisebb költeményei, prózai munkái és levelezése. Bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi: BISZTRAY Gyula. Bp.

ZALÁR József

1858 Petőfi és az egri kispapok. (In: Szépirodalmi Közlöny, 1637–41.)

ZALÁR József

1902 Költeményei I–III. Bp.

László Lisztóczy

„Petőfi der kirchlichen Dichtung“ Portraitskizze über Antal Pájer

Die Studie fasst die wichtigsten Ereignissen und Daten des Lebens und des Schaffens von dem ausgezeichneten Prieseterdichter Antal Pájer (Maklár, 20. Mai 1814 – Jászapáti 4. Juni 1881) zusammen. Sein Platz wird im Geistesleben von Eger im 19.-ten Jahrhundert bestimmt, seine Beziehung zu Gyöngyös wird besonders betont. Es wird gezeigt, dass er die gleiche Rolle in der Geschichte der kirchlichen Lyrik, wie Petőfi in der der weltlichen spielte: er bereicherte seine Ausdrucksmittel mit den volkstümlichen Motiven und mit den Bilder des Alltagslebens. Er erneuerte die ungarische katholische Dichtung mit einem Gotteserlebnis, das persönlicher und innerlicher ist, als alles vorherige, und das mit den nationalen Traditionen und der heimischen Wirklichkeit eng verbunden ist. In seine Fuss-Stapfen traten Béla Párkányi und Gedeon Mindszenty. Seine Anregungen und Ergebnisse lebten in der Revolution und der Blütezeit der ungarischen sakralen Lyrik des 20-ten Jahrhunderts weiter (die mit den Nahmen von Lajos Harsányi, Sándor Sík und László Mécs zu bezeichnen ist).

LISZTÓCZKY LÁSZLÓ
H-3300 Eger
Honfoglalás u. 21.

Egyesületek Gyöngyösön a dualizmus utolsó évtizedeiben

Szabó Gyula

ABSTRACT: *Societies in Gyöngyös in the Last Decades of Austro-Hungary.* The study presents the activity of the associations in a small provincial town, Gyöngyös between 1890 and 1914. Former investigations have proved that the turn of the century was a turning-point in the history of societies, the number of associations increased rapidly and new, previously not existing types appeared. This metamorphosis occurred very similarly in Gyöngyös, after 1890 far more associations were founded, than in the earlier decades, and the conventional types of societies had changed. The number of confessional associations decreased and new types have appeared, like sport clubs and labour unions. In the second half of the study the author groups the societies – by the help of a nation-wide research – according to their goals, their confessional characteristics and their social composition. He tries to prove that associations were not areas of social isolation, as in many historical works can be read, quite the contrary, they were important fields of social integration. The masonic lodge in Gyöngyös, called “Akác” (Acacia) played a special role in the forming and operating of other associations, that’s why the author deals with the history of this organisation thoroughly.

Bevezetés

A '90-es évek kezdete óta különösen megnőtt az egyesületekkel foglalkozó történelmi írások száma. Ennek oka részben az lehet, hogy ekkor nyílt újra lehetőség az ilyen szerveződések, az előzmények, bizonyos esetekben a minták keresése természetes dolog. Azonban pusztán történetírói szempontból is lényeges területről van szó, egy adott helyi társadalom működésének, az emberek egymás közötti kapcsolatainak mindig fontos területe volt az egyleti élet. Rádadásul olyan kérdések vizsgálatához is segítséget nyújthat, mint a magyar polgárosodás, hisz ennek egyik jelzőjeként, másrészt elősegítőjeként tartják számon a civil szerveződések.

Gyöngyös kitűnő területnek ígérkezett az egyesületi kutatás számára, ugyanis az 1908-as városi statisztikák szerint az országos átlaghoz viszonyítva nagyon magas volt az egyletek száma. Ebből a szempontból ez a 18 ezres város 5. volt a rendezett tanácsú városok között, sőt a törvényhatósági jogú városok közül is megelőzött olyan településeket, mint Pécs, Komárom vagy Miskolc. Így várható volt, hogy megfelelő számú egyesületet lehet bevonni a vizsgálatokba, még akkor is, ha a statisztika nem tükrözte teljes mértékben a valóságot. A helytörténeti adatok egyszerű feltárásán túl igyekeztem azt is megvizsgálni, hogy ezek a dualizmuskori egyesületek a társadalom mely rétegeinek kezdeményezése és munkája nyomán jöttek létre, illetve, hogy egy egyesületen belül milyen arányban képviseltetik magukat ezek a csoportok.

Az egyletek működése Gyöngyösön

A fent felsorolt szempontok alapján munkám során 88 egyesületet vontam be a vizsgálatba. Csak azokat vettem figyelembe, amelyek 1890 és 1914 között alakultak, illetve a korábban alakultak közül azokat, amelyek bizonyíthatóan működtek ebben az időszakban.

Több esetben előfordult, hogy egy egyesület működését néhány évre felfüggesztették, majd felújították. Ezeket nem tekintettem új egyleteknek, kivéve, ha hosszabb szünet után megváltozott néven szervezték újjá, a gyakorlatban két ilyen eset merült fel. Az időhatárok kijelölése önkényesnek tűnhet, hisz adódott volna lehetőség, hogy a polgári átalakulás kiteljesedéséig, tehát 1867-től kezdjem a vizsgálatot. Azonban a dualizmuson belül is megkülönböztethetünk korszakokat több szempontból. Bősze Sándor a somogyi egyesületeket vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy az egyletek száma 1867 és 1887 között mérsékelten növekedett, az ugrásszerű emelkedés 1888 után indult meg.¹ Dobrovits Sándor a budapesti egyesületek vizsgálata során évtizedenként csoportosította az új alapításokat, ezek szerint 1881 és 1890 között 117, 1891 és 1900 között 163, míg 1901 és 1910 között 332 egylet jött létre.² Jól látható, hogy az ugrásszerű változás a századforduló után következett be. Én 1890-et választottam határnak, egyrészt mivel igyekeztem ezt a váltást megfogni Gyöngyösön, másrészt ezt a dátumot más szempontból, pl. a gazdaságban is korszakhatárnak tekinthetjük.

Az általam gyűjtött adatok csak 1890 után alkalmasak az összevetésre, ekkortól tekinthető teljesnek a felsorolás. Ezek alapján a 88 egyesületből:

1890 előtt alakult:	42
1890 és 1899 között alakult:	10
1900 és 1909 között alakult:	26
1910 és 1914 között alakult:	9
Ismeretlen:	1

A számok azt mutatják, hogy a budapesti helyzethez hasonlóan Gyöngyösön is a század első évtizede hozott áttörést, hisz több mint két és félszer annyi egyesület alakult ekkor, mint a megelőző évtizedben. Az 1910 utáni adatok is ezt a tendenciát jelzik, gyakorlatilag 4 év alatt jött létre ennyi egylet, 1914-ből nincs adatom új alapításról.

Azonban nemcsak számszerű változásokat figyelhetünk meg, az egyletek típusaiban is felfedezhető a változás. A legrégebbi, még létező egylet a Chevra Kadischa volt, 1795-ig vezethette vissza a történetét. Jellemző, hogy egy egyházi szerveződésről van szó, általában is elmondhatjuk, hogy a legnagyobb múltra visszatekintő, tehát a legtartósabbnak bizonyult egyesületek jelentős része egyházakhoz köthető, többségében katolikus vagy izraelita egyházi társulatokról, felekezeti alapon szerveződő jótékonyági egyesületekről, énekkarokról van szó, összesen 15-ről. Külön nagy csoportot alkotnak az 1872-es ipartörvényalapján, a céhek feloszlásakor létrejött ipartársulatok, 1890-ig 11 db. Jellemző típust alkotnak még az országos minták alapján létrehozott egyletek, mint a kaszinó, a '48/'49-es Honvédegylet vagy a Katholikus Legényegylet.

1890 után az arányok némileg módosultak, kis számban jöttek csak létre szorosan felekezethez kapcsolódó egyesületek (2 db). Új típusként megjelentek viszont a nem szakmák szerint szerveződő, tehát általános munkásegyletek, igaz, a szakmák szerinti szerveződés is jelentős maradt. Ekkor jelentek meg, és gyorsan elszaporodtak az országos szervezetek helyi fiókjaként működő egyesületek, és látványos az emelkedés, különösen a korszak végén a sport ill. turisztikai egyletek számában is.

¹ BŐSZE Sándor 1986. 38.

² DOBROVITS Sándor 1936. 6.

Az egyesületek legfontosabb típusai

A következőkben igyekszem közelebbről, legalább csoportonként megvizsgálni, hogy konkrétan Gyöngyösön mikor, miért és hogyan jöttek létre az adott típusú egyesületek. A vizsgálat során a legtöbb kérdésben Reisz László: *Egyetek a dualizmus kori Magyarországon* c. dolgozatának módszereit követtem.³ A módszer fő erénye számomra egyrészt az volt, hogy az egyesületek csoportosítását több szempont alapján is elvégezte, másrészt az egyes csoportokat tágan határozta meg, így az egy kategóriára eső elemszám még egy Gyöngyös méretű város esetében is elfogadható. Természetesen mivel az a dolgozat az 1878-as országos egyesületi összeírás alapján készült, inkább statisztikai eredmények születtek, nekem viszont az egyes szerveződésekéről általában több információ állt a rendelkezésemre, ezért tudtam a hátteret, a mozgatórugókat jobban meghatározni.

Reisz László négy szempont alapján végezte a tipizálást:

- funkciójuk szerint,
- felekezeti jellegük szerint,
- réteghez tartozásuk szerint,
- nemzetiségi jelleg szerint.

Gyöngyösön a nemzetiségi megoszlásnak nem volt jelentősége, ezért ezt nem is vizsgáltam.

³ REISZ László 1988. 938. l.

I. Kaszinók, társaskörök:

Az eredeti felosztást itt némileg megváltoztattam, és ki is egészítettem egy csoporttal, a helyi adatok ismeretében. Így az én csoportjaim:

1. Kaszinó (speciális funkciókat ellátó társaskör)
2. Érdekképviselő, önszegélyezés
3. Kultúra, önképzés, társas időtöltés
4. Sport, turisztika
5. Jótékonyosság
6. Közhasznú egyesületek

Mint minden kategorizálásnál, itt is az átfedések okozták a legtöbb gondot, hisz egy-egy szerveződés többféle célt is kitűzhetett maga elé. Reisz László ezt úgy oldotta meg, hogy egy egyesületet több kategóriába is bevett, ha szükséges volt. Az én esetemben egybeesések szinte kizárólag a társas időtöltésnél fordultak elő, ezért került át ez a típus a sport mellől a kulturális egyesületek csoportjába. Az új csoport nálam a hatodik, ez Reisz Lászlónál az érdekképviselő mellé került. Hogy én miért vizsgálom külön, a részletes kifejtésnél jelzem. A besorolás alapja az egyesület neve és az alapszabályban meghatározott célja volt, ahol lehetett, azt is figyelembe vettem, hogy a valóságban, a működés során milyen célokat valósítottak meg.

1. Kaszinók, társaskörök: 4 egyesület került ide, a Kaszinó Egyesület, a Kereskedelmi Csarnok, a Társadalmi Kör és az Egyért nevű egyesület. A legnagyobb múlttal kétségkívül a kaszinó rendelkezett, előbb 1834-ben fiókkaszinóként, majd valóságos kaszinóként 1836-ban jött létre, az országban 19.-ként. Sokáig, mint a városi elitet kizárólagosan tömörítő egyesületnek, jelentős szerepe volt a város társadalmi életében, több más nagy jelentőségű egyesület alapításának gondolata is innen indult ki.⁴ Ennek ellenére a kaszinó működése egész fennállása során igen hullámzó aktivitást mutatott, a századforduló felé közeledve pedig különösen jellemzővé vált a „reménytelen tespedtség”. Az egyesület történetével foglalkozó szerző szerint „közöny és unalom uralkodott a kaszinó termeiben”, ami a nagy számú gyöngyösi társadalmi egyesület számlájára volt írható, ezzel magyarázható, hogy „a város vezető emberei távol tartották magukat” az egylettől.⁵ Személyi ellentétekkel, lemondásokkal, kilépésekkel tarkított története során csak néhány kiemelkedő személyiség tudott fellendülést hozni, ám tartós élénkületet még nekik sem sikerült elérni, a kaszinó működése korszakunkra saját falai közé szorult. Úgy tűnik, a több, részben egyenesen ilyen célra létrejött egyesület átvette a korábban a kaszinó által betöltött funkciókat, így a hangversenyek, színi előadások szervezését, a bálók, estélyek rendezése is jóval ritkábbá vált. Az egyesületi élet jórészt a „kaszinózásban” merült ki, amit érdemes még megemlíteni, az a kaszinó könyvtára, amely 1890-ben 5000, 1917-ben már 12 000 kötetből állt.⁶

⁴ Így alakult a Heves megyei Gazdasági Egyesület, a Gyöngyösi Vadász Társulat, a Gyöngyösi Műkedvelő Egyesület, a Korcsolyázó Egyesület.

⁵ DEZSÉRI BACHÓ László 1936. A külön nem jelzett adatok a kaszinóval kapcsolatban innen származnak.

⁶ MISÓCZKY Lajos 1984. 631.

Már 1848 előtt látható volt, hogy a különböző társadalmi csoportok különböző társas körökbe igyekeznek, így 1842-ben létrejött a Mánás és a Polgári kaszinó is. Ezek ugyan 1848-ra megszűntek, ám a helyben oly nagy jelentőséggel bíró iparosság 1860-ban kísérletet tett egy társaság létrehozására Társadalmi Kör néven. Ezt a hatóságok másfél év után betiltották, és csak 1868-ban alakulhatott újjá Gyöngyösi Iparos és Társadalmi Kör néven. Korszakunkban a Kört egy helyi lap az „egyik legvirágzóbb erkölcsi testületként” írta le,⁷ és valóban gyakran jelentek meg hírek az egyesület által rendezett mulatságokról. Különösen kedvelt forma volt a „thea-estély”, ahol, borvidékről lévén szó, természetesen bort is felszolgáltak, ez okozta a tagok „csapongó jókedvét”.⁸

Egy speciális csoport, a helyi zsidó kereskedők, közülük is főként a nagykereskedők hozták létre 1867-ben a Kereskedői Csarnokot, ami később Kereskedelmi Csarnokra változtatva a nevét. A névből is nyilvánvaló, hogy a célja eredetileg elsősorban a „kereskedelem élénkítése és emelése, a kereskedelmi intézmények fejlesztése” volt, és csak másodsorban a „társadalmi élet élénkítése, a testvériség eszméjének megvalósítása”, illetve „a kölcsönös megismerkedés és barátságos eszmecserre létesítése.”⁹ A vizsgált korszakban azonban a sajtó egyértelműen a kaszinó és a Társadalmi Kör mellé sorolta, mint „szórakozó helyet”, ahol „a kártyázást és a pletykát istápolják”¹⁰ A kívülállók számára a kereskedelmi tevékenység nyilván sokkal kevésbé volt látványos, mint pl. a telente megrendezett thea-estélyek vagy a hagyományos szilveszteri mulatság. Mégsem szabad az eredeti funkciókat sem figyelmen kívül hagyni, például mikor híre ment, hogy a jegybank esetleg fiókintézetet nyit a városban, a Csarnok vezetősége sürgette leginkább a polgármestert, hogy intézkedjen a mielőbbi megvalósulásról.¹¹

Az eddigi egyesületek mind a legrégebbiek közé tartoztak, és esetleges nehézségeik ellenére is fontos szerepet játszottak a város társadalmi életében. Ezzel szemben az Egyért elnevezésű egyesület sem régi, sem tekintélyes nem volt. 1913-ban alakult és működése semmilyen visszhangot nem váltott ki a helyi sajtóban. Egyedül az elfogadott alapszabály nyújt némi támpontot, eszerint célja a baráti érzés fejlesztése, baráti tanácsadás, a helyi társadalmi és közigazgatási kérdések megvitatása és a jótékonykodás volt,¹² ám alapos okunk van feltelezni, hogy az egyesület, legalábbis 1914-ig, nem működött.

2. A legnépesebb csoportot az érdekképviselettel, önszegélyezéssel foglalkozó egyesületek alkotják, összesen 43 egyesület tartozik ide. Ezen belül a legnagyobb egység az iparosok érdekvédelmi szerveződése. Az 1872. évi ipartörvény feloszlatta a céheket, ennek 1872. március 16-tól számított 3 hónapon belül kellett volna megtörténnie. Ez az idő kevésnek bizonyult, a feloszlást a céhek csak elvből mondták ki, az új szervezet létrehozása csak 1876 körül, történt meg, ekkoriban jöttek létre az ipartársulatok (szám szerint 11), amelyek a céhek jogutódai lettek. Hogy milyen erős a folytonosság, az is jelzi, hogy a régi mesterkönyveket

⁷ Gyöngyösi Újság 1904. január 3.

⁸ Gyöngyösi Lapok 1896. március 14.

⁹ Heves megyei Levéltár (HmL)- Alapszabályok törzskönyve. IV-414/3. A Gyöngyösi Kereskedelmi Csarnok alapszabálya

¹⁰ Gyöngyösi Lapok 1896. március 14.

¹¹ Gyöngyösi Lapok 1900. február 8.

¹² HmL.-Alapszabályok törzskönyve. IV-414/4 76.¹³ B. GÁL Edit 1984. 321.

ugyanúgy vezették tovább, bár nem volt kötelező, a tanulók továbbra is vándoroltak, sőt a társulatok mellett működő temetkezési egyleteken keresztül a céhes szokások liturgikus része is fennmaradt. Újabb átalakulás 1900-ban történt, ekkor az 1884. évi XVII. tc. alapján létrehozták a városban az összes iparost tömörítő Ipartestületet. Azonban az iparosok így is megtalálták a módját, hogy az egyes szakmák képviselői közös szervezetben is működhesenek, így jöttek létre 1904 és 1907 között a különböző szakegyesületek, a szakmák országos szövetségeinek helyi csoportjai.¹³ Nem igazi iparos egyesületek, ám mivel érdekvédelmi szervezetekről van szó, itt teszek említést az Állami és vármegye altisztek és szolgák országos szövetségének helyi csoportjáról, amely 1909-ben jött létre, illetve a Gyöngyösi fogadósok, vendéglősök és kávéosok ipartársulatáról, amely 1910-ben alakult.

A másik számottevő csoport az önszegélyezéssel foglalkozó egyesületeké, ide tartoznak a különböző alapon szerveződő temetkezési egyletek, illetve az önkéntes biztosító pénztárak. Katolikus egyházhoz kapcsolódó temetkezési-betegápolási egylet összesen 9 volt a városban (Szent Kereszt Társulat, Szent Tamás Társulat, Mária Társulat, Rózsafüzér Társulat, Szepőlóten fogantatás Társulat, Szent Lélek Társulat, Szent István Társulat, Jézus Legszentebb Szíve Társulat és a Szűz Mária Társulat). Ezek közül mindössze kettőnek az alapszabályát sikerült megszerezni, ám valószínű, hogy nagy különbségeket nem fedezhetnénk fel a többiben sem. Az egyletek célja: „Istennek nagyobb dicsőségére s az egyesület tagjainak lelki üdvösségére az elhagyatott és végső nyomorúságba jutott szegény betegeknek lelki és testi ápolgatások és halálok törtévény, az egyesület költségén leendő tisztességes eltemetések.”¹⁴ A tagok kötelessége – és ez általában minden hasonló célú egyesületre igaz – részben anyagi természetű, ez meghatározott díj fizetését, egy tag halála esetén pedig egyszeri hozzájárulás befizetését jelentette, ezekből fizették a temetés költségeit, és esetleg segílyt a hozzátartozóknak. Másrészt a tag köteles volt meghatározott beosztás szerint tagtársa betegyánál felügyeletet ellátni, annak temetésén részt venni és lelki üdvéért meghatározott számú imát elmondani. Hasonló módon működött az öt izraelita egyesület (Chevra Kadischa, Bikur Cholin, Maskil el Dol, Izraelita Betegönsegélyző Nőegylet, Szandika-ot). Az utolsó lóg ki némileg a sorból, ennek feladata nem a betegség vagy haláleset költségeinek viselése, hanem fiúgyermek születése esetén egy koma kijelölése és az ezzel járó szertartások költségeinek fedezése.¹⁵ Nem kimondottan egyházhoz kötődött az 1817-ben létrehozott Gyöngyösi Jótékony Egyesület, bár kizárólag keresztény tagokat vett fel, ami nem meglepő, hiszen a temetés alapvetően egyházi feladatokat jelent. Az egyesület a századfordulón már mint Jótévé Egyesület szerepelt, egy 1894-es cikk szerint eddig csendben működött, de a szerző szerint az érdeklődés nőni fog, különösen az alacsony tagdíj miatt.¹⁶

A korábbiakhoz hasonlóan, ám a hangsúlyos felekezeti alapot mellőzve még 3 egyesület működött a városban. A Gyöngyösi Betegönsegélyző Egylet (1880) annyiban különbözik, hogy a pénzbeli szolgáltatón van a hangsúly, a személyes és vallási oldal elmarad, másrészt az egyesület a saját pénztára javára mulatságokat is rendezett, ami az eddigieknél nem volt jellemző. A Munkásbiztosító pénztárról sajnos alig van adat, ami biztos, hogy 1911-ben már létezett. A harmadik, a báró Hirsch Mór Jótékonyági és Önszegélyező Egyesület nem helyi kezdeményezés, egy nagyobb egylet fiókegyleteként jött létre 1896-ban, kimondottan a tisztviselőket célozva meg.¹⁷

¹³ B. GÁL Edit 1984. 321.

¹⁴ HmL.-Alapszabályok törzskönyve. IV-414/4 44.

¹⁵ HmL.-Alapszabályok törzskönyve. IV-414/4 73. A Gyöngyösi Szandika-ot izraelita komasági egylet alapszabálya.

¹⁶ Gyöngyösi Lapok 1894. január 11.

¹⁷ Gyöngyösi Lapok 1896. július 26.

Az érdekvédelemre alakult egyesületek külön csoportját alkotják azok, amelyek a helyi birtokosok (főleg szőlőbirtokosok) érdekeit védtek. A legkorábban, 1896-ban, a Heves megyei Gazdasági Egyesület jött létre, a kaszinó kezdeményezésére. Mint neve is mutatja, tevékenysége túl terjedt a város határain, ám székhelye sokáig a városban volt. Feladatának tekintette a megye mezőgazdasági állapotának a felmérését, a megyét érintő gazdasági kérdések megvitatását, különböző eszközök, gépek és vetőmagok beszerzését és a tagok között való kiosztását, a földművelési ismeretek terjesztését, stb..¹⁸ 1898-ban jelentős változás történt, az egyesület átvette a vármegyei mezőgazdasági bizottság teendőit, tehát hatósági feladatokat kapott, és hamarosan a székhelye is Egerbe került. Kimondottan helyi igényre jött létre viszont a Gyöngyösi és Gyöngyös vidéki Szőlőszeti Egyesület és a Gyöngyösi Birtokossági Egyesület. Előbbi a filoxéra pusztítása után a helyi szőlészet újjáteremtésére alakult 1895-ben, és valóban nagy számban tartott szakmai előadásokat, adott el oltványokat kedvező áron,¹⁹ ám néhány évi működés után, a századforduló táján csendben kimúlt. A másik egyesület 1890-ben alakult, célja a szőlők jobb őrzésének megoldása volt.²⁰ Valószínűleg a hegyközségi rendszer valamiféle előzményéről van szó, a hegyközségek azonban csak 1897-ben alakultak meg a városban.

1907-től működött Gyöngyösi Keresztény Szociális Egyesület, a hasonló nevű országos szövetség tagja. Az egyesület nagyon széles társadalmi csoport (a kisemberek: kisiparosok, kiskereskedők, gazdák, kishivatalnokok, ipari munkások, háztartási alkalmazottak) érdekképviseletét vállalta fel, valamint szellemi képességeik fejlesztését, és az önszegélyezés megszervezését.²¹ Ám úgy tűnik, a szervezés kevés sikerrel folyt, az egyik lap szerint hónapokkal a megalakulás után is csak 10–15 tagja volt az együletnek,²² és később sincs semmi hír róla.

Ebbe a kategóriába soroltam a '48/'49-es Honvédegyletet is, bár csak feltételezni tudom, hogy volt egyfajta érdekvédelmi funkciója is. Ugyanis saját iratai nem maradtak fenn, még az alapszabály sem, annak ellenére, hogy az egyesület az egész korszakban létezett, gyakran felbukkan a neve a megemlékezéseken.

3. A második legnagyobb, 19 tagú csoportba tartoznak a kultúra terjesztése, önképzés, társas időtöltés céljából alakult egyesületek. Ez a három funkció az esetek többségében együtt jelenik meg, nehéz őket szétválasztani, valamilyen módon azonban lehet kategorizálni. Elsőként a város közművelődési egyesületeivel foglalkozom: A függetlenül működő (nyilván műkedvelő) színtársulatból és a helyi zenekarból jött létre a Multságokat Rendező Társulat, majd 1874-ben a kaszinó kezdeményezésére alakult meg a Műkedvelő Egyesület. A következő négy évet tartják az egylet fénykorának, ám ezt a hanyatlás évtizedei követték. 1895-ben például összesen egy bált rendeztek, a következő évben pedig egy újság szerint „a Műkedvelők Egyesülete is megszűntnek tekinthető”.²³ Több sikertelen kísérlet után 1906-ban kezdődött el egy folyamat, melynek során új formában jelenik meg az egyesület. Az alapszabály gyökeres megváltoztatásával először a zene- és dalosztályt szervezték újjá, az egylet neve átmenetileg Hanisz Imre Dal- és Zeneegyesület lett, az elődszervezet vezetője tiszteletére, majd 1908-ban jött létre a Hanisz Imre Közművelődési Egyesület. Nagy lelkesedéssel és a szokásos önbizalommal fogtak mun-

¹⁸ HmL.-Alapszabályok törzskönyve. IV-414/3 21.

¹⁹ Gyöngyösi Lapok 1897. február 4. ill. december 16.

²⁰ Gyöngyösi Lapok 1890. december 18.

²¹ HmL.-Alapszabályok törzskönyve. IV-414/4 61.

²² Egyesüljünk 1907. július 27.

²³ Gyöngyösi Lapok 1896. szeptember 17.

kához, létrehozták az irodalmi, szabad líceumi, munkásgimnáziumi és az analfabéták oktatását szervező bizottságot, ezenkívül létezett még egy múzeumi és műtárlat osztály is. Néhány évig valóban aktívan működött minden részleg (kivéve az analfabétákat oktatót, ahova nem volt jelentkező), nagy számban tartották az előadásokat, és megszületett az egyesület talán legmaradandóbb alkotása, a Gyöngyösi Kalendárium. Azonban néhány évvel később a titkári jelentés már „haldokló egyesületről” beszél.²⁴ Ezzel egy időben, 1909-ben kísérletet tettek Gyöngyösi Önképző Kör, Közművelődési Egyesület néven egy egyesület létrehozását, ám sikertelenül, a kezdeményezésről később nincs hír.²⁵

A Felsővárosi és Alsóvárosi Ifjúsági Egyesület, melyek 1897-ben ill. 1903-ban alakultak, is hasonló célokat követtek, bár nagyon praktikus okai is voltak a megszületésüknek. Ugyanis régebben „ún. nadrágos ember vásár- és ünnepnap délutánján a város utcáin nem jelenhetett meg, mert az ököljogra támaszkodó kapáslegények ... az ilyen embert durván megállították az utcán, tőle szivart, sőt pénzt követeltek, mit ha nem kaptak meg, az illetőt sokszor nyomorékká verték, ha pedig megkapták a kívántakat, egy pár hatalmas pofonnal útnak bocsátották”.²⁶ Ezért az Ifjúsági Egyesületek a tanköteles koron túl lévő ifjúság hazafiságát, vallás-erkölcsös életét fejleszteni, az ifjakat illemre és tisztességre tanítani.²⁷ Hogy az utcák biztonságosabbak lettek-e, azt nem tudom, de az egyesületek szorgalmasan működtek, felolvasásokat, műkedvelő előadásokat tartottak.

A gyöngyösi állami főgimnázium Vachot Köre 1898-ban jött létre a középiskolások általános műveltségének, a vitatkozó és előadó képesség fejlesztése. Többnyire a nemzeti ünnepek alkalmából tartott ünnepségeken szerepeltek szavalatokkal, dalokkal. Végül meg kell még emlékezni a Gyöngyösi Általános Munkás Önképző Egyesületről, amely 1903-ban alakult, hivatalos miniszteri engedéllyel is rendelkezett, mégis csak egy évig működött.²⁸

A művelődési cél és a társas érintkezés sajátos keveréke jellemzi a következő egyesületeket, így az 1897-ben megszületett Gyöngyösi Iparos Kör is. Az iparos segédek számára alkották meg, célja a „tagok szórakoztatására felolvasások, színi előadások, társas mulatságok tartása ... könyvek és hírlapok olvasása”. Szintén az iparossághoz kapcsolódott az 1874-ben alakult Katholikus Legényegylet. Valószínűleg ez volt a legaktívabb egyesület a városban, 1898-ban például 12 rendezvényéről van tudomásunk, ezzel messze megelőzi a többi egyesületet. A rendezvények között volt 3 színi előadás, összesen 3 felolvasó- ill. dalestély, valamint szavalatokkal egybekötött táncmulatságok. A kereskedő segédek próbálkozásait jóval kevesebb szerencse kísérte. Először 1890-ben Kereskedő Ifjúsági Egyesület néven akartak egyesülete létrehozni, kevés sikerrel. Másodszor 1903-ban Kereskedő Ifjak Egyesülete név alatt próbálkoztak, ám ez „pártolók hiányában feloszlott”. A harmadik kísérletre szintén 1903-ban került sor, ekkor Gyöngyösi Kereskedelmi Alkalmazottak Egyesülete néven, ennek sorsa már nem ismert.²⁹

A Munkásotthon, amely foglalkozástól függetlenül minden munkásnak lehetőséget biztosított a művelődésre, ahol több szakmai szervezet is tartotta a gyűléseit, 1907-ben már biztosan létezett, itt szerkesztették a helyi szociáldemokrata lapot *Egyesüljünk* címen.³⁰

²⁴ Titkári jelentés a Hanisz Imre Közművelődési Egyesület lefolyt esztendejéről. Gyöngyösi Kalendárium 1914.

²⁵ Gyöngyösi Újság 1909. október 24.

²⁶ Gyöngyösi Újság 1909. július 11.

²⁷ HmL.-Alapszabályok törzskönyve. IV-414/4 42.

²⁸ HmL.-Alapszabályok törzskönyve. IV-414/4 49.

²⁹ A források sorrendben:

Mátravidéke 1890. augusztus 21.

HmL.-Alapszabályok törzskönyve. IV-414/3 38.

HmL.-Alapszabályok törzskönyve. IV-414/4 75.

³⁰ MOLNÁR József 1982. 52.

Ide tartozik még a Jogászkör, a helyi ügyvédjelöltek és joghallgatók egyesülete, annak a típusnak jellegzetes képviselőjeként, ahol az alapszabály elfogadása után a munka is megindult egy szakmai előadás formájában, mégsem hallunk ezután soha többé az egyesületről.³¹

Utoljára az énekkarokról, dalárdákról, zenekarokról szeretnék szólni. Ezeken belül külön említhetjük az egyházi énekkarokat: elsőként a Gyöngyösi evangélikumi református és ágostai egyesült protestáns egyházdalárda 1873-ban, azután a katolikus Főegyházi énekkar 1882-ben, végül a szintén katolikus Alsóvárosi egyházi énekkar 1912-ben jött létre.³² Fő feladatuk nyilván egyházi jellegű volt, ám gyakran rendeztek saját dalestélyeket ill. vettek részt hivatalos ünnepeken. A Polgári Dalárda Dalegyesület 1888-ban jött létre, ám néhány év után utolérte az egyesületek végzete, működése 1896-ra megszűnt.³³ Ritka kivételként itt a vezetőség maga kezdeményezte a feloszlást, de a tagság úgy döntött, újjászervezik az egyesületet, ami meg is történt. Ám ekkor sem volt hosszú életű, 1897 után nincs adat róla. Végezetül ide tartozik még a Gyöngyösi Úri Fúvózenekar, ami 1908-ban 25 taggal alakult meg, de valószínűleg nem élte meg az első születésnapját sem.³⁴

4. Ebbe a kategóriába a sporttal, turisztikával és általában a szórakozással foglalkozó egyesületek tartoznak. Az ilyen egyesületek nem tekinthettek vissza nagy múltra, különösen a századforduló után alakultak nagy számban, ami a városi polgárság újfajta igényeit is jelzi. Legkorábban, 1882-ben a Korcsolyázó Egylet szerveződött meg, célként a „korcsolyázásnak, mint edző és üdítő testgyakorlásnak művelése és terjesztése”.³⁵ Ezt igen sikeresen végezte, a korcsolyázás az egyik legnépszerűbb téli időtöltés volt az egész korszakban. Bár az érdeklődés inkább csak magára a sportra irányult, az egyesület ügyeire sokkal kevésbé, ettől függetlenül az egyesület prosperált. A következő sporttal foglalkozó egyesület jóval később alakult meg, ám jóval szélesebb tevékenységi kört célzott meg. Az 1906-ban alakult meg a Gyöngyösi Testgyakorlók Egyesülete a „város legkiválóbb ifjainak élénk érdeklődése mellett”.³⁶ A gimnázium tornacsarnokában tartottak edzéseket hetenként kétszer, és tervbe vették a vívás beindítását is, ám az adatok tanúsága szerint a tagok kezdeti lelkesedése itt sem tartott sokáig. Ezért kellett az egyesületet 1911-ben Gyöngyösi Atlétikai Klub néven újjáalakítani, az eddigi zöld-fehér helyett a vörös-kék lett a hivatalos szín, és tovább bővítették a sportágak körét is.³⁷ Ekkor kezdett igazán népszerűvé válni a labdarúgás, a klub csapata több mérkőzést is játszott, pl. a hatvani és a diósgyőri csapatokkal, és az újságokban is megjelent a sportrovat. Két évvel később a Katolikus Legényegylet is létrehozta saját sportegyesületét, itt az alapszabályban is külön hangsúlyt kap a labdarúgás, a két városi csapat több mérkőzést is játszott egymással.

A Mátra közelsége adta a lehetőséget egy turista egyesület létrehozására. A Magyarországi Kárpát Egyesülettől 1886-ban érkezett felhívás a helyi kaszinóhoz, hogy helyben hozzák létre a az egyesület Mátra osztályát, ami a következő évben meg is történt. Az egyesület tehát először ezen országos szövetség, majd a Magyar Turista Egyesület szakosztályaként működött. Tevékenységük nyomán kezdett a Mátra kedvelt turistacélponttá válni, ennek érdeké-

³¹ Gyöngyösi Újság 1905. szeptember 24.

³² A források sorrendben:

MISÓCZKY Lajos 1984. 631.

HmL.-Alapszabályok törzskönyve. IV-414/3 37.

HmL.-Alapszabályok törzskönyve. IV-414/4 70.

³³ Gyöngyösi Lapok 1896. szeptember 17.

³⁴ Gyöngyösi Újság 1908. május 17.

³⁵ HmL.-Alapszabályok törzskönyve. IV-414/3 22.

³⁶ Gyöngyösi Újság 1908. május 17.

³⁷ HmL.-Alapszabályok törzskönyve. IV-414/4 71.

ben adták ki a Mátrai és Gyöngyösi Kalauzt, létesítettek és fenntartottak turistautakat, gondozták a Kékestetőn a kilátótornyot. Az egyesület volt Mátrafüred névadója is, ők kezdték így nevezni a korábban Benének nevezett kis települést. A másik maradandó alkotásuk a Mátra Múzeum, ami az egyesülettel egy időben, de különállóan született,³⁸ ám később annak keretében működött, míg a Közművelődési Egyesület egyik osztálya nem lett.

Hasonló célokkal, csak más társadalmi háttérrel jött létre a Természetbarátok Turista Egyesületének gyöngyösi csoportja 1910-ben. Az MSZDP és a szakszervezetek kezdeményezésére alakult meg, a kimondottan turisztikai célok mellett felolvasásokat, vasúti kedvezmények kieszközölését is tervezték.³⁹ Talán a szervezők buzgalmának elismeréseként az országos szervezet 1910-es vándorgyűlését Gyöngyösön tartották.

Speciális célra alakult 1873-ban a kaszinó kebeléből a Gyöngyösi Vadásztársulat (1897-től Gyöngyösi Polgári Vadásztársulat). Az egyesület ugyan nem sokat hallatott magáról, de időről időre feltűnik a neve a hírekben, tehát ha csendesen is, de működött.⁴⁰

5. A civil szerveződések egyik legnagyobb múltra visszatekintő, klasszikusnak nevezhető formája a jótékonykodás. Állami szociálpolitika hiányában az egyházak mellett nagyon fontos szerepet játszottak a szegénység elleni küzdelemben. A legrégebbi, és még a századfordulón is működő ilyen szerveződés az 1874-ben alakult Gyöngyösi Jótékony Nőegylet volt. A saját maguk által meghatározott cél, mint általában a jótékony egyesületeknél az özvegyek és árvák, valamint egyéb munkaképtelen szegények segélyezése, itt külön is hangsúlyozva, hogy nemre és vallásra való tekintet nélkül.⁴¹ Igen sok sikeres bál, táncmultság, felolvasó estély is fűződött az egyesület nevéhez, ezekről azért is tudhatunk többet, mert az egyesület helyi lap az egyesület hivatalos közlönyeként jelent meg. A Gyöngyösi Izraelita Jótékony Nőegylet 3 évvel később jött létre, a célok tekintetében nincs jelentős különbség. Az egyesület 1909-ben a Chevra Kadischa által fenntartott kórházban saját szobákat kapott, ahol 6–7 szegény zsidó nőnek adott menedéket. Az 1907-ben alakult Gyöngyösi Első Magyar Asztaltársaság is széles körű jótékony tevékenységet ohajtott végezni, ám itt is csak az alapszabály maradt fenn.⁴²

Meglepően nagy számban voltak a jótékony egyesületek között a kimondottan az ifjúság problémáival foglalkozók. A századfordulótól jelennek meg, 1900-ban rögtön kettő is alakult, a Gyermekebarát Egyesület és a főgimnázium Tanulósegítő Egyesülete. Az előbbi célja a „gyöngyösi népoktatási intézetekbe járó szegény gyermekek ruhával és lábbelivel ill. tankönyvekkel és taneszközökkel való ellátása”,⁴³ utóbbi hasonló feladatokat a főgimnázium tanuló körében látott el. Egy országos szövetség, az Országos Gyermekevédelmi Liga is létrehozott egy helyi csoportot 1906-ban. Fő tevékenységi köre a gyermeknapok megrendezése volt, míg 1910-ben ezt is átvette a Vöröskereszt. Az Izraelita Jótékony Nőegylet hozta létre 1910-ben a Gyöngyösi Patronage Egyesületet. Célja, hogy a társadalom rendszeres gyámolító munkáját megszervezze, irányítsa és végezze „... a fiatalok bűntettesekre avagy erkölcsi züllésnek indulókra nézve”,⁴⁴ ám valószínűleg működésére nincs bizonyíték.

³⁸ Az adatok az egyesület közgyűléseiről a sajtóban megjelenő tudósításokból valók, többek között: Gyöngyösi Lapok 1892. február 1., 1895. február 14., 1896. február 22.

³⁹ NAGY József 1982. 106.

⁴⁰ HmL.-Alapszabályok törzskönyve. IV-414/3 2.

⁴¹ HmL.-Alapszabályok törzskönyve. IV-414/

⁴² HmL.-Alapszabályok törzskönyve. IV-414/4 63.

⁴³ HmL.-Alapszabályok törzskönyve. IV-414/3 36.

⁴⁴ Gyöngyösi Újság 1910. január 20.

Egy másik országos szervezet, a József királyi herceg Szanatórium Egyesület 1907-ben felhívást tett közzé, melyben a nagyobb városokat kérte, hogy csatlakozzanak a mozgalomhoz. Ez Gyöngyösön még abban az évben meg is történt, létrejött egy fiókegylet. A Vöröskereszt helyi története 1890 előttré nyúlik vissza, az alapítás pontos időpontját nem tudjuk, az biztos, hogy 1888-ban már működött. Azonban mikor 1891-ben, majd később többször is a heves megyei választmány kérte a gyöngyösi vezetőséget, hogy küldje el a tagnévsort, már senki nem válaszolt. Az egyik tisztségviselő szerint „a helyben létező igen számos hasonló jótékony régi egyletek mellett természetesen nem volt képes nagy tért foglalni”, ezért 1896-ban hivatalosan is feloszlott.⁴⁵ A második megalapítás 1908-ban történt, már nagyobb sikerrel, pl. ingyenes ápolónői tanfolyamot szerveztek, télen népkonyhát üzemeltettek, stb.

Utoljára maradt a Fehér Rózsa leányegylet, amelyet a város előkelő polgárainak leányai hoztak létre. A megalakulásról nem is találtam utalást, csak az önkéntes feloszlásáról 1907-ben, az egylet 38 koronás vagyonát az Országos Gyermekvédelmi Liga gyöngyösi bizottságának a javára ajánlották fel.⁴⁶

6. Új kategóriaként vezetem be a közhasznú egyesületeket, amely mindössze három elemet tartalmaz. Mint említettem, Reisz Lászlónál ezek az egyletek a második csoportba kerültek, ám véleményem szerint a város, mint egész érdekeiért alakuló csoportosulás más szintű szerveződést jelent, mint egy saját, jól belátható célért (pl. önszegélyezés, temetkezés) való egyesülés.

A várost súlytő leggyakoribb csapások, a tűzvészek ellen volt hivatott harcolni az 1890-ben megalakított Gyöngyösi Önkéntes Tűzoltó Egyesület. Gyöngyös rossz vízellátottsága, rossz csatornázottsága és rendszertelenül épített, szűk utcái miatt volt gyakori a tűz pusztítása már a középkorban is. Ismereteim szerint először 1880-ban próbálkoztak egy ilyen egylet létrehozásával, az alapszabály is fennmaradt, de a minisztériumi engedélynek nincs nyoma, így a második alapítás, 1890 tekinthető hivatalosnak.⁴⁷ Az egylet létrejöttét főleg az gátolta, hogy azok, akik számottevő jövedelemhez jutottak abból, hogy alkalmanként segítettek a tüzek eloltásánál, hevesen elleneztek minden ilyen irányú szerveződést. Az egylet feladataiból adódóan, nemcsak a az önkéntes tagokra számítottak, hanem pl. tűzfigyelőként fizetett alkalmazottaik is voltak, összesen négyen. Szintén a feladatokból következett, hogy a legtöbb más egylethez viszonyítva nagy anyagi forrásokra volt szüksége, a laktanya építéséhez, fecskendők, egyenruhák beszerzéséhez. A szükségleteket csak kis részben fedezték a népszerű tűzoltó bálók, szükség volt a magánszemélyek, intézmények támogatására, amire nem hiába várt a vezetőség.⁴⁸ A város részéről kiemelt érdeklődés kísérte az egyesület működését, nem csak a lapok számoltak be örömmel a sikerekről, de könyv is megjelent a történetéről, igaz később, 1940-ben.⁴⁹

A gyöngyösiek életét a tüzek mellet talán a közegészségügyi viszonyok, a járványok keserítették meg leginkább. Ebben is döntő szerepet játszott a csatornázás és az egészséges vízű kutak hiánya. Ahogy Balogh Gyula polgármester írta 1898-ban a tifuszbajrány idején, aminek felesége is áldozatul esett: „az ivóvíz és a csatornázás hiánya, valamint a

⁴⁵ HmL. Gyöngyös város iratai. Vöröskereszt fiókegylet iratai. V-101/b 301 CCLXXVI/7

⁴⁶ Gyöngyösi Újság 1907. október 27.

⁴⁷ HmL.-Alapszabályok törzskönyve. IV-414/3 18

⁴⁸ Gyöngyösi Lapok 1900. február 8. pl. a Gyöngyösi Gőzfűrés és Faipari RT, a Gyöngyösi Takarékpénztár Egyesület, a Gyöngyösi Takaré- és Hitelintézet, a Gyöngyösi Kereskedelmi és Gazdasági Bank valamint több magánszemély nagyobb adományokkal támogatta az egyesületet.

⁴⁹ DEZSÉRI BACHÓ László 1940.

szűk utcák, terek okai a sok halálnak”, valamint az, hogy sok helyen „a kutak mellett úrszék vagy trágyagödör” található.⁵⁰ A problémák felismerése már jóval korábban is megtörtént, ez ösztönözte a város néhány polgárát 1891-ben, hogy a Közegészségügyi Egyesület alapítását kezdeményezzék. Célja elsősorban a köztisztaság, közegészség előmozdítása, másrészt a szegény gyermekek felkarolása lett volna. A gondolat nem váltott ki osztatlan lelkesedést, a kórház főorvosa szerint inkább a hatóságoknak kellene a meglévő törvényeket betartatni. Ennek ellenére az egyesület megalakult, megtartották az alakuló gyűlést, megszületett az alapszabály is, a továbbiakban azonban semmi hír az egyletről.⁵¹

Jóval sikeresebb volt ennél a Gyöngyösi Nemzeti Ünnepeket Rendező Egyesület. Sokáig működött egyszerű alkalmi bizottságként, (pontosan nem tudni, mióta) alapszabály és bejelentés nélkül, ám ez ellen a Belügyminisztérium kifogást emelt.⁵² Ezért jött létre hivatalosan 1895-ben, szabályos körülmények között. Az egyesület, nevének megfelelően, szervezett megemlékezéseket tartott, többnyire március 15-én, március 20-án, a kápolnai csata évfordulóján, október 6-án, illetve egyéb kerek évfordulókon.⁵³

A kategóriák megváltoztatása és az időbeli eltérés miatt az adatok nem egészen összehasonlíthatóak Reisz László vizsgálatával, ennek ellenére az egyes csoportok nagyságrendje megegyezik. Messze a legnagyobb részt képviselik az érdekvédelmi, önszegélyező egyesületek (48,9%), csakúgy, mint Reisz Lászlónál (57,9%). Az arányok szinte teljesen megegyeznek 3 kategóriánál, a kulturális egyesületeké: 21,6% ill. 21,3%, a sportegyesületeké: 8% ill. 7,1%, a kaszinó jellegű egyesületeké: 4,5% ill. 5,8%. A jótékonyági egyesületek esetében sem számottevő az eltérés, bár Gyöngyösön valamivel nagyobb ezek aránya: 12,5% ill. 7,9%.

II. Felekezeti szerinti megoszlás

A felekezeti hovatartozást az egyesületeknek csak egy részénél lehetett vizsgálni, azoknál, ahol a névből, vagy az alapszabályból egyértelműen kiderül valamely egyházhoz való kapcsolódás. A vizsgálat során összesen 20 ilyen egyesületet találtam, ami az egész minta közel egynegyede (22,7%).⁵⁴ Ez meglehetősen magas arány, különösen ha Reisz László országos adataihoz viszonyítjuk (7,3%). A különbség feltűnően nagy, és ezt még az időbeli eltéréssel sem magyarázhatjuk, hisz korábban bemutattam, hogy a legnagyobb múltra éppen az egyházi egyesületek tekinthettek vissza. Legtöbbjük már 1878-ban is létezett, így Reisz László vizsgálatában éppen felülreprezentálnak kellett volna lenniük. A magyarázat bizonyára a helyi viszonyokban keresendő, hisz az ilyen egyesületek számát főleg az emeli meg, hogy a helyi katolikusok nem egy-két, hanem kilenc temetkezési-önszegélyező társulatba tömörültek. Az egyesületek felekezeti szerinti megoszlását az 1. táblázat mutatja.

Nem túl meglepő a római katolikus egyesületek nagy aránya ebben az erősen katolikus többségű városban. Az, hogy az országos arányt itt is feltűnően meghaladják, talán ismét a kilenc egyházi társaság számlájára írható. Miként az izraelita egyesületek – legalábbis Reisz ada-

⁵⁰ Gyöngyösi Lapok 1898. január 27.

⁵¹ Közügyeink 1891. 13. 15. és 18. szám

⁵² Gyöngyösi Lapok 1895. február 28.

⁵³ Hml. Gyöngyös város iratai. Nemzeti Ünnepeket Rendező Egyesület iratai. V-101/b 301 CLXXXVII.

⁵⁴ Ide tartozik 15 önszegélyező és temetkezési egyesület, 3 egyházi énekkar, valamint a Katolikus Legényegylet és annak Athletikai Klubja

1. táblázat

Az egyesületek felekezeti megoszlása

Felekezetek	Gyöngyösi adatok		Országos adatok 1878-ban
	számuk	%	százalékos megoszlás
Római katolikus	13	65	35,1
Evangelikus-református	1	5	16
Izraelita	6	30	48,9

taihoz viszonyított – kisebb aránya is, persze a város lakosságához viszonyított számarányuknál így is nagyobb arányban vannak jelen. A protestánsok számszerűleg nagyon kis csoportot alkottak a városban, de éppen a dualizmus idején egy agilis lelkész, Klimó Pál vezetése alatt egyrészt sikerült összefogni a környékbeli falvakban élő híveket, másrészt sikerült létrehozni a helyi református és evangélikus egyház unióját.⁵⁵ Saját egyesületként azonban így is csak az egyházdalárda jött létre.

III. A társadalmi csoportok jelenléte a különböző egyletekben

Jelen dolgozatnak távolról sem célja a dualizmuskori gyöngyösi társadalom általános leírása vagy elemzése, annak csak egy, a civil szerveződésekkel kapcsolatos aspektusát igyeksem megvilágítani. Az általam választott módszerhez azonban szükség volt legalább nagy vonalakban az egyesületekben részt vevők csoporthoz tartozásának meghatározására. Ehhez legelőször is a helyi viszonyoknak megfelelő csoportosítási szempontokat kellett megtalálni, tehát azt kellett eldönteni, milyen alapon tekintem strukturáltk a helyi társadalmat. Rendelkezésre állnak ösztársadalmi szinten készült, különböző szempontú kategorizálások, ezek alapja lehet a ter-

2. táblázat

A tagság foglalkozási megoszlása (ismert tagnévsorok)

Az egyesület neve	Az ismert foglalkozásúak		Értelmiségi-hivatalnok		Kereskedő-iparos		Birtokos		Földműves	
	száma	összes tag %-ában	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%
Akác páholy	57	100	44	77,2	7	12,3	6	10,5	–	–
Fesővárosi Ifj. Egyesület	55	98	10	18,2	8	14,5	3	5,5	34	61,8
GYNÜR ⁵⁶	82	93	44	53,7	34	41,5	4	4,8	–	–
HIKE ⁵⁷	181	87	118	65,2	54	29,8	8	4,5	1	0,5
Mátra Egylet	126	95	77	61,1	43	34,1	5	4	1	0,8
Vörös-kereszt	34	79,1	20	58,8	11	32,4	3	8,8	–	–

⁵⁵ MISÓCZKY Lajos 1984. 624–625.

⁵⁶ Gyöngyösi Nemzeti Ünnepeleket Rendező Egyesület

⁵⁷ Hanisz Imre Közművelődési Egyesület

melőszközökhöz való viszonytól kezdve az anyagi helyzeten keresztül a társadalmi presztízs vizsgálatáig szinte minden. Kétségtelen, hogy az előbbieket vizsgálata ún. kemény szociológiai változókön keresztül egzaktabb eredményeket adhat, a presztízs nehezebben megfogható fogalom. Ha ezt is kötni akarjuk valamilyen kemény változóhoz, viszonylag jó fogódzót adhat a foglalkozás vizsgálata, ez többé-kevésbé jellemzi az egyén helyét az adott struktúrában. Ilyen alapon próbáltak meghatározni úriemberhez méltó ill. méltatlan foglalkozásokat, rendies vagy polgári jelzőkkel felruházni őket. Ebben a dolgozatban is az egyesületekben részt vevők foglalkozásából kiindulva igyekeztem következtetéseket levonni azok társadalmi bázisára. Egyrészt a fentebb leírtak miatt, másrészt mert ez volt a legkönnyebben elérhető, főleg az újságokban is megjelenő választói névjegyzékek, valamint az iparos- és kereskedői jegyzékek alapján.

A vizsgálat során a következő kategóriákat használtam: a leglátványosabban elkülönülő csoport Gyöngyösön is a földműveseké, mint látni fogjuk, ez egyesületi szempontból is érvényesül. Közös csoportba kerültek az iparosok és a kereskedők vállalkozó elnevezés alatt, mint olyanok, akik meghatározó súllyal és befolyással rendelkeztek a városban, és a korabeli megítélés szerint is nagyjából azonos szinten helyezkedtek el. Ugyan mindössze néhány emberről van szó, mégis külön kategóriába kerültek a birtokosok és háztulajdonosok, főként mert ez különböző társadalmi helyzetet takarhat, a birtokos nemestől a nagyobb földdel rendelkező földművesig. A negyedik csoportba a helyi értelmiség és a hivatalnokok tartoznak. Az értelmiségi helyzet meghatározásának jelentős irodalma van, én ide tartozónak tekintetem a tanítókat is és az olyan értelmiséginek tekinthető foglalkozásokat űzőket, mint pl. a lapszerkesztők. Problémát okozhatna, hogy ide kellenne sorolni például a hivatalszolgákat is, ők azonban nem vesznek aktíván részt az egyleti életben, saját szakmai egyesületüket kivéve.

A társadalmi bázis meghatározásához a legkézenfekvőbb megoldás a tagnévsorok vizsgálata lett volna, azonban az összes vizsgált egyesület közül mindössze hatnak a tagnévsorát sikerült megtalálni (ld. a 2. táblázat adatait). Hogy a kitűzött célt mégis elérhessem, szükségmegoldásként az egyesületek vezetőségéhez, választmányához fordultam. Az újságok ugyanis, ha nem is minden esetben, de a jelentősebb, vagy frissen alakult egyesületek esetében közölték ezek névsorát. Rögtön felmerült a probléma, hogy mennyire reprezentálják ezek a névsorok az egész tagságot. Sajnos csak négy esetben állt rendelkezésre tagnévsor és vezetőség is (Mátra Egylet, Felsővárosi Ifjúsági Egyesület, Hanisz Imre Közművelődési Egyesület, Nemzeti Ünnepeket Rendező Egyesület). Ezek szerint az arányokban többnyire nincs jelentős eltérés, ami megfigyelhető, hogy a domináns csoport erősebben van képviselve a választmányokban. A módszer pontatlanságát némileg az is fokozza, hogy míg az iparosok, kereskedők, hivatalnokok könnyen beazonosíthatóak, addig az ismeretlen foglalkozásúak között valószínűsíthetően többségben vannak a szegényebb földművesek. A fellelhető választmányi névsorok megoszlását a 3. táblázat mutatja be.

1. A földműves egyesületek: összesen 14 egyletet soroltam ide,⁵⁸ ami önmagában nem kicsi szám, ám némely esetben kétségek is felmerülhetnek. Ide tartozónak tekintetem ugyanis a 9 katolikus egyházi társulatot, amelyekről semmilyen névsort nem találtam, csak az első számú vezetők (fődékányok) neveit. Ez az azonosításhoz meglehetősen kevésnek tűnik, ám az sejtet valamit, hogy a 7 azonosítható fődékány mindegyike földműves. A földművesek részvételét az egyleti életben, pontosabban annak hiányát az egyle-

⁵⁸ Szent Kereszt Társulat, Szent Tamás Társulat, Mária Társulat, Rózsafüzér Társulat, Szeplőtelen Fogantatás Társulat, Szent Lélek Társulat, Szent István Társulat, Jézus Legszentebb Szíve Társulat és a Szűz Mária Társulat, Birtokossági Egyesület, Felsővárosi Ifjúsági Egyesület, Alsóvárosi Ifjúsági Egyesület, Főegyházi Énekkar, Alsóvárosi Egyházi Énekkar

3. táblázat

A tagság foglalkozási megoszlása
(vezetőség tagok listái)

Az egyesület neve	Az ismert foglalkozásúak		Értelmiségi-hivatalnok		Kereskedő- iparos		Birtokos		Földműves	
	száma	összes tag %-ában	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%
Dalegyesület	9	90	6	66,7	3	33,3	–	–	–	–
Felsővárosi Ifj. Egyesület	29	100	4	13,8	3	10,3	2	7,1	20	69
Gy-i Jótékony Nőegylet	34	89	20	58,8	9	26,5	5	14,7	–	–
Gyermekbarát Egyesület	42	93	30	71,4	10	23,8	2	4,8	–	–
GYNÜR	28	90,3	15	53,6	11	39,4	2	7	–	–
Izr. Jótékony Nőegylet	35	90	17	48,6	17	48,6	1	2,8	–	–
Jótevő Egyesület	12	80	3	25	9	75	–	–	–	–
Kaszinó	23	92	14	60,9	7	30,4	2	8,7	–	–
Kereskedelmi Csarnok	39	98	13	33,3	25	64,1	1	2,4	–	–
Korcsolyázó Egylet	12	80	5	41,7	7	58,3	–	–	–	–
Mátra Egylet	29	96,7	20	68,9	8	27,6	1	3,5	–	–
Műkedvelők Egyesülete	53	95	35	66	15	28,3	3	5,7	–	–
Társadalmi Kör	48	90,5	31	64,6	13	27,1	4	8,3	–	–
Tűzoltó Egyesület	16	89	8	50	7	43,8	1	6,2	–	–
A gymn.tanuló segítő egyes.	34	97	26	76,5	7	20,6	1	2,9	–	–
Birtokossági Egyesület	24	96	1	4,2	4	16,7	5	20,8	14	58,3
Főegyházi Énekker	24	80	3	12,5	4	16,7	1	4,1	16	66,7
HIKE	37	97,4	30	81	5	13,5	2	5,4	–	–
Ípartestület	25	96	2	8	23	92	–	–	–	–
Katholikus Legényegylet	10	100	2	20	8	80	–	–	–	–
Keresztényszoc. Egy.	7	70	–	–	5	71,4	1	14,3	1	14,3
Közegészségügyi Egyesület	9	90	8	88,9	1	11,1	–	–	–	–

Az egyesület neve	Az ismert foglalkozásúak		Értelmiségi-hivatalnok		Kereskedő-iparos		Birtokos		Földműves	
	száma	összes tag %-ában	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%
OGYL ⁶⁰	20	100	15	75	4	20	1	5	–	–
Szanatórium Egyesület	38	90	30	78,9	2	5,3	6	15,8	–	–
Szőlőszeti Egyesület	22	95,6	7	31,8	7	31,8	4	18,2	4	18,2

teik száma is kifejezi, hisz arányában ez is messze alatta marad a városi lakosságban képviselt arányuknak. Még kifejezőbb, ha a táblázatokban megnézzük a részvételüket általában az egyesületekben. Látható, hogy a fentiekén kívül, a Szőlőszeti Egyesület kivételével szinte sehohol nincsenek jelen, legföljebb 1 fő erejéig. Összességében arra a nem igazán meglepő megállapításra juthatunk, hogy az egyleti szerveződések legkevésbé érintett csoport a földműveseké, és a meglévő szervezetek sem saját körükből indultak ki, hanem többnyire valamilyen külső tényezőtől, az egyházaktól vagy az ifjúsági egyesületek esetében a tanítói karból.

2. Sokkal nagyobb szerepet játszottak ilyen téren a helyi kereskedők és az iparosok, összesen 33 egyesületben volt döntő súlyuk,⁵⁹ ezzel övük a legnagyobb csoport. Az igazsághoz tartozik persze, hogy ezen a nagy elemszámon belül jelentős súlyt képviselnek az ipartársulatok, szakegyletek, tehát a szakmák szerinti szerveződések. Ennek ellenére nem mondhatjuk, hogy az iparosok és kereskedők aktivitása ebben merült volna ki. Az összes választmányi- és tagnévsorban jelen vannak, rendszerint nem is egy-két fővel, hanem legalább 10-20%-os aránnyal. Az, hogy ott vannak a Szőlőszeti Egyesületben és a Birtokossági egyesületben érthető, hisz ők is rendelkeztek szőlőbirtokokkal. De megközelítőleg 1/3-os arányban vannak jelen olyan egyesületekben is, mint a Kaszinó, a Mátra Egylet vagy a Hanisz Imre Közművelődési Egyesület, tehát olyan egyletekben is, ahol nem közvetlenül az érdekeiket érintő kérdésekkel foglalkoztak. Nyugodtan megállapíthatjuk, hogy nemcsak a gyöngyösi közéletben, de az egyleti életben is meghatározó szerepet játszottak. Mindig számíthattak rájuk a szervezők, de ők maguk is igényelték a részvételt minden típusú egyletben. Ha a csoporton belül külön megvizsgáljuk a kereskedőket és az iparosokat, azt tapasztalhatjuk, hogy az előbbieknél nagyobb arányban a nem szakmákhoz kötődő egyesületekben, annak ellenére, hogy számuk jóval kisebb a városban.

⁵⁹ Az összesen 12 ipartársulat, 7 iparos egyesület, Ipartestület, Iparos Kör, Jótevő Egyesület, Katolikus Legényegylet, Katolikus Legényegylet Athletikai Klub, Kereskedelmi Csarnok, Kereskedő Ifjúsági Egylet, Kereskedő Ifjak Egylete, Kereskedelmi Alkalmazottak Egyesülete, Keresztényszociális Egyesület, Munkásbiztosító pénztár, Munkásotthon, Munkás Önképző Egylet, Természetbarátok Turista Egyesülete.

⁶⁰ Országos Gyermekvédelmi Liga gyöngyösi bizottsága

3. Mindössze 13 egyletet találtam, ahol egyértelműen döntő többséggel bír az értelmi-
ségi- hivatalnoki réteg.⁶¹ Ez még kevesebb, mint a földművesek estében, ami mutatja,
hogy a számok önmagukban nagyon félrevezetőek lehetnek. Hisz adatok nélkül is nyilván-
való ennek a csoportnak a jelentősége a város társadalmi életében, és az egyleti életben is.
A különbség az előző csoportoktól az, hogy itt kimondottan csak egy szakmai csoport szá-
mára alakult egyesületet nem találunk, kivéve a rövid életű Jogászkört. Viszont szinte
minden más egylet számított rájuk, mint nagylelkű adakozókra, akik, ha nem is voltak
gazdagok, mint pl. a tanítók, mégis hajlandóak voltak áldozni ilyen célokra. De akkor is
szükség volt rájuk, mikor létre kellett hozni az egyesületeket, meg kellett szerkeszteni az
alapszabályt, el kellett intézni a hivatalos ügyeket. Végül az egyesületek működtetésében
is fontos szerepet játszottak, a legtöbb egyletnek volt ügyésze, aki jogot végzett ember
volt, de a helyi elit bizonyos fokú részvételére a vezetésben már csak reprezentációs okok-
ból is szükség volt, ahogy egy lap írja: „Főképen a vezetőséget kell gondosan megválasz-
tani. A kezelés legyen megbízható kezekben, azután jól indul a dolog.”⁶² Egy másik cikk
egyenesen azt állítja, hogy az összes egylet fenntartása 70-80 család vállára nehezedett a
városban.⁶³ Ha megvizsgáljuk a táblázat számait, megítélhetjük, hogy ez mennyire igaz.
Az adatok szerint még a kimondottan egy réteget megcélzó egyesületek sem nélkülözhet-
ték a „helyi intelligencia” támogatását, pl. az Ipartestület díszelnöke egy városi tanácsos
volt, az alapszabály pedig egy másik tanácsos segítségével készült.⁶⁴ Mindazonáltal távol-
ról sem igaz az, hogy csak néhány tucat család van jelen minden egyesületben. Mint ko-

⁶¹ Akác szabadkőműves páholy, Dalegyesület, Gyermekbarát Egyesület, Hanisz Imre Közművelődési Egyesület, Jogászkör, Kaszinó Egyesület, Közegészségügyi egyesület, Műkedvelő Egyesület, Országos Gyermekvédelmi Liga gyöngyösi bizottsága, Patronage Egyesület, „József Királyi Herceg Szanatórium Egyesület” gyöngyösi szanatóriumi bizottsága, a gyöngyösi m. kir. állami főgymnázium Tanulósegítő Egyesülete, Társadalmi Kör.

⁶² Gyöngyösi Lapok 1897. július 29.

⁶³ Gyöngyösi Lapok 1898. július 20.

⁶⁴ Mátraidék 1908. február 22.

rábban kiderülhetett, az iparosok is nagy számban vettek részt minden típusú egyesületben, de a földművesek is megalkották saját egyleteiket, ha érdekeik úgy kívánták.

4. A réteghez nem köthető egyletek nagyobb része (19) azért került ide, mert nincsenek adatok rájuk vonatkozóan, kisebb részük (9) az adatok alapján.⁶⁵ Itt szeretnék röviden kitérni arra a kérdésre, hogy az egyesületek milyen mértékben jelzik a társadalmi csoportok elkülönülését. A mai szakirodalomban is megtalálható az a nézet, amely szerint az önszerveződés ilyen formája a társadalom kasztosodásának megjelenítője, de még inkább uralkodó ez a nézet a korabeli írásokban.⁶⁶ Az egyesületek egy csoportjánál ez egészen természetes, ott, ahol egy társadalmi érdekeinek védelme a cél, mint pl. az ipartársulatokban. Máshol viszont, akár az egész várost érintő tevékenységet kifejtő egyletekben, mint a Tűzoltó Egyesületben, akár az egyszerűen szórakozást biztosító egyletekben, mint a Korcsolyázó Egylet, több társadalmi réteg is hasonló súllyal volt jelen. De mint a más csoportba sorolt egyesületeknél is említettem, szinte mindenhol jelentős képviseléssel bírt az iparosság, még inkább a helyi értelmiség, csak a földművesekről mondható el, hogy távol maradtak a nem kimondottan számukra létrehozott társulásoktól. A legtöbb választmányban tehát együtt ültek a helyi intelligencia képviselői, az iparosok, a kereskedők és adott esetben a földművesek is.

A gyöngyösi „Akác” szabadkőműves páholy

Egy külön fejezetben szeretnék foglalkozni a gyöngyösi szabadkőműves páhollyal, egyrészt, mert erről állt rendelkezésre viszonylag a legnagyobb mennyiségű forrás, igaz ezek mások, mint a korábbiakban, hisz a nyilvánosság előtt, az újságokban nem szerepeltek. Másrészt a szabadkőművesek nem egyszerűen csak a páholyban éltek egyleti életet, nagyon aktívan részt vettek nagyon sok más egylet munkájában is.

A Habsburg Birodalomban 1795-ben tiltották be a szabadkőműves páholyok működését, és ez a tilalom a birodalom nagy részén egészen 1918-ig megmaradt. Egyedüli kivétel Magyarország volt, ahol 1868-ban érvénytelenítették a tiltó rendeletet, így lett az ország az egész birodalom, sőt a Balkán szabadkőműveseinek központja. A korszakban a szabadkőművességet az egyesületek közé sorolták, így a korábban leírt szabályozás volt érvényes rá. 1868 után. Budapesten nagyobb, a vidéki városokban némileg kisebb lendülettel folyt a páholyok alakítása, az I. világháború végéig összesen 126 páholy alakult több ezer taggal.

Heves megyében egyedül Gyöngyösön jött létre a korszakban műhely, mégpedig 1906-ban, de már korábbról is vannak hírek a helyi szabadkőművesekről. Döntő többségük Budapesten, az 1889-ben alakult Demokratia páholyban tevékenykedett, de valószínűleg más páholyokban is találkozhatnánk gyöngyösiek neveivel. Nem véletlen, hogy éppen ide kerültek a gyöngyösiek, hisz a Demokratia kezdetektől fogva törekedett arra, hogy segítségükkel vidéken új páholyok alakuljanak, ráadásul itt volt tag Visontay Soma, aki sokáig a város országgyűlési képviselője volt.

⁶⁵ Ismeretlen: Állami és vármegyei altisztek és szolgák országos szövetségének gyöngyösi helyi csoportja, Bikur Cholin, Chevra Kadischa, Egyért, Gyöngyösi Atlétikai Klub, Gyöngyösi áll. főgymnázium Vachot Köre, Gyöngyösi Betegönsegélyző Egylet, Gyöngyösi Első Magyar Asztaltársaság, Gyöngyösi ev. református és ágostai egyesült protestáns Egyházközség, Gyöngyösi Önképző Kör, Gyöngyösi Testgyakorlók Egyesülete, Gyöngyösi Vadásztársulat, Hevesmegyei Gazdasági Egyesület, br. Hirsch Mór Jótékonyági és Önszegélyző Egyesület, Izraelita Betegönsegélyző Egylet, Maskil el Dol, Szandika-ot, Úri Fúvózenekar, '48/'49-es Honvédegylet. Ismert: Fehér Rózsa Leányegylet, Gyöngyösi és Gyöngyös vidéki Szőlőszeti Egyesület, Gyöngyösi Jótékony Nőegylet, Gyöngyösi Nemzeti Ünnepeleket Rendező Egyesület, Gyöngyösi Önkéntes Tűzoltó Egyesület, Izraelita Jótékony Nőegylet, Korcsolyázó Egylet, Mátra Egylet, Vöröskereszt Egyesület.

⁶⁶ GLATZ Ferenc 1993. 35. Korabeli utalások: Gyöngyösi Újság, 1908. január 26., Mátravidék, 1908. június 27., Gyöngyösi Újság, 1911. január 8.

Csak 1902-ből van adatunk arról, hogy 17 gyöngyösi tagja van a Demokratiának, de ezen kívül bizonyára más páholyokban is fellelhetőek lennének a város polgárai. Jelentős számú helyi szabadkőművest feltételez, hogy már 1890-ben közeli célként írnak a helyi páholy megalakításáról, igaz, ez még évek múlva is csak terv maradt.⁶⁷ Végül 1906. január 26-án a Demokratia páholy 9, és a szegedi Árpád páholy 2 tagja határozta el előbb egy szabadkőműves kör, majd alig 3 hónappal később egy páholy alakítását.⁶⁸ Jelmondatul az anyapáholy, a Demokratia jelmondatát választották: „Szabadság, egyenlőség, testvériség”, neve pedig Akác a Mátra alján lett, a korábban Törökszentmiklóson működött, de 1893 után már csak névleg létező Akác páholy tiszteletére.

A végleges működési engedélyt ugyan csak a következő évben kapták meg, de a munkát természetesen hamarabb megkezdhatték. A szabályos páholy munka egyik feltétele a saját páholyház volt, ahol az összejöveteleket minden szempontból megfelelő körülmények között meg lehetett tartani. Erre a célra a páholyoknak külön helyiséget kellett bérelnie, csak 1914-ben döntöttek úgy, hogy saját páholyházat építtetnek. Ehhez a telket is megvásárolták, ám az építkezésre a háború miatt már nem kerülhetett sor. A helyiségek bérletét és a nagypáholyoknak a tagok után fizetett díj jelentős összeget vett ki az amúgy sem túl gazdag páholy pénztárából, ezért állandó a panasz a „csekély anyagi erő” miatt. A testvérek ugyan nem a legszegényebb rétegekből kerültek ki, és viszonylag nagy összeget, általában 48 koronát fizettek be kötelezően évente, ennek ellenére például 1909-ben 1190 korona bevétel mellett 1226 korona tartozásuk volt. A nagypáholy előtt is ismertek voltak az újonnan alakult páholyok problémái, ezért rendszeres segélyeket nyújtottak nekik, részben pénz formájában, részben pedig a tagdíjak elengedésével vagy fizetési haladékokkal.⁶⁹ A telek megvásárlása arra utal, hogy a kezdeti nehézségek után a páholy anyagi ügyei kezdtek egyenesbe jönni. A testvérek száma is gyarapodni kezdett, zömmel gyöngyösiiek léptek be, de éppen mert a megyében ez volt az egyetlen páholy, Egerből, és más környékbeli városokból is voltak jelentkezők, a korszakban összesen felvett 57 személyből csak 40 lakott a városban.

A nehézségek ellenére a páholy működött, igyekezett minél szélesebb körű tevékenységet kifejteni. Ebbe beletartozott egyfelől az összejövetelek, az ún. munkák tartása, ahol többnyire előre felkért, vagy önként jelentkezett előadók tartottak beszámolókat. Ezek a beszámolók részben megemlékezés volt fontos történelmi dátumok, események és személyiségek kapcsán, így pl. megemlékeztek március 15-éről vagy II. Rákóczi Ferencről. A beszámolók másik része aktuális kérdéseket foglalt össze, illetve kifejtette az előadó álláspontját, amiről azután vita alakulhatott ki. A páholy megalakulása idején a legnagyobb viták a választójogi reform és a népoktatási törvény körül folytak, de a későbbiekben a főmester, Széky István nagyon aktívan részt vett a katolikus egyház és a szabadkőművesség kapcsolatáról folyó, néha meglehetősen durva vitában is.

Minden szabadkőműves egyik legfontosabb feladata volt alkalmat keresni a társadalom nevelésére, jobbítására. Ennek egyik módja az eszmék sajtó útján való terjesztése, Gyöngyösön erre is volt lehetőség, a Gyöngyösi Újság tulajdonos-szerkesztője régi szabadkőműves volt,

⁶⁷ Kelet, 1890. 11. sz. 219–220. l., Kelet, 1902. 1. sz. 13–2. l., Kelet, 1905. 1. sz. 17–22. l.

⁶⁸ A külön nem jelölt adtok forrásai:

OL. P 1131 1. csomó 1906–1919.

OL. P 1083 38. tétel 135. csomó LXXXII 1906–1919.

⁶⁹ Kelet, 1908. 5. sz., Kelet, 1909. 16. sz., Kelet, 1911. 5. sz.

már a Demokratiában is tevékenykedett. Az újságot később egyenesen szabadkőműves lapnak nevezik,⁷⁰ és valóban látszik egy ilyen hatás a cikkeken. A Keletben megjelenő témák rendszerint visszaköszönnek ebben a lapban is, ilyenek például a halothamvasztás, a gyermeknap eszméje, az eszperantó nyelv népszerűsítése.⁷¹ A helyi társadalom alakításának másik módja az egyesületek létrehozása volt, és talán nem túlzás, ha ezt nevezzük a páholy működésének legfontosabb eredményének. Kizárólag saját körükből nem hoztak létre egyesületet, a kis létszám és a korlátozott anyagi lehetőségek miatt. Azonban vannak olyan egyletek, amelyek kezdeményezése és megszervezése némely páholytag nevéhez fűződik. Az alapítások egy rész valószínűleg kimondottan máshol meglévő szabadkőműves egyletek mintájára született. Ilyen a Gyermekbarát Egyesület, a budapesti Humboldt páholy 1887-ben hozott létre ilyen néven egyesületet, az Országos Gyermekvédelmi Liga, melynek helyi csoportja 1906-ban jött létre, talán szintén szabadkőműves alkotás. A testvérek, ill. feleségeik kezdeményezték a Hanisz Imre Közművelődési Egyesület, a Szanatórium Egyesület és valószínűleg a Patronage Egyesület létrehozását is. Ezeken túl is a szabadkőművesek a legaktívabb egyleti tagok közé tartoztak, döntő többségük egyszerre több egyesületnek is vezetőségi tagja volt.

A páholy tagjainak foglalkozását külön is megvizsgáltam Gál Róbert Iván tanulmánya alapján.⁷² A két adatsor összevetése (ld. 4. táblázat) azt mutatja, hogy az Akác páholy esetében nincs alapvető eltérés az országos arányoktól. Kivételt jelent ez alól az, hogy Gyöngyösön felső vállalati vezetők egyáltalán nem voltak tagok, ami nem meglepő, mert jelentős üzemek híján a városban sem sok ilyet találhatunk. Őket „helyettesíti” a páholyban az alkalmazott ér-

4. táblázat

A szabadkőművesség foglalkozási összetétele országosan
Gál Róbert Iván vizsgálata nyomán, összehasonlítva a
gyöngyösi Akác a Mátra alján páholy adataival

	Tulajdonos	Felsővállalati vezető	Gazdasági tisztviselő	Alkalmazott értelmiség	Szabadfoglalkozású értelmiség	Közigazgatási tisztviselő	Alsó középosztály	Egyéb	Összes
Országos számok	361	150	160	197	328	150	21	59	1426
Gyöngyösi számok	12	–	7	13	14	7	–	4	57
Országos arányok (%)	25,3	10,5	11,2	13,8	23,0	10,6	1,5	4,2	100
Gyöngyösi arányok (%)	21,0	–	12,3	22,8	24,6	12,3	–	7,0	100

⁷⁰ DEZSÉRI BACHÓ László 1941. 114.

⁷¹ Gyöngyösi Újság, 1905. szeptember 17., 1906. augusztus 25., 1908. december 27.

⁷² GÁL Róbert Iván 1986.

telmiség, az országos arányokhoz képest jóval nagyobb mértékben vannak jelen az orvosok és a mérnökök, viszont a tanárok valamivel kisebb mértékben voltak tagok. Gál Róbert Iván ezen kívül azt is megvizsgálja, milyen az ún. modern-polgári és a történeti-nemzeti struktúrákhoz tartozók arány az egész szabadkőművességen belül. A dualizmuskori társadalom ilyesfajta felosztását ma már sokan nem tartják megfelelőnek, a tanulmány korábbi eredményei is inkább az Erdei-féle koncepció alkalmazását kérdőjelezzik meg, mégis, az összehasonlíthatóság kedvéért magam is használtam ezeket a kategóriákat. Ebben a kérdésben, a gyöngyösi adatokat az ő módszerével vizsgálva jelentős különbségeket fedezhetünk fel: országos viszonylatban a polgári elem kb. 72%-ot tesz ki, míg Gyöngyösön 47,4%-ot. Az okokat részben az alkalmazott értelmiségnek fent említett nagyobb súlyában kell keresni, másrészt abban, hogy a tulajdonosok kategóriájába soroltak felét itt a földtulajdonosok tették ki, polgári tulajdonosok (gyárosok, kereskedők, gyógyszerészek) viszont csak kis számban.

Összegzés

A tanulmány címe széles körben adott lehetőséget a téma megközelítésére. Helytörténeti szempontból önmagában a korabeli gyöngyösi egyesületek összegyűjtése, alakításuk évének, működési körének meghatározása is jelentőséggel bírhat. A továbbiakban mindenképpen szükségesnek tűnik az időhatárok kibővítése legalább a dualizmus egész korszakára, másrészt vannak olyan egyesületek, amelyek külön is egy-egy dolgozat témájául szolgálhatnak, mint például a helyi szabadkőműves páholy. Az általános megállapítások, melyek például az anyagi forrásokra, a működés nehézségeire vonatkoznak, ilyen kisebb kört érintő írásokban jobban megalapozhatók, az egyes társulások történetének közelebbi ismerete lehetőséget ad a motivációk, a mindennapi egyleti élet jobb megismerésére.

Az egyesületek társadalmi hátterét vizsgálva többnyire az eleve feltételezett eredmények születtek. Tehát a társadalom minden csoportja igyekezett kihasználni a civil szerveződésekben rejlő lehetőségeket, de nem egyenlő mértékben. Legkevésbé a földművesek, sokkal inkább az iparosok, kereskedők, és leginkább a helyi értelmiség, hivatalnokok. Az adatok önmagukban is érdekesek lehetnek, ám még érdekesebb lenne az arányokat az ország más, hasonló méretű városaival összevetni. Erre jelenleg kevés lehetőség van, de a városi társadalom képéhez így is érdekes adalékot nyújthat az ilyen vizsgálódás.

Irodalom

B. GÁL Edit

1984. A gyöngyösi ipar fejlődése (1872–1960) In: Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, 319–342.

BŐSZE Sándor

1986. Az egyesületek, mint forrástípusok és ezek kutatása - különös tekintettel a dualizmuskori Somogyra. In.: Rendi társadalom-polgári társadalom. Salgótarján, 1986. 37–40.

DEZSÉRI BACHÓ László

1936. A Gyöngyösi Kaszinó Egyesület története 1836–1936. Gyöngyös

1940. A Gyöngyösi Önkéntes Tűzoltó- és Mentőtestület története. Gyöngyös

1941. A zsidóság térfoglalása Gyöngyösön 1919-ig. Gyöngyös

DOBROVITS Sándor

1936. Budapest egyesületei. Statisztikai Közlemények 74. köt. 3. sz.

GÁL Róbert Iván

A dualizmus kori szabadkőművesség foglalkozási összetétele. In: Rendi társadalom – polgári társadalom. Salgótarján, 1986. 55–68.

GLATZ Ferenc

1993. A polgár és az ő társaságai. In: História, 1993. 2. sz. 35. 1.

MISÓCZKY Lajos

1984. Fejezetek Gyöngyös művelődéstörténetéből a közgyűjtemények tükrében. In: Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, 597–660.

MOLNÁR József

1982. A gyöngyösi Munkásotthon története. In: Heves megyei propagandista, 13. évf. 58. sz. 49–77.

NAGY József

1982. A Heves megyei munkásmozgalom kialakulása 1890–1914. Budapest

REISZ László

1988. Egyletek a dualizmus kori Magyarországon. In: Statisztikai Szemle, 66. évf. 10. sz. 930–946.

Gyula Szabó

Vereine in Gyöngyös in den letzten Jahrzehnten des Dualismus

Diese Studie darstellt die Tätigkeit der Vereine in einer ungarischen Kleinstadt zwischen 1890 und 1914. Frühere Forschungen haben schon bewiesen, daß vor der Jahrhundertswende schnelle Veränderungen geschahen auf diesem Gebiet. Die Zahl der Vereinigungen ist schnell gestiegen, neue Typen der Vereine sind erschienen. Der Autor vergleicht diese Änderungen mit den Ergebnissen in Gyöngyös. Die Tendenzen sind eindeutig, und bestätigen die Daten von der staatlichen Forschung. Nach 1890 wurden viel mehr Vereine gegründet als in den früheren Jahrzehnten, und auch hier sind neue, „moderne“ Typen erschienen. Die Bedeutung der religiösen Vereinigungen, die früher dominierten hat sich gemindert, und eine Reihe von neuen Clubs, Vereine ist geboren, wie z. B. Sportsvereine oder Arbeitervereinigungen. Die Änderung ist offensichtlich in Zusammenhang mit der Umgestaltung der Gesellschaft: als Resultat der bürgerlichen Umwandlung das Interesse an diesen Institutionen der „Zivil Gesellschaft“ hat zugenommen, und das war mit der Gründung neuer Vereinigungen verbunden.

In der Zweiten Hälfte der Studie der Verfasser versucht die Vereine zu typisieren ihren Zwecke, ihren religiösen Zugehörigkeit und ihren sozialen Zusammensetzung zufolge, mit Hilfe der Kategorien der ganzen Land betreffenden Forschung. Neben der Darstellung der wichtigsten Typen, der Autor vorführt auch die wichtigste Ereignisse des Vereinslebens. Ein besonderes Kapitel beschäftigt sich mit der lokalen Freimaurerloge „Akác“ (Akazie), weil die Mitglieder dieser Loge haben eine wichtige Rolle in dem Vereinsleben gespielt: sie haben in der Gründung fast alle andere Vereinigungen teilgenommen, und wir können ihren Namen in den Namensverzeichnisse ihrer Vereinsvorstände fast immer finden.

Zur Forschung der sozialen Zusammensetzung der Vereinigungen die Namensverzeichnisse der Vereine sollte benutzt werden, aber diese Verzeichnisse sind verschwunden oder wurden vernichtet. Deswegen hat der Autor die Namensverzeichnisse der Vereinsvorstände und die Berufe der Vorsteher benutzt, um die Frage zu entscheiden, ob

diese Vereine die gesellschaftliche Integration gestärkt oder vermindert haben. Die Ergebnisse modifizieren das Bild ein wenig, wonach die verschiedenen Vereine nur bestimmte soziale Gruppen aufnahmen. In Gyöngyös – mit Ausnahme von den Bauern – die verschiedene Gruppen haben sich oft vermischt in den Vereinen, die Isolierung war nicht so stark zwischen z. B. die Adligen und die jüdische Bürger, wie vermutet.

SZABÓ GYULA
H-4033 Debrecen
Sámson u. 141/A. I/3.

**Berze Nagy János népmesekutató munkássága
(A „Hevesi Kalevalá”-tól a „Baranyai Kalevalá”-ig)**

Fülöp Lajos

ABSTRACT: *The folk-tale research activity of János Berze Nagy, ethnographer (From the Kalevala of Heves County to the Kalevala of Baranya County).* This paper aims to present the ups and downs of Berze Nagy's life and analyse his ethnographical activity, with special emphasis on the first phase of his career represented by the works *The Dialect of Heves County* (1905) and *Folk-Tales from Heves and Jász-Nagykun-Szolnok Counties* (1907). (These works are often referred to as “*The Kalevala of Heves County*”). The other purpose of the paper is to draw the reader's attention to the most significant work of the last period of his ethnographical activity, *The Hungarian Folk-Traditions of Baranya County* (1940), i.e. “*The Kalevala of Baranya County*”. Besides some other important works mention must be made of *The Typology of Hungarian Folk-Tales* (a two-volume book written between 1908 and 1934, published posthumously in 1957). He was still alive when he was nicknamed ‘the chief master of folk-tales’ and today, with full knowledge of his achievements, his significance in the field Hungarian ethnographical research can be regarded as indisputable.

Az eddig kiadott posztumusz Berze Nagy-művek és a nagy magyar mesekutató tudományos tevékenységét elemző tanulmányok szinte mindegyikében találunk olyan életrajzi adatokat, utalásokat, amelyek az éppen szóban forgó témának az életmű egészébe való elhelyezéséhez, magyarázatához szükségesek. Most sem tekinthetünk el ettől, hiszen éppen az alábbi tények felsorakoztatása példázza, mit jelentett Berze Nagy János számára a megállapodottság, a révbe érkezés. Életútja ugyanis indulásától kezdve egészen pályázásáig hányattatások sorozata volt. Ez jellemezte már gyermekkorát, a felkészülés éveit is. Az elemi iskolai tanulmányokat 1885 szeptemberében szülőfalujában, Besenyőtelken kezdte meg, 1886 őszén Tiszasülyön, 1887-ben pedig Egerben folytatta, és 1888-ban itt is fejezte be. 1889 szeptemberében beiratkozott a gyöngyösi gimnáziumba, ahová 1896-ig járt. Az első hat osztályt Gyöngyösön, a hetediket Egerben, a nyolcadikat pedig Jászberényben végezte. Az utóbbi helyen érettségizett 1898. június 22-én. Egyetemi tanulmányait – magyar-latin szakon – 1899. február 9-től 1903. január 3-ig a budapesti tudományegyetemen folytatta, ahol 1905. január 23-án avatták bölcsészdoktorrá. A közbeeső két évben (1903–1904) a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága és a Kisfaludy Társaság megbízásából Heves, Jász-Nagykun-Szolnok és Borsod megyében végzett néphagyománygyűjtést (főként nyelvjárás- és népmesekutatást).

Pályájának állomásai, az egyes helyeken eltöltött időszakok a diploma megszerzése után is állandóan változtak. Még felsorolni is sok: 1905. március 8-tól 1906 januárjáig tanfelügyelőségi tölnek Lugoson (Krassó-Szörény vármegye), 1906. január 2-től 1908 februárjáig a kolozsvári tanfelügyelőségen (Kolozs megye) dolgozik. 1908 márciusától 1915. november 14-ig segédtanfelügyelő Nagyenyeden (Alsó-Fehér vármegye), 1915. november 15-től 1916. augusztus végéig Csíkszeredán, a Csík megyei tanfelügyelőséget vezeti. 1916 szeptemberétől 1917. január végéig – az erdélyi hadműveletek idején – az előbbi minőségében

Debrecenben működik, 1917. január végétől november 26-ig újra Csíkszeredán találjuk, 1917. november 27-től 1919 októberéig pancsovai (Torontál megyei), 1919 októberétől 1924 augusztusáig Tolna megyei (szekszárdi), végül 1924. augusztus 6-tól 1939. október 31-ig Baranya megyei és Pécs városi vezető tanfelügyelő.

I. kép. Berze Nagy János (1879–1946).

Pályakezdésére visszatekintve megállapíthatjuk: elsősorban Besenyőtelek, az itteni gazdag néphagyományok, a család, különösen Lőrinc bátyjának hatása serkentették a népköltészeti alkotások megismerésére, megbecsülésére és megmentésére. Már gyöngyösi gimnáziumi tanuló korában megkezdte gyűjtésüket (itt jegyezte le *A hamis mesterlegény*, a *Háj, háj, majd elmasírozunk már*, *A légy meg bolha* című népmeséket és a *Lendorvári Dorka* című népballadát). Munkáját később egész Heves, Borsod és Szolnok megyében is folytatta, de valamennyi állomáshelye egyben népköltészeti gyűjtő és feldolgozó tevékenységének a színhelye is volt.¹ A kiváló folklorista életében tehát meghatározó tényező az indulás, a Heves megyei környezet, majd a beérkezés, Baranya megye és Pécs. Ez a pályafutás Heves és Baranya között feszül, egyben pedig a *Hevesi Kalevalától* a *Baranyai Kalevaláig* jelzi az utat.

¹ Jellemző, hogy pancsovai állomáshelyén, 1919-ben, amikor a szerb–horvát–szlovén hatóságok, mint a volt Monarchia egyik ottani vezető tisztviselőjét letartóztatták, még a börtönben, rabtársaitól is gyűjtött meséket.

Időközben különös jelentősége van Berze Nagy budapesti egyetemi tanulmányainak, tudományos megalapozódásának. Az egyetemen – többek között – Katona I.ajos² tanítványa volt. Katonának *Az aesopusi mese a középkorban*, *Az aesopusi mese az újkorban*, *Összehasonlító irodalomtörténeti gyakorlatok*, *Bevezetés a népköltészet összehasonlító vizsgálatába*, valamint *A magyar népmesék összehasonlító elemzése* című kollégiumait hallgatta. Tőle kapta etnográfiai alapképzettségét, módszertani felvérteztségét és azt a feladatot, hogy a magyar folklór – főként a népmese – kutatója legyen. A népköltéssel való foglalkozást azután – úgy is, mint a népköltési termékek gyűjtését és úgy is, mint a néphagyományok feldolgozását – élete végéig lankadatlan szorgalommal, lelkesedéssel és becsvágygal folytatta. A filológiába Horváth Cyrill, a magyar nyelvészetbe pedig Simonyi Zsigmond vezette be.

Első, nyomtatásban megjelent publikációja egy tréfás mese. /Nyr. XXIX (1900), 358./ A gyűjtés helye Bessenyő (Besenyőtelek), a közlő itt még *Nagy János*. 1904-, illetve 1905-től azonban minden munkájának *Berze Nagy János*³ az aláírása. Ez a mese már a *Magyar népmesetípusokban* is szerepel (II, 627). *Hazudozó mese* (1961. típus.), a semmi sem lehetetlen, avagy a minden lehetséges felfogásnak a kifejezője, amelyet „egy öreg béres beszélt el, amikor téli időben, este körülülték az istálló közepén rakott szalmatüzet” (a gyűjtő megjegyzése, uo.): „Kivezettem a fakót, ráülök a deresre, elnyargalok 77 mérföldnyire... Kert alatt esett hálásom, kipányvázom a nyergét, fejem alá tészem a derest. Félbredék réggel, a nyergét megépte a farkas, a derest megrágtá az eger. Kapom ijedtemben, bészaladok a káposztás kertbe, elejbem áll egy icipici únyi ember, úgy ütött fejbe, most csak úgy csüng-büng, mint a fene. Mégint ijedtemben felszaladtam a kürtöbe, belekavaródzottam a cséprübe... Kavarom a kását, főzöm a tarhonyát. Úgy jóllaktam tökmaggal, hónap is négyszögre áll a hasam a szilvátú.”

Erről és az ehhez hasonló népköltészeti megformálásokról írja Berze Nagy: „A mesét népünk is csak szép hazugságnak tartja. Kitetszik ez a véleménye magából az előadásból is, mikor egyik képtelenséget tudatosan halmozza a másikra, s rakja egyik ellentétet a másik mellé.” (Népmesék *Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megyéből*. *Bevezetés*, X.)

Népnyelvi monográfiája, *A hevesmegyei nyelvjárás* a Nyelvészeti Füzetek XVI. számaként, 1905-ben jelent meg, Heves vármegye támogatásával. A családi hagyomány szerint (ifjabb dr. Berze Nagy János közlése) ez tekinthető doktori értekezésének is. A tanulmány annak a gyűjtésnek az eredménye, amelyet – mint már említettük – 1903–1904-ben Heves, Jász-Nagykun-Szolnok és Borsod megyében folytatott. Szeder Fábián *A palócok* (Tud.Gyűjt. VI, 26–46) és Bartha József *A palóc nyelvjárás* (Nyr. XXI. és XXII. évf.) című közleménye után neki köszönhetjük az itteni tájnyelv első megbízható leírását. A hang- és alaktani, a jelentés- és mondattani rendszerezés, a 970 tájszó, szólás, közmondás és egyéb néphagyomány közlése szinte máig is egyedülálló ezen a nyelvjárás területen. A bemutatásra a szakszerűség, a sokoldalúság és a nyelvjárás alapos ismerete jellemző. A műről – közvetlenül megjelenése után – Nagy József írt tárgyilagos recenziót (vö. Nyr. XXXIV, 163–64).

Berze Nagy Szinnyei *Magyar tájszótárának* pótkötete számára is gyűjtött tájszavakat (l. megjegyzését, i.m. 45), sőt kisebb népnyelvi adalékokat, szómagyarázatokat (*Lombol*,

² Katona 1862-ben Vácott született és 1910-ben Budapesten halt meg. Tanulmányait szülővárosában, majd Grácban végezte. Itt a kiváló romanista, Schuchardt Hugó a mestere. Néprajtudós, egyetemi tanár, szerkesztő. Pécssett (1887–1889), majd Budapesten (1890–) tanított. A Magyar Néprajzi Társaság egyik alapító tagja volt.

³ A *Berze Nagy* családnév kialakulásához beszédes bizonyíték a névkijáratási kérelem (l. *Levélhagyaték*, 27. l/8.sz.). Az adatokat a kérelmező maga derítette fel a helyi egyházi anyakönyvekből. A *Berze* személynév eredetileg tulajdonságjelölő melléknév, ragadványnév lehetett, amely a huzamos használat következtében alakult vezetéknevévé.

Törvebab, Kékes, Aki, Züllött tej stb.) is közölt ugyanekkor (Nyr. XXXIII, 583., 585.). És még valamit: ahogy a *Nyelvészeti Füzetek*nek népmeséket tartalmazó valamennyi számát, úgy *A hevesmegyei nyelvjárásban* közölt népmeséket is feldolgozta a *Magyar népmesetípusokban* (vö. 306. típ., ill. 771. típ.).

2. kép. A pécsi emléktábla.

Jegyezzük meg, hogy már ebben az időben körültekintő gyűjtésszervezőként mutatkozik be Kádár Géza kőtelki tanítóhoz, gyűjtőtársához írott levelében (l. *Levélhagyaték*, 23–24. I/4. sz.). Megköszöni a küldött tájszavakat, és a pontos, megmásítatlan lejegyzésre („ahogyan az a nép fiának a száján él”), a gyűjtési adatok feltüntetésére buzdítja. Az alkalmi gyűjtőtársak bevonása mellett később, a szekszárdi években is sokat foglalkoztatja az ifjúsági gyűjtőszövetség, a sárközi gyűjtőszövetség, majd a baranyai gyűjtés idején a társadalmi néprajzi gyűjtés ügye. (Ez a törekvése azért is említésre méltó, mert napjaink számára is példát mutatott az ifjúsági néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázatok meghirdetésére, valamint az olyan nagyszabású vállalkozásokra, mint megyéink földrajzi neveinek az összegyűjtése.)

A hevesmegyei nyelvjárást a Népmesék Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megyéből című kiadvány követi. (Gyűjtötte Berze Nagy János, jegyzetekkel kísérte Katona Lajos. Bp.,

1907.) A gyűjtést Berze Nagy professzorának, Katona Lajosnak a buzdítására és útmutatása szerint, a Kisfaludy Társaság megbízásából végezte 1903 és 1905 között, csaknem 19 hónapos terepmunkával.

3. kép. Gyűró Klári néni, a legjobb mesemondó.

A mű előzményeihez tartozik az a levél, amelyet Berze Nagy János 1904. január 18-án Besenyőtelekről írt Sebestyén Gyulához: „...itthonlétemben 45 eredeti, szép népmesét gyűjtöttem, ha lehetséges volna, szíveskedjék a Néprajzi Társaságnál utat egyengetni arra, hogy a Társaság vajon hajlandó volna-e kiadványai közé felvenni az én 45 népmesémet, melyek amellet, hogy egy közeli időben megjelenendő nyelvtudományi elméleti munkám mellett olvasókönyv lennének, tisztán tudományos szempontból is, hazai mesevizsgálódásunknak alkalmas anyaga lennének, mint a folklóre-ban eddig ismeretlen terület kincsei” (*Levélhagyaték*, 26. I/7. sz.). A 45 mese azonos azzal az anyaggal, amely – későbbi gyűjtésekkel kiegészítve – alapjául szolgált ennek a kiadványnak. (A levélben említett nyelvtudományi munka pedig *A hevesmegyei nyelvjárás*.)

Ugyancsak a mű keletkezési körülményeivel kapcsolatos Vargha Gyula 1905. évi titkári jelentése (*Kisfaludy Társaság Évkönyve*, 1907. 11), amelyben Berze Nagy János népköltési gyűjteményének a kiadási tervéről szól. Egy év múlva azt jelenti, hogy a mesegyűjtemény rendezésére és jegyzetekkel való ellátására Katona Lajos akadémiai tag vállalkozott, s hogy a kézirat hamarosan nyomdába kerülhet (uo., 1907. 255). Végül a mű elkészültéről a Társaság választmánya az 1907. szeptember 25-i ülésén értesült (uo., 1908. 162–63).

Berze Nagy szándéka, hogy a nyelvjárást ismertető tanulmánya után a meseszövegek – fonetikus lejegyzéssel, tartalmi változtatás nélkül – az illusztrációt, az olvasókönyv szerepét szolgálják, nagyon is előremutató. Ilyen jelleggel – mint már utaltunk rá – nyelvjárási tanul-

mányához is csatolt népmeséket, népnyelvi szövegeket (*Guba Jancsi, a juhász, Az Isten és a négy nemzet, Találos mesék, Harangok párbeszéde*).

A közlőnek figyelemre méltó törekvése, hogy szembe mert fordulni a Kisfaludy Társaság vezetőinek, főként Vargha Gyulának és Sebestyén Gyulának az úgynevezett esztétikai irányzatával, a stilizálással. A meséket ugyanis szó szerint jelentette meg: „... a t. olvasó úgy kapja meg, amint én hallottam őket” – írja. (Bevezetés, XIX.) És valóban: Dömötör Sándor szűrőpróbaszerű gyűjtése Besenyőtelken – néhány egykori adatközlőtől – 60 év elmúltával is azt bizonyítja (vö. uő.: *Hevestől Baranyáig*, 213–96), hogy Berze Nagy a mesék szerkezetén, motívumain semmit nem változtatott. Más kérdés, hogy a szövegek nyelvi formáját itt ott hozzáigazította anyanyelvjárásának jól ismert sajátosságaihoz, kifejezésmódjához.

Módszerének korszerűségét mutatja, hogy gyűjtéseiben következetesen feltünteti az adatközlők nevét, életkorát, foglalkozását és a gyűjtés egyéb körülményeit (helyét, idejét stb.) – éppen a tudományos hitelesség érdekében. (Ezt az eljárást később a gyűjtőtársaktól is megköveteli.)

Berze Nagy János első, nagyobb szabású gyűjtőtevékenységének igen jelentős és gazdag dokumentuma ez a kötet. A korabeli gyűjtési, feldolgozási és közlési gyakorlattal szemben több előremutató vonása van. Újszerűségéhez tartozik, hogy ez az MNGy-kiadvány kizárólag népmeséket tartalmaz a talált változatokkal együtt. Főként azért, mert a területen mesemondókra könnyebben bukkant a gyűjtő, mint nótafákra vagy balladaközlőkre. Bevezető soraiiban Katona Lajos is utal erre, összevetve a gyűjtés eredményét más, csupán „maroknyi” és „csekélyebb értékű” népköltési termékkel: „Annál dúsabb volt az aratás a népmese mezején – írja – nem csupán a mennyiség, hanem a minőség tekintetében is, mert az itt közölt változatok az eddigi gyűjteményekből ismert témákat is újabb érdekes vonásokkal egészítik ki; ezek mellett pedig néhány, eddig még egyáltalán feljegyzésre sem került témával is gyarapítják a magyar mesekincset” (i.h. VIII.).

A mesék elmondói szinte kizárólag paraszti elbeszélők. Érdekességükhöz tartozik, hogy öt olyan szöveget is találunk közöttük, amelyek cigány adatközlőtől, a besenyőtelki Tinger Jóska cigánykovácstól valók (*Hajnal János, Baka János, Daru János, Krisztus meg a cigány, A furfangos cigány*). Meg kell azonban jegyezni, hogy ezek nem cigány nyelvű (vagy éppen cigányból fordított) mesék, hanem olyan szövegek, amelyek inkább csak a magyar környezet népmeséinek sajátos cigány visszhangjai (vö.: Fülöp Lajos: *Cigánymesék Berze Nagy János gyűjtéséből*. Pécs, 1985. 21–41).

Ugyancsak új vonás, hogy egy tájegységről ez a kiadvány közölte eddig a legterjedelmesebb gyűjtést, szám szerint 88 mesét. Ezek közül is 65-nek egyetlen helység, Besenyőtelek⁴ a lejegyzési helye. A besenyőtelki népmesék mellett Egerből 12, Tiszafüredről 6, Pustahanyiból 3, Mezőtárkányból pedig 1 mese származik, tulajdonképpen tehát ez a 23 mese is Besenyőtelek körzetéből való. A szándék tudatos: „egy körülbelül egységes néplélektani területről akartam kimerítő anyagot összehordani” – írja a szerző (Bevezetés, X.).

Banó István kimutatása szerint (*Magyar népmesetípusok II*, 713–14) a megjelentetésekor 53 mese (ebből 22 besenyőtelki) kimaradt a gyűjteményből. A kihagyás oka bizonyára az, hogy a kiadó csökkenteni akarta a terjedelmet, s így a változatok közlésének az elve nem ér-

⁴ Berze Nagy ismertebb mesemondói szülőfalujában: Dankó Anna, Gyűrő Klári, Járdány János. Nagy János (Berze), Németh László, Ragó János, Szabó Éva, Szabó Julcsa, Tinger Jóska, Vermes Miklós és még mások (vö. Dömötör Sándor: *Hevestől Baranyáig*. Pécs, 1983. 192–212).

vényesülhetett maradéktalanul. Később a *Régi magyar népmesék Berze Nagy János hagyatékából* című kiadványban (Szerk.: Banó István és Dömötör Sándor. Pécs, 1960¹, 1961²) a kihagyott mesék közül még 11 jelent meg (i.m. 212–55). Ezek a mesék Berze Nagy János kézírásával találhatók a hagyatékban, s a lapok sorszámozása arra utal, hogy valóban a szóban forgó gyűjteményből valók.

A hevesi népmesék egy újabb kiadása alkalmat adhatna a teljesebb anyag megjelentetésére, azaz közölni lehetne az utóbb előkerült besenyőtelki – pusztahanyi népmeséket is (Az *elátkozott királykisasszony*, *Hamis Jankó*, *A bűbajos lakat*, *Két aranyhajú királyfi*, *Az aranyhajú gyerekek*, *Fejérlófia*, *Kapanyelű Facika*, *A megváltott leány*, *Az aranyhajú ördög*, *A görög*, *Péter meg az imádság*).

A *népmesék Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megyéből* című műhöz *Előszót* Vargha Gyula, *Bevezetést* pedig Katona Lajos és a gyűjtő, Berze Nagy János írt. A *Jegyzeteket* ugyancsak Berze Nagy, azok kiegészítéseit pedig Katona professzor készítette. A mester és a tanítvány munkakapcsolatában etikai szempontból különösen példamutató Katona Lajos nyilatkozata, hogy a gyűjtés mellett „a valóban nagybecsű összehasonlító apparátus túlnyomó része, a hazai párhuzamok gondos egybeállítása teljesen Berze Nagy János érdeme” (*Ethn.* XIX (1908), 253). Katona kapcsos zárójelbe tett pótlásai elsősorban a külföldi szakirodalom könnyebben hozzáférhető párhuzamaira vonatkoznak, amelyeknek a segítségével az összehasonlítás könnyebben elvégezhető.

Ami a kiadvány értékeit illeti, már Vargha Gyula hangsúlyozza az *Előszóban*: „Berze Nagy János gyűjteményének becsét különösen az emeli, hogy meséi a legjobban elbeszélte magyar mesék közé tartoznak, ... olyanok, mintha a legjobb mesemondót hallgatnók. Az olvasók egy részét ...eleinte talán zavarni fogja, hogy gyűjtőnk a mesék nagy részét a kiejtés szerint írta le; ... míg ellenben a néprajzi kutatók épp így vehetik igazi hasznát a gyűjteménynek” (i.h. V–VI.).

Az első külföldi elismerő véleményt Elisabet Róna-Sklarek közölte *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* (Berlin) XVIII (1908), 228–30/. Kiemeli, hogy az eddig megjelent magyar népmese-gyűjtemények közül ezt tartja a legjobbnak, leghasználhatóbbnak. Rámutat a német Grimm-mese magyar változataira, azok életszerűségére, új mozzanataira. A kérdésről egyébként Berze Nagy János több levelet is váltott recenzorával (l. *Levélhagyaték*, 175–79. II/78., 78/a., 79., 79/a. sz.). Nem sokkal később Sklarek 13 népmesét jelentetett meg a gyűjteményből német fordításban (Elisabet Róna-Sklarek: *Ungarische Volksmärchen. Neue Folge*. Leipzig, 1909).

A későbbi méltatások között Kovács Ágnes azt állapította meg a kiadványról, hogy „megjelenése óta egyike a legtöbbet forgatott, legtöbbször használt népmese-gyűjteményeknek... Hiteles szövegei, gondos anyagcsoportosítása és az eddig nyomtatásban megjelent teljes meseanyagot feldolgozó jegyzetei a mesekutatók számára is nélkülözhetetlen kézikönyvvé teszik.” (Előadásrészlet. Elhangzott Pécsen, az 1956. ápr. 8-án megtartott Berze Nagy János-emlékesten. Id.: ifjabb dr. Berze Nagy János: *Berze Nagy János néprajztudós élete és munkássága*. Pécs, 1973. 31.)

Hasonló a véleménye Dömötör Sándornak, aki a művet nyelvészetileg is pontos gyűjtésnek és szakmai gonddal szerkesztett tudományos forráskiadványnak tartja (*lvö.: Jászoknáság* VII (1961), 3–4. sz. 151–57/).

A fentiekhez tegyük hozzá: ha Volly István Vikár Béla egyik népköltési gyűjteményét *Somogyi Kalevalának* (l. *Somogyi Kalevala*. Kaposvár, 1959. 56), Dömötör Sándor pedig a *Baranyai magyar néphagyományokat Baranyai Kalevalának* (*A Janus Pannonius Múzeum évkönyve*, 1965. 153) nevezhette, – értékét, hézagpótló jelentőségét tekintve (*A hevesmegyei*

nyelvjárás című monográfiával együtt) ez az alkotás is megérdemli a *Hevesi Kalevala* elnevezést, hiszen erről a szűkebb etnikai területről azóta sem jelent meg terjedelmesebb és igényesebb néphagyománytár.

Berze Nagy János a *Népmesék Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megyéből* (1907), valamint a *Baranyai magyar néphagyományok* (1940) megjelenése közötti időben három főművének, a *Magyar meseszótárnak*, a *Magyar népmesetípusoknak* és az *Égigérő fának* a kidolgozásán munkálkodott. Ez a három mű szorosan összefügg egymással. Banó István véleménye szerint (*Magyar népmesetípusok* I,10) Berze Nagy a meseszótár és a mesetípusok készítését egyidőben kezdhette meg, a szótár befejezéséig párhuzamosan végezte mindkét munkát, majd utána még legalább 20 esztendeig dolgozott a mesetípusokon. Az *Égigérő fa* pedig a már elkészült *Magyar népmesetípusok* eredményeire épül.

Visszatérve a meseszótárhoz: a rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján úgy látjuk, hogy eltervezését 1907-re, a kolozsvári tartózkodás idejére kell tennünk. Ekkor írott önéletrajzában (l. *Levélhagyaték*, I/9) ugyanis már utal egy elkészítendő *Magyar meseszótárra*, amelynek befejezése „csak majd évek múlva várható”. Professzora, Katona Lajos melegen érdeklődik elképzeléséről, mutatványt is kér tőle (i.m. II/36), s ennek a megismerése után kedvezően vélekedik róla (uo. II/37). 1908 tehát az előkészület, illetve a Nagyenyedre való átköltözés éve, és csak 1909 elején lát hozzá teljes intenzitással a munkához. Ugyanekkor küld mutatványt a készülő műből Vargha Gyulának, a Kisfaludy Társaság titkárnak is (uo. I/11). Ebből közlünk az alábbiakban egyetlen szócikket:

„Állatkirályok. l. a) Rókakirály, b) Medvekirály, c) Farkaskirály M.N.Gy. (Horger) X. 53. l. (Pürkerecz, 1904); 2. Sorskirály, amely arra van kárhoztatva, hogy ő és családja addig meg ne halhasson, amíg egy nagy élőfát tövestül ki nem rugdos a földből. M.N.Gy. (Arany-Gyulai) I. 363. l. (Háromszék m. 1872); 3. a) Aranszakállú ember, ki az arany állatok királya, b) Vadgalambok királya, c) Vadkacsák királya. M.N.Gy. (Arany-Gyulai) I. 412–418. l. (Nagykörös, 1872.); Kaczor király, minden állat királya (tréfás mesében). M.N.Gy. (Arany-Gyulai) I. 433. l. (Kolozsvár, 1872.); 5. a) Varjúkirály, b) Saskirály, c) Hollókirály. M.N.Gy. (Berze Nagy IX. 276–278. l.)”

A már elkészült munkát 1912. november 17-én küldi el a szerző a Kisfaludy Társaságnak. Kísérő iratában így jellemzi vállalkozását: „...művem a népmese nemzetközi tudományos tárgyalásában egyedül áll, mivel egy nép mesehagyománya sem ment még át azon az elemzésen, mely munkámban végső eredményül a mesemotívumok rendszeres feldolgozását s az egynemű elemeknek egy csoportban lehető áttekintését s összehasonlítását nyújtja...” Majd így folytatja: „Munkámon teljes négy évig dolgoztam, küszködve és nyomorogva könyvtáraink elégtelen eszközeivel s a magam parányi anyagi erejével. Hogy íme végére jutottam, azt csak az a szeretet tette lehetővé, mellyel tárgyamhoz vonzódom, s az a tudat, hogy ezáltal nemzetünknek a külföldi becsülés kincséből ha többet nem – egy porszemnyit megszereztem” (uo. I/22.).

A Kisfaludy Társaság 1912-ben jóvá is hagyta a mű kiadását, 1913-ban már az *Athenaeumnál* van a kézirat, a szedést meg is kezdik, ám hamarosan felfüggesztik. 1914-ben a Társaság lerövidített Berze Naggyal a terjedelmet (uo. I/29, 30, 31). Közben azonban más M. N. Gy.-kötetek kiadása is szóba került (Ipolyi-kötet, *Sárospataki gyűjtés*, Kálmány *Alföldi gyűjtése* stb.). Ezek a tervek tovább bonyolították a helyzetet. 1915-ben újabb nyomdai kifogások merültek fel, és bár 1916-ban folytatódott a szedés, hamarosan ismét elakadt. Végül még ugyanebben az évben – a nyomdarészleg költöztetésekor – a kézirat eltűnt, illetve megsemmisült (vö. Dömötör: *Hevestől Baranyáig*, 106). 1917-ben az illetékesek már tudtak a szomorú tényről, de úgy látszik, elhallgatták. Berze Nagy még évek múlva is reményke-

dett a meseszótár előkerülésében, megjelenésében (I. Szász Károlyhoz írott levelét. *Levélahyagatéék, I/65*). A szerző fia, ifjabb dr. Berze Nagy János fáradhatatlanul munkálkodott eddig is a felkutatásán; sajnos eredménytelenül. (Mindössze a *Mutatvány* került elő a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárából.)

4. kép. Dömötör Sándor népmesét gyűjt.

A mű jelentőségéről Dömötör Sándor a *Régi magyar népmesék* Archívum-magyarázatában ezeket írta: „Berze Nagy Jánost Katona Lajos buzdította a magyar népmesék tudományos elemzésére, ő ismertette meg meseelemző módszerével és típuskatalógusa tervével. Berze Nagy e munkával való ismerkedése közben jött rá arra, hogy a népmesék motívumainak ismerete éppen olyan fontos, mint típusainak ismerete, ha a mesemondás társadalmi szerepének rendszerét akarjuk feltárni” (i. m. 308).

A kézirat elkallódása pótolhatatlan vesztesége nemcsak a magyar tudománynak, hanem a nemzetközi mesekutatásnak is, hiszen Stith Thompson motívumjegyzékének (*Motif-Index*) első kötete is csak 20 évvel később, 1932-ben jelent meg.

Néhány Berze Nagy Jánoshoz írott levél azt mutatja, hogy a levelező partnerek a meseszótárt s a mesetípusokat egy- és ugyanazon műnek gondolták. A tárgy hasonlósága miatt ez érthető is.

A *Magyar meseszótár* hányatott sorsáról, elkallódásáról az előzőekben már szoltunk. Kísérjük most figyelemmel a *Magyar népmesetípusok III.* (Szerk.: Banó István. Pécs, 1957) útját keletkezésétől megjelenéséig. Ez a mű Berze Nagy János legterjedelmesebb és egyben legjelentősebb munkája, amelynek elkészítésén több mint három évtizeden át dolgozott, s

amely – szakkörökben mindenképpen – világszerte ismertté és megbecsültté tette alkotójának a nevét. A kiadványhoz – melyet szerzője, Katona Lajos, a legnagyobb magyar folklorista emlékének ajánlott – a szerkesztő, Banó István írt alapos ismertetést (i. m. 7–25). Banó tanulmánya – a nemzetközi tudományos szempontokra való tekintettel – orosz, angol, francia, német és finn nyelvű fordításban is megjelent.

Berze Nagy több levelében, nyilatkozatában is utalt arra, hogy „Katona Lajos még ifjú korában hagyta rá a magyar mesetípusok elkészítésének örökségét” (vö. Banó: i. m. I, 10). Banó szerint a szerző a mesetípusok kidolgozását talán még korábban megkezdte, mint a mesésztár munkálatait. Az első nyom, amely valóban erről tanúskodik, Katona Lajosnak egy 1908. december 29-én keltezett levele (I. *Levélhagyaték*, II/36).

Más kérdés, hogy Berze Nagy csak a mesésztár befejezése és a tipológia addig elért nemzetközi eredményeinek (főként Aarne törekvéseinek) a tanulmányozása után gondolhattott a behatóbb munkálkodásra (*Levélhagyaték*, I/28). Az elmélyültebb tevékenységnek azonban az I. világháború megpróbáltatásokkal teli, kilátástalan éve nem kedveztek. Újabb lendületet a tipológia készítéséhez a szekszárdi áthelyezés jelentett. Innen írja Sebestyén Gyulának: „A típusok egyre haladnak előre, s a magyar néprajz világa egyszer csak arra ébred, hogy készen van a magyar mesekincs egyetlen fundamentuma.” (*Levélhagyaték*, I/59.) Szekszárd után Pécs következik Berze Nagy János pályáján, s az elkövetkezendő tíz esztendő (tehát még a baranyai gyűjtés megkezdése előtti időszak) valóban a mű befejezését hozza. Nagyjából 1934-et tekinthetjük a befejező dátumnak, bár a kéziratot – egészen 1944-ig – folyamatosan csiszolja, kiegészíti.

BUDAPEST VI
ANDRÁSSY-ÚT 88.

nov 19

Ugy tiszelt barom!

Megszabadultam kérem b. plerológon-társad.
Félreemelt halgasa (Andriánát Zoltán: Budapesti
Szeged és Munkács) akadám. és szeged.
szekszárdi nagy aranyfogó megkötés.
A János Károlyi-prozsaiban almaszóró tisztelettel
váltó bele, mindenki tudni szeretné el.
Kezességemmel az elgá, arány. az aránylag
aranyfogó bűvölő a mészadé, hogy a szeged
szeged kényes elcsúszó vö. De ^{kezdés} kezességemmel
szeged: újra kinyitott. A csúnya kinyitott
az elcsúszó kinyitott és kinyitott az aranyfogó.
Zoltán kinyitott az aránylag, kinyitott a kinyitott
az aránylag.
Váltságom hogy ^{szeged} fogókat mészadé
kinyitott. Z. ha szegedben magyar a fogó.
Könyv megkezdésében egyéni mészadé nem talá.
Lol. Talán az Ön 500-nál több fogókat
szeged nyoma?
Egyes válságok tisztelettel és
Könyv és válság
Könyv és válság
Könyv Zoltán

5. kép. Kodály Zoltán levele Berze Nagy Jánoshoz.

Törekvéseinek lényegéről a következőképpen nyilatkozott: „Tévedne, aki azt hinné, hogy ez egyszerű katalógus. Aarne rendszerében minden magyar mesét meghatározva, motívumokra bontva, kontaminációját nyilvántartva, magyar és idegen vonatkozásaiban elemezve elő fogom adni a legszükségesebb összehasonlító anyaggal, valamint az irodalom-, művelődéstörténeti és általános mitológiai szempontból megállapítható eredményekkel együtt. Ez a 3 kötetes mű, amilyen méreteiben eddig csak a Bolte-Polivka *Anmerkungenje*, s amilyen egy-egy nyelven élő mesekincs egész komplexumára nézve még sehol sincs. Csak kiadót találhassak reá, hiszem, hogy a folklóre-kutatók előtt sok tekintetben egészen új világot nyitok meg (l. a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárának anyagában; id. Dömötör: *Hevestől Baranyáig*, 168).

Banó István mutatta ki, hogy a típusok megalkotásánál az Aarne (ritkábban az AarneThompson) típusszámokat és meghatározásokat fogadta el, de számos új típusal gazdagította a nemzetközi típuskatalógust. Jól mutatja ezt a következő két adat. A katalógus összes típusainak száma: 612, ebből újként meghatározott: 399 (Banó István statisztikájából, i.h.) A szerző 1933-ig dolgozta fel művében a népköltési gyűjteményekben, folyóiratokban, monográfiákban és a hozzá eljutott kéziratok gyűjtésében található teljes meseanyagot – a nemzetközi párhuzamok, változatok kapcsolásával.

A monumentális alkotásnak ugyancsak megvolt a maga kálváriája. Berze Nagy János több helyről is kapott biztatást a megjelentetésre, ezek azonban csak ígérek maradtak. Halála után 11 évvel, 1957-ben fiának, ifjabb dr. Berze Nagy Jánosnak a fáradozása és Baranya Megye áldozatkészsége hozta meg a kívánt eredményt. A kiadvány azóta mind a hazai, mind a nemzetközi népmesekutatásban nélkülözhetetlen forrásművé vált.

Berze Nagy János *Mese* című tanulmánya is a 30-as évek termése. A *Magyarság Néprajzá*-nak III. kötetében látott napvilágot (256–326) 1936-ban. Nem véletlen, hogy Solymossy Sándor, Szendrey Zsigmond, Viski Károly és a magyar folklór többi jeles kutatója mellett – egy ilyen reprezentatív kiadványban – éppen őt bízták meg a népmeséről szóló rész megírásával.

Az első adat, amely a felkérésre vonatkozik az Egyetemi Nyomda kiadóhivatalának 1934. december 17-én keltezett levele (l. *Levélhagyaték*, II/9). Az illetékes szakemberek tudják, hogy Berze Nagy – vidéki elszigeteltsége ellenére is – benne él a magyar néprajztudomány vérkeringésében, és jól ismerik azt a széles körű tudást, amellyel a népmese egyes területeit résztanulmányokban már eddig is megvilágította. Berze Nagy János a megbízást 1935. április 5-én kapta meg (uo. III/37), s határidőre, egyben közmegelegedésre teljesítette.

Honti János, *A Magyarság Néprajza* III. kötetének értő bírálója a *Mese* című fejezetről így nyilatkozott: „Szinte fellélegzünk, amikor a mese fejezetének az olvasásába fogunk: Berze Nagy Jánosnak sikerült a témáját olyan szempontból megfognia, amely szerencsés vegyüléke az ethnológiainak és a pszichológiainak. Bemutatja a magyar mesekincs jellegzetes darabjait, alakjait és motívumait – természetesen mindig arra kell az olvasónak gondolnia, hogy a mese nemzetközi műfaj, és amit Berze Nagy a meséről mond, az nem mindig csak a magyar mesére vonatkozik. A mese világképének ismertetése, a függőleges és vízszintes tagozódású világkép fogalmainak bevezetése szép alkotásai a magát a mesébe egészen beleélő tudománynak.” /Vö. Honti: *Új kézikönyv a magyar népköltésről. Népünk és Nyelvünk VIII* (1936), 94./

A mű a népmesére vonatkozó addigi tudományos kutatások eredményeinek első teljes és rendszerező összefoglalása. A csaknem 5 ív terjedelmű monográfia 15 fejezetre oszlik. Az egyes fejezetek a mesélés idejével, módjaival, a mesefákkal, a magyar népmese irodalmával, a mese szerkezetével, a mesetípusok rendszerével, az állandó kifejezésformákkal, a mese világképével, társadalmával, a természet meglevenítésével, a mesehőssel és ellenségei-

vel, a csodás elemekkel, az ősvallási maradványokkal, az idő, hely és név problematikájával, a mesék vándorlásával, a változatok keletkezésével stb. foglalkoznak – vagyis a mesére vonatkozó leglényegesebb tudnivalókkal.

Berze Nagy János a mesét „ősvallási mítoszok utódá”-nak tartja. Szerinte a mítosz mondává, a monda pedig még csökevényesebb epikai anyaggá, mesévé vált. Banó István megfigyelése szerint (*Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 1980. Pécs, 1981. 251) Berze Nagy pályája kezdetén (l. a hevesi mesegyűjtemény előszavát, X.) a mesét – adatközlőinek véleményével azonosulva – csak „szép hazugság”-nak tartja, itt viszont már elismeri a „csodás kalandok”-nak olykor igaz történetként való értelmezési lehetőségét.

A mese szerkezete kapcsán típusról és meselemről beszél, azaz még nincs szó az úgynevezett motívumról. Egyébként is: a tanulmányban igen kevés teret szán a mesetípusok rendszérének, holott ebben az időben már csaknem befejezte a *Magyar népmesetípusok* című munkáját.

Az *Ősvallási maradványok* fejezetben elsősorban az *Égigérő fa* koncepciójának a címben is hangsúlyozott mitológiai elemeivel foglalkozik a népmesék vizsgálatának tanulságai alapján.

Végül a szerző a mesék vándorlásáról, változatok keletkezéséről, az egyes elemeknek más népek mesekincsébe való átkerüléséről szól. Az a véleménye, hogy a honfoglaló magyarság az őshazából sajátos mesekincset hozott magával Európába – ezt a megállapítását azonban Honti vitathatónak tartja (i. m. uo.).

Mindent egybevetve: a mű a maga idejében úttörő vállalkozás volt. Jelentőségéről – Honti János véleményét megerősítve és kiegészítve – Banó István a következőket írta: „... legfőbb értéke, hogy benne az olvasó jól érthető megfogalmazásban azt találja meg, ami a mesére általában, a magyar népmesére pedig különösen jellemző. A szerző nem annyira elvont megállapítások, hanem a mesék, mesetartalmak és a mesék stílusához jól alkalmazkodó módon előadott példák bemutatásával ismerteti mondanivalóját. Állást foglal a mesével kapcsolatos legfontosabb kérdésekben” (i.m. 250). A tanulmányt értékes jegyzetek és szakirodalmi tájékoztató teszi teljesebbé.

Szorosan kapcsolódik a népmesékhez Berze Nagy Jánosnak egy másik nagyszabású elméleti munkája, az *Égigérő fa* is. Ezt a mitológiai tanulmányokat tartalmazó posztumusz kötetet a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Baranya Megyei Szervezete, illetve utóbb Baranya Megye jelentette meg, Dömötör Sándor szerkesztésében (Pécs, 1959¹, 1961², 1984³). A címet voltaképpen a szerkesztő adta a kiadványnak, ugyanis a kéziratcsomón még *A világ közepe* megjelölés szerepelt. Ugyancsak ő írt részletes bevezető tanulmányt a műhöz (l. Berze Nagy János és magyar mitológia, i.m. 9–31), a gazdag jegyzetanyagot pedig Berze Nagy készítette (uo. 255–314).

A mű a pécsi évek szülötte. Témáját – *A világ közepe, a magyar ősvallás nyomain* címmel a Szent István Akadémia Nyelvtudományi és Szépirodalmi Osztályának 1943. október 15-i ülésén székfoglaló előadásként – mutatta be a szerző. Ugyancsak a Szent István Akadémia Értesítője közli (az 1944–1946. évi XXIX. kötetben) az előadás alábbi rövid foglalatait: „(Berze Nagy János) eme rendkívül érdekes munkájában a Krisztus előtti harmadik évezredből, a kaldeusok planéta-isteneiből és istennőiből kiindulva kimutatja, hogy a világfa tetején lévő csillagisten hite átalakította a görögök, perzsák, kínai és ugoraltaji népek vallási felfogását. Többek között a kereszténységet átvevő magyarok Szűz Máriára, a legnagyobb keresztény női ideálra ruházták rá az ázsiai anyaistennő díszítő jelzőit, és a pogány >hét isten< mintájára a >hét Boldogasszony<-rendszert is kialakították. Az ősi pogány vallás emlékei ma is élnek a *sasfa* és a *bódoganya* szavakban, amelyek az eget tartó és az istenséggel azonos *világoszlop* és *világfa* emlékei. A padlásnak *mennyezet* neve is innen való emlék.”

Ez a könyv a magyar hitregék problémáinak összefoglalása, egyben pedig az eurázsiai népek szellemi rokonságának sajátos bizonyítéka. Néphagyományunk legősibb rétegét éppen a népi hiedelemvilág szinte napjainkig megőrzött emlékei alkotják. Megjelenési formájukban azonban eléggé töredezettek ezek az emlékek: főként a népmesékben, de a népi szokás- és hiedelemanyagban, a szólásokban és közmondásokban is sok olyan elem található, amelyek között a kutató összefüggéseket vehet észre.

Égigérő fa című kötetében éppen ilyen munkára vállalkozott a szerző. Megkereste azokat az elemeket, amelyek egymáshoz illesztése ismét egyfajta egésznet alkot. Rendszerezési kísérletének eredményei érdekesek, újszerűek, a feldolgozás módszere pedig példamutató. Következtetései, feltevései mind a néprajz, mind a vallástörténet terén új utakat jelölnek ki a további kutatások számára. A kiadvány *Függeléke* (i.m. 323–34) Berze Nagy János néprajztudományi munkásságának bibliográfiáját tartalmazza.

A *Régi magyar népmesék Berze Nagy János hagyatékából* (Szerk.: Banó István és Dömötör Sándor. Pécs, 1959¹, 1961²) című kötetben – már szintén posztumusz kiadványként – azoknak a kéziratos mesegyűjteményeknek a meséi jelentek meg, amelyek különböző gyűjtőktől származnak, és barátok, ismerősök közvetítésével jutottak el Berze Nagy Jánoshoz. Anyagukat mesekatalógusában, s *Magyar népmesetípusok*ban dolgozta fel (A kéziratok a Berze Nagy-hagyatékban őrződtek meg.)

A szóban forgó szövegek régi lejegyzések, még a múlt század utolsó két évtizedéből valók, s a magyar nyelvterület peremvidékének (Székelyföld, Dél-Erdély, csángó terület, Ugocsa, Zemplén, Vas megye) meséit rögzítik. De ebben a kiadványban jelent meg az a már említett Heves megyei gyűjtés is, amely a *Népmesék Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megyéből* című gyűjteményből annak idején kimaradt. A kötet meséihez Banó István csatolt jegyzeteket (i.m. 257–94).

Kedves Kárá bácsi!

Alkotóm alkalmával meg-
köttem kedves Kárá bácsit táj-
szerevet gyűjtésére. Mivel az aka-
démiai megbízatásom már megje-
szedett, nagyon kérem hogy kedves
Kárá bácsi, mint kedves Kárá
bácsi, hogy a gyűjtött kéjje-
veket 1/6 március 1-jétől a sim-
sól jelen tisztelettel, ahol a helyzet s a
gyűjtő munkát) később ismét s ha
a Kárá bácsi elhagyja, akkor a kéjje-
veket a Kárá bácsihoz adjam át.

6. kép. Berze Nagy János levelének részlete Kádár Gézához.

A kiadvány *Archívum* fejezete közli Berze Nagy Jánosnak *A mesetípusok irodalmának kritikai ismertetése* (1921) című tanulmányát, mely ugyancsak a hagyatékban maradt fenn. A dolgozathoz arra következtethetünk, hogy Berze Nagy – meserendszerezési munkája közben – mintegy elméleti alapvetésként foglalta össze a mesetipológia történetét (főként Aarne törekvéseit és típuskatalógusának előzményeit). Ezt a tanulmányt a Kisfaludy Társaság pályázatára küldte be, és elnyerte a Sebestyén-alapítvány 1000 korona jutalmát.

Az *Archívumban* jelent meg Berze Nagynak *Az Alkestis-tragédia és egy magyar népmese* című dolgozata is, amelyet hozzászólásként írt Walter Ruben munkájához (ez utóbbit I. FFC. 133. Helsinki, 1944). A tanulmányból kitűnik, hogy szerzőjét még 1944-ben is foglalkoztatták a tipologizálás problémái.

Ugyancsak az *Archívum* közli – még a *Levélhagyaték* kiadása előtt – Katona Lajos leveleit Berze Nagy Jánoshoz, Berze Nagy leveleit a *Meseszótár*ról (a *Mutatvány a készülő „Magyar Meseszótár”-ból* című dokumentummal), valamint E. Róna-Sklarek leveleit Berze Nagy Jánoshoz. Az *Archívum* anyagának magyarázatát Dömötör Sándor készítette el (i.m. 295–310).

Nem szoltunk több olyan kisebb Berze Nagy-tanulmányról, amelyek szintén a szóban forgó időszakban keletkeztek (például Kriza *Vadrózsáinak*, a *Nagyszalontai gyűjtésnek* vagy *Arany László eredeti népmeséinek* a kiadásához készített jegyzetek), ezek felsorolása ugyanis megtalálható a *Nap és tükör (Néprajzi és néprajzi tanulmányok, gyűjtések)* című kötetben (Pécs 1982).

Összegzésünket folytassuk inkább azzal, hogy az 1924-es év – a Baranya megyébe, Pécsre történő átköltözéssel – végre az állandóságot, a megnyugvást hozta Berze Nagy János eddigi hányatott életében. Mivel működési helyei közül itt tartózkodott a leghuzamosabb ideig, ezért legjelentősebb pedagógiai és folklorisztikai tevékenységét is itt fejthette ki. Nem véletlen, hogy ezekben az években teljesedik ki tanfelügyelői munkássága, ekkor szervezi meg a népdaléneklési mozgalmat, számos néprajzi tanulmánya mellett itt készül a magyar népmese első monográfiája, itt fogalmazódik meg az *Égigérő fa* koncepciója, Pécssett fejezi be életének főművét, a *Magyar népmesetípusokat*, és itt érik be régi, dédelgetett tervének, a társadalmi néprajzi gyűjtésnek az eredményeképpen – a *Baranyai Kalevala*.

Ez az utóbbi alkotás – mint már tudjuk, a *Baranyai magyar néphagyományok* címet viseli. (Gyűjtötte, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Berze Nagy János dr. Kiadja Baranya vármegye közönsége. Pécs, 1940. I–III. kötet.) A kiadványt Berze Nagy János részletesen magyarázza a mű elé írt 22 lapnyi bevezetőjében és az egyes fejezetek jegyzeteiben. Ugyancsak beható ismertetését adja Dömötör Sándor a *„Baranyai Kalevala” jubileumára* című tanulmányában (*A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 1965. Pécs, 1966. 153–65. Különnyomatban is). Így mi – ebben a vázlatban – csupán a lényegesebb és az újabb tények leírására szorítkozunk.

Baranya megye szellemi néprajzi emlékeinek az összegyűjtésére és kiadására Fischer Béla alispán tett javaslatot az 1933. szeptember 5-én tartott megyegyűlésen. Ennek eredményeként a 17.290/1933. sz. rendelkezéssel – bízta meg Berze Nagy János vezető tanfelügyelőt a gyűjtés szervezésével, vezetésével és az anyag tudományos szerkesztésével.

Berze Nagy a gyűjtést 1933 őszén indította el, elsősorban a megye tanítóóságának a bevonásával. (Műve előszavában 50 gyűjtőt említ, ebből 45 a tanító, 4 lelkész, 1 pedig jegyző.) Nyomatott útmutatójának a címe: *Tájékoztató Baranya vármegye magyar népe szájhagyományainak és szokásainak gyűjtéséhez*. (Dr. Sebestyén Gyula, dr. Bán Aladár, Szendrey Zsigmond és Szendrey Akos enemű munkálatai alapján összeállította Berze Nagy János dr. Kiadta Baranya vármegye közönsége. Pécs, 1933.) A *Tájékoztató* a gyűjtés

módját és kérdőívét tartalmazza. Megjelentetésének körülményeiről a szerkesztő – Sebestyén Gyulához címzett levelében (1933. november 20.) – a következőket írja: „A kiadást a vármegye vállalta. Hiú remény lett volna ma a közoktatási minisztériumból bármely kis összegű segélyt is kérni. A tájékoztatót 1500 példányban nyomtattuk, hogy minden esetregre készen álljunk.”

Az útmutatót 3 körlevél is követte (l. *Levélhagyaték*, 1933. nov., 1934. júl. és 1935. júl. dátumozással), melyekben szakmai tanácsokat adott (az adatközlők és a gyűjtő nevének, foglalkozásának, a gyűjtés helyének, idejének rögzítése, hangtani pontosságra törekvés a lejegyzésben, a költői természetű hagyományok összegyűjtésének sürgőssége stb.). A felhívás fő motívuma az a Kölcsey óta sokszor hangoztatott elv, hogy a néphagyomány a nemzeti művelődés alapja. Hogy a gyűjtésben eleve kollektív munkára gondolt, annak bizonyítéka az útmutatóban is kiemelt mondat: „... minden adatot a gyűjtő nevének megemlítésével fogok közölni.” A mű tanúsága szerint Berze Nagy be is váltotta ezt az ígéretet.

Hivatkozása, hogy „ahol a feljegyzendő hagyomány bőségben mutatkozik, vagy valamely ok személyes megjelenésemet szükségessé teszi, értesítés esetén, esetleg anélkül is a helyszínre kiszállok”, már 1934-ben megvalósult, mivel a gyűjtés elég vontatottan indult. (Ettől kezdve személyes kiszállásra egyre gyakrabban kerül sor – részint a gyűjtés fokozása, részint az adatok ellenőrzése végett.) Voltak olyan falvak, amelyekből egy-két napi megfigyelés, 10–12 egyén meghallgatása után is üres kézzel kellett távoznia. Arra döbbsent rá, hogy egyes helyeken a sajtó, a rádió, a selejtes könyvek már letarolták a mentésre érdemes néphagyományt. A hagyományok hordozói között különbséget tesz a falusi és a pusztai típusok között. Az előbbi a hagyományt már csak „emléknek tekinti”, míg az utóbbinak „egyedüli szellemi tápláléka” (Bevezetés, XIV–XV). Érdekes megfigyelése, hogy a mesét (általában „a csodás dolgokról szóló elbeszélő műfajokat”) inkább a katolikusok kedvelik (uo. XVI.).

Mesemondói között itt is találunk két cigány származású adatközlőt (Bogdán Jánost és Bogdán Józsefet), akiktől összesen négy mesét gyűjtött (*Tündéri Szép Ilona, A furuglás legény, Hugyan másztak át a kémény árnyékán a szentlőrinciek, A pékné mög a pap*). Véleménye szerint Baranyában a nemzetiségekkel való huzamos együttélés a szájhagyományok fennmaradását nem befolyásolta, nem oka azok rohamos átalakulásának, pusztulásának (i. m. VII–VIII.). A magyar néphagyományok mellett nagyra becsülte a szomszéd népek és a hazai nemzetiségek népköltészetét, szokásait, fontosnak tartotta megismerésüket és gyűjtésüket is (jól mutatja ezt például a *Levélhagyaték* I/67. sz. levele).

Berze Nagy a kiadvány bevezetőjében (VIII–IX.) ezeket írja: „Olyan gyűjtemény képe lebegett előttem, amely a felkutatott terület szellemi néprajzi hagyományainak lehetőleg sokoldalú, valódi képét adja. Ezért... terjesztettem ki a kutatást a szorosan vett költői természetű hagyományokon kívül a szókincre, szólásmódokra, a néphitre és szokásokra is. Emellett... az egyes szövegek és dallamok értékes változatait is lejegyeztem, továbbá az énekelve előadott hagyományt dallamával együtt írtam le...”

A gyűjtés Baranya megye 69 községének területén (Berze Nagy maga 36 községben gyűjtött) csaknem hat évig tartott, s a kiadvány 1940 végén jelenhetett meg. Az 1842 lapos gyűjtemény összesen 4554 adatot tartalmaz, kötetenként az alábbi megoszlásban (vö. Dömötör Sándor: i. m. 159):

I. kötet	802 lap (44%), 907 adat (20%)
II. kötet	624 lap (34%), 756 adat (17%)
III. kötet	416 lap (22%), 281 adat (63%)

A gyűjtött anyag műfajok szerinti csoportosítása:

I. kötet:

misztériumok, alakoskodók, balladák, dalok, rigmusok, gyermekjátékok, siratók, verses imádságok

II. kötet:

találós kérdések, ráolvasások, mesék, legendák, adomák, mondák, természetmagyarázó hagyományok

III. kötet:

tájszótár, kifejezések, szólások, közmondások, néphit, népszokások, hiedelmek, mitikus lények

Ami a teljes mű meseanyagát illeti, annak értelmezésére, magyarázatára nézve adjuk át a szót a legilletékesebbnek, Berze Nagy Jánosnak: „A gyűjtemény jelentékeny részét teszi a népmese, amely ilyen mennyiségben, ilyen, aránylag kis területről lejegyzőre és közlőre nálunk eddig nem talált. Ezek a mesék nagyjában képviselik azt a meseanyagot, amelyet Baranya magyarsága ismer... Ahol olyan mesére bukkantam, amely nálunk eddig közlésre még nem vagy ritkán került, annak minden megtalálható változatát közöltem.” (Bevezetés, XXI.) Legnagyobb részben, legváltozatosabb tartalommal a trúfaszerű mesék szerepelnek a gyűjteményben. Ezek után – gyakoriság szempontjából – az úgynevezett valódi mesék következnek, végül viszonylag kis számban fordulnak elő az állatmesék. A műfaji besorolást illetőleg ugyancsak a szerkesztőt idézzük: „... gyakran a mesék közé soroltam olyan hagyományokat, amelyeket ugyanolyan joggal a legendák, adomák, mondák vagy a természetmagyarázó hagyományok közé sorolhattam volna és viszont. Ennek oka abban van, hogy a népköltés műfajai között nincs meg az az éles választóvonal, amelyet a műköltészet termékeiben szemlélhetünk...” (I. m. XXXII.)

A népmesék gyűjtőivel, a gyűjtések helyével és az adatközlőkkel kapcsolatban annyit jegyzünk meg, hogy Berze Nagy és gyűjtőtársai 40 baranyai községben 274 mesét jegyeztek le, ebből 232-t (85%-ot) maga a szerkesztő gyűjtött, vagyis ebben a műfajban segítőinek a munkája (42 mese, 15%) az övéhez képest elenyésző volt. A közölt mesék a rögzítés tartalmi teljessége és hangtani pontossága folytán hitelesek, megbízhatóak – bár fonográf nem állt a gyűjtők rendelkezésére.

Berze Nagy János – a nyelvjárási sajátosságokról szólva – megjegyzi, hogy „az élő magyar beszédben a nyelv ősi törvényeit a tájnyelv tartja fenn.” (Bevezetés, XXIII.) A *heves megyei nyelvjárás* című korai munkájában még egységesnek tekinti saját anyanyelvjárását, a baranyai, azaz az úgynevezett déli nyelvjárás területén végzett gyűjtés és feldolgozás alkalmával viszont jól látja, hogy a nyelvjárási jelenségek szivárványszerűen folynak egymásba. Mint írja: „A baranyai magyar tájbeszédet az Ormánság néhány községében a diftongizálás, másutt az ö-zés és az ë-zés bizonyos keveréke jellemzi... Ezekon kívül hang-, szó-, alak-, mondat- és jelentéstani tekintetben még igen sok részletkérdés várja a nyelvész kutató figyelmét” (vö. i. m. uo.).

A szerkesztő – a gyűjtés előrehaladtával – egyre több magánlevelet is írt a gyűjtőknek. Különösen egyik legtevékenyebb munkatársának, Schneider I.ajosnak⁵ (l. a *Levélhagyaték*

⁵ Schneider Lajos 1889. július 27-én született Mohácson. Tanítóképzőt és zenekonzervatóriumot végzett. A mohácsi külvárosi iskola igazgató-tanítója (1922–1949). Jelentős néprajzi és régészeti anyaggal alapozta meg szülővárosának múzeumát. Népdalokat az 1930-as években kezdett gyűjteni. Berze Naggyal közös gyűjtőúton vett részt. 1960. június 7-én halt meg. (Vö. KISS Miklós: Schneider Lajos élete és munkássága. Pécs, 1975. 371–75.)

7. kép. A gyöngyösi Berze Nagy János Gimnázium.

ide vonatkozó leveleit), aki elsősorban a népdalgyűjtés és lejegyzés terén segítette munkáját. Berze Nagynak éppen a Schneider Lajoshoz írott egyik leveléből (1937. január 2.) tudjuk, hogy pénzfedezet hiánya miatt a teljes anyagot nem sikerült megjelentetni: „... amennyit a kész gyűjtemény megkívánna, a pénz nem áll rendelkezésre. Nincs tehát mit tenni, mint – bármilyen keservesen egyik is – a kész gyűjteményből – amit lehet kidobni, hogy az anyagi eszközök és a mű terjedelme fedje egymást.”

A gyűjteményből kimaradt anyag sorsáról „, idáig keveset tudtunk. A 70-es évek elején azután a Berze Nagy-hagyatékából megjelent egy népdalcsozor – 52 dal, dallammal együtt –, Schneider Lajos Mohács környéki gyűjtése (Hegyi József: *Magyar népdalok és népies dalok Berze Nagy János hagyatékából. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 1968. Pécs, 1977. 132–47).

Egy másik gyűjteménytöredéket – *Siklói néphagyományok*, 1935 címmel – Banó István és Fülöp Lajos közölt Berze Nagy János *Nap és tükör* című néprajzi és néprajzi tanulmányokat, gyűjtéseket tartalmazó kötetében (Pécs, 1982). Ezeket az adatokat a *Baranyai magyar néphagyományok* számára Kutas Antal siklói igazgató-tanító küldte be. Kutas neve nem szerepel azok között a gyűjtők között, akiknek a nevét Berze Nagy a *Bevezetés*ben megemlíti. Ennek talán a felhasznált anyag kis mennyisége lehet az oka, bár ott több olyan gyűjtő nevével sem találkozunk, akinek a neve gyakran szerepel a közölt adatok mellett. Közülük említsük meg például Kökösi Sándor egyházasharaszti, Nagyberki József berkesdi, Péli Béla csányoszrói, Sziács János becefai, Szőnyi József perekedi, Várkonyi Antal kisherendi és Városi Mihály mohácsi gyűjtő nevét.

A Berze Nagy-hagyaték Kutas-féle gyűjteményéből hiányzik néhány lap (1–8, 23–26); ezeken voltak a *Baranyai magyar néphagyományok* kötetében megjelent adatok (I, 342: koldusének; I, 569: bordal; I, 570: lakodalmi ének; II, 14–15: találós kérdések). A többit (bábonák, álomjósolások, karácsonyi énekek, legendák, régi dal) pótlólag az említett kiadvány (*Nap és tükör* 335–42) közli.

Az utólagos közlésekhez tegyük még hozzá: a baranyai gyűjtésből a hagyatékban maradt egy rövid mese (tulajdonképpen egyetlen motívum). Most ezt is közöljük. Lejegyzésének dátuma a baranyai gyűjtés idejére esik, tehát a szerkesztéskor maradhatott ki a II. kötetből. Az ok bizonyára az, hogy ez a motívum már két közölt hazudozó mesében (1961. típ.) is előfordult I. II, 480., 267. sz. *A szógalegény*; II, 482., 268. sz. *Tréfás mese (változat)*. A lejegyzés jól mutatja gyűjtőjének rögzítési igényességét, a legfontosabb adatok feltüntetését:

A gyerök mög a kis kányák

Egy szegén gyerök nagyon szerette a fákat mászni. Éccör egy nagyon magas fára mászott, ahun kányafészket szödött ki. A kis kányákat a bögyibe rakta, de az ümög-gyét jó a gatyába kötötte. A kis kányák a bögyibe ekeztek röpködni, a gyerököt is magikkâ vitték. Ahogy röpút, a falubeliek sárkánának nézték, aszt kajabáták:

– Távozz, sárkány, távozz!

A gyerök rosszú értötte a szót. Úgy értötte:

– Tágécsd a gatyádat, tágécsd!

Mög is tágétotta, de a kis kányák a bögyéből mind áröptütek. Ű mög léesött. (Hosszúhetény, 1934. szeptember. Elm.: Kiss János, 33 éves, földműves. Ír és olvas. Berze Nagy János gy.)

A fenti közlésekkel tehát megjelent a *Baranyai magyar néphagyományokból* kimaradt, de a *Berze Nagy-hagyatékban* megörzött kiadatlan anyag. A többi – úgy látszik – végképp elcallódott.

A monumentális mű értékei mellett jelentéktelennek tűnik az a néhány bíráló észrevétel, amelyet egy-két recenzens említ (a népdalok között műdalok is előfordulnak, itt-ott egyetlen dallamlejegyzés, aránytalanul magas a közölt népmesék száma, műfajok és nem helységek szerint csoportosítja az anyagot).

A kiadvány jelentőségéről viszont nagyon sokan és igen pozitív módon nyilatkoztak. Kodály Zoltán és Móricz Zsigmond véleményét, a Magyar Néprajzi Társaság elismerését, valamint a műre vonatkozó számtalan ismertetést, hivatkozást megtaláljuk I. az *Egy néprajztudós műhelyéből. (Berze Nagy János levélhagyatéka)* című kötetben. Szerk.: Banó István és Fülöp Lajos. Pécs, 1977. Az értékelések, nyilatkozatok közül az alábbi taláalomra kiragadott részletek pedig önmagukért beszélnek:

Dömötör Sándor: „Tanulsága ma is felbecsülhetetlen számunkra, bár sokan emeltek különféle kifogásokat ellene. A megjelenése óta eltelt huszonöt esztendő alatt a magyar néprajzi szakirodalom egyik legtöbbet idézett és használt forrásműve lett” (A „*Baranyai Kalevala*” jubileumára. A *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 1965. Pécs, 1966. 156.).

Banó István: „... a gyűjtemény minden hozzá hasonló eddigitől hatalmas anyaga mellett abban is eltér, hogy a szellemi néphagyományok körét egy gyűjteményen belül e munkájában ő terjesztette ki legszélesebbre” (*Ethn.* LIX 1948. 244).

Gunda Béla: „...mindmáig legnagyobb néphagyomány-gyűjteményünk nemcsak anyagközlés, hanem ... gazdag értékelése is a bemutatott anyagnak... különösen szép eredmények bontakoznak ki előttünk akkor, ha a baranyai néphagyományoknak dél-európai folklór-kapcsolatát keressük” */Sorsunk* (Pécs) I (1941), 283–87/.

Szendrey Zsigmond: „Külön kell kiemelnünk tájnyelvi fejezeteit: egész sereg jellemzően baranyai hang- és szótani sajátosságra mutat rá; s egész sorozat olyan tájszót közöl, amelyek az eddigi gyűjtésekben ismeretlenek, szövegközlése pedig a népi mondattannak becses példatára. Berze Nagy János nemcsak kiváló folklorista, hanem kiváló nyelvész is, s ez a kettség adja meg gyűjtésének igazi értékét” (*Ethn.* 1941. 74–75).

8. kép. Berze Nagy János pécsi nyughelyénél (ifj. Berze Nagy János és a szerző).

Benedek Marcell: „Baranya vármegye példát adott arra: mit kellene megtennie minden magyar vármegyének, hogy a néphagyomány utolsó virágait megmenthesse; a szerkesztő példát adott arra, hogyan kell ezt a munkát elvégezni” (*Új Idők*, 1941. április 27. 17. sz. 514).

Íme, ilyen út vezetett a *Hevesi Kalevalától* a *Baranyai Kalevaláig*. Berze Nagy János népmesekutató munkáját eközben számtalan körülmény akadályozta: nélkülözések, sorscsapások, pályájának zaklatottsága, a „mellékfoglalkozás” szűkös lehetőségei, könyveinek, kéziratainak a szétszóródása, elkallódása, a kutatóközponttól, a kutatótársaktól és a jól felszerelt könyvtáraktól való távolság, a kiadás gátló tényezői, a posztumusz-perspektíva... Méltán írja életútjának csaknem a végén a következő sorokat: „Nagyon sok áldozatot hoztam a néprajztudományért: számbavehető életem minden szabad óráját s energiáját ennek szenteltem. Életem műve derékba tört oszlop maradna, ha munkámat nem adhatnám azok kezébe, akikért időmet s erőmet áldoztam.” (Solymossy Sándorhoz, 1943. december 7-én)

A felsorolt nehézségek ellenére Berze Nagy tudományos törekvéseinek, eredményeinek az itteni felvázolásából is kitűnhetett, hogy helye és szerepe a magyar folklór történetében ma már vitathatatlan.

Irodalom

BANÓ István – FÜLÖP Lajos (Szerk.)

1977 Egy néprajztudós műhelyéből. Berze Nagy János levélhagyatéka. Pécs

BERZE NAGY János

1905 A hevesmegyei nyelvjárás. (In: Nyelvészeti Füzetek XVI.) Bp.

1907 Népmesék Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megyéből. (In: Magyar Népköltési Gyűjtemény IX.) Bp.

1936 Mese. (In: A magyarság néprajza III.)

1940 Baranyai magyar néphagyományok I–III. Pécs.

- 1957 Magyar népmesetípusok I–II. Szerk.: Banó István. Pécs.
 1958 Égigérő fa. Magyar mitológiai tanulmányok. Szerk.: Dömötör Sándor. Pécs.
 1960 Régi magyar népmesék Berze Nagy János hagyatékából. Szerk.: Banó István és Dömötör Sándor. Pécs
 1982 Nap és tükör. Néprajzi és néprajzi tanulmányok, gyűjtések. Szerk.: Banó István és Fülöp Lajos. Pécs
 1985 Cigánymesék Berze Nagy János gyűjtéséből. Szerk.: Fülöp Lajos. Pécs
 1988 Baranyai magyar néphagyományok. Népmesék. Szerk.: Fülöp Lajos. Pécs

DÖMÖTÖR Sándor

- 1983 Hevestől Baranyaig. Helytörténeti képek Berze Nagy János életéből. Szerk.: Banó István és Fülöp Lajos. Pécs

Lajos Fülöp

Wirksamkeit des Volksmärchenforschers János Berze Nagy
 (Von *Kalevala aus Heves* bis *Kalevala aus Baranya*)

Der Lebenslauf von János Berze Nagy war außerordentlich viel herumgekommen. Dies charakterisiert schon auch seine Studienjahre. Den großen ungarischen Wissenschaftler von Ethnographie ließen die reichen Volküberlieferungen das heimische, dörfliche Milieu und das Zureden seines Professors Lajos Katona in seiner Laufbahn abgehen.

Der Essay handelt vom Volksmärchenforscher János Berze Nagy und vom gesichtswissenschaftlichen Hintergrund seiner Tätigkeit besonders in Anbetracht seiner ersten Werke mit dem Titel: *Der Dialekt im Komitat Heves* (1905) und *Volksmärchen aus Komitaten Heves und Jász-Nagykun-Szolnok* (zusammenfassend „*Kalevala aus Heves*“ genannt) (1907) und seines monumentalischen Werkes mit dem Titel *Ungarische Volksüberlieferungen in Baranya* (1940), womit er seine Tätigkeit vollendet hat. In Betracht seiner Werte ist das Werk „*Kalevala aus Baranya*“ bis heute eine farbige, vielseitigste Sammlung der Volksdichtung aus einer Regionseinheit. Neben seinen anderen bedeutenden Werken stellte er zwischen 1908 und 1934 unseren zweibändigen *Märchenkatalog* (Ausgabe Postumus 1967) zusammen.

János Berze Nagy wurde noch in seinem Leben „*allergrösster Märchenkünstler*“ genannt. In der Kenntnis seiner wissenschaftlichen Bestrebungen und Erfolge ist seine Stelle und Rolle in der Geschichte der ungarischen Volkskunde heute schon offenbar unstrittig.

FÜLÖP LAJOS
 H-1126 Budapest
 Nárcisz u. 27.

A „vidéki” társadalmak iskoláztatási stratégiái, avagy a gyöngyösi gimnázium nem gyöngyösi diákjainak társadalomtörténeti megközelítése (1938–1948)

Bolgár Dániel

ABSTRACT: *The Educational Strategies of 'Provincial Societies': A Social Historical Approach to the Non-Gyöngyös Students of the Gyöngyös Grammar School (1938-1948).* The paper, approaching education as a 'market' activity, inquires into the educational strategies of a part of the 'demand' for the Gyöngyös grammar school, those students (and their family backgrounds) who did not live in Gyöngyös, in the vexed period between the two World Wars. The examination proceeds by qualitative and quantitative methods. The differences between the strategies can primarily be seen in the isolation by residence (and other characteristics that can be compressed in this: clan formation, jobs at the railways, the fields, the vineyards, etc.), contrary to the assertions of the formerly accepted view (which derived these differences from differences of religion). As a conclusion, two types of educational strategies are reached (both aiming at social mobility): collective and individual strategies (based on the origin of its elaboration: whether it derived from the community, or from its smallest units, the families).

I. Előszó

Jelen dolgozat¹ egy kisváros társadalmának kicsiny szeletét kísérli meg elemezni, így a helyszín Gyöngyös, a tárgyalt csoport pedig a helyi gimnázium (ekkor Koháry Istvánról elnevezve) diáknépessége, pontosabban a mögöttük álló nem feltétlenül gyöngyösi családok, háztartások. „Történetünk” ideje az 1938 és '48 közti intervallum, amivel – aligha tévedés kijelentenuk – a város emlékezetének jelen idő szerint egyik legérzékenyebb időszakába nyerhetünk betekintést² egy talán nem is oly szűk nyíláson keresztül, mely nyílást a társadalomtörténeti nézőpont alakított ki.

Vizsgálatunk alapját két, egymást sokban átfedő forráscsoport képezi, nevezetesen a jelzett évek nagy részében egyébként kötelező módon³ megjelent évkönyvek⁴ és a kézirat

¹ Itt ragadnám meg az alkalmat, hogy megköszönjem elsősorban (ám többek mellett) dr. Benda Gyula munkám elkészítéséhez nyújtott megismerő támogatását és tanácsait egyfelől, másfelől pedig az anyagi természetű segítséget a Gyöngyösi Diákokért Közalapítványnak.

² Ezért szükségesnek tartom külön megjegyezni, hogy a dolgozat az 1992. évi LXIII. törvény és különösen 3. és 4. § (N. N. *(CompLex CD Jogtár.)* 2002. 1992. LXIII. tc.), ill. 1995. évi LXXVI. törvény és különösen a 24. § (www.natarch.hu/tv1995-66.htm) megtartásával készült. Éppen ezek okán hívjuk fel a figyelmet arra a történeti dolgozatnál meglehetősen furcsa sajátyságra, hogy a következőkben egyetlen hősiünknek, azaz diáknak vagy a diák felmenőjének neve sem olvasható, hiszen a szereplők azonosíthatóságát el kívánjuk kerülni.

³ Ez a kötelezettség 1849 és 1945 között állt fenn (KELEMEN Elemér 1994/a. 128.). A korszakunkban nagyjából állandóan érvényes évkönyvi felépítést és nyomtatványmintát l. a VKM 1938. évi 109. 670. számú rendeletének 101. §-ában (JÁMBOR György 1942/a. 173–182.; 236–240.).

⁴ Az eddig mostoháiban kezelt évkönyvek forrásként való alkalmazhatóságáról l. részletesen BOLGÁR Dániel 2001. 1–18.

gimnáziumi anyakönyvek (1. melléklet) avagy más megnevezéssel névkönyvek.⁵ Éppen ezért szükséges azonnal elosztatnunk azt a tévedést, amely egyébként részben a fenti dokumentumok forrásértékét is megvonná, miszerint az 1946-os, gyöngyösi vonatkozású ún. Páter Kiss Szaléz-per során meghurcolt gimnazisták illetén jogviszonyának nyomát is el akarták tüntetni, ezért adataik törlésével a névkönyveket meghamisították.⁶ Csakhogy ehhez több évre visszamenően az anyakönyvek újraírására lett volna szükség, márpedig azokban mindig az érvényes bélyegzők lenyomata szerepel az éppen szabályszerű államcímerrel, és a tanári kar pillanatnyi összetételének megfelelő, hiteles aláírások olvashatóak, sőt megtalálhatóak benne a meghurcoltak adatai is. Azt kell feltennünk tehát (és ezt a koncepció szerzője által felhozott névanyag is alátámasztja), hogy a tévedés a szintén az ügybe keveredett, valójában mezőgazdasági középiskolai diákok gimnáziumi tanulók közé sorolásából adódott, akiket ilyen módon nem lehet a gimnáziumi anyakönyvekben előtalálni.⁷ A fentiekben talán sikeresen megvédett hitelű adatokat számítógéppel rögzítettük. Ennek a rögzítésnek a munka végső eredményeire is erősen ható jellegzetessége az, hogy amíg az eddigi hasonló forráskörrel dolgozó munkák (l. Karády Viktor számos tanulmánya) az egyes információ személyhez köthetőségét az adatfelvétel processzusa során felszámolták, mi azt a nevek rögzítésével mindvégig fenntartottuk, és ezzel a statisztikai felmérés mellett az egyéni léthelyzetek megismerésére komoly lehetőség kínálkozott más, ugyanezen személyekről tájékoztató kútfők vizsgálatba vonása útján.

Nem hallgathatjuk el, hogy az iskoláztatás kérdéskörének társadalomtörténeti vizsgálata igen széles körben folyt az utóbbi időben⁸ (igaz, főként a hosszú XIX. századkét meghatározható időszakra vonatkozólag), sőt az egyik jeles képviselő, Karády Viktor valósággal iskolát teremtett a vizsgálat szempontjainak és módszereinek meghatározásában,⁹ miközben szép számmal születtek álláspontját kritizáló tanulmányok is.¹⁰ Ezek között Gyáni Gábor el-

⁵ Az anyakönyvek adataira a későbbiekben – terjedelmi okokból – nem hivatkozom külön, ezért mibenlétüket itt közlöm: BNJGK 1938–39; 1939–40; 1940–41; 1941–42; 1944–45; 1945–46; 1946–47; 1947–48. Gimnáziumi anyakönyvek. (Az 1942–43-as és 1943–44-es névkönyv hiányzik, ezért csak az évkönyvek adatait vettem fel erre az évre.) Az anyakönyvek 1898–1899 és 1944–45 közötti adataiból évenkénti bontásban, alapmutatók tekintetében számításokat végeztem [HAJAGOS József] 2000/a. 94., ugyanezen időszak névanyagát közli [HAJAGOS József] 2000/b. 2–125. Szintén nem hivatkozom külön a továbbiakban ezen időszak évkönyveire, ha azoknak a diákokra vonatkozó személyes adatait használom (ezeket l.: CSENGŐ Nándor 1939. 57–66.; CSENGŐ Nándor 1940. 51–60.; CSENGŐ Nándor 1941. 41–50.; CSENGŐ Nándor 1942. 57–66.; CSENGŐ Nándor 1943. 36–46.; CSENGŐ Nándor 1944. 30–40.; CSENGŐ Nándor 1947. 7–11.; 20–29.; KISS Aladár 1949. 5–7.; 13–18. – Az 1944–45-ös tanévről nem jelent meg évkönyv.). Az említett forrásokból 955, azaz az összes diák adatait tartalmazó számítógépes adatbázist készítettem, és ezt használtam munkámhoz. – Az évkönyvek olykor nem könnyű előtalálhatóságának feloldására l. TÁBINÉ KOVÁCS Gabriella 1977. 9–23.

⁶ A koncepcióra l. [CZINDER Péter] [2002]. 1.; [CZINDER Péter] 2002. 9–10.

⁷ A helyes és legteljesebb névsorok megtalálhatóak: PÖK László 1989. 13.; KÁMÁN Árpád 2001. 41–44. A tévedést részben hozza: KASSAY Kázmér 1993. 15.

⁸ L. az ilyen jellegű kutatások szármosságára a *Korall* című folyóirat 2001. évi 3–4. számát.

⁹ L. KARÁDY Viktor 1997/a. 7–272. minden tanulmányát; KARÁDY Viktor 1997/b. 19–34.; KARÁDY Viktor 2000/a. 168–309.; KARÁDY Viktor 2001. 129–144.; KARÁDY Viktor 2002. 61–83., míg az alapvetően őt követőkre példaként: HUNFALUSY Szabolcs 1995. 93–129.; ANDOR Eszter 1997. 367–400.; NAGY Péter Tibor 1997. 10–30.

¹⁰ L. KOVÁCS Éva 2002. 200–207.; GYÁNI Gábor 2001. 221–231.; GYÁNI Gábor 2002. 134–148. Erre válaszol KARÁDY Viktor 1998. 9–19.; majd viszontválaszt ad GYÁNI Gábor 1998. 20–27. Egy adott kérdésre reflektál GYÁNI Gábor 1999. 387–402.; KOVÁCS I. Gábor 2002. 193–232.

sősorban a Karády által axiómaként kezelt Erdei-féle kettős struktúra elméletet, a vallási megoszlásnak adott túlzott magyarázó erőt és a polgárosodás, valamint az asszimiláció alkalmazott fogalmi kereteit nem tudta elfogadni. A következő dolgozat is ebben az irányban igyekszik tájékozódni, amennyiben azt igyekszünk megvizsgálni (és ez egyben dolgozatunk Karádyval szemben alternatívát nyújtani kívánó alapkérdése), hogy milyen szerep jutott az iskoláztatás stratégiáiban a vallástól (elvileg) teljesen független tényezőnek, nevezetesen a lakóhelyi megoszlásnak, ill. az ebben az adatban összesűrítendő jellegeknek.¹¹

Jelen dolgozat részben terjedelmi korlátozások, részben nem teljes készültségi állapota okán kutatásunknak csak egy részét tartalmazza, azaz itt csupán a nem gyöngyösi lakóhelyű diákok elemzésére teszek kísérletet, a Gyöngyösön lakó tanulókról pedig csak néhány mondatban közlök mellékes információkat a két kérdéskör egymáshoz való szerves kapcsolódása ellenére. Ezen eszéből¹² a vallási és lakóhelyi adatok együttes elemzéséből fakadó, elsősorban a gyöngyösi zsidóság helyzetéből levezetendő és az iskoláztatás nézőpontján keresztül az asszimiláció kereteit, sőt egyáltalán fogalmát vizsgáló fejtegetéseink kimaradnak az itt olvasható munkából.

II. A gyöngyösi iskoláztatási piac kínálati oldala

Fenti cím után némi magyarázatot igényel az iskoláztatás piacként való definiálása, vagyis lényegében dolgozatunknak fogalmi kerete, mely tárgyát más piaci szisztémákhoz hasonlóan kínálatra és keresletre osztja. Utóbbi jelenti az oktatási szolgáltatás használóit (diákok), és igen lényeges módon a használat céljának meghatározóit is (család vagy akár más nagyobb közösség). Előbbin elsősorban az oktatás intézményes szereplőinek befolyását értjük, azon szereplőkét, akik egyben cselekvők is, amennyiben a kereslet kielégítésének kereteit megszabják.¹³ Mivel forráskörülményeink és társadalmi nézőpontunk elsősorban a kereslet részletező feltárását írják elő számunkra, ezért a kínálat tárgyalását a dolgozat menetében egyedül megjelenő intézményi cselekvő, a gyöngyösi gimnázium szerepére kell korlátoznunk a többi kínálati tényezőhöz képest. Ennek alapján azt a két kérdést kell feltennünk, hogy milyen alternatívák, tehát milyen konkurens iskolázási lehetőségek léteztek a gyöngyösi gimnázium mellett, majd azt, hogy milyen út vezetett ebbe az intézménybe és milyen tovább. Az állami kezelésű gimnázium¹⁴ Gyöngyösön a Horthy-korszakban is a világi oktatás csúcspontjára volt,¹⁵ felsőfokú képzésre csak az itt megszerzett érettségi bizonyítvány jogosított, csakhogy ebben 1925-ben változás történt, amikor létrejött a katolikus fenntartású, az országban ritkaságszámba menő,¹⁶ négyéves Felső Mezőgazdasági Iskola, mely 1938-tól Mezőgazdasági Középfelsőiskola néven szerepelt.¹⁷ Ez azonban csak igen korlátozottan

¹¹ Hasonló értelemben beszél a lakóhelyről, mint akár több társadalomtörténeti jelenség jelzőkövéről: John A. PHILLIPS 1995. 26–31.

¹² Mint látni fogjuk, a nem gyöngyösi diákok tekintetében amúgy is nagyfokú vallási homogenitás mutatható ki.

¹³ Az iskoláztatás mint piac felfogásának kifejtését adja SASFI Csaba 2001. 24–26., ill. KARÁDY Viktor 1997/b. 19–34.

¹⁴ A témánkat képező iskola történetének szervezeti átalakulásaira rendkívül röviden l. MÉSZÁROS István 1988. 188., míg a részletesebb intézménytörténetet [HAJAGOS József] 2000/a. 2–125.-nál, ill. az általa hivatkozott összefoglalásoknál.

¹⁵ A ferences kolostorban ekkor is folyt a rend teológiai képzése. – FÁY Zoltán 1999. 110.

¹⁶ A Felső Mezőgazdaságikban tanulók csekély létszámára l. KELEMEN Elemér 2002. 146.; NAGY Péter Tibor 1997. 13.

¹⁷ MOLNÁR József 1990. 54.; KÁMÁN Árpád – PAPP Lajos 2001. 51.; 53.

tekinthető rivális intézménynek, mert végbizonyítványával csak a mezőgazdasági felsőoktatásba vezetett út¹⁸ szemben a gimnáziumi okmánnyal, így a továbbtanulást óhajtó családok már eleve kevésbé terelhetők fiaikat ebbe az irányba. A mezőgazdasági középiskola megkezdéséhez 4 polgári vagy ugyanennyi gimnázium elvégzésére volt szükség, így ez a két iskola egyrészt inkább komplementer intézménye volt egymásnak, mert a gimnáziumi követelményeknek meg nem felelők (ez nem csekély számú tanuló) itt kísérelheték meg az érettségi megszerzését; másrészt azért sem lehet szó konkurenciáról, mert a választás ténylegesen a 4. elemi környékén a gimnázium és a polgári között merült fel,¹⁹ amely egyenlőtlen „versengésben” a polgári a gimnáziumba be nem jutók és azt meg nem célzó gyűjtőhelye lett a „gazdász” iskola szűkre szabott kiútjával.²⁰

A konkurenciát ezután értelemszerűen a városon kívül kell keresnünk. Az északkelet-magyarországi térség középiskolai térképén jelentős átrendeződés 1938 és '48 között (még) nem történt.²¹ Az ezt ábrázoló térképek legfontosabb információja a felekezeti gimnáziumok elhelyezkedése, melynek gyöngyösi hiánya komoly elszívó erőt eredményezhetett főként Eger, esetleg Mezőkövesd irányába. Általában nagyobb középiskolázatási centrumként a közelben egyébként – Eger mellett – természetesen Budapest és esetleg Miskolc jöhet szóba. A mozgalom méreteire ugyan aligha, de annak irányaira igenis következtethetünk adatbázisunkból, hiszen abban megtaláljuk a más középiskolából érkezettek adatait, köztük pedig azokat vizsgáljuk, akik a Gyöngyösi járás lakói voltak időszakunkban és születésükkor egyaránt, így eredendően biztosan potenciálisan gimnáziumunk keresletének tényezői voltak.²² Ezen tanulók (37 fő összesen) középiskolái között az összes fent felsorolt várost megtaláljuk, bár érdekes módon az így mért legnagyobb központ (6 fő) Esztergom, majd a csak 1931-ben alakult²³ hatvani gimnázium (5 fő). A felekezeti iskolák iskolarendszeren belüli arányukhoz képest jelentősebb szerepére vonatkozó sejtésünk helyességét jelezheti, hogy a 38 főből 21 ilyet választott, melyből 1 tanuló járt református középiskolába, a többi pedig katolikusba. Egyébiránt az ezen iskolákból való visszatérés okát valószínűleg a nem kiemelkedő tanulási teljesítményben ragadhatjuk meg, mert az év végi tanulmányi átlageredményeik legjellemzőbb értéke, azaz módusza az előző iskolában jellegzetesen a 3-as,²⁴ ezért a szülők úgy érezhették, hogy kisebb befektetéssel (azaz Gyöngyösön tanulással) is elérhető a gyermeküktől elvárható teljesítmény. Összegezve a helyiek nagy része számára a felsőoktatásba vezető képzés és az „úri” társadalmi állás remélte megszerzésében a gyöngyösi gimnázium monopol szerepben tűnt fel. Más, viszonylag jellemző intézményválasztá-

¹⁸ KELEMEN Elemér 1994/b. 87.; Mészáros István 1995². 68.

¹⁹ A gazdászpálya választásának másodlagosságát jelzi KÁMÁN Árpád 2001. 32. megjegyzése, miszerint az iskola diákjai a kisebb egzisztenciák irányából jöttek, mivel – tehetjük hozzá – az egyszerre tehetősebb és tehetséges diákok már korábban a gimnáziumba kerültek.

²⁰ Az ekkori középiskolai rendszer tömör bemutatása: MÉSZÁROS István – NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla 2002. 380. ábrája.; ill. NAGY Péter Tibor 2002. 23.

²¹ MÉSZÁROS István 1988. 330.; 344. – 1. 2. és 3. melléklet.

²² Közvetlenül a jelenségről csak akkor nyerhetünk adatot, ha egy másik gimnázium történetírója megvizsgálta gimnázium tanulóinak lakhelyét az általunk vizsgált időszakra. Ilyenről a szóba jövő iskolák esetében csak Mezőkövesd esetében tudunk, de az adatok itt cáfolják a középiskolai hálózatot jelző térképből következtethető Gyöngyössel szembeni elszívó erőt, mert csupán két Gyöngyösi járásból érkező (Detk, Gyöngyöspata) járt ide 1911–1944-ig, gyöngyösi pedig egy sem. – MOLNÁR Mária 1989. 58–59.

²³ JÁMBOR György 1936. 117.

²⁴ Négyfokozatú skálán, mely az iskolai teljesítménnyel fordítottan arányos (1 = jeles; 2 = jó; 3 = elégséges; 4 = elégtelen).

si stratégiának csak a nagyobb, lehetőleg földrajzilag közelebb eső katolikus oktatási központok megcélzása számíthatott, ahonnan – a stratégia sikertelensége esetén – szintén intézményünkbe vezetett a visszaút. Ezenfelül valódi ellenlábás a gimnáziumi képzés részterületein egy különös magánintézmény, a gimnázium tanári karából 1923-ban nem önszántából távozott Hugai Ferenc korábban létrehozott gyöngyösi iskolája, mely irodalmat, gyors- és gépirást, különösen pedig és – a reklámszöveg szerint²⁵ – anyanyelvi tanárok segítségével nyelveket és zenét is tanított, gazdag, a köz számára hozzáférhető könyvtárat működtetett, reformpedagógiai metódusokat alkalmazott – a visszaemlékezések és korabeli megnyilvánulások szerint –, mindezt magas színvonalon. E mozgalom méreteiről kvantitatív módon feldolgozható forrás nem áll rendelkezésünkre, de az mindenesetre jellemző, hogy az iskoláról tapasztalataikat annak kiadványában megosztók között találunk az adatbázisunk szerint gyermekeiket a gimnáziumba járatókat is.²⁶ Ez alapján úgy tűnik, a magániskola a gimnazisták tekintetében a finomabb művelődés egyes szegmenseinek megismerését, különösen pedig a gyakorlati nyelvtudás elsajátítását, olykor esetleg a korrepetálást célozhatta, egyik lehetséges indokát nyújtva ezzel a gimnázium fakultatív óráinak igencsak szerény látogatottságának.²⁷ Egy felekezetsajátos iskolatípus, a zsidó „zugiskolák” sem igazán jelentettek versenytársat, egyrészt mert az egykori gyöngyösi hédereknek²⁸ 1944 tavaszán már csak a kisebb létszámú ortodox hitközségnél volt nyoma Gyöngyösön,²⁹ az igazából konkurensként szóba jöhető jesiva intézménytípus pedig legközelebb csak Tiszafüreden és Verpeléten volt található, mely utóbbira nézve a visszaemlékező gyöngyösi tanulóról számolt be korszakunkra nézve, igaz csak egyetlenről.³⁰

A kereslet kielégítésében a konkurencia viszonylagos hiánya a gimnázium elvégzését is tartalmazó iskolázási modell más (időben változó) összetevőire kell hogy irányítsa figyelmünket. A kínálati oldal ezen szegmensét két intézménytípus határozza meg: az elemi iskolák, ill. a polgárik. A Horthy-korszakban Gyöngyös városa három elemi iskolakörzetre volt osztva: az alsóvárosira, a központira (földrajzilag is a városközpont) és a felsővárosira,³¹ mindhárom az állami tulajdon részét képezte.³² A 325 felismerhető elemibe járó gimnazista közül 192-en jutottak gyöngyösi intézményre: 97-en a központiba; 59-en az alsóvárosiba, 35-en pedig a felsővárosiba (egy adat értelmezhetetlen). „Eközben” az 1935–36-os tanévben, vagyis a tárgyalt korszak gimnáziumi tanulóinak csak egy találmásra kiválasztott, ám potenciálisan elemiben töltött évében, a három elemi összesített diáklétszáma 1621 fő volt, melyből 522 jutott a központira, 489 az alsóvárosira és 610 a felsővárosira (igaz, ebben már a körzetéhez tartozó mátrafüredi fiókkiskola 53 fős adata is benne van),³³ tehát a három körzet között viszonylag egyenletes volt az eloszlás, vagyis ez az arány egyáltalán nem indo-

²⁵ RÁZUS József 1928. 167.

²⁶ FÜLÖP Lajos 2001. 302–303.

²⁷ 1945-ig összesen 37 fő vett részt ilyen oktatáson, akiknek csak $\frac{2}{5}$ -c volt a nyelvet tanuló, majd 1947-től a fakultációk szerepe rohamosan nőtt. – A fakultatív tárgyak kisszámú hallgatása egyébként általánosnak tűnő jelenség: l. pl. ANDOR Eszter 1997. 393. a budapesti polgárikra hasonlóan alacsony arányt mutat ki.

²⁸ HORVÁTH László 1999. 61.

²⁹ SCHWEITZER József 1994. 244–245.

³⁰ ORBÁNNÉ SZEGŐ Ágnes 2001. 197–198.; DOMÁN István 2001. 217.; 236.

³¹ Az anyakönyvi bejegyzések alapján is kirajzolódó kép 1903-ban alakult ki. – MOLNÁR József 1995/a. 220.

³² A negyedik iskola, vagyis a katolikus leány elemi (DEZSÉRI BACHÓ László 1942. 103.) nem adott diákok közvetlenül a gimnáziumnak.

³³ SEBESTYÉN Lajos – LIPECZKY János – VASS József 1936. 68.

kolná a gimnazisták között található alsófokú iskolák szerinti megoszlást. Indokolhatja viszont a helytörténeti szakirodalom azon állításának alkalmazása, miszerint a város vagyoni, szellemi és hatalmi vezetői ekkor (is) a városmagban, egészen koncentráltan a Fő téren csoportosultak,³⁴ azaz a központi iskolakerületben,³⁵ és a gimnáziumi tanulmányok szintén ezen csoportok – nem kizárólagos – kiváltságai voltak. Éppen itt célszerű megjelölnünk azt a közhelyszerűnek tűnő állítást, amely az előbbi privilégium egyik – talán legfontosabb – sajátos jegye: Az elemiben mutatott tanulmányi kiváltság, másképpen mondva kulturális környezettől függő tehetség³⁶ nélkül (na és az iskolarendszer elvárta szocializáció³⁷ hiányában) semmiféle középiskolai karrier nem létezhetett, ugyanis egyetlenegy esetben sem volt az utolsó gimnázium előtti osztály elvégzésének tanulmányi átlagában és magaviseleti jegyében jónál rosszabb minősítés, a jeles minősítés szerepelt azonban az esetek több mint 90%-ában, azaz az elemi iskola a gimnázium szempontjából rendkívül fontos, valamint a szellemi és társadalmi térre egyaránt kiterjeszkedő szelekciót hajtott végre. Szólnunk kell a nem gyöngyösi népoktatásból érkezettekéről is, akikre előző állításunk szintén igaz. Ugyancsak jellemző rájuk az olykor vallástól független és lakóhelytől függő iskolaválasztásuk, amikor a más vallású diák a falu egyetlen felekezeti elemijét választotta, így a döntést a szűk kínálat behatárolta. Az alsófokú oktatás szerepköre az 1945 utáni oktatási reform során megváltozott a gimnázium padosorainak feltöltésében, mert a gimnáziumi első négy évfolyamot az 1946–47-es tanévtől fokozatosan leépítették³⁸ az általános iskola létrejöttével párhuzamosan,³⁹ de már 1945-től volt bizonyos lehetőség (6 tanulóval kimutatható) az általános iskola felsőbb osztályainak gimnáziumban végzett évfolyamokként történő elfogadására.

A gimnáziumi képzésnél kisebb anyagi és időbeni befektetést igénylő⁴⁰ polgári iskolák szerepe időszakunkban kettős volt a gimnáziumi helyek betöltésében, hiszen igaz, hogy mindvégig egy (a teljesértékű érettségi és némileg a társadalmi mobilitás⁴¹ magasabb régiói felé) zsákutcás iskoláztatási modellről⁴² beszélhetünk, ugyanakkor az is igaz, hogy az 1905 óta megjelent leánytanulók⁴³ küldésében szinte kizárólagosságot élveztek. Közülük az is-

³⁴ L. B. GÁL Edit 2000. 146–151.; ill. B. GÁL Edit 2001. 273–287. számos egyedi példáját erre.

³⁵ Szerény adalékul szolgálhat a központi elemi tanulóinak jobb szociális helyzetére a máshol tanulókkal szemben, hogy ott 51 „szegénysorú” részesült ruhasegélyben, míg az alsóvárosi iskolában 81-en, a felsővárosiban 150-en, 5 fillér értékű ingyenreggelit két hónapon át a központi elemiben 50-en kaptak, míg a másik két iskolában külön-külön 60-an. – SEBESTYÉN Lajos – LIPECZKY János – VASS József 1936. 29.

³⁶ Utóbbi megfogalmazást l. KESZEI András 2001. 59.-on.

³⁷ Ezen szocializációnak politikai szférájáról a Horthy-korszakban l. pl. NAGY Péter Tibor 1992. 70–72.; 95–110.; míg szintén az 1945 utáni időszak egyes epizódjairól intézményünkben MISÓCZKI Lajos 1979. 109.; BOLGÁR Dániel 2002. Arra, hogy a politika mennyire tekintette saját terepének az iskolát és az iskola magát mennyire nem: KURECSKÓ Mihály 2001. 1.

³⁸ Egy negyedik osztályos tanuló – a korábbi egy-két év számos kisgimnazistája mellett – még 1949-ben is maradt (l. KISS Aladár 1949. 13. és az 1948–49. évi névkönyv), ilyen módon cáfolandó HONTERT Rezső – KIRÁLY Mária 1984. 60. állítása, miszerint az „alsó tagozat” 1945. szeptember 1-jén felszámoltatót.

³⁹ [HAJAGOS József] 2000/a. 118.

⁴⁰ Nevezetesen a befektetés értéke időben 4 év, míg pénzben ennek egyik mutatója a tandíj, melyet Gyöngyösön maximum 40 P-ben szabtak meg 1937-ben, amit a nagy többségre ténylegesen ki is róttak (BALÁZS-PIRI Lajos 1937. 30.), míg a gimnáziumban a felső határ 100, egyes években magántanulókra kivetve 150 P volt.

⁴¹ Itt kell jelezni, hogy amennyiben a továbbiakban a mobilitás szót külön jelzővel nem látjuk el (pl. földrajzi vagy lakóhelyi), akkor azon a társadalmi térben mért intergenerációs mobilitásról beszélünk.

⁴² A „zsákutcás modell” kifejezés valóságát elvetni látszik KÜRTI Béla 1989. 10. és MÉSZÁROS István 1989. 5.

⁴³ [HAJAGOS József] 2000/a. 104.; TELL Krisztián 2001. 253. Utóbbinál l. a leánytanulók sajtóságainak kifejtését (253–254.).

mert esetekből 10-en érkeztek leánygimnáziumból, csupán 1 fő normál gimnáziumból és előbbieknél mintegy ötszöröse polgáriból. Utóbbiakat, egy kivételtől eltekintve, a gyöngyösi Állami Polgári Leányiskola küldte minden esetben az 5. gimnáziumi osztályba. A születési helyük és lakóhelyüket tekintve immobilis, leánygimnáziumból érkezett, gyöngyösi vagy környéki tanulók száma csupán 3 (kettő felekezeti iskolás volt), így kétségtelen, hogy a helyi leányoktatás vezető intézménye a polgári leányiskola volt, de kétségtelen az is, hogy ennek szükségszerűen vegyes jellege (elit- és tömegképzés paralel módon) sokakat az egyenes úton az érettségihez vezető, távolabbi leánygimnáziumokba irányított, de ezt erősíthette a gyöngyösi leánypolgári katolikus jellegének hiánya, sőt figyelembe kell vennünk (a visszatérésekből történő mérés okán amúgy is csak nagy irányokat jelző) adataink azon további torzító hatását, hogy a fiú tanulókhöz képest a lányoknál a más középiskolából visszatérés motivációja sokkal szegényesebb lehetett egy csak magántanulói státuszt biztosító intézetbe. Ilyen módon véleményünk szerint a legkomolyabb arányú „piacvesztéssel” a gimnáziumnak éppen ebben az ekkor még marginális szegmensben kellett számítania a leánygimnáziumokkal szemben. A fiú polgárisok iskolázásukat csak 9 esetben folytatták itt, ebből 7 fő ezen iskolatípus gyöngyösi képviselőjéből érkezett, tehát az ilyen fordulat ritka kivételnek tekinthető, és mindahányszor különbözőzeti vizsgák sorának sikeres letételéhez kötött, sőt mindegyik eset a háború utáni három tanévben történt.⁴⁴

A gimnáziumból kifelé vezető intézményi formákról egyrészt forráshiány miatt nehéz relevánsat mondani (hiszen az anyakönyvek a jövőről nem tartalmazhatnak bejegyzést), amit azonban mégis tudhatunk, azt a generációkon átívelő társadalmi mobilitás tárgyalásánál adjuk meg rendre, melyet az évkönyvek személyre lebontott pályaválasztási-továbbtanulási adatai tesznek lehetővé. Ezen információk hitelét növeli, hogy az érettségi ekkor még gyakorlatilag a felsőoktatásba való biztos felvételt jelentette, ám az elemzést hátráltatja, hogy korszakunknak pusztán első két iskolai évről rendelkezünk ilyen adatokkal, sőt ezt az adathalmazt is különös kegyként kell értelmeznünk, mert a gimnáziumokra vonatkozó 1938. évi rendtartás már kifejezetten tiltotta a nevek közlését is ebben az esetben.⁴⁵ Rendszerezve az eddigi írtakat: a gyöngyösi és környéki iskolarendszer elemei a gimnáziumba torkoltak, kivéve a két polgári egy részének és a felső mezőgazdasági egészének párhuzamos alrendszerét. Ezen alrendszerek azonban – egyelőre csak hipotézisként kezelve a helyi elitek iskolahasználatának kiterjedtségéről alkotott álláspontunkat – nem ugyanazon csoportokra hatottak vonzóerővel,⁴⁶ a célcsoportokban elszívó hatás nem vagy alig érvényesült.⁴⁷ Jelentősebb

⁴⁴ Azért lehetséges ez, mert az 1945-ben megszüntetett polgári iskolai oktatási forma az utolsó tanulók kifizetéséig fennmaradt. – KÜRTI Béla 1989. 38.

⁴⁵ JÁMBOR György 1942. 176.

⁴⁶ A két iskolai alrendszer markánsan különböző társadalmi helyzetű rekrutációjára lássuk csak példaként (egyéb-ként az egész országgal foglalkozó szakirodalomban meggyökeresedett állásponttal teljesen egybehangzóan) a gyöngyösi katolikus fiú polgáriban tanulók szüleinek foglalkozását 1937-ben. Összesen optimális esetben 9 szülő sorolható a társadalmi középhez. míg mellettük 46 segédszemélyt, 43 kisiparost, 39 altisztet. 34 kisbirtokost és napszámot, 15 kiskereskedőt és 2 cselédet találunk. – BALÁZS-PIRI Lajos 1937. 29–30.

⁴⁷ Ezen állításunkkal nem gondoljuk, hogy ellentmondanánk KARÁDY Viktor 1997/c. 182–183. megfogalmazta általános elméletnek, mely a polgárik gimnáziumra gyakorolt elszívó hatását olvassa ki az adatokból, hiszen egyrészt mi szigorúan csak a Gyöngyöshöz kötődő iskoláztatást elemezzük, és nem próbálunk általánosan érvényes következtetésekre jutni, másrészt Karády elmélete ezt a hatást a polgári iskolatípusának megjelenési idejére helyezi a gimnáziumot nem teljes hosszában használók körében, és ezt a hatást – velünk egyetértésben – csak rövid távon tartja létezőnek.

eltérítő erőt tulajdoníthatunk viszont a nagy, főleg felekezeti és leányoktatási iskoláztatási központoknak, melyek látogatása plusz költséggel járt. Végeredményben azt szűrhetjük le a kínálat elemzéséből, hogy az ezután vizsgálandó diákpopoláció iskolahasználati technikái nem azonosíthatók a gyöngyösi iskolahasználat egészével, sőt annak reprezentatív mintájának sem tekinthető. A nem gyöngyösi, főként falvakban élő és dolgozatunk tárgyát képező népesség körében viszont jóval kisebb számú, extrakiadásokat fedezni tudó szülő élt, tehát körükben a konkurencia sokkal kevésbé jelentett versenyképes kínálatot, vagyis a gyöngyösi gimnázium példáján keresztül megvizsgálandó iskoláztatási modell akár az egész csoportra elfogadható érvényesként. Mivel azonban egy az egész földrajzi térre kiterjesztett, egységes modellt rendkívül differenciálatlannak érzünk, a megoldást – vélekedésem szerint – a gyermekét gimnáziumba járató réteg további csoportokra bontása adhatja a lakóhely különbözőségéből, mint kulcsból kiindulva.

III. A keresleti oldal

A kereslet elemzése során – melyen ezentúl nem a potenciális, hanem a tényleges avagy kiélegetett keresletet, tehát az iskola tanulóit értjük – a továbbiakban ennek meghatározóit keressük, azaz immár ténylegesen az iskoláztatási stratégiákat próbáljuk felkutatni. Ezt első tekintetre a diákok lakóhelyére vonatkozó adatokra támaszkodva igyekszünk megtenni, melynek eredménye reményeink szerint – az említett stratégiák szerepét az intézmény szempontjából megfogalmazva és a földrajzi elhelyezkedés szerepével egybecsengően – a gimnázium vonzáskörzetének meghatározása⁴⁸ és a vonzóerők sokszínűségének felmutatása lesz. Ezt pedig azért tesszük, mert – némi parafrázist alkalmazva a XIX. század eleji piacközpontokra vonatkozó kutatás elvégzőjének szavain – „...nyilvánvalóvá vált, hogy” a gimnázium „...vonzásának erejét nem csupán és nem elsősorban a központ fejlettsége, népességszáma, urbanitása, hanem a vonzásterület gazdasági-társadalmi adottsága is befolyásolja.”⁴⁹

Mindazonáltal mielőtt a dolgok közepébe vágnánk, szólnunk kell az elkövetkező gondolatok néhány visszatérő eleméről. Ilyen állandó gondolat lesz a tandíj és tanulmányi eredmény kapcsolatának vizsgálata minden egyes társadalmi csoport esetében a vagyoni lehetséges megismerése céljával, melynek véleményünk szerint kivihető módja a korrelációs számítás (7–9. melléklet). A személyenként befizetendő tandíj maximális összege 100 P volt évente, ill. a magántanulóknál ez egyes években 150 P volt, csakhogy utóbbi összeg oly ritkán fordult elő, és sokszor nem is lehet az ezt befizetni kénytelen személyt azonosítani, hogy a legmagasabb tandíj kategóriába való tartozást mi mindvégig 100 P-s befizetésnek vettük, mellyel aligha torzítottuk jelentős mértékben eredményeinket. Ebből az összegből 5 kategóriában, 20 P-nként lehetett könnyítést nyerni egészen a mentességig. Az összevetés komoly korlátja, hogy csak 1938 és 1944 között tehetjük meg ezt,⁵⁰ mert a háború után a tandíj kategóriák – az inflációval párhuzamosan – felborultak, több tucat jött létre belőlük, sőt követhetlenné vált a rendszer, míg az osztályozás szisztémája végig állandó maradt a korszakban. Fontos meghatároznunk, hogy miből adódott a tandíj mértéke. Egy évkönyv pontos és mégis rövid megjegyzése szerint: „A kedvezmény elnyerésének feltételei: a jó maga-

⁴⁸ Hasonló célzatú kísérlet más történelmi korszakra: LENGVÁRI István 2001. 148–149.; SASFI Csaba 1997. 131–171.; ill. TÓTH Árpád 2001. 86–90.; 99–101.

⁴⁹ BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos 1979. 285.

⁵⁰ Ezért a tanulmányi eredményt is csak ebből az időszakból vettük, így a következtetések is csak az 1944/45-ös tanévig érvényesek.

viselet, bizonyítvány és a szülők anyagi helyzete. Hadiárvány és hadigyámoltak sem beíratási díjat, sem tandíjat nem fizetnek, ha jeles vagy jó rendű bizonyítványuk van.”⁵¹ Azonban a magaviselet jegy tapasztalataink szerint ekkoriban (is) a bizonyítvány „enyhítő körülménye” volt, ugyanis szinte mindenki kiváló érdemjegyet kapott, míg a hadiárványknak a száma nem lehetett igazán jelentős, mint ahogy a nekik nyújtott kedvezmény sem volt az. A tandíj mértéke eszerint logikailag a tanulmányi eredmény és a család vagyoni állapotának függvénye volt. A jogszabály ugyanezekkel a determinánsokkal operált (némi kedvezményt biztosított még a tűzharcosok és a tanárok gyermekeinek számára), csakhogy részletezte a kivetés metódusát is: a tandíjkategoriába sorolásról a döntést a tanári kar összessége hozta, az előterjesztő a díjkezelő tanár volt, de a szociális helyzetről alkotott képet valójában az osztályfőnök véleménye határozta meg.⁵² A visszaemlékező ezt megerősítette, csak annyit tett hozzá, hogy ténylegesen a vagyoni-jövedelmi helyzet meghatározóbb tényezőként funkcionált.⁵³ Magunk ezt azzal egészíthetjük ki, hogy nem kevés más és ugyancsak szubjektív elem is közrejátszhatott (pl. az objektív felmérés technikai képtelenségétől akár az antiszemitizmusig), ám ezeket mérni biztosan nem tudjuk, túlbecsülésüktől pedig tartózkodnunk kell. Ezután némi beakadályozást torzítással elfogadhatjuk az eredeti állítást, vagyis, hogy a tandíj összegét csak az ismert tanulmányi eredmény, ill. az ismeretlen vagyoni állapot jelölte ki. Ily módon a három változóból kettő együttingadozását a korrelációs és determinációs együttható, valamint a regressziógörbe segítségével megadhatjuk,⁵⁴ ám ebből még nem tudunk egyszerűen következtetni a vagyon befolyására vagy mennyiségére, mert logikailag bizonyosan feltehetjük, hogy a tanulmányi eredmény és a vagyon, azaz a két függetlennek tekintett változó között is van összefüggés. Valójában az egyes csoportnál kiszámított korreláció egyrészt csak komparatív módon, másrészt az átlagos tanulmányi eredmény és tandíj mutatóit önmagában is felhasználva (azaz ún. proxy-változók rendszerében) nyeri el értelmét, és arról ad tájékoztatást, hogy a középiskoláztatásban melyik tényező játszott inkább – a tandíj kivételje által valószínűleg implicit módon ismert – szerepet. Itt szükséges még megemlékeznünk arról, hogy a teljes diákságra a tandíjösszeg és a tanulmányi eredmény korrelációs együtthatója: $r = 0,6$, azaz determinációs együtthatója: $r^2 = 0,36$, amely azt jelzi, hogy – amennyiben kitarunk a pusztán két magyarázó erő mellett – általában a befizetés mértékét a tanulmányok sikeressége valóban kevésbé befolyásolta a vagyoni állapotnál. Ezt az értéket a továbbiakban mint az összehasonlítás viszonyítási pontját igyekszem venni a hozzá rögzített átlagos tanulmányi eredménnyel és szintűgy átlagos tandíjösszeggel egyetemben.

Előzetesen kell szólnunk a foglalkozási adatok értelmezéséről is. Az ilyen adatok legkézenfekvőbbnek tűnő vizsgálati módja az évkönyvek utolsó lapján található statisztikai kimutatások elemzése, melyből „percek alatt” kialakítható egy kép az iskolát használó rétegekről, csakhogy ezen statisztikai táblák voltaképpen „agyontipizáltak”, és a kialakult kép mégis sematikus lesz, mert ezt az információhalmazt nem tudjuk más jellegekkel kombinálni, valamint az egyéni élethelyzet is felderíthetetlené válik. Mindezek okán magam az anyakönyvekben szereplő foglalkozásadatokat egyénre lebontott rögzítését vittem véghez. A ke-

⁵¹ CSENGŐ Nándor 1939. 74.

⁵² Utóbbiakra és a tandíjfizetésre vonatkozó más információkra: JÁMBOR György 1939. 118–134.

⁵³ Molnár József közlése.

⁵⁴ A számításokhoz a matematikai és statisztikai alapot ebben a kérdésben és másutt is EVAN MAWDSLEY – THOMAS MUNCK 1996. 106–121.; ill. MOKSONY Ferenc 1999. első sorban 90–105. adta.

reslet tárgyalásának elkövetkező folyamában azonban ezt az adattípust igen tágas kategóriákba rendeztem, azért, hogy a foglalkozáscsoportok formális, nyelvi megfogalmazása ne vagy inkább csak minél kevésbé befolyásolja a változatos színekben pompázó társadalmi struktúrára való rálátásunkat. Ilyenformán beszélünk majd középrétegekről, akiknek csoportját felfelé nem is igazán záránk le. Ide tartozóként tárgyaljuk az értelmiséget, melyen nem egyszerűen és nem szükségszerűen diplomást értünk, hanem olyan szellemi foglalkozásút, akinek képéhez egyben a szellemi függetlenség is kötődik (pl. tanító), itt szólunk a mindkét szférához tartozó (magán- és köz-) tisztviselőkről vagy a nagypolgárságról és a földbirtokosokról is. Egy másik csoport az önállók köre, akiknek szinte egyetlen közös jegye, hogy afféle vállalkozókként keresik kenyerüket, és legszokványosabb megjelenési formájuk az iparosság vagy a kereskedő szakma, ám fontos, hogy a középrétegektől nem feltétlenül módoságukban különböznek. Tőlük általánosan elkülönítve tárgyaljuk a mezőgazdaság névkönyvekben változatos nevekkkel illetett kistulajdonosainak jellemzőit. Végül az alkalmazotti rétegről szólunk, kik közé az altisztoktól kezdve, a munkásokon keresztül, a napszámosokig mindenkit besoroltunk.

III. 1. A nem Heves megyéből rekrutált tanulók

Az ismert eseteknek összesen 6,4%-ában beszélhetünk nem Heves megyei tanulókról, azaz a tárgyalt intézmény vonzereje országos méretekben igen szerény volt, különösen ha megfigyeljük, hogy az itt tanulás ténye mögött fellelhető a gimnázium vonzásának szerepe mellett/helyett a város vonzóereje is. A tárgyalandó családokból (6 költözés⁵⁵ során) 5 a Gyöngyösi járásba helyezte lakóhelyét, ill. 7 tanuló születési helye Heves megyében volt (ebből 4 Gyöngyösön).⁵⁶ Ugyancsak a távolabbi területekre gyakorolt erőhatás gyengeségét mutatja, ha ezen kicsiny hányad belső összetételét vizsgáljuk: 6 Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei mellett (mindnyájan más-más településről érkeztek) 4 budapestit és 4 nógrádit találunk (utóbbiak közül is kettő a később Heves megyéhez tartozó Zagyvaszántó⁵⁷ lakosai voltak), míg minden máshonnan érkezett megjelenése teljesen esetleges, hiszen ez esetben egy megyéből csak egy vagy két fő érkezett. Kivétel csak egy akad, mégpedig Jász-Nagykun-Szolnok vármegye (34 fő), azon belül is Jászárokszállás (33 fő), amelynek különös szerepét egyszerre határozta meg a környező falvakhoz képest mért nagy lakosság száma (több mint 14 000 fő 1941-ben)⁵⁸ és közlekedés-földrajzi helyzete, ugyanis innen pl. 1936-ban Gyöngyösre négy vonatpárral lehetett eljutni a közeli Vámosgyörkön át a Jászapáti felé futó vonalon,⁵⁹ melyek közül az egyik éppen iskolakezdeésre (7⁴¹) érkezett meg⁶⁰ szinte a gimnázium

⁵⁵ Ebből három eset jut a revízió érintette területre és kettő Jászárokszállásra.

⁵⁶ Egyébként furcsa, hogy ennek az iskolázás helyszínében mobilis rétegnek az (itt mérhető, településen átívelő) földrajzi mobilitási hajlandósága tökéletesen egybevág az egész sokaságéval (1/3 résznél valamivel több).

⁵⁷ MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1941. 352.; KOVÁCS Béla 1991. 254.

⁵⁸ MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1941. 197.

⁵⁹ KRISTON Pál 1992. 36–37. – Itt kell pontosítanunk MOLNÁR József 1995/b. 28. azon állítását, ami szerint a Jászapáti felé vezető sínpár 1909-es rákapsolása a Miskolc–Budapest vonalra teljesen kikapcsolta volna a Jászapáti Gyöngyös vonzókörzetéből, hiszen, mint látjuk, a gyöngyösi gimnázium jászapáti vonzóerejét éppen ez a lépés teremtetette meg.

⁶⁰ N. N. (*Vasúti menetrend...*) 1934. 4.

elé,⁶¹ és az értesítők tanúsága szerint alighanem az összes itt lakó valóban a napi vonattal történő bejárás választotta.⁶² Az iskolai piacon történő (a Jászárokszállástól földrajzilag Gyöngyösnél semmivel sem távolabb fekvő) Jászberény felé gravitálás valószínűleg szintén létezhetett,⁶³ csak ott a minél teljesebb vonzerőt a közizgatási határok támogatása mellett a közlekedés elemei hátráltatták, mivel a vasúti összeköttetés teljesen hiányzott,⁶⁴ így a napi bejárás formája ebben az irányban nem volt kivihető.

A nem Heves megyei tanulók (62 fő) összesen 61 családból kerültek ki, azaz egy testvérpárt is találunk. Ezen családok fő eltartói közül a legnagyobb foglalkozási csoportot az állami tisztviselők köre adta (14 fő), akik közül 7-en kifejezetten a közizgatásban (ebből 6-an községi alkalmazottak) végezték munkájukat, míg 3-an a fegyveres testületeknél nyertek alkalmazást. A 6 értelmiségiből 5-ről derült ki, hogy hivatásukon belül valamilyen mértékben kiemelt szerepet játszottak (I. igazgató, főtanácsos, helyettes főorvos, professzor). Az 5 magántisztviselővel együtt a középrétegek száma így 25 fő, akik közül 3 főt biztos kiemelhetünk, mint vagyoni és tekintélyi tőkével kiemelkedően rendelkezőt: egy egyetemi tanárt,⁶⁵ egy bankigazgatót és egy nyugdíjas táblabíró, egyben aktív ügyvédet,⁶⁶ kifejezetten marginális helyzetben volt azonban egy köztisztviselő, akinek háború utáni B-listázott állapotát az anyakönyv nem felejtette el feljegyezni. A következő két nagyobb csoport a kisiparosoké (11 fő), míg kereskedőt 7-et említhetünk.⁶⁷ A földművelésből élő gazdálkodók mindegyike önálló földbirtokkal rendelkezett, de csupán kisbirtokosok voltak. Az utóbb tárgyalta, képzettségi cenzus elérését nem igénylő állást betöltő eltartók szinte mindnyájan önállók voltak, csak három alkalmazott, ill. altiszt volt megtalálható köztük. Érdekes különbözőséget vehettünk észre, ha a legnagyobb diákkolóniát, a jászárokszállást külön vizsgáljuk: itt az iparosok, kereskedők és gazdálkodók meghatározó és nagyjából egyenrangú megjelenése

⁶¹ Volt gépköcsi-közlekedésre alkalmas út is innen Gyöngyös irányába (MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1941. 197.), de ezt a vonalat illúzió lenne a kor motorizáltsági színvonalán bejárás lehetőségnek vélni, ugyanakkor ezen az útvonalon hagyományos közlekedési eszközök már évszázados múltra visszatekintően jártak, hiszen az akkori Árokszállás 1396-os határjárása ezt megemlíti (DRASKÓCZY István 1984. 107.), majd ez később is fennmaradt (REGŐS Szilveszter é. n. 30.), úgyhogy esetünkben inkább a Gyöngyös és Jászárokszállás közötti kapcsolat hagyományában van jelentősége, mely hagyományt többek között erősített a XVIII. század óta létező szervezett posta-összeköttetés (SUGÁR István 1984. 230–232.).

⁶² Pl. CSENGŐ Nándor 1941. 53. – A máshonnan, de nem a vármegyéből érkezett tanulók valószínűleg mindahányan a kosztos diákok sorsában osztoztak. Csak példaként arra, hogy mennyire lehetetlen volt nagyobb távolságok mindennapos leküzdése, vegyük Eger és Budapest példáját: ahhoz, hogy egy elképzelt diák vonattal eljusson iskolakezdesre a fővárosba, 0⁴⁵ -kor kellett a járműre szállnia (N. N. (Meneirend) 1938. 4.).

⁶³ KARÁDY Viktor 1997/d. 135. közel a jászberényi állami gimnázium diákságának $\frac{2}{5}$ -ére mutatja ki a nem helyben lakást 1911 és 1945 között. Pontosítani ezen az értesítők alapján is csak annyit tudunk, hogy az összes Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében, de nem az iskola székhelyén élő tanulókat vesszük számba. Ez a korszakunkban két szélső értéket figyelembe véve 25 (IVÁNYI János 1942. 50.) és 36 (LESSI Viktor 1944. 37.) fő közé adódik, vagyis nagyon valószínűsíthető, hogy Jászárokszállás számára Gyöngyös volt a primer gimnáziumi képzési központ.

⁶⁴ GYALAY Mihály 1997. 480–481.

⁶⁵ Az egyetemi tanárok kiemelkedő életviszonyaira l. GYÁNI Gábor 1997. 1291.

⁶⁶ Ezzel táblabíránk a II. fizetési osztályba tartozott, amely 1929-ben több mint 21 000 P évi fizetéssel járt évente (MÁLNÁSI Ödön 1929. 80.). Az ebből számított nyugdíj cca. évi 5000 és 15 000 P közé eshetett a szolgálati időtől függően (JÁMBOR György 1936. 286. melléklete), amelyhez még lakáspénz, valamint a magánpraxisból nyert kereset is járult.

⁶⁷ Egy esetben a kereskedők és kisiparosok között átfedés van egy szabó és textilkereskedő miatt.

mellett a középrétegek közé soroltak közül csak 4 községi tisztviselőt találunk, azaz az innen érkezők átlagos műveltségi háttérének hátrányos pozíciója nyilvánvaló, amely – elvileg – vagyoni különbséget is indukálna. Az anyagi állapotot a tanulmányi eredmény és a tandíj korrelációjával mérve⁶⁸ azt találjuk, hogy a két mérőszám kapcsolata a járszági nagyközségben jórészt hiányzik, noha a jobb osztályzat a másik csoportnál sem tekinthető egyedül a kicsiny tandíj eredményezőjének (bár sokkal inkább), összességében az előbbi esetben a tanulmányi eredmény a tandíj összegét alig több mint 4%-ában határozza meg, míg az ország más részeiből érkezőknél 28,5%-ban. Az „árok szállásiak” magasabb tandíjösszege (átlagosan 7-8 pengővel) ezért főként nem a valamivel gyengébb iskolai teljesítményük eredménye volt, hanem az önálló által meghatározott csoportjuk kedvezőbb gazdasági helyzetéből fakadt, melyet az állami fizetésosztályok alapján eleve az anyagi szempontból is a középrétegekhez sorolt és az országból elszórva érkezett réteghez mérhetünk. Ne feledjük, hogy a járszárok szállásiak mint a napi bejárás stratégiájának követői komoly kiadásokra kényszerültek a menetköltségek miatt, hiszen példának okán a gyöngyösi ún. kis- vagy Mátravasút 1938-ban 7 km-es útra 80 fillérért vitte el és hozta vissza utasait!⁶⁹ A jóval távolabbi bejárás évente a tandíj összegének többszörösét is kitehette, így az itteniek iskolalátogatása különösen szilárd anyagi helyzetet igényelt.⁷⁰

A iskoláztatás céljához való viszony tekintetében újra két markánsan eltérő csoport adódik. A járszárok szállásiak egy része (9 fő) a gimnázium látogatását az első évfolyamtól kezdte meg, míg ugyancsak közülük 7 fő (valamint további 3 fő, az adatok hiányosságai miatt csak feltételezhetően) 1945 után az ottani polgári iskola 4. évfolyamának elvégzése után jött az 5. gimnáziumi év megkezdésére, azaz közel $\frac{2}{3}$ -uk biztosan eleve Gyöngyöst választotta a magasabb középiskoláztatás helyszínéül,⁷¹ míg a máshonnan érkezőknél ezt csak hét esetben valószínűsíthetjük.⁷² Az itt maradás is a járszárok szállási diákokra jellemzőbb: 1948-ig 16-an itt érettségiztek le, míg a többiek közül csak 9-en. Összességében a távoli lakhelyű, és egyben javarészt elithelyzetű szülőkkel rendelkezők számára a gimnázium választása legtöbbször átmeneti és esetleges stációnak bizonyult, szemben a fenti választásra tartós stratégiként tekintő járszárok szállási csoporttal. Ilyenformán a Heves megyén kívüli oktatási piac egyetlen szegmense sem tekinthető a gyöngyösi gimnázium vonzáskörzetébe tartozónak, kivéve Járszárok szállást vagy annak egy társadalmi rétegét, mely minden elemében része volt ennek. Itt kell megjegyeznünk, hogy a tartósságból nem következik a tanulmányi eredmény kedvezőbb alakulása, sőt 0,25 jegynyi hátrányt találunk, talán éppen a foglalkozási megoszlásnál említett szerényebb műveltségi háttér miatt, vagy a már megszerzett gazdasági tőke nyújtotta biztosíték okán, mely a tanulás szerepét a későbbi társadalmi helyzet meghatározásában marginálissá tette.⁷³

⁶⁸ Járszárok szálláson: $r = 0,21$; máshol Heves megyén kívül: $r = 0,53$.

⁶⁹ KAFFKA Károly 1938². 447.

⁷⁰ Ingyenesen utazó vasutas családból egyetlen diák sem érkezett Járszárok szállásról.

⁷¹ A maradék harmadnál sincs egyetlen biztos adatunk sem arra, hogy a gyöngyösi gimnázium előtt másik, ugyanilyen profilú intézményt látogatott volna.

⁷² Ebből 3 rekordnál felmerülhet életkorukból következően, hogy egy más középiskolában való megbukás készítette őket itt az I. osztály megkezdésére. (A hiba lehetősége a kétévnyi anyakönyvhiány miatt merül fel, hiszen csak az érkezés évében jelezték a korábbi alma matert). Meg kell jegyeznünk, hogy az itt közölt számok mindegyike valószínűleg a jelzetnél nagyobb, mert az 1938/39 előtt is már a gimnáziumba járók korábbi tanulmányairól nincsenek adataink.

⁷³ Utóbbi érvt KARÁDY Viktor 1997/e. 117. hozza elsősorban a keresztyén vállalkozó polgárságra való érvénnyel.

III. 2. A Heves megyéből érkező tanulók ismérvei

III. 2. a. A Gyöngyösi járáson kívül élő diákok

Heves megye tárgyalása kapcsán jóval nagyobb sokaságot kell boncolgatnunk, ezért ezen tömegnek az egyes településekhez való kapcsolatát térképre igyekeztünk vetíteni (l. térkép). Első tekintetre feltűnő a tömegesebb vonzás és a közigazgatási határ erős egybeesése: mint már elemeztük, ezt tapasztalhatjuk – egy jelentős kivételtől eltekintve – a megyehatárnál, de cezúrát észlelhetünk a Gyöngyösi járás határvonalánál is. Az összesen 859 Heves vármegyében lakó nebuló 4,6%-a (39 fő, 36 család) érkezett csupán a többi járásból,⁷⁴ de ez a szám átlagosan falvanként még két főt sem tett ki. Mégis látható, hogy ezt a nagyon szerény részvételt azért befolyásolja néhány kiemelt erőhatás. Először is: a földrajzi közelség és elhelyezkedés, mivel ezen szórványosan kibocsátó községek jórészt a járáshatár mentén fekszenek, mégpedig keleti, délkeleti, ill. nyugati-délnyugati irányban,⁷⁵ északra azonban nem. Utóbbinak oka az északi Mátra közlekedési elzártsága és (ezért is) tradicionálisan más irányba orientáltsága városunktól. A járáson kívüli legnagyobb kibocsátók (4-5 fővel Kompolt, Tarnaörs, Zaránk) az előbb említett övezetben fekédték, igaz, ezen falvak lakói sem tudtak feltétlenül vas- vagy műúton eljutni Gyöngyöszre. Érdekes megfigyelnünk a hatvani járás irányába gyakorolt igen csekély hatást. Ez megmutatja – már hasonlót sejtető, tudáselitre vonatkozó országos kutatások mellett⁷⁶ – számunkra, hogy Gyöngyöst mennyire nem lehet olyan „jóhírt”, hagyományaival vonzerőt gyakorló⁷⁷ iskolázatási központnak tekinteni korszakunkban, amelyet egy másik intézmény közeli meglétének dacára is felkeresnek, ugyanis az 1931-ben alakult hatvani Klebelsberg Kunó Gimnázium első ténylegesen gimnazista osztálya 1938-ra még le sem érettségizett, mégis az általunk vizsgált időintervallum során a hatvani járásból összesen csak 6 diák járt Gyöngyöszre, magából Hatvanból pedig egy sem, vagyis nem kellett egyetlen tanulmányi ciklus sem – a korábbi időre sejtésünk szerint nagyobb számú⁷⁸ – hatvani kereslet kieséséhez egy múlt nélküli intézménnyel szembeni versenyben.

A másik meghatározó tényező egy adott régió iskolahiányos helyzete. Ez az állapot esetünkben a mai Heves várost és környékét jellemzi elsősorban⁷⁹ a normál gimnáziumi képzés szemszögéből 1945 előtt még elsősorban fontos fiúoktatás terén,⁸⁰ hiszen a közelben Heves megyében nem volt gimnázium, mind Eger, mind Gyöngyös messze található, kivéve a

⁷⁴ Egy fő közülük Gyöngyöszről költözött el.

⁷⁵ Valójában ez az övezet déli irányban is folyamatosan húzódik Jászárokszállítás „személyében”, csak a megyei közigazgatási határon túl.

⁷⁶ KOVÁCS I. Gábor – KENDE Gábor 2001. 178–179. 1252 fős mintája alapján nem tud ilyen szerepet tulajdonítani a gyöngyösi gimnáziumnak a két világháború közötti tudáselit képzésében, ugyanakkor kimutatja az egről ciszterci gimnázium bizonyos funkcióvállalását ebben.

⁷⁷ Noha tulajdonképpen igen nagy hagyományokkal rendelkezik az intézmény, hiszen máig az 1634. évi jezsuita alapítású iskolával tartja magát kontinuosnak (l. [HAJAGOS József] 2000/a. 5.).

⁷⁸ Az 1931 előtti évek értesítői sajnos nem adnak részletes adatokat a tanulók lakhelyére vonatkozóan. Már csak 1934-ből van egy korlátozott adatunk, miszerint a naponta bejárók között ebben az évben volt egy hatvani diák. – ERDŐS Tivadar 1934. 191.

⁷⁹ Ezen vidék Gyöngyöshöz való vonzódását nem támasztja alá és nem indokolhatja az, hogy a gyöngyösi és környéki szőlőtelepek már régóta és rendszeresen foglalkoztattak itteni munkaeőrt summásként és napszámosként (BODNÁR László 2001. 163.), mert a középfokú oktatás ezeket a csoportokat kevésbé érintette.

⁸⁰ A környék középfokú iskolázatását egy leánypolgári képviselő csupán. – MÁLNÁSI Ödön 1929. 78.

járás délkeleti részét, mely a jászapáti katolikus gimnáziumhoz közel feküdt. 1941-ben a hevesi járás művelődési viszonyai minden tekintetben messze a legelmaradottabbak voltak az egész megyében a városias Heves jelenlétének ellenére, így pl. a jelenlévő népesség 2,3% végzett legalább négy középiskolai osztályt, míg a diplomások száma nem érte el a 2 ezreléket,⁸¹ ugyanakkor egész Heves megyére ezen mutatók értéke: 6%, ill. 6,1 ezrelék.⁸² A tetemes különbség fennállt az 1949-es népszámláláskor is.⁸³ Ebben az állapotban az iskolahiányos helyzet ugyan erősen mérsékli a beiskolázási esélyeit a terület iskoláskorúinak, de növeli is gimnáziumunk szempontjából a keresleti potenciált, ezért láthatjuk a vonzáskörzetnek a közigazgatási határon való nagyobb méretű, de kisebb erejű túlterjedést Hevesnek és körzetének irányába. Nem vehető azonban számba meghatározóként – legalábbis a gyöngyösi gimnázium kínálatától alig függő térségben – a települések népességszáma. Ennek a hatásnak voltaképpen egyetlen szóba jöhető esete 3 egri család jelenléte, annak ellenére, hogy ebben a nagyobb lélekszámú városban ekkor három gimnázium is működött⁸⁴ hét másik középfokú iskola mellett.⁸⁵ Valójában közülük ketten már nem első állomásként érkeztek Gyöngyösrre, és ugyancsak ketten Gyöngyösön, ill. közvetlen környékén születtek.

Itt igen gyenge hatásként említendő meg a közlekedés-földrajzi helyzet is, amely csak Tarnaörs esetében növelte valamivel a gimnáziumba jutás esélyét, mivel a Gyöngyös–Jászapáti helyi érdekű vasútvonal itt visszatüremkedett Heves megyébe,⁸⁶ így ebből az egy faluból napi rendszerességgel be lehetett járni, igaz, hosszabb út árán, amiért is egész időszakunkban pusztán 4 diák látogatta a gimnáziumot 3 családból.

A tárgyalt csoport eltartóinak foglalkozásnevei alapján a középrétegek közé sorolható 11-12 fő, akik között 4 értelmiségi van a 3 tanító és egy magas rangú, egri katonaoorvos személyében; a hivatalnokréteget megint két községi alkalmazású személy alkotja; a magánhivatalnokok (5-6 fő) a falvak (sokszor egyetlen) nagyobb cégének (bánya, hitelszövetkezet), ill. nagybirtokának tisztjei, sőt egyikük állása mellett maga is nagyobb földbirtokos.⁸⁷ E középiskoláztatást igénylő csoportok azonban nem a falu (merthogy azokról van szó) zárt rendszerének belső differenciálódásából jöttek létre, hanem jellegzetesen kívülről érkezett személyekből adódtak,⁸⁸ sőt a bevándorlás nem is olyan régen történt, ugyanis a középrétegek-

⁸¹ Megdöbbenő adat, hogy a több mint 1600 lakosú Erken az 1941-es népszámlálás eszmei időpontjában nem volt jelen 4 középiskolai osztállyal magasabb képesítésű személy, és az is csak 12. – KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1947. 80.; 313.

⁸² KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1947. 82.; 315. alapján számított értékek.

⁸³ KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1950/a. 206–207.

⁸⁴ MÉSZÁROS István 1988. 330.; 334.; JÁMBOR György 1942/b. 155–157.

⁸⁵ MÁLNÁSI Ödön 1929. 77–78.

⁸⁶ KRISTON Pál 1992. 36–37.; MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1941. 237.

⁸⁷ A nagybirtok, főként szőlőbirtok intézőinek a környéken saját gazdaság tulajdonlásával való jellemezhetőségére l. BODNÁR László 2001. 163.

⁸⁸ A középrétegek, itt éppen a hivatalnokok, falusi vándorlására jellemző példa az anyakönyvek tanúsága szerint a csányi jegyző esete, akinek gyermekét ugyanezen forrás szurdokpüspöki születésűnek jelzi, és valóban az 1932-es tisztí címár (MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1932. 55.) szerint ekkor az apa, az eddigiekhez hasonlóan a hatvani járásba eső Szurdokpüspöki jegyzője volt. A költözést 1935 körülre tehetjük, mert ekkor mondja először a tisztí címár „hősünket” csányi hivatalnoknak (MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1935. 55.). Ugyanilyen típusú jegyzői pályafutást mutat be ezen időszakból HORVÁTH László 2002. 122. Gyöngyös, Gyöngyöspata, Gyöngyöshalász, Vámosgyörk állomásokkal. A községi szintű tisztviselők járáson belüli vándorlásával kapcsolatban esetleg felmerülhet, hogy itt valójában közigazgatási jelenségről van szó csupán, nem pedig társadalmiról, mely elgondolásunkat erősíti a főszolgabíró és a megye döntő szavának megléte (ROMSICS Ignác 1999. 21.) ebben a kérdésben.

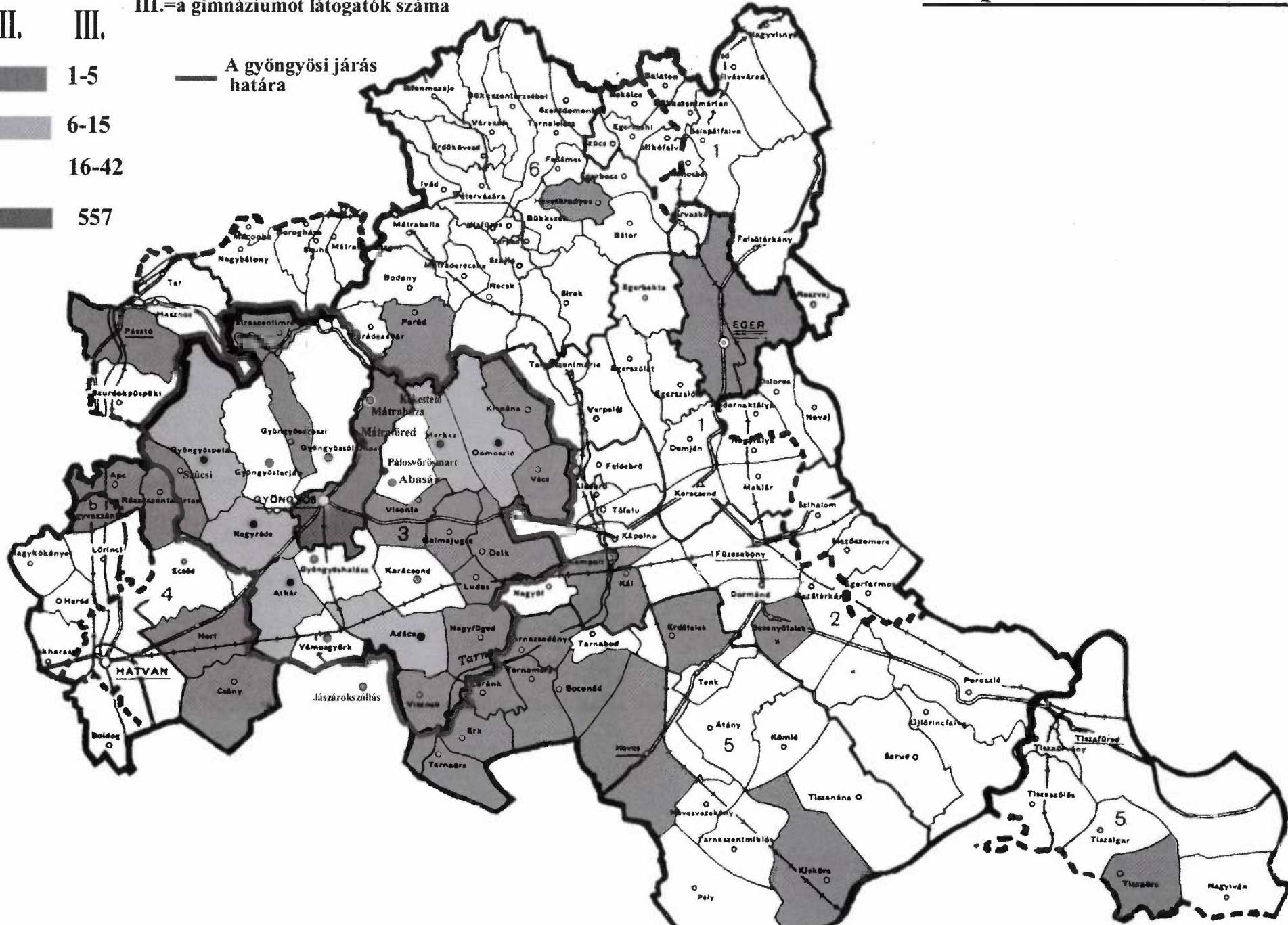
Jelmagyarázat

I.	II.	III.
•	■	1-5
•	■	6-15
•	■	16-42
•	■	557

I. = település
 II. = közigazgatási egység
 III. = a gimnáziumot látogatók száma

— A gyöngyösi járás határa

A gimnázium Heves megyei tanulói településenként (1938-48)

Megjegyzés: 1949-ig a bejelölt Zagyvaszántó és környete nem volt Heves megye része. Mészárosfalva 1945-ig Hódmezőkövesd községhez tartozott, majd ezután a gyöngyösi járáshoz tartozik önálló községként.

hez soroltak közül 8 diák nem a lakóhelyén született, azaz valószínűleg később költöztek oda, azaz a legkorábbi születési évektől, vagyis a 20-as évektől kezdődhetett beáramlásuk.⁸⁹ A foglalkozási spektrumot a kisbirtokos földművelők 7 fős csoportja és a kisiparosok (6 fő) teszik teljessé. Kereskedő azonban egyetlen található köztük, ő is az itt vizsgált települések között az egyetlen városban, Egerben. A nem önálló közt csak 2 vasutas altisztet, egy gyári munkást és egy napszámost lelünk fel. Aligha meglepő, hogy ez a struktúra egyáltalán nem a települések teljes felépítményének kicsinyített mása, hanem erősen eltoltak a magasabb képzettségű szülőkkel bírók irányába, párhuzamosan a mezőgazdaságból élők jelentős, az iparosok gyenge alulképviseletével.⁹⁰ Az alulreprezentáltság ténye már magában is jelzi az utóbbi csoportok közül a gimnáziumot választók szelektáltságát, és fontos megjegyeznünk, hogy egyáltalán nem kizárt az ő részvételük a gazdasági elitben, így egy bessenyőtelki „apuka” és kovács mester 1935-ben két faluban 235 hold (mintegy 90%-ában szántó) földterülettel bírt,⁹¹ de tudjuk azt is, hogy iparosként önmagán kívül más alkalmazottakkal is rendelkezett, hiszen halála után özvegye üzletének és iparvállalkozásának (ezzel az alárendelték irányítója) gyanánt dolgozott. Az apa 1935 és 1944 között két ciklusra a megyei törvényhatósági bizottság tagja volt virilis jogon. Ez egyrészt azért fontos, mert megmutatja, hogy „hősünk” képzettség hiányában is be tudott kerülni vagyona révén akár a hatalmi elitbe, egyszersmind jelentkezik, hogy gyermekének ennek ellenére hivatalosan elismert műveltség és úriembség védfalát kívánta nyújtani a gimnáziumi képzéssel. A bessenyőtelki kovács ezekben a forrásokban földbirtokosként jelent meg, mint aki adóját főként ezen tevékenysége után fizeti, és az 1934. évi felmérésnél ő volt a megye 177. legnagyobb adófizetője, majd 1939-ben a 131., de a két időpont között adóösszege mégis 180 P-t súlylyedt. Ha képzeletbeli diplomával ajándékozzuk meg, hogy az így kétszeresen számított jövedelmeit az értelmiséghez hasonlíthassuk, akkor azt találjuk, hogy a 65.–70., később az 50.–60. legnagyobb adófizetők között találnánk őt.⁹² A vagyoni helyzet mérésére már alkalmazott, tandíj és tanulmányi eredmény kapcsolatából számított mutatónkat újra alkalmazva azt kapjuk, hogy a két érték alakulása között gyenge kapcsolat van, utóbbi előbbi szóródását 8%-ban határozza meg, azaz a tanulmányi teljesítmény helyett a vagyon jelöli ki a tandíjfizetés mértékét, aminek átlagos értéke 81 P. Ez a vagyoni helyzet a jászárokszállásnál valamivel alacsonyabb szintet mutat ($r^2 = 4\%$; 83,4 P átlagos tandíj), ami mögött talán fellelhető az itt tárgyalt települések kétségtelenül falusias jellege, szemben a nagyobb lakosság számú,⁹³ városias funkciókkal rendelkező (l. pl. fiú és leánypolgári), a gyermeküket gimnáziumba küldők tekintetében erősen a magánszféra dinamikus csoportjai (l. kereskedők) jellemezte Jászárokszállítás nagyközséggel. Nehezebb a komparatív vizsgálat az eltérő típusjegyeket mutató sarokszámokkal leírt csoportokkal, így a távolabbi régiókból érkezett diákokkal, akiknek tanulmányi teljesítménye jelentősen befolyásolta a tandíj összegét. Annyit azonban mondhatunk, hogy a nem járási, falusias rétegnél a tandíjfizetés és az iskolába kerülés az egész sokasághoz képest szinte kizárólag a szülők biztosabb vagyoni helyzetéből adódó döntésen nyugodott, és a szellemi kiválóság szelekciós hatása marginálissá vált, pon-

⁸⁹ Persze ez nem azt jelenti, hogy az ebben az időszakban földrajzilag nem mobil családok ne lettek volna azok korábban.

⁹⁰ Heves megye községeiben élőinek ekkori foglalkozási megoszlására l. KEPECS József 1975. 570–571.

⁹¹ MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1937. 129.; 136.

⁹² OKOLICSÁNYI Imre 1934. 151.; N. N. (*Heves vármegye legtöbb adót fizetőinek 1940–44. évekre...*) 1939. 137.

⁹³ MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1941. 197.

tosabban ennek meghatározása kikerült a gimnáziumi évek időkeréből, és az – ezen szempontból kevésbé rigorózus – elemi iskola hatókörébe került.

Ez a gondolat átvetve minket az iskolázatáshoz való konkrét viszony vizsgálatához, amely szintén mutat anomáliákat az egész sokasághoz képest. Először is a gimnázium megint csak nem feltétlenül elsődleges célállomás, sem végállomás.⁹⁴ Előbbi mutatja, hogy a diákok $\frac{1}{3}$ részéről kifejezetten tudjuk, hogy más gimnáziumból érkezett,⁹⁵ és érdekes, hogy ők jórészt megint csak a középrétegek közül kerültek ki. Mindennek jelzője, hogy összesen nyolcan jutottak el az érettségi megkezdéséhez közülük. A küldő középiskolákat vizsgálva valószínűsíthető, hogy a szóban forgó falvak érettségit igénylő társadalma a lehetőleg közelebb eső felekezeti gimnáziumokat, leánypolgárikat részesítette előnyben intézményünkkel szemben. Az iskolaelhagyás is jellegzetes (feltételezve – nem túl valószínűtlenül –, hogy nagyrészt ez nem az új gimnáziumot keresőkől adódik): a nem járásbéli legalább fele (17 fő) idejekorán abbahagyta tanulmányait. E mögött aligha a gyenge tanulmányi teljesítmény okozta érettségi-re való esélytelenség vezette őket, mert csak egyetlen diák távozott valamilyen tárgyból való bukás után. A jelenség háttérében valójában az érettségre való igény hiánya bújik meg, ami azt okozza, hogy az abbahagyók közül 11-en ezt legalább a 4. és legfeljebb a 6. évfolyam elvégzése után tették meg, ezen belül is legnagyobb számban a 4. osztállyal elégedtek meg, tehát mobilitási céljuk az 1883. évi I. törvénycikk és 1929. évi megerősítése alapján a hivatalnoki pályán elérhető kistisztviselői (kezelő, díjnok) állásokig⁹⁶ és az ezzel járó szerény műveltségi és tekintélyi helyzetig,⁹⁷ valamint az 1927-től érvényes szabályozás alapján jócskán 200 P alatti havi illetményig⁹⁸ terjedt, emellett pedig a részleges gimnáziumi műveltség a képzetségi censzuzet nem igénylő foglalkozások betöltésénél jelenthettek némi előnyt. A 4. osztályt sem elvégzők szülei között kispárosokat⁹⁹ és altiszteket találunk, egyetlen kakukktojásnak csak egy bánya magántisztviselője tekintendő. Ugyanez jellemzi a 4. és 5. osztályt végzeteket, amellett hogy a gazdálkodók és egy kereskedő szülő is feltűnik, míg a 6. osztályt végzettek eltartói valamelyest magasabb, a korábbiakban a középrétegekhez sorolt körökből kerülnek ki, de – a csányi községi jegyző esetét¹⁰⁰ leszámítva – munkakörük betöltése valószínűsíthetően őtőlük sem igényelt érettségi bizonyítványt, tehát nyilvánvaló és lefelé irányuló mobilitás a képzettség terén csak egy esetben történt.¹⁰¹ A nem teljes időtartamú iskolahasználatra azonban így sem találjuk elégséges magyarázatnak az ilyen viselkedést mutatók rétegjegeinek bemutatását (sem itt, sem a később tárgyalandó ha-

⁹⁴ A Gyöngyösi járáson kívüli falvakból egy diák sem érkezett, aki az első osztálytól az érettségiig „kitartott” volna a gimnázium mellett.

⁹⁵ Ez a hányad a más középiskolákból érkezőknek csak alsó határa.

⁹⁶ GYÁNI Gábor – KÖVÉR György 2001². 264.

⁹⁷ Utóbbi szempont nem elhanyagolható voltát jelzi, hogy a kezelőknek és díjnokoknak is – mint tisztviselőknél – a „tekintetes” megszólítás dukált, anélkül, hogy az egyébként ehhez szükséges érettségi tulajdonában lettek volna. – GYÁNI Gábor – KÖVÉR György 2001². 268.

⁹⁸ L. a XI. (8 gimnáziumi osztályt igénylő) fizetési osztály adatait: MÁLNÁSI Ödön 1929. 80.

⁹⁹ A kezelői vagy díjnoki állások betöltőinek iparos családi háttere országosan jellemző a Horthy-korszakban – az esetünkben kevésbé gyakori – önreprodukciónak. – GYÁNI Gábor 1997. 1274.

¹⁰⁰ A községi jegyzőknek a 8 gimnáziumi osztály és a községi közigazgatási vizsga letételére volt szükségük. *RÉ-VAI NAGY LEXIKONA* 1915/b. 247.

¹⁰¹ Ugyanis a gimnáziumot el nem hagyók között eleve lehetetlen ilyen, mert az érettségivel bármely későbbi társadalmi pozíció elérhetővé vált.

sonló eseteknél), ugyanis az ilyen képzettségnek megszerzése – amennyiben a gimnázium ab-bahagyása nem a tanulmányi sikertelenségen nyugodott – irracionális cél volt, hiszen különö-sen a középiskola első négy osztályát (1. polgári), de akár hat osztályt is el lehetett végezni más iskolatípusban is, méghozzá kisebb anyagi befektetéssel, az itt szerzett bizonyítvány pedig pon-tosan ugyanolyan értékű mobilitási jogosítványként szolgált,¹⁰² mint a gimnáziumi.

Az átlagos tanulmányi eredmény (2,46) névlegesen az egész sokaság átlagos értéke felett maradt, azaz annál kedvezőtlenebb képet mutatott, mégpedig több mint 0,3 jeggyel, amely 4 fokú skálán igen magas érték, ugyancsak elmarad a sikeresség a Gyöngyöستől távol élők-höz képest (0,5 különbség) és – igaz, legkevésbé (több mint 0,2-del) – a jászárokszállási cso-porthoz viszonyítva is. Az ismert érettségi jegyek mind 2-es vagy – egyébiránt kétszer gyak-rabban – 4-es értéket adnak. A Heves megyei, de nem a Gyöngyösi járás alá tartozó diákok kicsiny rétegének mutatóit összefoglalva: ez a csoport egy mind gimnáziumunk, mind az egész iskolarendszer nézőpontjából igen csekély beiskolázási esélyekkel rendelkező társad-alomba volt beágyazva, amely társadalomban ők a vagyonosok és mobilitási célkitűzéseket dédelgetők voltak, mindezek a dinamikus törekvések azonban feszültségként jelentkeztek az előbbi képpel nem összeesengő, a háttérből eredő kulturális hátránnyal¹⁰³ összevetve. Bizonyos értelemben ennek a feszültségnek enyhítési metódusaként fogható meg a gyen-gébb tanulmányi eredmény vagy a nem teljes idejű gimnáziumi képzés.

III. 2. b. A Gyöngyösi járás diáknépessége

A járáshatáron belül, de a város határán kívül élők (252 tanuló) első közös jellemzője lakó-helyük jogállására vonatkozik, lévén mindahány település kis- vagy nagyközség,¹⁰⁴ így megint egy falusi társadalom részlete tárul elénk. Újra hivatkozva térképünkre nyilvánvalóvá válik, hogy egész egyszerűen a gimnáziumtól mért fizikai távolság alakította ki ennek a régiónak a főszerepét iskolánk „vidéki” felvevőpiacának kiterjedésében, ugyanakkor éppen ez a tényező az, ami már nem játszik szerepet a terület iskolázottságbéli lefedettségének differenciáltságá-ban, sőt a falvaknak a gimnáziumi székhelytől mért távolsága és az oda kiküldött tanulók szá-ma közti korreláció negatív ($r = -0,51$), noha valójában nincs kapocs köztük (l. 5. melléklet). Első kérdésünk így az: például a Gyöngyössel határos Visontáról miért csak 2 fő érkezett a gimnáziumba 10 év alatt és miért 20-szor annyi a távolabbi Vámosgyörkről?¹⁰⁵

A legkézenfekvőbb magyarázat első meglátásra a falvak népességszámában, egészen pon-tosan vagy inkább (az átlagosnál jelentősen idősebb iskolakezdők esetében lehet a megkülön-böztetésnek relevanciája) a potenciálisan beiskolázási korú népesség (mi ezt itt a 10–19 éve-sek csoportjára értettük) számában rejtőzik, sőt azon belül is a férfiak száma a legmegha-tározóbb.¹⁰⁶ Ha az egyébként kiegyenlített (falvanként legtöbb esetben mind 1941-ben, mind 1949-ben 1500 és 2500 fő közötti vagy körüli) lakosságszám és a diákok száma között egye-nes és kizárólagos arányosságot feltételező hipotézisünk fennállna, akkor az egy gimnazis-tára jutó nem gimnazista népesség száma nagyjából egyenlőnek kellene, hogy legyen, de az

¹⁰² GYÁNI Gábor – KÖVÉR György 2001². 264.

¹⁰³ Ez a körülmény különösen a Hevesi járásra tartható. Aligha tévedünk nagyot, ha megfogalmazzuk azon sejté-sünket, miszerint ezen régió más gimnáziumba irányuló keresletének is ez az egyik fő meghatározója, és a jel-zett összetett iskoláztatási stratégia hasonló volt más irányokba is.

¹⁰⁴ MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1941. 33–34.

¹⁰⁵ A kérdés magyarázásához felhasznált adatokra I. a 4. mellékletet.

¹⁰⁶ Jelen bekezdésben olvasható adatokat KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1947. 78–81.; KÖZPONTI STA-TISZTIKAI HIVATAL 1950/a. 108–109.; 202–205. és saját adatbázisunk alapján számítottuk.

1941-ben 2200 fő feletti értéktől az 50 alattiig találunk adatokat, és ezen szóródás terjedelmének középső 50%-a is több mint 450 főt ad, úgyhogy a pusztai lakosság szám bizonyosan alkalmatlan eszköz a diákok lakóhely szerinti megoszlásának magyarázója gyanánt, noha 1949-re a különbségek fennmaradása mellett komolyabb mértékű kiegyenlítődés volt tapasztalható, hiszen a középső 50% szóródásának terjedelme mintegy 50 fővel csökkent, amelyet egyben az össznépelességen belül a diákok számának átlagosan 0,2 százalékos növekedése kísért. Általában úgy fogalmazható meg az iskoláskorú népesség kiterjedése és a gyöngyösi gimnázium látogatásának összefüggése, hogy amennyiben nagyobb a diákok abszolút száma egy községben, akkor általában alacsonyabb az egy tanulóra jutó nem tanulók száma, azaz a falvak lakóinak erősen eltérő méretű diákságának magyarázatát nemigen fogjuk az iskoláskorúak különböző arányából sem levezetni. A 10–19 éves népesség aránya a teljeshez viszonyítva a járásban átlagosan 19,4%, és a szóródás terjedelme viszonylag jelentős: 1941-ben 7,1%, 1949-ben pedig 9,76%. Az 1941-ben az iskoláskorú, ill. gimnazisták száma alkotta adatpár meghatározta diagramot vizsgálva előtűnik, hogy (a néhány „szabálytalanságtól” eltekintve) az előbbi változó akkor ingadozik inkább együtt a gimnazisták számával, ha értéke viszonylag alacsony (kb. 500-600 fő alatt), és ekkor minél nagyobb számú iskoláskorúhoz minél nagyobb számú gimnazista társul, valamint ha értéke viszonylag magas (500-600 fő felett), akkor viszont nagyobb számú iskoláskorúhoz kisebb számú gimnazista járul, mindezek a tendenciák pedig (ez látszik a különböző színű pontok közelségéből) 1949-re is igazak. Mindazonáltal nem ez a tényező az egyetlen meghatározó (l. 1949-ben 500 fő alatti iskoláskorú népességnél – vagyis a mérhető értéket adó esetben – a diákok számával mért korrelációs együttható $r = 0,455$). Azt, hogy az 500 fő feletti iskoláskorúak lakhelyet nyújtó települések miért küldtek kevesebb diákot intézményünkbe, szerény mértékben és paradox módon magyarázhatja ezen falvak társadalmának a 10–19 évesek arányszámát tekintve néhány százalékpontos fiatalabbsága az 500-600 fő alatti értéket mutatókhoz képest, azaz vélhetően ez nagyobb számú gyermekkel rendelkező családokat jelentett, amely modell ekkor általában nem a magasabb társadalmi státusú csoportokat jellemezte, így az iskoláztatási kedv is kevesebb lehetett itt, vagy/és az alacsonyabb fokú intézmények felé irányult. A fent leírtak hiánytalanul alkalmazhatók a fiú tanulók és fiú iskoláskorúak számának összefüggéseire is, mert a diagram képe ekkor is teljesen hasonló lesz, csak a tendencia megváltozása természetesen az iskoláskorú fiúk 250-300 fős számánál következik be.¹⁰⁷ A leírtak bizonyosságát azonban egyetlen tényező, az 500 főn felüli iskoláskorúval rendelkező falvak kicsiny száma, így statisztikai esetlegessége erősen csökkenti, szükséges lenne más úton való igazolása is.

Tovább keresve a falvak helyzetében megjelenő különbség kiváltóit megvizsgálandónak tartjuk az iskolázási tradíciók szerepét, amely jelen helyzetben csak az össznépelesség műveltségi-képzettségi mutatóinak vizsgálatát takarhatja, mégpedig az 1941-es népszámlálás részletesebb publikált adatai alapján,¹⁰⁸ kiegészítve mégis az 1949-ből közölt adattípusokkal,¹⁰⁹ ha azt előbbinél nem találjuk meg. Számításaink szerint ez a tényező az eddig vizsgáltak között a legmeghatározóbb, hiszen a korrelációs együttható közel 0,7, azaz a diákok számának szóródását közel 50%-ban a falu hivatalosan elismert műveltsége szabja ki, amely persze nem jelenti azt, hogy ezen megszabó erő háttérben ne állna más, mélyebben gyökerező

¹⁰⁷ A két diagram hasonló képének és fele akkora független változóinak ténye jelzi a lánytanulók marginális jelenlétét a gyöngyösi elitoktatásban a járásból érkezők köréből.

¹⁰⁸ KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1947. 310–313.

¹⁰⁹ KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1950/a. 202–205.

erők hatása. Érdekes, hogy az előbb említett befolyásoló erő összetevői közül a valószínűleg érettségizettek (8 osztályt végeztek és diplomások) és a diákok számának együttingadozása több mint 3-szor gyengébb, mint az ennél kevesebb középiskolai osztályt vagy 8 elemi végzetekre vonatkozó érték. Ezt a számok nyelvéről visszafordítva – célszerű, ha az idősebbek iskolázottságát mintaként fogjuk fel, az iskoláskorúak gimnáziumba vagy más iskolába járását pedig mintakövetésnek, melynek két formája használatos: az egyik típus, amikor a mintaadó gyermeke válik mintakövetővé, míg a másokban egy „idegen” iskoláskorú, aki előtt személyes és főleg családi kapcsolathálója révén – mely a kicsiny közösség szinte egészére kiterjed – folytonosan ott lebeg az iskoláztatás magasabb foka mint minta. Ennek a mintakövetésnek a volumenében forradalmi expanzió játszódik le szemünk előtt a tárgyalt években: 1941-ben egy adatbázisunkban szereplő gimnazistára 7-8 középiskolában valamelyest kiművelt személy jutott, amely értéket jelentősen csökkentene a kevés iskolázottal és kevés gimnazistával rendelkező falvak kizárása a vizsgálódásból, és amelyen belül bizonyos előfordul (l. Pálosvörösmart), hogy több a pillanatnyilag iskolázott, mint a falu összes már képesítettje, vagy közel annyi (l. Abasár, Markaz).¹¹⁰ Az 1949-es adatok alátámasztják a növekedésről alkotott elképzelésünket, hiszen ekkor a magasabb iskolai képzésben (itt is és mindvégig képzetten a 4 középiskola vagy 8 elemi elvégzését értettük) résztvevők száma a 2,5-szeresére nőtt, sőt mellettük még tudunk közel 300 főről, akik 4 középiskolai osztálynál kevesebbet teljesítettek, de mindenesetre jártak ilyen intézménybe. Mivel – mint mondtuk – a diákok számának meghatározásában a nem érettségizett, de jogilag elismert műveltségű lakók száma igen nagy szerepet vitt, azt kell sejtenuünk, hogy az iskolázottak számának ilyen expanziójában – visszatérve a mintakövetést tárgyaló gondolatunkra – éppen ők játszhattak kulcsszerepet, akár – biztosan sokszor magasabb szintű (l. gimnáziumi szereplés a gyermekeknél, míg a polgári négy osztályának elvégzése az apánál) – önreprodukciójukból fakadóan gyermekeik körében, akár – és a növekedés mértékét tekintve szükségszerűen – a falusi közösség más köreiben közvetített mintájukból eredően; míg a diákszám meghatározásában kisebb szerepet játszó diplomás vagy érettségizett csoport ilyen feladatot nem látott el, mely csoport – mint értelmiségi és hivatalnoki réteg – kevésbé volt a közösség integráns része, amit gyakori költözködéseik (l. a korábban írtakat) fejeznek ki a legjobban.

Elhagyhatatlan magyarázó erő, mely az iskoláztatási tradíciók hatása mögött is felfejthető egy bizonyos időintervallumig visszahatolva, a fizikai távolságnak egy különleges alfaja, azaz az időbeni távolság, mely Gyöngyös és környezete közlekedési összeköttetéseiben nyer értelmet, ettől pedig a bejárás-bentlakás kérdésköre elválaszthatatlan. Ennek vizsgálatára az ad lehetőséget, hogy a tárgyalt évek egy részében az értesítők statisztikai táblái közölték a nem gyöngyösi tanulók erre vonatkozó adatait. Előre bocsátandó, hogy a járási diákok állandóan nagyobbik része a napi bejárást választotta, így például a szélsőértékeket figyelve 1940–41-ben 85 bejáró mellett 25 kosztos diákot találunk,¹¹¹ míg 1943–44-ben 82 bejáróra 63 kosztos jutott.¹¹² A kérdésnek először nagy vonalait nézve azt vehetjük észre, hogy a háborús években stagnál a bejárók és rohamosan nő a kosztos diákok száma, azután pedig mindkét érték ütemesen csökken, azaz a nem gyöngyösi tanulók száma csökken évről évre.¹¹³

¹¹⁰ Az említett „forradalmi expanzió” persze nem pusztán helyi és nem is csupán a gimnáziumra érvényes jelenség, hiszen a diákok szüleikhez mért iskoláztatásában országos kiterjedtségű szociológiai felmérés is kimutatta éppen az 1928 és 1934 között született férfinepsegre, vagyis az általunk kutatóttal szinte egybevágó körre vonatkozóan – HÁBER Judit 1984. 106–107.

¹¹¹ CSENGŐ Nándor 1941. 53.

¹¹² CSENGŐ Nándor 1944. 43–44.

¹¹³ L. az 5. jegyzetben jelzett évkönyveket 1940–41 és 1948–49 között.

A kosztosok között majdnem biztosan ott találjuk az összes nem járásbéli diákat és esetleg a járásbeliek közül is néhányat. Ők a „hivatalukat” részben szociális feladatként is gyakorló kosztadó családjaiknál éltek kollégium hiányában, amelyeknek bizonyos térítést fizetett szülői házuk.¹¹⁴ A kosztadók szerepe nem egyszerűen magán megállapodáson alapult, hiszen a családot az igazgató jelölte meg a tanulmányok megkezdése előtt, ill. a kosztadásra vállalkozó családnak az igazgatótól kellett engedélyt kérnie tevékenysége folytatásához.¹¹⁵ Lényeges, hogy ez a szállásadás nem a tanítás napjaira esett csak, hanem a nyár végén a szülők kocsira rakták a gyermek holmiját, és hetente-kéthetente a szülők vagy csak az egyik szülő meglátogatta (általában) fiát, a tanuló hazamenetele pedig csak húsvétkor és karácsonykor jött szóba.¹¹⁶ Dolgozatunk korábbi részében az ilyen tanulók helyzetét is, mondhatni konvencionális módon, csupán családjuk társadalmi szerepvállalásán keresztül próbáltuk felmérni,¹¹⁷ ám itt a családi elvárás és akarat sokszor csak irányjelölő és számonkérő szereppel rendelkezhet az iskoláskor előtti szocializáción túl, a diák cselekedetei és az eredeti szociális közeg (a családtagtól az egész faluig) kontrollja elszakad egymástól, és belép a helyére egy új közeg, melynek legtágabb szintere Gyöngyös városa. Ennek számos pszichológiai vonzatán túl számunkra a felvetődő társadalomtörténeti-megismerési probléma érdekes, vagyis az, hogy az ő vizsgálatuk csonka, szerepük részben értelmezhetetlen, amíg abba a kosztadó családot be nem vonjuk, ám ezekről semmiféle tömeges és strukturált forrással nem rendelkezünk, így csak jelezzük, hogy itt szükség lenne néhány fős mintán, főként az oral history módszerével, mint szükséges és nem feltétlenül rosszal aprólékos kutatásokat folytatni, persze ekkor – az így szerzett információ egészen másféle konstruáltsága miatt¹¹⁸ – ezt a módszert a megszokott iskolalátogatási modellt, tehát a bejárás és helybenlakás gyakorlóira is kiterjesztve. Visszatérve dolgozatunk gyakorlatiasabb szálához, a statisztikai táblákat mégis segítségül hívhatjuk valamelyest a kosztos diákokat jellemző: 1941-ben Gyöngyösön összesen 159 ilyen tanuló volt előtalálható, akiknek több mint fele 2 szobás, konyhával rendelkező lakásban élt, ezenkívül pedig az 1 szoba-konyhás és a 3 szobás lakások tulajdonosai vagy bérlői fogadták őket nagyjából. A kérdést a kosztadók oldaláról megközelítve azonban kiderül, hogy a 3 és 4 szobás lakásban élők hajlamosak a leginkább (az összes ilyen lakhellyel rendelkező gyöngyösi 7-8%-a) erre az együttélésre, míg (érthetően) az 1 szobás, ill. az igazán luxusmértékű lakások használói sokkal inkább elzárkóztak ettől,¹¹⁹ azaz a kosztadás és ezzel egy plusz gyermek nevelése a középrétegek jellemző magatartása volt, vagyis ez jelzi, hogy a tevékenység nem elsősorban mint pénzkereseti forrás jelent meg számukra, de azt is megmu-

¹¹⁴ A kor gyöngyösi Mezőgazdasági Középfiskolájának diákja 60–70 P-s díjszabásra emlékszik vissza, noha nem mondja meg, mennyi időre, vélhetően azonban egy évre. – TÓTH Gusztáv 2001. 88.

¹¹⁵ TELL Krisztián 2001. 252. A gyöngyösi felsőmezőgazdasággal, majd mezőgazdasági középiskolával kapcsolatban teljesen hasonló szisztémát rajzol meg TÓTH Gusztáv 2001. 88.

¹¹⁶ Molnár József elmondása alapján.

¹¹⁷ Eme konvenció elvi megalapozását l. SASFI Csaba 2001. 23–24.

¹¹⁸ Ilyen értelemben tárgyalja az oral history hasznosságát GYÁNI Gábor 2000. 128–144., különösen 142–144.

¹¹⁹ KEPECS József 1982. 372. – Azt, hogy hogyan is festettek egy kosztos diák életkörülményei újdonsült lakhelyén, sajátosan mégis egy kifejezetten nagypolgári családban figyelhetjük meg. Egy zsidó ügyvéd özvegyének 1944 tavaszán készült, ún. bejelentése szerint háztulajdonnal, pontosabban valóságos palotával rendelkező Gyöngyös Fő terén. Az özvegy és leánya ugyanezen épületben bírta lakhelyét is, méghozzá 6 szobányi terjedelemben. Ekkora vagy nagyobb lakás Gyöngyösön összesen 51 volt. A 6 szoba egyike a bejelentő megfogalmazásában „kiadott szobaként” szolgált, amely megnevezés mögött akár albérlő, ágyrajáró vagy kosztos diák is rejtőzhetett. Eme szoba bútorzatának értéke messze alulmaradt a többihez képest, mindössze 700 P-t tett ki, ám mégis jellemző, hogy egy ilyen házban az esetleges kosztosnak külön szoba jutott. A szoba berendezése a következőkből állt: 1 ágy (egészen pontosan sezlon), 1 szekrény, 1 íróasztal, 1 kerek (tehát vélhetően társalgó vagy étkező) asztal, 6 (!) szék (HML VI-102/b/56. Gyöngyösi zsidó bejelentések.).

tatja, hogy az iskola felügyelte intézmény a polgáris miliőt tartotta legmegfelelőbbnek diákjai értékrendszerének meghatározásához.¹²⁰ Szólnunk kell még a kosztosság egyik alfa-járól, mely a kollégiumban lakáshoz mutat hasonló jegyeket. Ez tulajdonképpen a helyi ferences kolostorban igen csekély ráfordítással „bérbe vehető”, ugyanis pusztán ennivalóért kiadott ágy. Az itt lakó gimnazisták száma viszonylag nagy lehetett, mert az egyik – egyébként vámosgyörki, tehát járásunkból való – itt lakó gimnazista visszaemlékezés-kötete szerint itt szobatársa volt másik két osztálytársa.¹²¹ Ezen intézmény szocializációs szerepéről némi adatot szolgáltat a már említett Kiss Szaléz-féle koncepció per,¹²² amelynek néhány fiatal „elkövetője” között találunk gimnazistát és a rendházban elszállásoltat egyszerre, másrésztől azonban a rendház világát mint szocializációs helyszínt legalább ennyire a szovjetellenes összeesküvés koncepcióját gyártó rendőrség konstrukciójának tekinthetjük.

A naponta bejáró tanulók viszonyait kutatva, térképünkől kitűnik, hogy két fő összekötési vonal kínálkozik tárgyalásra: a Gyöngyöst a Budapest–Miskolc fővonallal összekötő és Jászárokszállás felé tovafutó szárnyvonal, ill. a Budapest–Miskolc főút, melyek egyaránt megtalálhatók voltak már korszakunkban. Feltűnően nagy számú diákok, és a települések lakosság-számához képest még nagyobb arányú iskolázási kedvet tapasztalunk az említett szárnyvonal mentén, pontosabban annak összesen két megállóhelyén: Vámosgyörk 41, Gyöngyöshalász pedig 31 tanulót küldött iskolánkba, amely ezen falvakban az 1941-es év iskoláskorúinak mintegy 11 (1949-ben 12), ill. 7 (1949-ben valamivel kevesebb) %-át adta. Ezekkel a mutatókkal (egy részesetet kivéve) abszolút számban és arányaiban is a legelőkelőbb helyet elfoglaló községekről van szó. Az 1870-ben megnyitott¹²³ vaspályán 1934-ben Vámosgyörkre és vissza egyébként napi 10 vonatpárral lehetett eljutni, amelyből az egyik az iskolaidőhöz igazított.¹²⁴ A bejárás módjára vonatkozó éves adatok sejtetik, hogy a vasút mentén lakók mindahányan ezzel a közlekedési eszközzel érkeztek iskolába, ebben változást csak a háború utáni rövid időszak hozott, mert egy esetben – mint már említettük – biztosan tudunk a napi bejárással való felhagyásról, de erre csak ideiglenesen kényszerültek a német csapatok által használhatatlanná tett pálya, majd a 2-3 naponkénti vonatindulás és a 30 percről 8 órára növekedett menetidő miatt.¹²⁵ Érdekes, hogy a napi bejárást alkalmazták a Budapest–Miskolc vonal mentén lakók is hiánytalanul, így vállalták a hosszabb út és a szárnyvonalra átszállás terheit.

Nem rajzolódik ki azonban térképünkön semmiféle nagyobb vonzerő a Gyöngyösre és onnan tovább vezető Budapest–Miskolc közút mentén sem nyugati irányban, keleti irányban pedig kifejezetten szerény a gimnáziumba jutók száma. Ennek biztosan nem az az oka, hogy ezen út éppen más középiskolák felé nyitott utat, egyrészt, mert keleti irányban nem is fektült ilyen az út mentén belátható távolságban, másrészt pedig azért, mert tévedés lenne a közúti forgalomnak a személyszállításban a maihoz akárcsak mérhető szerepet is tulajdoní-

¹²⁰ Hogy mennyiben különbözött ez a polgáris környezet az igénybevevő kosztos diákok általános otthoni viszonyaitól, azt jelzi, hogy az 1928 és 1934 között született férfiak gyermekkori lakásviszonyait kutató országos szociológiai felmérés szerint a kérdezettek kevesebb, mint negyvened része lakott legfeljebb 1,5 fő/szoba lak-sűrűségű helyen, ami annyit jelent, hogy pl. egy háromtagú család elenyésző eséllyel birtokolhatott csak két-szobás ingatlant. – HORVÁTH Ágota 1984. 196–197.

¹²¹ KASSAY Kázmér 1993. 15.

¹²² A per lefolyásának mikéntjére és okaira l. röviden BALOGH Margit 1997. 20–23. A történetek országos eseményekre vezet vissza BALOGH Margit 1991. 26.; BALOGH Margit 1998. 184–185., ill. azt a helyi érdekvizonyok eredményeként elemzi FÁY Zoltán 1999. 112–120.

¹²³ HORVÁTH László 1993. 37.; HORVÁTH Mihály 1990. 38.

¹²⁴ N. N. (*Vasúti menetrend...*) 1934. 4.

¹²⁵ MOLNÁR József 1995/b. 30.

tanunk. Ennek a közlekedési csatornának bejárás útvonalként való szolgálásának hiányát mutatja az, hogy 1938-ban a Gyöngyösi járás egyetlen települését sem kötötte össze menetrend szerinti autóbusszjárat a járási székhellyel,¹²⁶ így az értesítőkből a vonattal és autóbusszal bejárók egy kategóriában szereplése ellenére tudjuk, hogy közülük csak a Gyöngyös határán belül fekvő területek lakói lehettek a busszal járók. Ilyenformán maradna a személygépkocsi-forgalom lehetőségként, de a „magánmotorizáltság” minimális volt, hiszen a város több mint 2000 fős zsidó vagy inkább a zsidótörvények szerint annak minősülő lakossága,¹²⁷ mely a helytörténeti szakirodalom állítása szerint átlagosan nagyobb vagyoni potenciállal rendelkezett, az ún. zsidó bejelentések szerint 1944-ben összesen 2 db személyautóval bírt, mindkét jármű meglehetősen régi (az egyik egy 1930-as évjáratú, a másik 1928-ban használtan vásároltatott) volt, és ebből valójában csak egyet használtak, hiszen a másik gumibroncsok híján állt.¹²⁸ Tudjuk, hogy valójában 4 diák járt be gépkocsival az iskolába 1940–41-ben,¹²⁹ akikből lakhelyük alapján 3-an használhatták csak a tárgyal 3-as számú főutat Atkár külterületéről megközelítve azt, ám ez csupán egy gépkocsit jelentett, mert egy itteni nagybirtokos három gyermekéről van szó. Ettől függetlenül a közút az annak mentén élő családok gyermekeit mégis tolhatta a gimnázium felé, mert hagyományos(abb) közlekedési eszközökkel erősen megkönnyítette az iskolába jutást, mely eszközök között elsőrangú volt a kerékpár (főként Nagyréde esetében). A Gyöngyöstől közvetlenül keletre eső járásrész kimaradása ebből a hatásból jól követhető a térképünkön, melynek oka esetleg abban keresendő, hogy az aszfaltburkolatú út Heves megyei szakasza az évi alispáni jelentés szerint 1938-ban még építés alatt állt,¹³⁰ így a potenciálisan korábban beiratkozók egy részéért elmaradhatott a gimnázium padsoraiból. A többi, kevésbé fontos út iskolázásra tett hatásairól megjegyzendő, hogy ezeket, köztük a turizmus okán is reprezentatív funkciójú Mátrán átívelő út egyes szakaszaival, ebben az időszakban igyekeztek csak makadám burkolattal fedni,¹³¹ így ezelőtt nehézkes lehetett a bejárás bizonyos időjárási viszonyoknál, amiért ezen irányból a biciklis forgalom (jellemzően Abasárról, Pálosvörösmartról, valamint a Gyöngyöstől északnyugatra fekvő falvakból) volt használatos. A szintén létező gyalogos bejárás-hoz, úgy tűnik, két tényező együttes megléte volt szükséges: a lakóhely még kezelhető távolsága vagy inkább közelsége (l. Gyöngyössolymos, Nagyréde, Gyöngyöstarján) és az anyagi eszközökben felmerülő hiány, hiszen ezekből a falvakból mások kerékpárral jártak be,¹³² de 1945-ben létezett a más elérési út nemléte kiváltotta begyaloglás is akár a messzebbi Vámosgyörkről (az odaút 14 km volt ekkor).¹³³

Nem vehető számba – a nagyon kicsiny esetszám miatt – a környéki tanulók differenciált gimnáziumi jelenlétében, de az összes eddigi tárgyal csoport iskoláztatásában sem meghatározóként a vallási megoszlás. A Karády Viktor¹³⁴ és az őt ebben követők¹³⁵ által sokszor és

¹²⁶ KAFFKA Károly 1938². 447.

¹²⁷ HORVÁTH László 1999. 80.

¹²⁸ HML VI-102/b/55. és 58. Gyöngyösi zsidó bejelentések.

¹²⁹ CSENGŐ Nándor 1941. 53.

¹³⁰ OKOLICSÁNYI Imre 1938. 9.

¹³¹ OKOLICSÁNYI Imre 1938. 8–9.; OKOLICSÁNYI Imre 1939. 7.

¹³² A bekezdés adataihoz l. az 5. jegyzetben jelzett évkönyveket 1940–41 és 1948–49 között.

¹³³ KASSAY Kázmér 1993. 15.

¹³⁴ Csak felsorolászerűen néhány a kérdést a középiskolázás területén tárgyaló és ebben a kérdésben hasonló következtetésekre jutó írásából: KARÁDY Viktor 1997/f. 78–92.; KARÁDY Viktor 1997/g. 145–160.; KARÁDY Viktor 2000/b. 225–255.

¹³⁵ PI. ANDOR Eszter 1997. 368–370.

sokféleképpen kifejtett elmélet, miszerint a zsidó lét egyrészt az aktuálisan fennálló asszimilációs törekvés és kényszer, másrészt az eleve meglévő és az iskolai sikerességet támogató kulturális csoportosságok mind a zsidóság felülreprezentáltságát¹³⁶ okozták a középiskolában (is), esetünkben igazolhatatlan – a százalékos eredmények az elméletet alátámasztó volta mellett. Azért nem beszélhetünk ennek érvényéről, mivel falusi társadalmunkban amúgy is csekély volt a zsidók száma, hiszen az 1941-es népszámlálás 168 zsidó vallását és csupán 4 (!) az 1939. évi IV. tc. alapján,¹³⁷ és összesen 13 az összes későbbi zsidótörvények szerint zsidónak minősülőt talált, ami az össznépeség 0,3%-a volt,¹³⁸ számuk 1949-re pedig az ismert okokból radikálisan csökkent, fálvanként legjobb esetben is egy-két főre, így az egész megye összes községében 126 személyre.¹³⁹ De nemcsak egész népességen belüli arányszámuk, hanem a gimnáziumban való tényleges részvételük is csekély volt: összesen 4 főt tett ki, mégpedig különböző településekről. Ez ugyan lakosság számukhoz képest ötszörös felülreprezentációt jelentett, de a kis esetszámból fakadó esetlegesség óva int minket a következmények elhamarkodott megvonásától, az pedig egészen biztos, hogy ez a körülmény a járási gimnazisták területi eloszlásában lévő differenciák magyarázatához nagyon kevésbé járulhat hozzá. Jellegzetes azonban, hogy 4 diákunkból csak egy fő tartozott a megye falvaiban közel egyeduralkodó¹⁴⁰ ortodox irányzathoz,¹⁴¹ azaz az ortodoxok esetében túlliskoláztatásról beszélni 1 fős képviselőjük mellett már teljesen tarthatatlan lenne,¹⁴² amely fakadhat egyrészt a világi oktatástól való elzárkózásból, de akár más iskolatípusok, így főleg a polgári felé való nagyobb nyitottságból is.¹⁴³ Megjegyzendő, hogy a középiskolákban országosan szintén arányszámukon felül képviselt evangélikusok¹⁴⁴ ugyancsak mutatják ezt a különbözőséget¹⁴⁵ Gyöngyös környékén a nagy katolikus többséggel összevetve, csakhogy összesen két falu két diákja vesz részt 10 év alatt az itteni oktatásban, így a jelenség aligha nyújt választ feltett kérdésünkre.

¹³⁶ Meg kell jegyeznünk, hogy a túlliskolázás, ill. felülképviselet értékeit a továbbiakban is csak becslésszerűen adjuk meg, mivel rendszerint nem a potenciális kereslethez vagyis az iskoláskorúakhoz, hanem az összlakossághoz mérjük forrásadottságaink okán, valamint azt rendre túl is becsüljük, ugyanis olyan diákokat is beleszámítunk, akik még vagy már nem voltak gimnazisták a lakosság számra vonatkozó adat felvételének idejében, így pl. egy 1938-as népességadatot viszonyítottunk a diákok számához, akkor abban szerepelnek a tanulmányait 1948-ban kezdők is, akik ekkor biztosan nem voltak még gimnazisták.

¹³⁷ KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1947. 342–345.

¹³⁸ KEPECS József 1993. 166–167.

¹³⁹ KEPECS József 1997. 496.

¹⁴⁰ ORBÁNNÉ SZEGŐ Ágnes 2001. 207. – Az 1944-ben Heves megyei községekben működő 13 hitközségből 12 ortodox volt. Mindazonáltal kissé árnyalja a képet, hogy ezen hitközségek közül egyik sem esett ugyanezen évben a Gyöngyösi járásba (l. Shlomo J. SPITZER 1999. 13–170.), azaz kérdéses, hogy az itteni szórványos zsidó közösségek hitélete milyen keretek között zajlott.

¹⁴¹ A gimnázium évkönyvei – a helyi viszonyokhoz alkalmazkodva – a zsidó diákoknál feltüntették a vallási irányzatot is.

¹⁴² A neológ zsidók jóval nagyobb szerepét a zsidó túlliskolázás megeremtésében pl. KARÁDY Viktor 1997/f. 79. is jelzi, ugyanakkor az iskolázási felülképviseletet ortodox, igaz kisvárosi zsidó közösségre is kimutatja NAGY Péter Tibor 2002. 176–177.

¹⁴³ Mindkettő tényező jelenlétét jelzi visszaemlékezések alapján ORBÁNNÉ SZEGŐ Ágnes 2001. 192.; 194.

¹⁴⁴ KARÁDY Viktor 1997/h. 95–110.

¹⁴⁵ KEPECS József 1997. 460–496. KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1947. 542.; 544.

Az eddig alkalmazott szerkezethez hasonlóan a foglalkozási megoszlás tárgyalását bekapcsolva a vizsgálatba és kisebb lakóhelycsoportokat is kialakítva rögtön érdemes leválasztanunk az ebben a tekintetben is sajátos vasút menti falvakat, különösen pedig Vámosgyörköt. Utóbbi helyen 16 olyan eltartót lelhetünk fel, aki a MÁV alkalmazottja volt, ebből ketten tisztviselők, a többiek pedig altisztek voltak, és találunk még egy nem vasutas, de közlekedési alkalmazott apát is, sőt újabb két főnél elképzelhető, de nem egyértelmű a vasutasság. A maradék tábor mindösszesen szintűgy 16 főt tett ki, akik között legnagyobb számban kisbirtokosok voltak, akiknek egyike termelő tevékenysége mellett ilyen irányú vállalkozást is tulajdonolt, bércepléssel foglalkozott.¹⁴⁶ Említendő még az értelmiségnek vagy hivatalnoknak minősítettek (a tanító, a községi jegyző, na és az egyetlen biztosan diplomás: az orvos) 3 fős részvétele, ill. egy-egy kereskedelmi önálló és alkalmazotté. A korábban tárgyalt diákküldő csoportok összetételéhez képest figyelemre méltó az önállók nagymérvű, ezen belül az iparosok teljes kimaradása.¹⁴⁷ Valóban az 1941-es népszámlálás szerint itt a keresők 7,6%-a volt csak az iparban foglalkoztatott, míg az összes megyei faluban átlagosan közel 10%, ám a kereskedelemben dolgozó keresők aránya jóval nagyobb falunkban (több mint másfélszeres), mint a megye más községeiben,¹⁴⁸ mégis a megszokotthoz képest csekély a képviselőjük az iskolában, és az iparosok esetében mért különbség sem magyarázat ezen családok gimnáziumtól való elzárkózására. Talán elősegíti a probléma megoldását a költségek tényezőjének tekintése, mely mint vonatjegy sújtott le a vámosgyörkiekre, de a vasutasokat az egész családra kiterjedő ingyenesség megkímélte, és a vasutas szülőknek a ház körüli gazdaságban, mivel ilyen nem vagy csak kis méretben létezett, sem volt szükségük gyermekeik segítségére, ill. az iskola mellett el lehetett végezni az ezirányú kötelezettségeket, szemben főként a földművesek gyermekeivel. Ezen hatások látszanak meg azon a jelenségen, hogy pusztán a helység fontos vasúti csomópont jellegének köszönhetően, a lakosság valószínűleg¹⁴⁹ több mint 1/3 részét adó MÁV-alkalmazotti, ill. eltartottjaik alkotta népességcsoport¹⁵⁰ arányszámán jelentősen túlhaladva küldte gyermekeit a gimnáziumba, egy ilyen család igazán jól tanuló (értsd: tandíjmentes) gyermekének iskoláztatása szinte nem igényelt anyagi befektetést, sőt a többségében altisztként dolgozó szülők jelentős része maga is átessett ezen az iskoláztatási lépcsőn,¹⁵¹ igaz, ők mobilitási törekvéseiket a gimnáziumi osztályok egy részének teljesítésével csak részben vagy egyáltalán nem tudták érvényesíteni. Illusztratív célzattal talán hasznosítható szempontunkból a vámosgyörki érettségizettek egyikeének (másról nem őriztek meg ilyen adatot az évkönyvek), tipikusnak tekintett¹⁵² pályaterve: apja altiszt volt a MÁV-nál, de ő már magasabb polcra, a (talán éppen köz)tisztviselőire

¹⁴⁶ A piacra termelő mezőgazdaság egyik előfeltétele egyébként adott volt falunkban, mert az árut a magtárból a vagonba egyszerűen emberi erővel áthordhatták, míg máshonnan ezt fuvarozás kellett, hogy megelőzze. – MOL-NÁR József 1995/b. 29.

¹⁴⁷ Csupán egy vasúti altisztről tudjuk, hogy 1936-ban még iparos (is?) volt. – LADÁNYI Miksa 1936. 370.

¹⁴⁸ KEPECS József 1975. 408–409.-ből számított adatok.

¹⁴⁹ Azért valószínűleg, mert a népszámlálási adattáblákból csak az összes közlekedésből élők számát ismerhetjük meg községenként, így a MÁV alkalmazottak nem különíthetők el. – A következő adatai l. KEPECS József 1975. 570–571.

¹⁵⁰ Ezzel a számaránnyal a Vámosgyörk statisztikai szempontból is messze klasszikus „vasutasfalunak” számít, ugyanis az 1910-es népszámlálást megalapozó felmérések a vasúti csomópontként szolgáló falvak esetében a 8–9%-os arányt is kiemelkedőnek találták. – MAJDÁN János 1995. 192.

¹⁵¹ L. korábban a falvak műveltségi-képzettségi mutatóinak vizsgálatát.

¹⁵² Ennek az általánosnak vett folyamatnak a lassabban felívelő típusát hozza GYÁNI Gábor 1997. 1275.

kívánta magát helyezni. Fontos, hogy ezen célja eléréséhez nem volt szüksége feltétlenül az érettségije után tovább tanulni, tehát lehet, hogy iskolázásának végpontján figyeltük őt meg. Az ingyenes utazás széles lehetőségének is betudható valamelyest, hogy az egész vámosgyörki csoport, de különösen a középrétegekhez sorolható néhány eltartotnak jellegzetessége, hogy gyermekei összességét vagy közülük többet taníttattak, így 10 szülőnek két gyermeke, az orvosnak pedig három látogatta a gimnáziumot. A mezőgazdaságból élők vagyoni helyzetére van némi forrásunk: valószínűsíthető, hogy egyikük sem rendelkezett 100 holdas vagy annál nagyobb földbirtokkal, mert az 1935-ös gazdacímár¹⁵³ őket nem említi,¹⁵⁴ és a falu önmeghatározásszerű elitjében is csak egy (bizonytalanul kettő), az anyakönyvekben gazdálkodónak minősített személy szerepel, akik közül egyikük ellátta a községi bíró feladatát is,¹⁵⁵ azaz tekintélyre és valamelyest hatalomra nézve az egyik első vámosgyörkiről van szó. A jellemző, elsöprően szántóként művelt¹⁵⁶ birtoknagyság a mezőgazdasági önállóakra falunkban nézve, 1941-ben 1-20 holdig terjedt,¹⁵⁷ így a fent említett két főnek, mint az ismertető által kiemelt birtokosnak valószínűleg legalább ezen felüli birtokkal kellett rendelkeznie, ezzel pedig a falu 20 legnagyobb birtokosa közé tartoztak.¹⁵⁸ Továbbra is a vagyoni állapotot kutatva és a korszak vármegyei virilisjegyzékeit¹⁵⁹ nézve láthatjuk, hogy a kiemelkedő jövedelmű és/vagy vagyonú vámosgyörkiek nem azok, akiket adatbázisunk tartalmaz. A tanulmányi eredmény és a tandíjfizetés együttjárását Vámosgyörkre megvizsgálva az eddig mértekhez képest rendkívüli, ám mégsem meglepő eredményt kapunk: a korrelációs együttható értéke 0,83, azaz a tanulók tandíjátalaga szóródásának 70%-át a tanulmányi eredmény adja meg, miközben a tanulmányaik sikeressége és a tandíjfizetés is szinte egybeesik az egész sokaság ilyen mutatóival, tehát átlagos. Összességében a vagyon szerepére a vámosgyörkiek iskoláztatásban a csekély jelző a legtalálhatóbb, ezt pedig nem bizonyosan (bár az altisztek és alkalmazottak nagy száma valószínűsíti) kisebb vagyont jelöl, hanem azt, hogy a csoport egy nagy részénél nincsen relevanciája a iskolabajárás amúgy jelentős költségeinek, így a gimnáziumba járás ugyan egyszerre hagyomány is, de egyszerre egy banálisnak tűnő tényező, egy munkahely monopól szerepének tulajdonképpen technikai következménye.

Fenti állításaink helyességét erősen alátámasztja a vasutasok csoportjának önálló vizsgálata, melyre kiszámítva az említett korrelációs együtthatót, $r = 0,97$ -ot kapunk, vagyis a tanulmányi eredmény, mely egyébként valamivel gyengébb náluk az összes falubelihez képest, már-már függvényyszerű kapcsolatban áll a tandíjjal, azaz szinte egyértelműen meghatározza, így a vagyon, mely az állami fizetéstáblák okán eleve csak korlátok között lehetett változatos, legfeljebb csak annyiban hatott a tandíjfizetésre, amennyiben a tanulmányi eredményességgel a szociokulturális háttér következtében összefüggött. Végül pedig az anyagi állapot irreleváns volta az egész iskoláztatási folyamatra tartható, csak éppen előbbi tények korabeli, nyilván nem tudatos felismerésén, azaz a tanári kar kiszabta tandíjon keresztül vizsgáltuk meg a problémát.

¹⁵³ Ezen forrástípuson belül az 1935-ös felmérésen alapuló felhasználhatóságára I. PUSKÁS Júlia – EDDIE Scott – LÁNC Margit 1977. 317.; Scott M. EDDIE 1996. 21.

¹⁵⁴ MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1937. 132. és további oldalak.

¹⁵⁵ LADÁNYI Miksa 1936. 369–370.

¹⁵⁶ JÁMBOR Lajosné é. n./a. 172.

¹⁵⁷ KEPECS József 1975. 98–99.; 254–255.

¹⁵⁸ Természetesen ezek az állapotok 1949-re teljesen felborultak, és a hasonló birtokmérettel rendelkezők szinte eltűntek. – KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1950/a. 330–331.; KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1950/b. 420–421.

¹⁵⁹ N. N. (*Heves vármegye törvényhatósági bizottsági tagjainak...*) 1930. 61–70.; N. N. (*Heves vármegye legtöbb adót fizetőinek 1940–44. évekre...*) 1939. 135–143.; OKOLICSÁNYI Imre 1934. 149–156.

Azt gondolom, Vámosgyörk esete az iskoláztatással meglehetősen szembenálló a faluról mint olyanról alkotott toposzokkal. Azt gondolnánk, hogy egy az oktatás, vagyis egy mobilitási csatorna finanszírozásával kapcsolatban forráshiányos közösség, mint amilyen egy 30-as, 40-es évekbeli magyar falu, az ezt kiküszöbölni igyekvő stratégia alapeleme az erőteljesebb szelekció lesz, tehát a tehetséges, ezért kevesebb tandíjat fizetni kénytelen gyermeket küldik a városba. Az még kevésbé sajátos, hogy az előbbi folyamat mellett, azért az eddig tárgyalt falvaknál is egy másik volt jellemzőbb, vagyis, hogy a forráshiányos közösség családok alkototta individuumok rendszereként jelenik meg, amely már lehetővé teszi, hogy a közösségen belül a vagyonos egyén utódját gimnáziumba járassa. Vámosgyörkön azonban egészen más történt, mert itt – legalábbis a vasutasoknál bizonyosan – sem a szellemi, sem a vagyoni szelekció nem érvényesült igazán erősen, aminek oka az, hogy ez a társadalmi csoport az iskoláztatás kiterjesztését – természetesen a település adottságainak megfelelően – nem a tandíj-, hanem a járulékos költségek jó részének (utazás) felszámolásával gondolta véghezvinni, azaz az iskoláztatás költségeinek és ezen költségek szerkezetének szempontjából a vámosgyörki diákok gyöngyösiekké lettek.¹⁶⁰ Az, hogy a bejárásí ráfordítás egyébként a tandíjösszeg többszörösét tette ki, és az, hogy az összes vámosgyörki képzettsége és a diákok száma messze túlszárnyalta a többi falu mutatóit, azt jelzi, hogy az itteni modell jóval sikeresebb volt mennyiségi szempontból.

Már csak a kevesebb számú megfigyelés miatt sem fejtjük ki a máshonnan, de vasútvonalak mellől érkező diákok képzésének determinánsait, csak megemlítjük, hogy 11 vasutast találunk a járás más falvaiból, közülük 7-en Karácsondról, 3-an Adácsról érkeztek, azaz a Heves megyét átszelő fővonal két állomáshelye is élt a vasutasság és a közeli gimnázium együttes jelenléte adta iskolázási lehetőséggel. Megjegyzésre érdemes azonban a gyöngyösi szárnyvonal mellett fekvő Gyöngyöshalász esete, amely csak megállóhely volt,¹⁶¹ így nagyobb számú vasutasság (összesen 47 közlekedésben foglalkoztatott volt 1941-ben)¹⁶² nem lehetett, és nem is volt itt, egyetlen altiszt járatta gyermekét a gimnáziumba, aki egyben gazdasági cseléd is volt, és a másik két közlekedésben foglalkoztatott pedig fuvaros volt. Ennek ellenére mind a beiskoláztatás, mind az egész népesség képzettségi arányai kiemelkedtek. Itt a vámosgyörki állami alkalmazottak túlnyomó pozícióját az önálló egzisztenciák foglalták el, így a 13 kisbirtokos, a 7 kisiparos¹⁶³ vagy kiskereskedő szülő, de megemlítendő, hogy a középrétegekhez tartozók is nagyobb számban találhatók a 3 hivatalnok (mindahányan jegyzők), 2 értelmiség után, úgy tűnik, hogy a mezőgazdaságban alkalmazott magántisztviselő személyében. Az látszik eszerint, hogy a gyöngyöshalászi diákok legtöbbszörének létszükségeit a földtulajdonlás teremtette elő, ehhez képest 1936-ban a 10 holdon felüli birtokosok között csak 1 fő azonosítható az anyakönyv jelezte gazdálkodókkal. Jellemző azonban, hogy a gyermeküket a gimnáziumba járató szülők egy része lefedte a falu néhány fős hatalmi-tekintélyi, sőt gazdaságirányítási elitjét: az egyik kisbirtokos a község pénztárnoka,

¹⁶⁰ Talán túlzottan bátor a vázolt helyzet kivetítése II. József korára, de talán mégis képszerű: egy átlagos faluból érkező (azaz a tandíj relevanciáját csökkenteni célzó) és egy vámosgyörki diák közt a vasutasfalú jelleg miatt olyan különbség áll fenn a képesítés megszerzésének költségeiben, mint az 1785. évi tandíjrendelet előtt vidéken élő, ill. a rendelet bevezetése után az iskola székhelyén lakó diák között. – Ezekre a XVIII. századi léthelyzetekre l. ebből a nézőpontból: SASFI Csaba 1998. 151.

¹⁶¹ MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1941. 180.

¹⁶² KEPECS József 1975. 566–567.

¹⁶³ Egy gazdálkodó egyben iparos is, egy másik iparos egyben kereskedő is és egy gazdálkodó egyben kereskedő is volt.

míg a főjegyző valóságos álláshalmozó, hiszen az egyleti élet vezére a lövész és tűzoltó egyesület elnökeként, de ő töltötte be a helyi hitelszövetkezet és a Hangya elnöki tisztét is, míg felesége a gyöngyöshalászi elemi tanítónője volt.¹⁶⁴ Esetleg ennek a típusú, nem vagyoni alapuló elit létnek az egész falu életére érvényes jellegét mutatja az, hogy a megyei viriliszjegyzékek 1930-tól 1944-ig tartó sorát áttekintve nemhogy adatbázisunk szereplőit, de egyetlen gyöngyöshalászit sem találunk ezeken.¹⁶⁵ A tandíj és a tanulmányi eredmény korrelációja az egész sokasághoz képest mért értékénél 0,1-del lett kevesebb, azaz a vagyon itt valamivel jobban befolyásolta a tandíjfizetést, az így befizetendő összeg pedig kisebb volt, mint az átlagos, tehát valóban az általánosnál a gyöngyöshalászi tanulók gyengébb anyagi bázisra támaszkodhattak. Figyelembe véve, hogy tanulási teljesítményük az átlagostól nem is kevesssel (két tizedesjegynivel) gyengébb volt, láthatjuk, hogy sem a szellemi kiválóság, sem az anyagi lehetőségek, de – a szülők társadalmi állásából következően – önreprodukciós szándékaik sem segítettek elő a mobilitás oly fontos színterének, azaz a gimnáziumnak a látogatását. A mégis jellemző gimnáziumba járás mellett csak kevésbé lényegesnek tűnő érveket tudunk felhozni, például azt, hogy a vasúti összeköttetés közelebb hozta a falut Gyöngyöshöz, és az igen rövid út a bejárási költségeket sem emelte túlzottan magasra, ill. a korábban már bemutatott iskolázási hagyományok, voltaképpen a szülők valószínűsíthető, néhány gimnáziumi osztály elvégzéséből fakadó túlképzettsége vagy inkább ki nem használt képzettsége is előrevívó körülményt jelentett. Ezt alátámasztja, hogy gyermekeik jelentős része sem tekintette feltétlen célnak az érettségihez való jutást, ugyanis a csoport legalább $\frac{1}{3}$ -a nem fejezte be, vagy nem itt fejezte be a középiskolát,¹⁶⁶ és ezen esetek döntő hányada a klasszikusan távozásra esélyes években, vagyis a 4.–6. évfolyamban történt.¹⁶⁷ Mindenesetre egyértelmű, hogy az első, az adatokat nagyvonalakban tekintő felmérés alapján a gyöngyöshalászi diákok gimnáziumi szereplése a szomszédos vámosgyörkiekkel hasonló mértéket, minőséget és jellegűt mutatott, ám kiderült, hogy ezt az azonos következtetést egészen más premisszákon nyugvónak kell tekintenünk a két faluban.

Áttérve a Gyöngyösi járás összes, még nem tárgyalt falvából érkező diákok társadalmi hátterének elemzésére, gyaníthatjuk, hogy sokkal nagyobb mértékben az elitből történő rekrutációt fogunk találni az össznépszerűséghez viszonyítva sokkal kevesebb tanuló, azaz az erősebb szelekció okán. A foglalkozási összetételben a legnagyobb „tételt” a kisbirtokosok 83 fős eltartó csoportja jelentette, amelyhez jártult 4 nagybirtokos, 4 intéző, 1 vincellér, 1 napszámos és 1 kertész, akik szintén az agrárgazdaságból éltek, ill. ehhez számítandó az erdőgazdálkodás 4 erdész-erdőmérnök képviselője, 1 vadőr, összesen 99 fő,¹⁶⁸ akik a járási diákság több mint 40%-át tartották el, de sejtethető, hogy a más foglalkozásnévvel bejegyzettek is folytathattak gazdálkodást. Ezen a csoporton belül azonban egészen különböző attitűdök létezhetnek a középiskoláztatás tekintetében és más társadalmi mutatókban is, így az

¹⁶⁴ LADÁNYI Miksa 1936. 361.

¹⁶⁵ N. N. (*Heves vármegye törvényhatósági bizottsági tagjainak névjegyzéke...*) 1930. 61–70.; N. N. (*Heves vármegye legtöbb adót fizetőinek 1940–44. évekre...*) 1939. 135–143.; OKOLICSÁNYI Imre 1934. 149–156.

¹⁶⁶ Ez az érték Vámosgyörk esetében még nagyobb, közel $\frac{2}{5}$.

¹⁶⁷ Pályaválasztási terveiket nem tudjuk vizsgálni, ugyanis egyetlen ismert adatunk sincs gyöngyöshalászi tanulóról a tárgyalt években.

¹⁶⁸ Az egyik erdőmérnök és nagybirtokos személye egybeesik.

egyik lehetséges és a térség jellegéből adódó különbségtétel a szántóföldi művelés és a szőlészeti-borászati tevékenység területi elválasztása. Ennek érvényességéhez azonban előfeltétel egyszer a más agrárgazdasági szegmensek (elsősorban az állattenyésztés) másodlagosságának¹⁶⁹ avagy területileg kiegyensúlyozott mértékének bizonyítása, ill. másszor a szőlőművelő és szántógazdálkodó parasztság személy szerinti elkülönítése. Utóbbira sajnos nincsen mód, ezért köztes megoldásként el kell fogadnunk a települések besorolását szőlőt is nagymértékben termelővé vagy szántógazdálkodóvá, melyet szükségszerűségeiből megfeleltünk az adott falu gazdáira is. Ezt a besorolást a szőlőművelés területe és ennek a szántóhoz mért aránya alapján kívánjuk végezni, ezért lényeges, hogy hangsúlyozzuk a gimnáziumi tanulók szüleinek tényleges, azaz tulajdonosi részvállalását ezen számokból. Ezt a tényt az anyakönyvek két megnevezéssel és típpussal jelölik: a nagybirtokon tulajként termelőt határozottan földbirtokosnak nevezik, míg a kisebb birtokok tulajdonosaira három kifejezést is használnak: földműves, kisbirtokos, gazdálkodó, melyek teljes ekvivalenciáját érzékeltethetjük azzal, hogy 58 olyan esetet regisztráltunk, amikor ezen kifejezések variálása okozta a (nyilvánvalóan pusztán formális) foglalkozásváltást a névkönyvekben. Azt, hogy utóbbinál merőben önálló földtulajdonnal bíró csoportról van szó, megmutatja az ilyenekkel nem rendelkezők szintén határozott megnevezése: napszámos (szőlőművelők esetében értsd: kapás), esetleg mezőgazdasági munkás, ill. a tulajdonnal is bíró, de bérmunkásként is dolgozó személyre: gazdálkodó-napszámos. Ez alapján összesen (és bizonytalanul) 1-5 fő az a mezőgazdaságból élők közül, akinek nem volt saját tulajdonú birtoka. A mezőgazdaság egyéb szektorainak jelentőségére és különbségeire nézve megfigyelhetjük, hogy az állattenyésztés – mely amúgy is szerény volt egész megyénkben az országos átlaghoz képest¹⁷⁰ – szerepének kicsinysége jellemző, így az ebből a szempontból nélkülözhetetlen rét és legelő aránya az összes mezőgazdasági területhez képest a járásban 12,6%, miközben ez Heves megyében 16,7%,¹⁷¹ az egész országban pedig 17,7% volt.¹⁷² A számosállat-állományt tekintve és más megyékhez viszonyítva adott területegységre alacsony eredményt kapunk már a XIX. században is, mely a XX. század elején minden állatfaj tekintetében tovább csökkent.¹⁷³ Az 1935. évi mezőgazdasági adatok alapján a sertés-, a juh- és a szarvasmarhatartás adatait igyekeztünk értelmezni. Azt nemigen mondhatjuk, hogy a szőlőművelő és nem szőlőművelő falvak mezőgazdaságában kiegyenlített lenne egymáshoz képest az egyes állatok tartása, legfeljebb csak akkor, ha az állatok számának egyszerű összegét vesszük. Egyértelmű viszont bármely állatfaj esetén az országos értékektől való komoly elmaradás,¹⁷⁴ tehát mindent egybevetve úgy véljük, tartható a szántó-, ill. a szántó- és szőlőművelő falu szembeállítás.¹⁷⁵

¹⁶⁹ Ezt a XIX–XX. század fordulójára l. SÁNTA László 1975. 54.

¹⁷⁰ BEREND T. Iván – SZUHAY Miklós 1975², 305.

¹⁷¹ JÁMBOR Lajosné é. n./a. 161–172. adataiból számított értékek.

¹⁷² JÁMBOR Lajosné é. n./c. 6–7.

¹⁷³ SÁNTA László 1975. 55–65.

¹⁷⁴ Az adatok BÁCSVÁRY Lászlóné – FARKAS Jánosné – TAKÁCS József 1976. 17.; JÁMBOR Lajosné é. n./a. 161–172.; JÁMBOR Lajosné é. n./b. 172–183.; JÁMBOR Lajosné é. n./c. 6–7.; JÁMBOR Lajosné 1972/a. 172–183.; JÁMBOR Lajosné 1972/b. 172–183. alapján. – l. 6. melléklet.

¹⁷⁵ Ezen két mezőgazdasági tevékenység típus szerinti társadalmi szembeállítás nem ismeretlen a társadalomtörténeti irodalomban, így például BENDA Gyula 1989. 248. is ezt a felosztást alkalmazza a XVIII–XIX. századra, amely képletet az inventáriumok átvizsgálásából vezet le.

Az utóbbi csoportba sorolható Abasár, Domoszló, Gyöngyöshalász Gyöngyösoroszi, Gyöngyöspata, Gyöngyössolymos, Gyöngyöstarján, Markaz,¹⁷⁶ Nagyréde,¹⁷⁷ Szücsi és Visonta, míg előbbihez Adács, Atkár, Detk, a mai Halmajugra, Karácsond, Kisnána, Ludas, Nagyfüged, Vámosgyörk, Vécs, Visznek, ha a szőlő-szántó arány járási átlagát, 18,1%-ot vesszünk az összemérés nulla pontjának (6. melléklet). Amennyiben az egy mezőgazdasági keresőre jutó¹⁷⁸ szőlőtermő területet nézzük, akkor kiviláglik, hogy előbbi falvaknál közel 1 kat. hold szőlő jutott átlagosan egy mezőgazdasági keresőre, miközben a második csoportnál ez csak 0,17 hold volt. Itt jegyezzük meg, hogy a két csoport látványosan és természetszerűleg elkülönült földrajzilag, így a szőlőtermelő falvak a Mátra déli lejtőin, a nem ilyenek pedig ezektől délre, alföldi terepviszonyok között feküdtek, ebből pedig az következik, hogy a – szintén a domborzati viszonyokból adódóan – megye déli fertályán húzódó főbb közlekedési vonalak a szántóművelő falvak lakosságát részeltették előnyben a bejárás szempontjából.

A szőlőtermesztés által jellemzett falvakban lakó, a gyermeküket gimnáziumba járató, mezőgazdaságból élő szülők 67 családban voltak előtalálhatók, azaz messze túlsúlyban voltak a nem innen érkezett tanulók szüleihez képest, vagyis ezen 67 (benne 58 kisbirtokosi) família kezében nagy(obb) valószínűséggel volt szőlőbirtok, ez pedig feltevéseink szerint jobb vagyoni helyzetet kell, hogy feltételezzon, hiszen tudjuk, hogy pl. 1928-ban egy egység szőlő jövedelmezősége öt egység szántónak felelt meg a Mátraalján.¹⁷⁹ Az 1935-ös gazdasági társasági felmérés alapján látjuk, hogy csupán egy esetben találkozunk csoportunkon belül nagyobb birtokossal. A gyöngyöstarjáni gazdálkodó 43 holddal bírt Gyöngyöspatán és 125-tel lakóhelyén, ám földjeinek csak 3-4%-a feküdt szőlőben.¹⁸⁰ Kimondhatjuk, hogy a gyermekeket gimnáziumba járató, valószínűleg szőlészként is dolgozó személyek szinte sosem nagyobb birtokosok, vagy ha mégis van közöttük ilyen, akkor arról kiderül, hogy a borászat marginális helyzetbe szorult a gazdaságán belül.¹⁸¹ Következő kérdésünk ennek alapján az, hogy végül is mennyi föld volt ezen gimnazistacsoport gerincét adó réteg kezén. Erre válaszul megint bizonytalan: az aligha pontosan vezetett 10 holdon felüli birtokosok listáján csak 3 főt találunk (ebből egy biztosan 20 hold feletti birtokos) meg bizonyosan, de 15 esetben (ebből 6 fő biztosan 20 hold feletti birtokos) az eltartó és a listán szereplő között vezetéknev-azonosság van,¹⁸² ami ugyan megint csak igen bizonytalanul, de jelezheti a tágabban értelmezett családok központi elhelyezkedését a helyi társadalomban. Eredendő feltevéseinket alá nem támasztó következtetésre vezet a kisbirtokos csoportra nézve a tanulmányi eredmény vizsgálata, hiszen a vagyonosnak várt réteg esetében valójában a tanulmányi eredménnyel

¹⁷⁶ Markaz esetében jeleznünk kell azt a lehetőséget, ami a gimnazistákra vonatkozó adatok és az újabban kiadott, írásos források mellett gyakran a személyes emlékezeten nyugvó, de rendkívül gazdag, személyekre lebontott információhalmazt nyújtó falumonográfia (HACSAVECZ Béla 1995. 10–343.) aprólékos összevetéséből született egy elkövetkező kutatásban.

¹⁷⁷ Idesorolását kevésbé adatai, mint hagyományai, jövője, szőlőinek a többi felsorolt faluhoz hasonló összetétele (nem homokos talaj és nem direkttermő szőlők), a szakirodalom besorolása, na és a falu szőlészetének filoxéra utáni oltványkészítésre, nem annyira bortermelésre szakosodottsága alapján vittük végbe. – BODNÁR László 2001. 173.; KECSKÉS Péter 1984. 402.; OROS Iván – LACZKA Sándorné 1986. 228–229.; MOLNÁR József 1976. 27–30.

¹⁷⁸ A keresők számára KEPECS József 1975. 410–413.

¹⁷⁹ MOLNÁR József 1976. 42.

¹⁸⁰ MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1937. 132–133.

¹⁸¹ A járás összes nagybirtokosánál is a szőlőtermelés csak a teljes birtoktést néhány %-ára terjedt ki. – MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1937. 131–134. A szakirodalom is alátámasztja ezt: MOLNÁR József 1976. 38.

¹⁸² LADÁNYI Miksa 1936. 357–368.

együtt ingadozik az átlagos értékhez mérve igen erősen a tandíjfizetés ($r = 0,83$). Igaz az is rájuk, hogy az átlagosnál jobban tanulnak (0,15 jegynyivel), és ennek (is?) köszönhetően meglehetősen alacsony tandíjakat, 10-11 P-vel kevesebbet fizetnek. Valójában a vagyoni mennyiségére ebből következtetni nem tudunk, de meglepő, hogy az a csoport, mely önreprodukciós szándék esetén, ennek elérésében biztosan nem tudott közvetlen hasznot kinyerni a gimnáziumi képzésből, komoly tanulási sikerességet mutatott, sőt a nem szőlőművelő falvak gazdálkodóival szemben gyermekeiket sokkal nagyobb arányban iskoláztatta be. Különösen érdekes a jelenség, ha figyelembe vesszük, hogy a XIX. század eleji keszthelyi gimnázium vizsgálója kimutatja, hogy a szőlőművesek és (többek között szőlős)gazdák számára mennyire érdektelen és az idő előrehaladtával egyre érdektelenebb volt az iskoláztatás nyújtotta mobilitás.¹⁸³ Mi lehetett az oka vajon egy, a járásban átlagos értéknél is kevesebb, valamelyest magasabbban iskoláztatást felmutató (2,1%) társadalom ilyen erős és alighanem újszerű vonzódásának a magasabb képzettséghez? A válasz nyitva hagyása mellett fel kell hívunk a figyelmet egyrészt a XIX. század végén a filoxéra- és peronoszpóravész okozta összeomlásra a környéki borászatban, melyből az ezzel foglalkozók egzisztenciájának hosszú távú stabilitása következett. Ezt az elbizonytalanodást felerősítette, hogy a rekonstrukció idején a Gyöngyös környéki szőlőkben a kistermelők gazdaságainak száma és termőterülete csökkent, míg a fejlesztések nagy része a gyöngyösi banki tulajdonosi körrel rendelkező szőlőtelepekhez fűződött,¹⁸⁴ ehhez jött a 20-as évek borválsága, majd a gazdasági világválság, így a II. világháborús évek borárművekedését – az ekkor tapasztalható olykor gyatra természettel párhuzamosan¹⁸⁵ – sem tudták kihasználni, ezért az új utak keresése szükségszerűség volt, és az egyik kiutat kétségtelenül az iskoláztatás nyújtotta mobilitás mint előremenekülés jelentette.¹⁸⁶ Az érettségint túli egyéni útkeresésre konkrét továbbtanulási adatunk megint csak egy főre nézve van, aki gyöngyöspatai gazdálkodói hátszágából a közgazdasági diplomát célozta meg. Összességében a szőlőkultúrával is jellemzett falvak földművelő népessége utódaiban igyekezett a zárt, társadalmi mozgásban korlátozott élethelyzetből, voltaképpen a gazdasági túlélést és biztonságot célozva, ellentétes tapasztalásokból kiindulva, akár a háborús évek alatt, azután pedig különösen, többek között a magasabb szintű iskoláztatás útján kitörni.

A jellemzően szántóművelő falvak mezőgazdaságban foglalkoztatottjai sem voltak mentesek ezektől a problémáktól vagy ezek egy részétől, mégis más felépítményt vehetünk szemügyre. Összesen 32, az anyakönyvek szerint főként földművelésből élő családról van szó, akik közül 25 kisbirtokos, a nem önállóak pedig a nagybirtokok alkalmazottjai, ill. egyetlen napszámost, azaz tulajdontalant találunk csak. Először azonban vegyük azt a mindössze 3 fős kört, melyet par excellence nagybirtokosnak, mégpedig túlnyomóan szántóművelő¹⁸⁷

¹⁸³ BENDA Gyula 2001. 111–112.; BENDA Gyula 2002. 177. (L. még a kérdéshez adalékul: SASFI Csaba 1990. 150.)

¹⁸⁴ MISÓCZKI Lajos 1988. 153–154.; BODNÁR László 2001. 151–164. – Gyöngyösre számítva tudjuk, hogy a filoxéravész hatására 359 szőlőműves és -birtokos kényszerült ezen okból elköltözésre a megyén kívülre (MOLNÁR József 1990. 50.).

¹⁸⁵ BODNÁR László 2001. 174–176.

¹⁸⁶ Az előremenekülést, azaz alkalmazkodást egy triviálisabb szférában, éppen a mezőgazdaságban Nagyréde példáján mutatja be: MOLNÁR József 1976. 18–45. (Figyelembe veendő, hogy itt a banki szőlőtelepek vajmi kevés szerepet játszottak.)

¹⁸⁷ A legnagyobb szőlőterülettel rendelkező földbirtokosnak is csak birtoka 7-8%-a szőlő. – MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1937. 132.

nagybirtokosnak tekinthetünk,¹⁸⁸ és amely az előbbi alakzatban nem volt megfigyelhető. Megjegyzendő, hogy mindhárom esetben nemesi, sőt egyes ágaiban kifejezetten arisztokrata családdal van dolgunk.¹⁸⁹ 1935-ben az egyik atya – aki többek között a Hevesvármegyei Állattenyésztő Egyesület elnöke volt¹⁹⁰ – önállóan, míg a másik – mint legidősebb fiú¹⁹¹ – saját atyja révén¹⁹² 1000 kat. holdon felüli birtoktest felett rendelkezett, és azt egészében saját gazdasága révén műveltette az első esetben egy tagban Atkáron (1073 hold), míg a másik esetben de iure két tagban Detken és Hevesugrán, ám mivel ezen községek szomszédosak, elképzelhető, hogy mégiscsak összefüggő területről (összesítve 1185 hold) van szó. Utóbbi földtulajdonos családjának más ágazatai is jelentős birtokokkal rendelkezett több környező faluban mintegy 800 holdon. A harmadik birtokos kezén 1935-ben szerényebb, 230 holdas terület volt szintén Detken, melynek egészét kiadta a helyi gazdák bérleti társaságának, miközben ő maga az egri járásban lakott.¹⁹³ Alighanem megváltozott a helyzet akkorra, amikor „hősünk” fia gimnazistává lett, hiszen ekkor már detki lakosként találjuk a családot, így esetleg az apa maga vehette át a gazdaság irányítását. A földvagyon felsorolásánál figyelembe kell vennünk, hogy a feleség 10 holdon felüli külön birtokáról is tudunk a községben, ám ez a gazdacímtárban nem szerepel, tehát 100 holdnál biztosan kisebb újabb birtoktest számolandó a közös vagyonhoz. A családfelelő láthatóan nem tudta a megfelelő, családja múltjára nézve szükségszerűen úri életvitelt pusztán ebből biztosítani, ezért mint erdőmérnök is feltűnik kútfontokban, vagyis egy „rég, elsősorban dzsentroid szakmának”¹⁹⁴ minősített foglalkozás gyakorlója, sőt máshonnan tudjuk, hogy tőkét egy gyöngyösi kereskedelmi vállalkozásba is kihelyezte, egészen pontosan egy belvárosi ruhakereskedésben volt csendestárs 1944-ig.¹⁹⁵ Több lábon állását vagy bizonytalan gazdasági helyzetét mindez éppúgy alátámaszthatja, mint az a tény, hogy földrajzilag meglehetősen mobilis, ugyanis már két említett lakhelye mellett számba kell vennünk harmadikként egy újabb falut az egri járásból, ahol gyermeke született.¹⁹⁶ Amennyiben az említett birtokok időbeli változásait az 1925. évi mezőgazdasági statisztika segítségével felmérjük, kiderül, hogy a legkisebbik eleve ebben a 10 éves ciklusban jött létre, míg a kettő nagyobb az 1925. évi felméréshez képest jelentősen, mintegy 6,¹⁹⁷ ill. 19%-kal csökkent.¹⁹⁸ Gazdáink mindegyike előtalálható a megyei virilisjegyzékeken¹⁹⁹ egészen 1930-tól 1944-ig, méghozzá meglehetősen előkelő he-

¹⁸⁸ A 4. földbirtokosnak, ill. máskor középbirtokosnak nevezett családapa egy szőlőművelő faluban, Nagyrédén élt, mégpedig a lakóhely megnevezéséből úgy tűnik, az egykori Fáy-birtokot vagy annak egy részét művelve, ide pedig talán Jászárokszállásról vezette útja, mert gimnazista gyermeke ott született. Gazdaságának leáldozását valószínűleg a háború utáni földosztás számlájára írhatjuk, mert 1945-ben visszaköltözött Jászárokszállásra.

¹⁸⁹ A „nagyiván” két családot jelöl ebből (NAGY Iván 1992–1993. 8654.; 46933. rekord.), és a harmadik is megtalálható a helyi genealógiai irodalomban (OROSZ Ernő 1906. 40.).

¹⁹⁰ OKOLICSÁNYI Imre 1942. 69.

¹⁹¹ KEMPELEN Béla 1911. 108.

¹⁹² LADÁNYI Miksa 1936. 432.

¹⁹³ A birtokadatokra: I. MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1937. 132–133.

¹⁹⁴ Az idézet KARÁDY Viktor 2000/c. 201.-ről.

¹⁹⁵ HML VI-102/b/56. Gyöngyösi zsidó bejelentések.

¹⁹⁶ Az adat hitelességét igazolja N.N. (*Heves vármegye törvényhatósági bizottsági tagjainak...*) 1930. 69.

¹⁹⁷ Itt az egyébként fokozatos csökkenés finomabb momentumait is követhetjük az 1931-ben kiadott pótfüzet révén. – SZENDY Károly 1931. 45.

¹⁹⁸ MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1925. 140–141.

¹⁹⁹ Az atkári birtokos előtalálható a gyöngyösi városi virilisjegyzékeken is, ám ezt a tényt a tanulmány majdan elkészülő, második szakaszában az asszimiláció kérdéskörében tárgyaljuk, mint különös fontosságút. – HML V-173/43.657/1944. Virilis névjegyzékek 1933–44.

lyen, így pl. 1940 és 1944 között a két nagyobb birtokos a 3. és 4., a kisebb birtokos család-fő pedig a 34. legnagyobb adófizetőnek számított,²⁰⁰ így nyugodtan mondhatjuk, hogy az összes „gimnazista család” közül ezek a legvagyonosabbak közé tartoztak, de árnyalnunk kell képünket a kétszeres adófizetés figyelembevételével, mely mindhárom atyára kiterjedt, ugyanis mindnyájan rendelkeztek diplomával: erdőmérnöki, valamint a pesti tudományegyetemen szerzett tényleges doktori fokozatról²⁰¹ és gazdasági akadémiai oklevélről van szó, tehát az önreprodukciójukhoz, legalábbis fiúgyermek esetében, teljes mértékben szükséges volt az érettségi. A kétszeres adófizetést hatástalanítva két esetben évi 8-9000, ill. a harmadik esetben 2000 P-s adóösszeget számolhatunk a törvényhatóság területén,²⁰² amelyből nyilvánvaló, hogy ketten biztosan a 10 000 P-s évi jövedelemhatár felett voltak ekkor a magyar társadalom felső ötvenezere közé tartozva, egyszersmind az 1000 legnagyobb földbirtokos közé is.²⁰³ A gazdacímárban szereplő kataszteri tiszta jövedelem alapján meg tudjuk mondani azt is, hogy mennyi volt az összes adójukból a földadó 1935-ben, azaz azt mutathatjuk be, hogy milyen szerepet játszott a föld és annak megművelése jövedelmeikben:²⁰⁴ atkári birtokosunknak 4062 P-t kellett ilyen célra befizetnie, amely 1935-ös adóinak közel 67%-a, Detken ez az arány 43%.²⁰⁵ Nyilvánvaló, hogy a földbirtokosságból adódó terhek ezzel még nem értek véget, hiszen más adónemeket is fizetniük kellett (pl. házadó, vagyoadó, jövedelemadó stb.²⁰⁶), de az is sejthető, hogy szükségszerűen több forrásból nyerték a fenntartásukhoz és azon túlra szükséges összeget.²⁰⁷

Ezek a gazdag, művelt, teljes mértékben az establishment részét alkotó emberek 5 gyermeket küldtek gimnáziumunkba, közülük 3-an Atkáról érkeztek, akiknek egyike leány volt. Szembeötlő, hogy az ilyen háttérből érkezett diák igen rosszul tanult, sőt ketten meg is buktak, így tanulási sikerességük és a von Haus aus kiemelkedőségükből adódó teljesítménykényszer hiányában, ám módosságuk teljében maximális tandíjat fizettek. Meglepő azonban, hogy a két buktott tanuló szülei nem azt a megoldást választották, amelyet talán elvárnánk egy erős anyagi bázissal és ugyanilyen kapcsolati hálóval rendelkező családtól, nevezetesen, hogy egy gyermeke számára bármilyen úton, de mindenesetre könnyebben elvégezhető intézménybe íratja, hanem megismétlik az adott osztályt Gyöngyösön, igaz, egyikük magántanulóként, de a vélt elzárkózás hiányát mutatja az is, hogy az elemi iskola helyére vonatkozó, ez esetben egyetlen adat szerint a nagybirtokos sarj is a detki iskolát látogatta a földműves fiakkal egyetemben. Nem kell azonban azt gondolnunk, hogy a 3 család környéki lakhelye a gimnáziumot a középiskoláztatási terveik középpontjába helyezte, mert hárman biztosan

²⁰⁰ A virilisségre vonatkozó anyagokat itt és az egész bekezdésben: N.N. (*Hevesvármegye törvényhatósági bizottsági tagjainak...*) 1930. 62–63.; 69.; OKOLICSÁNYI Imre 1934. 149–150.; N. N. (*Heves vármegye legtöbb adót fizetőinek 1940–44. évekre...*) 1939. 135.

²⁰¹ LADÁNYI Miksa 1936. 463.

²⁰² A virilissjegyzékeknél a kétszeres számítás, a több törvényhatóságban tulajdonlás és általában bármely forrásproblémára I. KOSJÁN László 1993. 149–162.; továbbá GYÁNI Gábor 1977. 626–627.; VÖRÖS Károly 1979. 9–11.

²⁰³ A 10 000 P-s jövedelemhatár és a „felső tízezrek” összefüggésére I. MATOLCSY Máttyás 1938. 50.; 55.

²⁰⁴ Erre lehetőséget a már említett gazdacímárak kataszteri tiszta jövedelemre vonatkozó adatainak, ill. a földadó 20%-os (FELLNER Frigyes 1936. 11.) kulcsának ismerete, valamint a kataszteri tiszta jövedelem 1935-ös értékeken való pengőbe fordíthatósága (MATOLCSY Máttyás 1938. 56.) ad.

²⁰⁵ A kevesebb birtokkal rendelkező detki erdőmérnöknél nem érdemes ilyen adatot hoznunk, mert ő bérbe adta ekkor még az egész területet.

²⁰⁶ Ezeket biztosan fizetniük kellett az elemzett családőknek. – Az adónemek fizetésének feltételeire: MATOLCSY Máttyás 1938. 57–60.; 69.; 71.

²⁰⁷ Ezt az atkári nagybirtokosra a munka elkészítendő második részében tételesen is igazolni igyekszünk.

nem itt járták végig a nyolcéves periódust, ugyanis ketten az 5. évben távoztak, míg egy fő már az első év után ezt tette a pannonhalmi bencés gimnáziumba. A maradék két tanuló viszont itt tette le az érettségit, mely után egyikük – bevallása szerint – a gazdasági akadémiára, tehát voltaképpen mezőgazdasági főiskolára²⁰⁸ lépett, amely nem meglepő, hiszen mint legidősebb fiú, nyilván a birtok irányításának átvételére készült.

A jellemzően szántóművelést folytató falvak 25 kisbirtokosa közül 8-an voltak vámosgyörkiek, azaz helyzetük különlegességét korábban a település helyzetének ugyanilyen voltában véltük felfedezni, ezért itt eltekintünk figyelembevételüktől. A fennmaradó 17 család 6 faluból érkezett, tehát a járás tulajdonképpen déli részéről, azaz a szántóművelő falvak közül négynek gazdálkodói, tehát ezen települések lakosságának legszélesebb rétege nem jutott a gimnáziumba. A középiskoláztatás különbségét jelzi, hogy egy, az adatbázisunkban szereplő diákra a szőlőművelő falvakban az 1941-es adatokra vetítve majdnem 200 mezőgazdasági kereső jutott, a nem ilyen községekben viszont közel 340. A 10 holdon felül gazdálkodók listájára névsorunkból 3 főt biztosan, míg 4 főt rokonaik révén tudunk felvenni, azaz a csoport közel felét, amely arányaiban nézve sokkal nagyobb érték, mint a szőlőművelő falvaknál. Néhányukról más birtokadattal is rendelkezünk: az egyik rokon bizonyosan 20 hold feletti terület felett rendelkezett; a gyöngyöshalmaji községi bíró gazdálkodásának megkezdésekor 40 holdon munkálkodott; de a 30-as évek közepén már 90 holdat bírt, éspe dig jól gépesítve (traktor, két cséplőgép), de azt is tudjuk róla, hogy a falu társadalmi életének is meghatározója volt, nemcsak bíróként, hanem mint évtizedeken keresztül a helyi Hangya elnöke, sőt a szomszédos Hevesugrán téglagyára volt; a karácsondi bíró 40 holdat művelt, melyből 22 saját szerzeménye volt, nem pedig öröksége, társadalmi funkciói szintén széleskörűek voltak, ugyanis a szokásos Hangyában való szerepvállalástól kezdve, a legeltetési társulás vezetésén át, az egyháztanácsossáig terjedt.²⁰⁹ Talán ennyi adat után is kijelenthető, hogy ez a szántóművelő falvakból a gimnáziumba járók és egyben gazdálkodó atyával rendelkezők szűk csoportja vagyoni tekintetében általában kiemelkedőbb volt mind a borászattal foglalkozókhoz, mind – és valószínűleg különösen – saját falvaik legmagasabb fokú középiskolától teljesen elzárt agrárképességéhez mérten, sőt vagyoni helyzetükben, úgy tűnik, dinamikus expanziót könyvelhettek el²¹⁰ akár a gazdasági világválság fényében, ez pedig oka vagy éppen okozata is lehetett a kisközösség hatalomban és autoritásban kiemelkedő pozíciói megszerzésének. Az átlagosnál magasabb ($r = 0,77$) tanulmányi eredmény-tandíj korreláció, mely által a tandíj szórásának 60%-a magyarázható, nem sokat mond a vagyoni állapotról, mert az átlagosnál kicsit jobb tanulmányi eredmény valamivel kisebb tandíjat eredményezett. Eközben a helyi paraszti elithez tartozás egy gazdagságon kívüli másik követelményének is – a falu zárt felépítményében való hagyományos helyfoglalásra gondolunk – maradéktalanul megfelel csoportunk, lévén a diákok születési helye és aktuális lakóhelye minden esetben egybevá, így valószínűleg törzsökös falubéli familiákat elemeztünk az utóbbi sorokban.

Érdekesen hat ki ez a helyzet a tanulmányok minőségére, hiszen a példaszegény (lévén szülek iskolázatlanok, csakúgy mint a falu nagy része) és az önreprodukció szempontjából motivációszegény állapot ellenére az meghaladja az átlagost, melyet talán a család társadalmi

²⁰⁸ A két fogalom azonos tartalmára l. *RÉVAI NAGY LEXIKONA* 1915/a. 713.

²⁰⁹ LADÁNYI Miksa 1936. 359.; 362.; 364–365.; 463.; 587.

²¹⁰ Sajnos a vármegyei virilisjegyzékek nem teszik lehetővé ennek a folyamatnak a bemutatását, mert oda csak egyik szereplőnk tudott felkerülni egy alkalommal (N. N. (*Hevesvármegye törvényhatósági bizottsági tagjainak...*) 1930. 63.).

helyzetének emelkedésének tolóereje és ennek a középrteg felé történő legitímálási szándéka okozhatott. Ezeknek a diákoknak középiskolai pályafutására jellemző, hogy az első osztálytól Gyöngyösön kezdik ezt az iskolázási szintet, de többnyire nem 10, hanem 11–12 éves korban az elemi 5. osztályának elvégzése után (6 esetben bizonyos ez) kerülnek a körzetközpontoknak tekinthető városba, egy év várakozási időt adva a tehetség kibontakoztatása vagy az otthoni munkába való bekapcsolódás közötti választás számára. A gimnázium abbahagyásának gyakorlata is más képet mutatott, mert ugyan 7 fő távozott időközben vagy inkább idő előtt, ám ebből csak 3-an tették ezt a klasszikus befejezési időpontokban, vagyis az 5.–6. osztályok között, és másik 3 tanuló csak átmenetileg tűnt el a nyilvántartásból, majd visszatért. Utóbbi három távozás – a háborúnak köszönhetően nem egyedülálló, de még csak nem is ritka módon – az 1944-es és 1945-ös évre esett, érdekes azonban, hogy ők hárman mindahányan folytatták később tanulmányaikat.²¹¹

A nem mezőgazdaságból nyert bevételből gimnáziumba járni tudókra nézve nyilván nem tartható a szőlő- és szántóművelő felosztás (noha más gazdasági szektorokra sem hatástalan az egész közösség ökonomiai struktúrájában fellelhető különbség), ezért ezt a 95 családot kitevő alakzatot (5 testvérpárral és 1 testvérhármassal) területileg egységesen tárgyalom. Az ipari és kereskedelmi és a közlekedésben dolgozó (tulajdonképpen fuvaros) önállók száma: 34, 10, ill 1 fő. A kereskedők közül 7-en kiskereskedők, egészen pontosan szatócsok voltak, míg a maradék 2 fő fa, valamint takarmány kereskedelmével foglalkozott, egy szülőről pedig ilyen nem tudunk megállapítani a lakonikus (és máskor is gyakori) „kereskedő” bejegyzés miatt. Fontos, hogy az adatbázis ezen szegmensében megtalálható összesen 3 zsidó családapa mind az önálló kereskedők közé tartozott és csak egyikük volt szatócs.

Az iparosok közül ki kell emelnünk a kőműveseket és a hozzájuk kapcsolódó segédeket, méghozzá – előző ígéretünket rögvest megszegve – lakóhelyi koncentrációjuk okán, mert mind a hét ilyen foglalkoztatott (5 mester és két segéd) az ekkor Abasár közigazgatási határán belül fekvő Pálosvörösmarton²¹² élt. A koncentrált elhelyezkedést nem könnyű megmagyarázni, mert a település monográfusa a hagyományos helyi iparok viszonylag hosszú sorában nem szerepelteti az építőipari szakmát.²¹³ Gazdaságföldrajzi jelenséghez kötni is csak nehézkesen sikerülne a megfigyelést, mert ugyan tudunk egy könnyen hozzáférhető építőanyagot biztosító kőbányáról a falu határában, mely ma már nem létezik,²¹⁴ de megszüntének idejére nem sikerült adatot találnom, és ha működött is ilyen tárgyalt időszakunkban, az közvetlenül amúgy is a kőbányászok számát kellett volna, hogy kiemelkedővé tegye. Az is bizonyos, hogy az egykorú és mai iptörténeti szakirodalom sem említi a község jelentős, sőt bármilyen bányászóhely voltát,²¹⁵ de egyáltalán semmilyen jelentősebb iparvállalatról sem kapunk hírt.²¹⁶ A magyarázatot, úgy vélem, az alispán 1910. évi vizsgálata adja meg a foglalkozási sajtáságra, mert a sokszor csak Veresmartnak emlegetett települést a két népszámlálás közt népességcsökkenést elkönyvelők közé sorolta. Ennek okát is megadta, igaz, némileg kétértelműen, az alispán (nem igazán tudhatjuk, hogy a jelenség a foganások elmaradása vagy a jelenlévő népességfogalom alispán általi alkalmazása²¹⁷ miatt történt-e): a fa-

²¹¹ Itt jegyezzük meg, hogy sajnálatosan erről a rétegről egyáltalán nem rendelkezünk pályaválasztási adatokkal.

²¹² MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1941. 33.

²¹³ BESZTERCZEI László 1991. 76–77.

²¹⁴ PELLE Béláné 1988. 102–103.; 106–107.

²¹⁵ KRISTON Pál 1992. 46.; 61–62.; LADÁNYI Miksa 1936. 121–123.

²¹⁶ LADÁNYI Miksa 1936. 368.

²¹⁷ Mindenesetre az 1910. évi népszámlálás alapvetően a jelenlévő népességfogalmat alkalmazta. – THIRRING Lajos 1983. 112.

lu lakói közül többen kőművesek, amiért az év jelentős részében a falutól távol tartózkodtak,²¹⁸ tehát a foglalkozási különlegességet tradícióhoz köthetjük, melyre utalhat, hogy a falubéliek már a 18. században a kapáság mellett az ipart űzték leggyakrabban, vagy gyöngyösi iparosok mellé álltak be, mivel Pálosvörösmart határa nemigen tartalmaz földművelésre alkalmas területet.²¹⁹ Megfogható azonban egy ennél talán fontosabb jegy, egyfajta klán jelleg is, ugyanis hárman egyazon vezetéknevvel rendelkeznek, és az egyetlen nem kőműves és nem kisbirtokos (cipész) pálosvörösmarti szülő is egyező névvel bír az egyik mesterrel, így vélhetően szoros rokoni kötelékben állókról szólunk, hiszen a korszakban a településről ismert névanyag²²⁰ nem utal arra, hogy egy-egy vezetéknevet tömegesen viseltek volna. A diákok anyjának leánykori nevére tekintve azt tapasztaljuk, hogy itt is találunk két azonos vezetéknevű feleséget, amely nevet viselő és ugyanitt élő család két férfi tagja szintén gimnáziumba küldte három gyermekét, csak hogy ők földművesek voltak, tehát részben a házasság is adott irányba történhetett a helyi építőiparban. A falun belüli elhelyezkedésük sem érdektelen: a közel klasszikus, völgyben felfutó sorfalu településszerkezeti típust²²¹ mutató község²²² fő utcájának egy adott oldalán laktak mindahányan egy kivétellel, ketten biztosan szomszédok voltak, míg ehhez a két házhoz további két „kőművesház” közel fektült, de az sem lényegtelen, hogy az egyik valószínűsíthetően földműves leányt házastársul vevő kőműves, ugyanazon utca közel szemben fekvő házából választotta nejét, ahol a két mezőgazda ugyancsak egymás melletti telken élt.²²³ Ezt a „klánt” statisztikailag is mérhetővé alakíthatjuk: 1941-ben a pálosvörösmarti keresők közel 32%-a, összesen 62 személy dolgozott az építőiparban, amely a megyében egyedülálló,²²⁴ de egyszerismind azt is jelzi, hogy a beiskolázási esélyek ezen eltartók utódainál kiemelkedőnek számítottak. Sajátos az is, hogy – ugyan a két földművelő családdal együtt is nagyon kicsi sokaságon mérve – az eddigi legkiemelkedőbb tanulmányi sikerességét mutatják (1,8-as átlag), csakúgy, mint ahogy az eddig mért legalacsonyabb tandíjat (nem egészen 55 P) fizetik, amely két érték erősen korrelál ($r = 0,81$); a szóródás mértékének 65%-ban meghatározója, így az alacsony tandíjértékből csak valamelyest következtethetünk a vagyoni állapot szerénységére, de azért jellemző, hogy az iskoláztatás alapját a szellemi kiválóság képezi. A diákok jellemzően az 1. osztálytól iratkoztak a gimnáziumba, csak hogy a belépés életkori adataiból és az elemiben töltött évekről szerzett töredékes információk alapján úgy látszik, hogy a középiskola kezdése itt is kitöltődött egy-két alapfokú évfolyam kitöltésével. Meglepő az is, hogy a pálosvörösmarti tanulók a falusias környezetből érkezetteknel sokkal kisebb hajlandósággal hagyták el az intézményt idő előtt, összesen hárman, de ők a klasszikus intervallum, 4 év után, ám egyiküknél gyanítható, hogy más intézménybe távozott, mert ő nyújtotta a legjobb tanulmányi teljesítményt az itt élők közül, másikukról pedig kifejezetten bejegyezték, hogy az egri tanítóképző intézetbe távozott. Látjuk, hogy a pálosvörösmarti tanulók (középpontban a kőművesek gyermekeivel) nagy tanulási kedve, abban való kitartása és sikeressége

²¹⁸ CSESZKONÉ KUKUSKA Katalin 2000. 122.

²¹⁹ SOÓS Imre 1975. 403.

²²⁰ LADÁNYI Miksa 1936. 368–369.

²²¹ A besorolás MENDÖL Tibor 1963. 252. alapján.

²²² A pálosvörösmarti településszerkezete, valamint az utcák megnyitásának kronológiája viszonylag jól követhető, akár térképen is: PELLE Béláné 1988. 101–103. alapján.

²²³ Egészen pontos meghatározást nehéz adni az anyakönyvek lejegyzőinek, azaz az osztályfőnököknek azon szokása miatt, hogy a falusi lakhelyek elhelyezkedését hol schogy, hol házzszámmal, hol pedig helyrajzi számmal definiálták.

²²⁴ KEPECS József 1975. 408–412.

nem magyarázható a háttér kalkulálható elvárásaival, de a hagyományokkal sem, hiszen az egész 1941-ben 258 fős faluban az összes iskolázott száma egyrészt a járási átlag alatt maradt, másrészt ebben az évben az összes legalább 4 középiskolát végzett száma kevesebb volt, mint az adatbázisunkban szereplő helybeli diákoké, és különösen alacsony volt (2 fő) a faluban a 8 középiskolát végzettek száma,²²⁵ tehát merőben újszerű jelenségről van szó. Vélekedésünk szerint a sok és szoros szállal keresztültszött interperszonális kapcsolatrendszerben és ennek mikrogazdasági vetületeiben lehet a probléma kulcsa, és kevésbé a foglalkozási homogenitásból fakad az eddig alkalmazott módszerünk által magyarázhatatlan kérdés,²²⁶ mégis felvetjük, hogy az ilyen kapcsolati háló különös teret engedhet két iskolázási esélyt növelő eljárásnak: a mintakövetésnek és kooperációnak, vagy éppen ellenkezőleg, a rivalizációnak.

Visszatérve a város környéki önálló helyzetének bemutatására, akiken belül a már említett szatócsok mellett a kereskedelmi és iparosi tevékenységet általában egyszerre űzők képviseltették magukat legnagyobb számban (4-5 fő), így a hentes, a cipész és az asztalos, míg a modernebb eljárásokat alkalmazó mesteremberek kevesebben voltak (l. 1 motorszerelő, 1 nyomdász). Az önállóknál a tanulmányi eredmény és a tandíj korrelációs együtthatója körülbelül átlagos, így a tandíjfizetés szórását előbbi 43%-ban magyarázza, ezért a kimagaslóan magas tandíj (86,1 P) és az átlagosnál 0,2 jegynivel gyengébb tanulmányi átlag mellé beilleszthetjük modellünk szerint a módosság jellemzőségét és ennek meglétének fontosságát az iskolába járásnál. A többi falusi példához hasonlóan itt sem a 4. elemi elvégzése jelentette a közvetlen belépőt a gimnáziumba, oda bejutva pedig gyakori volt közöttük a bukás, hiszen a 10 éves periódus alatt több mint negyedük átment ezen,²²⁷ és majd a gimnázium idő előtti elhagyói elsősorban közülük kerültek ki a későbbiekben, hiszen különböző indokokkal (l. tipikus a javítóvizsgán meg nem jelenés) meglehetősen könnyen lemondtak az érvényesülés iskoláztatás adta útjáról, hiszen a bukók egyike sem jutott el Gyöngyösön az érettségig. Akik azonban befejezték tanulmányaikat, atyjukhoz képest ugrásszerű státusváltozást reméltek az érettségitől, ezért vallott az asztalos fia a közigazgatási pályára lépésről, melyhez komoly szakképzést igénylő közigazgatási vizsga letételére volt szükség,²²⁸ a mészáros gyermeke pedig mérnöki tanulmányokba kezdett a mindkét alkalommal elégséges eredményű érettségi után.

A járás középrétegeit itt is a jóval meghatározóbb hivatali-tisztviselői réteg (19 fő), és a szokásosan kevés foglalkozásból rekrutálódott értelmiségiek közül (11 fő) alakíthatjuk ki. Az értelmiség ugyanis összesen 4 diplomásból (3 községi orvos és 1 bányamérnök),²²⁹ valamint 7 tanítóból állt, akik közül csak egy felelt meg az egyedülálló tanítónő toposzának, és természetesen ő sem a „vénlány típusba” tartozott, hanem özvegy volt, ám egyedülállósága és csekély illetménye ellenére, talán a nem diplomás női értelmiség családi háttérében megbúvó gyakori elitmúlt miatt, vállalták gyermekeik érettségiztetését.²³⁰ Furcsa, hogy az

²²⁵ KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1947. 313.

²²⁶ Persze pl. a pálosvörösmarti születési, házassági és halálozási anyakönyvek több generációra visszamenő átvizsgálásával sokat megtudhatnánk a csoport felépüléséről és összetételéről, az iskoláztatási különlegességre azonban még ez sem bizonyosan nyújtana magyarázatot.

²²⁷ Ez idő alatt egyikük sem lett kitűnő egyetlen évre sem.

²²⁸ GYÁNI Gábor – KÖVÉR György 2001². 269.

²²⁹ Valójában van még egy diplomásunk egy bíró személyében, de őt a köztisztviselők sorába helyeztük, igaz, később szabadpályára váltott, és ügyvédként praktizált.

²³⁰ A tanítónői pálya elnöiesedésére és családjukból hozott társadalmi pozícióikra l. NAGY Péter Tibor é. n. 15–18.

összes értelmiségi a Gyöngyöstől főleg északra fekvő, de mindenképpen a szőlőművelő és paraszti népességében, mint korábban kimutattuk, erősen iskoláztatást igénylő községekben élt. Nem tudjuk azonban, hogy mit kezdhetett gyermekével, egyáltalán járatta-e középiskolába a többi faluban élő, tulajdonképpen – a diplomások által különösen lakott, de azt valószínűleg már ekkor a Gyöngyöshöz való közelségnek és a kiköltözésnek köszönő Gyöngyössolymost nem számítva – ugyanilyen számú és az össznépségszámhoz képest arányú értelmiségi réteg. A tisztviselők esetében feltűnő a magánalkalmazottak kicsiny száma (2 fő), ill. a magántisztviselők nagyobb részének a nagybirtokok gazdatisztjeiként az agrárkeresők közötti megbújása, így csak a gyöngyössolymosi bányatelep és egy falusi Hangya vezetőjét vehetjük számba, jelezve ezzel az ipar és általában a nagyobb cégek általában gyöngyösi központját, még akkor is, ha tevékenységük a faluhoz kötődött.²³¹ A hivatalnokoknál állam alkalmazta tisztviselőkről némileg félrevezető lenne szólnunk, ugyanis – a már említett jogász és egy postamester kivételével – mindnyájan a községi közigazgatás foglalkoztatottjai voltak, nevezetesen 9, alighanem 4 féléves tanfolyam után községi közigazgatási vizsgát tett²³² jegyzőt (egyikük három gyermekével képviseltette magát) és a mellettük dolgozó 4 irodatisztet kell megemlítenünk. Megint fel kell hívunk a figyelmet a jegyzők álláshalmozására a falu fontos posztjain, azt is láthatjuk, hogy olykor a jegyző a falu finomabb műveltségű hajadonjainak, voltaképpen a tanítónőknek a potenciális házastársjelöltje volt,²³³ és újra igen feltűnő ezeknek a családoknak a gyors földrajzi mobilitása, szigorúan a járáson belül, mert a gimnáziumba járók közül összesen 3 család gyermekei születtek az adatfelvétel idején érvényes lakhelyükön, és a gimnáziumi évek alatt is történt 3 költözés. A középréteghez soroltuk még az összesen 6 fős karhatalomból a két előtalálható katonatiszt, pontosítva alhadnagy négy gyermekét, akik közül egyikük a háború után, úgy tűnik, távozni kényszerült besorozásából, és vadór lett. A fenti műveltsége és hatalma folytán a lokális, de többségében csak és kizárólag a lokális társadalom krémjéhez sorolható réteg azonban egészében nem osztható be a vagyonilag kiemelkedők közé, amelyre a tanulmányi átlag-tandíj korrelációnál átlagosnál gyengébb értéke ($r = 0,47$) utal, ha egybevetjük azzal, hogy az átlagosnál kicsit rosszabb tanulmányi sikeresség mellett, amely elvileg kisebb mértékben növelné a tandíjat, mégis az átlagosnál néhány pengővel alacsonyabb befizetés történt részükről. A csoport fokozott földrajzi mobilitása adhatna magyarázatot arra, hogy a tanulók csak egy elemnyésző része kezdte itt az első osztálytól tanulmányait, ehelyett más gimnáziumokból érkeztek (19-en), és itt is kimutatható szignifikánsan az egyházi fenntartású iskolák előnyben részesítése (10:9 arány) ezek oktatási rendszerben elfoglalt arányához képest. Ezt a mozgást inkább csak a mobilitás szokásszerűségére lehet fognunk, mert a lakóhelyi változás stációi jórészt járásbéli településekhez kötődtek, a gimnáziumok pedig kifejezetten messze voltak, talán az egri esetek kivételével. A két hadapródiskolából érkezett növendék meglepetésre nem a katonatisztek utóda, hanem a tanítók gyermeke volt. Az iskola elhagyása szintén jellemző volt, de ennek alighanem egy része ugyancsak valamilyen formában a költözködéshez köthető, hiszen az önreprodukciónk esetükben a 8. osztály befejezését megkívánta, kivéve a tanító szülőknél, ahol valóban észlelhető gyermekeik többségénél (4 fő), hogy a 4. osztály után távoztak, majd talán a tanítóképzővel folytatták útjukat.

²³¹ Számátalan példa található erre pl. B. GÁL Edit 1984. 332.; LADÁNYI Miksa 1936. 120–122.-on.

²³² MEZNERICS István – TORDAY Lajos 1937. 65. – Jogász diplomás biztosan nincs a jegyzők közt, mert hiányzik nevük elől a doktori cím.

²³³ LADÁNYI Miksa 1936. 357–371.

A járason kívül eddigi fejtegetéseinkben szinte ismeretlen foglalkozáscsoportot kell még számba vennünk, azaz a fizikai munkából élőkét vagy alsóbb szintű alkalmazottként dolgozókat, akiknek kereseti lehetőségei vajmi kevés esélyt nyújtottak a járason kívül a gimnáziumtól mért távolság leküzdésére, de a város környékén már mód nyílt erre. Mindazonáltal itt is szűk rétegről van szó, mert a 19 „jelöltből” ki kell zárunk két, csupán harangozóként jelzett személyt, mert tudjuk, hogy megélhetésüket valójában földműveléssel biztosították,²³⁴ két pálosvörösmarti kőműves segédet is elhagyunk a vizsgálatból, hiszen tudjuk, náluk más speciális tényezőket kell az iskoláztatás vizsgálatánál figyelembe venni, egy községi kézbesítőről kiderül, hogy „mellékkeresetként” kocsmája van vagy kocsmárosként dolgozik, az egyik egykori csendőr tiszthelyettes nyugdíján kívül kereskedést tulajdonolt, szikvízüzemet bírt és 10 holdon gazdálkodott.²³⁵ Ezúton pusztán 13 személy marad ebben a csoportban, akik nem biztos, hogy ténylegesen ide sorolandók, csak hasonló adatokat nem tudunk róluk gyűjteni. Köztük a legnagyobb „tömeget” a kőbányászok 4 fős köre adta, akik közül hárman a gyöngyössolymosi követ fejtették, majd a karhatalom nyugdíjas²³⁶ tiszthelyettesei következnek 3 fővel (2 csendőr, 1 rendőr), és ugyancsak 3 fő vallotta magát munkásnak. Fontos, hogy a legkevésbé megbecsült foglalkozásként ismert cselédi, különösen cselédnöi állást csupán egy anya töltötte be, de anyagi bázisának minőségét megítélhetetlené teszi, hogy özvegy volt. Az itt tárgyalandó tanulók tandíjfizetését és tanulmányi eredményét vizsgálva ugyan nagy haszonnal kecsegtetne a két változó korrelációjának számítása, ám az összesen erre alkalmas 10 megfigyelés ettől visszaretent minket. A két értéket külön vizsgálva láthatjuk, hogy a tanulmányok minősége közel negyed jeggel az átlagos szint felett van, tehát az alsóbb néprétegek valóban csak a szellemi képességekben való biztos meggyőződés után küldték gyermekeiket a gimnáziumba, mely „empirikus vizsgálatot” természetesen megint csak az elemi egy-két éves kitolásával gondoltak véghezvinni. A tandíjfizetés valamivel több, mint 50 P, ami – eddigi tapasztalásainkhoz mérve – nagyon erősen, 20 P-vel az átlag alatt van, nyilván a vagyoni helyzet bizonytalanságának összetett jelensége révén. A probléma az, hogy ezen megállapításaink inkább csak igazolják erről a népességtömegről alkotott sztereotípiáinkat, mondhatni megmutatják, hogy jól készítettük a tipizálás ezen részét, de a kapcsolódó források hiánya okán nem sok újat tudtunk meg róluk.

IV. Zárszó helyett

A dolgozat tényleges és végső lezárásától azért kell eltekintenünk, mert a gimnázium diákságának legnagyobb hányadát, vagyis a Gyöngyös közigazgatási határán belül lakókat, azaz a városban és a Mátrában élőkét területi korlátozások, a nem kiforrott eredmények és a városiasságból adódóan az eddigiekhez képest merőben különböző fogalmi bázis miatt a jövőben kívánjuk tárgyalni.

Míndez azonban nem teszi lehetetlenné, hogy munkánk elején feltett kérdésünket megválaszoljuk, azaz a nem az intézmény székhelyén élő tanulók és családjaik iskoláztatási stratégiáját, annak különböző fajait felvázoljuk. Az eddigiek során javarészt falusi társadalmak

²³⁴ Az anyakönyvek és Molnár József elmondása alapján.

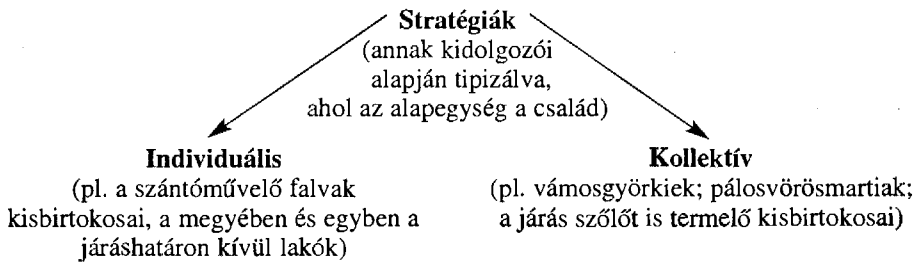
²³⁵ LADÁNYI Miksa 1936. 363.; 587.

²³⁶ Egyébként az összes adatbázisban szereplő csendőr nyugdíjas volt, mivel szolgálati idejükre a szabályzat növeltséget írt elő (*RÉVAI NAGY LEXIKONA* 1912. 46.), így gimnáziumba kerülő gyerekeik is de iure csak ennek befejeztével születhettek.

és családok iskoláztatási stratégiájáról próbáltunk képet nyújtani. Ennek során szinte mindigig emancipációs törekvéseket szemlélhettünk meg a kínálat nyújtotta helyek betöltésében és a városi lakossághoz viszonyítva. Az említett emancipációnak egyetlen típusát vizsgáltuk, aminek terepe a gimnázium, eszköze az itt szerzhető bizonyítvány vagy kiteljesült esetben az érettségi volt, míg közegének az iskolahasználat meglehetősen régen bejáratos módja: az oktatás mint mobilitási csatorna tekintendő, ebből adódóan a cél értelemszerűen a társadalmi emelkedés volt, úgy is fogalmazhatunk – Karády Viktor szavait felhasználva²³⁷ –, hogy az emancipáció célja az öröklött társadalmi tőkefajtákban jelentkező hiány felszámolása volt az iskolában megszerezhető tőkefajták segítségével. Ennek az emancipációnak két alaptípusát különíthetjük el kidolgozóik szerint: az individuális (pl. a szántóművelő falvak gazdái, a Heves megyében és a járáshatáron kívül élők) és kollektív (pl. Vámosgyörk, Pálosvörösmart, a szőlőművelő falvak gazdái) stratégiákat.²³⁸ Előbbi általában a diák gimnazistává válásának előfeltételeként családjától valamilyen elitfunkciók betöltését kívánja meg, melyek közt leggyakoribb egyértelműen a helyi társadalomból való vagyoni kiemelkedőség, de jellegzetes a falusi hatalmi pozíciók birtoklójának fokozott jelenléte is. Általános jellemzője ennek a típusnak, hogy statisztikailag sikertelennek tűnik, mert meglehetősen kicsiny körre terjed ki, ám az egyént tekintve egyáltalán nem biztos, hogy ez áll. A kollektív stratégiák további altípusai képezhetők aszerint, hogy az ezt kifejlesztő és alkalmazó közösség mennyire terjed ki egy adott település teljes lakosságára. Vámosgyörkön az egész település által „birtokolt” adottságra, a közlekedés-földrajzi helyzetre épült az ebből fakadóan igen széles körökre kiterjedő középiskolai jelenlét, ugyanakkor a pálosvörösmarti „klánban”, mely tulajdonképpen egy családokból (kérdés, hogy egyben háztartásokból is esetleg) összeállt és – egyelőre eldönthetetlenül – kooperatív vagy konkurens gazdasági és iskoláztatási-mobilitási, de úgy tetszik, mindenképpen vérségi közösség, a lakosoknak csak egy kisebb, ha nem is kicsiny szelete vett részt, de ezen népességszelet, úgy tűnik, maradéktalanul jelent meg a gimnáziumban. A szőlőműveléssel is foglalkozó gazdálkodóknál ugyancsak a képzettség kiterjesztését célzó technika figyelhető meg, csak itt ennek kialakítását nem autonóm és a status quót felülmúlni kívánó folyamatként, hanem mindenkire kiterjedő gazdasági térvesztés okozta szükségszerűségként jellemeztük. Elgondolásainkat némileg képszerűbbé téve:

²³⁷ A társadalmi és iskolában szerzett tőkefajtákról megemlékezik KARÁDY Viktor 1997/b. 22., igaz, más kontextusban.

²³⁸ Itt persze az individuumon nem egy önálló egyéniséget, hanem egy önálló egyéniségként működő, tovább nem bontható kisközösséget, azaz a családot értjük, míg kollektíván ilyen családok közösségét.

Közös jegyek:

- Alapvetően *falusi társadalmakat* jellemeznek.
- Az iskolázási stratégia minden esetben emancipációs törekvésként jelenik meg: *a látszólagos cél az adott közösség iskolázási esélyeinek közelítése* a városi társadalomban tapasztalható mértékhez.
- A stratégia kialakításának terepe *az oktatás, mint mobilitási csatorna, azaz a tényleges cél az öröklött társadalmi tőkefajtákban jelentkező hiány felváltása az iskolában szereshető tőkefajták által.*

Sajátos jegyek:

- A család valamilyen lokális elitfunkciót tölt be (vagyon, gazdasági, tekintély, hatalom).
- Statisztikailag sikertelen (kevés résztevéő), ám ez az egyénre korántsem áll.
- Egy egész közösségre kiterjed (sok résztvevő), de a közösség mérete kérdéses (pl. a falusiaknak csak egy része)
- Csoportosítható kidolgozásának körülményei szerint: autonóm kidolgozású (Vámosgyörk, Pálosvörösmart) vagy kényszeren alapuló és eredetileg a status quót fenntartani igyekvő (szőlőművelő kisbirtokosok)

Ehhez a képhez két utolsó és igen fontos megjegyzést kell tennünk. Először: forrásunk az iskoláztatásra vonatkozó emancipációs folyamatnak csak a résztvevőire engedett rálátást, de bizonyos, hogy ebben a falusi lakosság többsége nem vállalt részt, sőt a résztvevők céljai is sok esetben kikristályosulatlanok voltak (l. az irracionális iskolázási modellről mondottakat). Másodsor: kérdéses, vajon a stratégiákat használóknál sikeres volt-e a felzárkózás? Mindenesetre Pierre Bourdieu modellje alapján nem, lévén ennek logikája szerint az iskoláztatással szereshető tőke hosszú távon az ilyennel már rendelkező ágensek (ti. családok) kezén halmozódik fel.²³⁹ Saját vizsgálatunknál erről határozottan nem beszélhetünk, mert mindegyik elemzett stratégia már a tárgyalt korszak végétől teljességgel felszámolódot, meghozzá a kereslet és kínálat önmagában társadalomtörténeti okokra vissza nem vezethető megváltozásának újszerű hatására, ugyanakkor kérdés, hogy az új konstellációban, melyet akár a politika változásának vizsgálatából is levezethetünk, milyen új technikák alakulnak ki, vagy egyáltalán jöttek-e létre ilyenek.

²³⁹ Pierre BOURDIEU 2002: 31–34.; 37.

Irodalom- és rövidítésjegyzék

Rövidítések

BNJGK = Berze Nagy János Gimnázium Könyvtára, Gyöngyös

HML = Heves Megyei Levéltár, Eger

Források²⁴⁰

CSENGŐ Nándor (szerk.)

- 1939 A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (V–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1938–39. iskolai évről. Gyöngyös, Koháry István Gimnázium
- 1940 A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (VI–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1939–40. iskolai évről. Gyöngyös, Koháry István Gimnázium
- 1941 A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (VII–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1940–41. iskolai évről. Gyöngyös, Koháry István Gimnázium
- 1942 A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1941–42. iskolai évről. Az iskola fennállásának 308. évében. Gyöngyös, Koháry István Gimnázium
- 1943 A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium évkönyve az 1942–43. iskolai évről. Az iskola fennállásának 309. évében. Gyöngyös, Koháry István Gimnázium
- 1944 A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (V–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1943–44. iskolai évről. Az iskola fennállásának 310. évében. Gyöngyös, Koháry István Gimnázium
- 1947 A gyöngyösi Állami Koháry István-gimnázium (V–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1945–46. és az 1946–47. iskolai évről. Az iskola fennállásának 312. és 313. évében. Gyöngyös, Koháry István Gimnázium

KISS Aladár (szerk.)

- 1949 A gyöngyösi Állami Koháry István-gimnázium évkönyve az 1947–48. és az 1948–49. iskolai évről. Gyöngyös, Koháry István Gimnázium

Szakirodalom

ANDOR Eszter

- 1997 Zsidók és nem-zsidók a budapesti polgári iskolákban a XX. század elején: rekrutáció és iskolai teljesítmény. In: Sasfi Csaba (szerk.): Iskola és társadalom. A Zalaegerszegen 1996. szeptember 5–6-án rendezett konferencia előadásai. Zalai gyűjtemény sor. 41. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár 367–400.

²⁴⁰ Itt valójában csak az adatbázis elkészítésének alapját képező publikált forrásokat (azaz tulajdonképpen az évkönyveket) adom meg, a többi kútfő – a nehézkes fogalmi elkülönítés miatt – a szakirodalmon belül található.

- B. GÁL Edit**
 1984 A gyöngyösi ipar fejlődése (1872–1960). In: Havassy Péter – Kecskés Péter (szerk.): Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, Gyöngyös Város Tanácsa 319–342.
 2000 Gyöngyös belvárosának városképi alakulása a századforduló éveiben. KOR-TÉR-KÉP I. In: Horváth László (szerk.): Mátrai Tanulmányok. 2000. 135–161.
 2001 Gyöngyös városképi alakulása 1917–1937 között. KOR-TÉR-KÉP II. In: Horváth László (szerk.): Mátrai Tanulmányok. 2001. 265–299.
- BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos**
 1979 Matematikai módszerek alkalmazási lehetőségei a történettudományban. (A faktoranalízis alkalmazása Magyarország 19. század eleji piacközpontjainak vizsgálatánál). In: Történelmi Szemle. XXII. évfolyam. 2. szám. 283–296.
- BÁCSVÁRY Lászlóné – FARKAS Jánosné – TAKÁCS József (szerk.)**
 1976 Állattenyésztés. Országos adatok. 1851–1970. Történeti statisztikai kötetek sor. Budapest, KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat – MOL
- BALÁZS-PIRI Lajos (szerk.)**
 1937 A gyöngyösi Róm. Kat. Polgári Fiúiskola értesítője az 1936–37. iskolai évről. Az intézet fennállásának tizenhatodik éve. Gyöngyös, a Róm. Kat. Egyházközség
- BALOGH Margit**
 1991 A KALOT és a demokratikus átalakulás – avagy egy katolikus mozgalom végnapjai. In: Levéltári Szemle. XLI. évfolyam. 2. szám. 19–29.
 1997 P. Kiss Szaléz szovjetellenes „összeesküvés”-e (sic!). In: História. XIX. évfolyam. 3. szám. 20–23.
 1998 A KALOT és a katolikus társadalompolitika. 1935–1946. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok sor. 23. Budapest, MTA TTI
- BÉKÁSSY Jenő (szerk.)**
 1931 Heves vármegye ujjaépítése (sic!) Trianon után. Budapest, Hungária
- BENDA Gyula**
 1989 Inventárium és paraszti gazdaság a XVIII–XIX. században. In: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. 1988. Zalai gyűjtemény sor. 28. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár 241–249.
 2001 Kisvárosi társadalom és gimnáziuma. Egy mezővárosi gimnázium helybeli diákjai a 19. század első felében. Egy mezővárosi gimnázium helybeli diákjai a 19. század első felében. In: Korall. II. évfolyam. 3–4. szám. 104–127.
 2002 Írni tudás és iskola. In: Acta Papensia. II. évfolyam. 1–2. szám. 173–180.
- BEREND T. Iván – SZUHAY Miklós**
 1975² A tőkés gazdaság története Magyarországon. 1848–1944. Pach Zsigmond Pál (szerk.) Budapest, Közgazdasági és Jogi – Kossuth
- BESZTERCZEI László**
 1991 Abasár és Pálosvörösmart monográfiája. Abasár, Faluszépfő Egyesület
- BODNÁR László**
 2001 A mátraalji borvidék. [Eger], Bodnár Geográfus Bt.
- BOLGÁR Dániel**
 2001 Mehet-e az évkönyvek által a világ elébb, avagy egy gimnáziumi értesítő számítógépes feldolgozásáról. (Kézirat.)

- 2002 A „Gyöngyös a közoktatásnak” felirattól az „Olvass, hogy építhesd a demokráciát!” jelszóig, avagy a gyöngyösi gimnázium könyvtára a XX. század fogásában. In: Kiss Miklós (szerk.): A gyöngyösi Berze Nagy János Gimnázium és Szakiskola értesítője a 2001/2002. tanévről. Gyöngyös, Berze Nagy János Gimnázium 63–72.
- BOURDIEU, Pierre**
2002 A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről. Berkovits Balázs (ford.) Társudomány sor. Budapest, Napvilág
- CSESZNOKNÉ KUKUCSKA Katalin**
2000 Heves Vármegye (sic!) demográfiai képe 1867–1910. In: Horváth László (szerk.): Mátrai Tanulmányok. 2000. Gyöngyös, Mátra Múzeum 115–134.
- [CZINDER Péter]**
[2002] „Tisztelt Iskolaközösség!” Gyöngyös, (Kézirat.)
[2002] Emléktábla-avatás a kommunizmus áldozatainak tiszteletére. In.: Kiss Miklós (szerk.): A gyöngyösi Berze Nagy János Gimnázium és Szakiskola értesítője a 2001/2002. tanévről. Gyöngyös, Berze Nagy János Gimnázium 9–10.
- DEZSÉRI BACHÓ László**
1942 A zsidóság térfoglalása Gyöngyösön 1919-től napjainkig. Adalékok a magyarországi zsidóság történetéhez. Gyöngyös, Polóny Zoltán
- DOMÁN István**
2001 A talmudiskolák titkai. Budapest, Ulpius-ház
- DRASKÓCZY István**
1984 Gyöngyös település- és birtoklástörténete a középkorban. In: Havassy Péter – Kecskés Péter (szerk.): Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, Gyöngyös Város Tanácsa 91–128.
- EDDIE, Scott M.**
1996 Ami „köztudott” az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába. Csokonai Disputa Könyvek sor. Debrecen, Csokonai
- ERDŐS Tivadar (szerk.)**
1934 A gyöngyösi Állami Koháry István-reálgimnázium jubileumi értesítője az 1933–34. iskolai évről. Gyöngyös, Koháry István Gimnázium
- FÁY Zoltán**
1999 Ferencesek Gyöngyösön. Fejezetek a gyöngyösi barátok életéből. Budapest, Kapisztrán Jánosról nevezett Ferences Rendtartomány
- FELLNER Frigyes**
1936 Adótehermegoszlás. Statisztikai közlemények sor. Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala
- FÜLÖP Lajos**
2001 Hugai Ferenc és nyelviskolája. In: Horváth László (szerk.): Mátrai Tanulmányok. 2001. Gyöngyös, Mátra Múzeum 301–310.
- GYALAY Mihály**
1997² Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon. A magyar honfoglalás tizenegy évszázados jubileumára helyreállított, teljes szövegű, a Mohács előtti adatokkal kiegészített, s a mindenkori főhatalmak és azok területi igazgatásaihoz alkalmazkodó második kiadás. I. kötet. Budapest, Egeler

GYÁNI Gábor

- 1977 Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői (1888–1941). In: Történelmi Szemle. 3–4. szám. 626–640.
- 1997 A középosztály társadalomtörténete a Horthy-korszakban. In: Századok. CXXXI. évfolyam. 6. szám. 1265–1304.
- 1998 Forráskritika és bizonyítás. Viszontválasz Karády Viktornak. In: BUKSZ. 1. szám. 20–27.
- 1999 Az olvasó táblabíró. Középosztályi műveltség a 19. század végén. In: Történelmi Szemle. 3–4. szám 387–402.
- 2000 Emlékezés és oral history. In: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Budapest, Napvilág 128–144.
- 2001 Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. In: Korall. II. évfolyam. 3–4. szám. 221–231.
- 2002 A polgárosodás mint zsidó identitás. In: Történelemszinkurzusok. A múlt ösvényén sor. Budapest, L'Harmattan 134–148.

GYÁNI Gábor – KÖVÉR György

- 2001² Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Osiris tankönyvek sor. Budapest, Osiris

HÁBER Judit

- 1984 Három generáció iskolái. In: Egy korosztály életútja. (Az 1928–34-ben született férfiakról). (Kutatási beszámoló). Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet Társadalompolitikai Osztály 104–155.

HACSAVE CZ Béla

- 1995 A mátrai hegyek alatt... Markaz. A falu krónikája 1875-től 1945-ig. Markaz [Markaz Község Önkormányzata]

[HAJAGOS József]

- 2000/a A gyöngyösi gimnázium 365 éve. In: Hajagos József (szerk.): A gyöngyösi Berze Nagy János Gimnázium és Szakiskola 365 éve. Centenáriumú évkönyv. Az iskola jelenlegi épületének és az első érettségiző osztály kibocsátásának 100 éves jubileuma alkalmából. 1999–2000. Gyöngyös, Berze Nagy János Gimnázium és Szakiskola 2–125.
- 2000/b Az elmúlt 100 év gimnáziumunkban végzett diákjai 1949 előtt. In: Hajagos József (szerk.): A gyöngyösi Berze Nagy János Gimnázium és Szakiskola 365 éve. Centenáriumú évkönyv. Az iskola jelenlegi épületének és az első érettségiző osztály kibocsátásának 100 éves jubileuma alkalmából. 1999–2000. Gyöngyös, Berze Nagy János Gimnázium és Szakiskola 201–274.

HONTER T Rezső – KIRÁLY Mária

- 1984 Gimnáziumunk története. In: A gyöngyösi Berze Nagy János Gimnázium jubileumi évkönyve. 1634–1984. Gyöngyös, Berze Nagy János Gimnázium 43–74.

HORVÁTH Ágota

- 1984 Egy generáció lakásairól. In: Egy korosztály életútja. (Az 1928–34-ben született férfiakról). (Kutatási beszámoló). Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet Társadalompolitikai Osztály 190–276.

HORVÁTH László

- 1993 A gyöngyösi vasút története. In: Patkós Magdolna – Tóthné Bokros Mária (szerk.): Gyöngyösi Kalendárium. 1993. Gyöngyös, Prés Alapítvány 35–37.

- 1999 A gyöngyösi zsidóság története. In: Horváth László (szerk.): Mátrai Tanulmányok. 1999. Gyöngyös, Mátra Múzeum 3–186.
- 2002 Vámosgyörk évszázadai. Vámosgyörk, Vámosgyörk Község Önkormányzata

HORVÁTH Mihály

- 1990 Gazdasági élet. In: Molnár József (szerk.): Gyöngyösi kalauz. Gyöngyös, Gyöngyös Város Tanácsa 28–40.

HUNFALUSY Szabolcs

- 1995 A Budapesti Evangélikus Gimnázium 1873 és 1944 között érettségizett diákjainak egyes szociológiai jellemzői, különös tekintettel a vallási hovatartozás szerepére. In: Sic Itur ad Astra. 1–2. szám. 93–129.

IVÁNYI János (szerk.)

- 1942 A jászberényi Magyar Királyi Állami József nádor Gimnázium (VIII. reál-gimnázium) évkönyve az 1941–42. iskolai évről. Jászberény, József nádor Gimnázium

JÁMBOR György (szerk.)

- 1936 Középiszkolai tanári zsebkönyv. 1936. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda
- 1939 A gimnáziumok (leánygimnáziumok) ügyigazgatására vonatkozó legfontosabb érvényben lévő rendeletek. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda
- 1942/a A gimnáziumok ügyigazgatására vonatkozó rendeletek gyűjteménye. I. kötet. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda
- 1942/b Középiszkolai tanári zsebkönyv. 1942. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda

JÁMBOR Lajosné (szerk.)

- é. n./a Földterület. III. Községsoros adatok. Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény. 1870–1970. sor. Budapest, KSH
- é. n./b Állattenyésztés. III. Községsoros adatok. 2. Sertésállomány. Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény. 1870–1970. sor. Budapest, KSH
- é. n./c Földterület. I. Országos adatok. Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény. 1870–1970. sor. Budapest, KSH
- 1972/a Állattenyésztés. III. Községsoros adatok. 1. Szarvasmarha-állomány. Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény. 1870–1970. sor. Budapest, KSH
- 1972/b Állattenyésztés. III. Községsoros adatok. 3. Juhállomány. Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény. 1870–1970. sor. Budapest, KSH

KAFFKA Károly (szerk.)

- 1938² Az Utas könyve. Magyar utazási kézikönyv és mutató. Városok, gyógyfürdők, üdülő- és nyaralóhelyek, egészségügyi, sport- és turisztikai intézmények részletes ismertetője. Budapest, Országos Magyar Vendégforgalmi Szövetség

KÁMÁN Árpád

- 2001 „Jaj a legyőzötteknek!” Kilenc diák tragédiája a Páter Kiss Szaléz féle (sic!) „szovjetellenes összeesküvésben” a Katolikus Mezőgazdasági Középiszkolában az 1945/46-ös (sic!) tanévben. In: Kámán Árpád – Papp Lajos (szerk.): 1925/26 – 2000/2001. Az Almásy Pál Mezőgazdasági Szakképző Iskola Jubileumi Évkönyve (sic!). Készült az iskola alapításának 75. évfordulójára. Gyöngyös, Almásy Pál Mezőgazdasági Szakképző Iskola 31–50.

KÁMÁN Árpád – PAPP Lajos

- 2001 Iskolánk 75 éves története. In: Kámán Árpád – Papp Lajos (szerk.): 1925/26 – 2000/2001. Az Almásy Pál Mezőgazdasági Szakképző Iskola Jubileumi Évkönyve (sic!). Készült az iskola alapításának 75. évfordulójára. Gyöngös, Almásy Pál Mezőgazdasági Szakképző Iskola 51–57.

KARÁDY Viktor

- 1997/a Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok. Horváth Ágota (szerk.) Replika könyvek sor. 3. Budapest, Replika Kör
- 1997/b A középiskolai piac társadalomtörténeti problémái Magyarországon. In: Sasfi Csaba (szerk.): Iskola és társadalom. A Zalaegerszegi 1996. szeptember 5–6-án rendezett konferencia előadásai. Zalai gyűjtemény sor. 41. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár 19–34.
- 1997/c A középiskolai elitképzés első történelmi funkcióváltása (1867–1910). In: Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok. Horváth Ágota (szerk.) Replika könyvek sor. 3. Budapest, Replika Kör 169–194.
- 1997/d Beiskolázás és tanulmányi kitűnőség. Felekezeti egyenlőtlenségek a jászberényi gimnázium diákságában (1911–1944). In: Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok. Horváth Ágota (szerk.) Replika könyvek sor. 3. Budapest, Replika Kör 131–143.
- 1997/e Társadalmi mobilitás, reprodukció és az iskoláztatás minőségi egyenlőtlenségei. In: Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok. Horváth Ágota (szerk.) Replika könyvek sor. 3. Budapest, Replika Kör 111–130.
- 1997/f A zsidó túliskolázás kérdése a történelmi Magyarországon. In: Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok. Horváth Ágota (szerk.) Replika könyvek sor. 3. Budapest, Replika Kör 75–92.
- 1997/g A zsidó túliskolázás társadalmi körülményei az 1945 előtti középiskolákban. In: Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok. Horváth Ágota (szerk.) Replika könyvek sor. 3. Budapest, Replika Kör 145–165.
- 1997/h Zsidók és evangélikusok a magyar iskolarendszerben. In: Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok. Horváth Ágota (szerk.) Replika könyvek sor. 3. Budapest, Replika Kör 95–110.
- 1998 Zsidó és nem zsidó polgárosodás? Válasz Gyáni Gábornak. In BUKSZ. 1. szám. 9–19.
- 2000/a Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok. Hadas Miklós (szerk.) Replika könyvek sor. 6. Budapest, Replika Kör
- 2000/b Felekezetsajátos középiskolázási esélyek és a zsidó túliskolázás mérlege (1900–1941). In: Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok. Hadas Miklós (szerk.) Replika könyvek sor. 6. Budapest, Replika Kör 223–256.

- 2000/c Felekezet, tanulmányi kitűnőség és szakmai stratégia: az érettségizettek pályaválasztása a dualista kor végén. In: Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok. Hadas Miklós (szerk.) Replika könyvek sor. 6. Budapest, Replika Kör 193–221.
- 2001 Magyar kultúrfölény vagy iskoláztatási deficit? Újabb adatok a honi középiskolások dualizmuskori nemzetiségi összetételéről (1882–1915). In: Korall. II. évfolyam. 3–4. szám. 129–144.
- 2002 Szekularizáció, szegregáció, asszimiláció. Felekezetek a magyar elemi iskolai piacon (1867–1946). In: Világosság. XLIII. évfolyam. 8–9. szám. 61–83.

KASSAY Kázmér

- 1993 A vörös pók hálójában az arany Kolimán. Budapest, k. n.

KECSKÉS Péter

- 1984 Gyöngyös és a Mátraalja szőlőművelésének észak-magyarországi összefüggéseihez. In: Havassy Péter – Kecskés Péter (szerk.): Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, Gyöngyös Város Tanácsa 401–455.

KELEMEN Elemér

- 1994/a Ezeréves a magyar iskola. Lapok a neveléstörténetből. Thoma László – Tomori Lajos (szerk.). Pedagógusok kiskönyvtára sor. Budapest, Pedagógusok Szakszervezete Országos Irodája
- 1994/b Szemelvények a magyar oktatási törvényekből. (szerk.) In: Kelemen Elemér – Setényi János (szerk.): Az oktatási törvénykezés változásai. Hazai és nemzetközi áttekintés. Bárczy István könyvtár sor. 1. Budapest, Fővárosi Pedagógiai Intézet
- 2002 Hagyomány és korszerűség. Oktáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon. Társadalom és oktatás sor. Budapest, Oktatókutató Intézet – Új Mandátum

KEMPELEN Béla

- 1911 Magyar nemes családok. II. kötet. Budapest, Grill Károly

KEPECS József (szerk.)

- 1975 Az 1941. évi népszámlálás. 1. Foglalkozási adatok községek szerint. Történeti statisztikai kötetek sor. Budapest, KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat – MOL
- 1982 Az 1941. évi népszámlálás. 5. Lakóház- és lakásadatok községek szerint. Történeti statisztikai kötetek sor. Budapest, KSH Könyvtári és Dokumentációs Szolgálat – MOL
- 1993 A zsidó népesség száma településenként. (1840–1941). Budapest, KSH
- 1997 Magyarország településeinek vallási adatai. (1870–1949). I. kötet. Budapest, KSH

KESZEI András

- 2001 A kulturális környezettől a társadalmi feltételekig. Az oktatás társadalmi szerepéről. In: Korall. II. évfolyam. 3–4. szám. 53–69.

KOSJÁN László

- 1993 A virilis-jegyzékek (sic!) elemzésének néhány kérdése. In: Bán Péter – Á. Varga László (szerk.): Archivum supplementum ad honorem Béla Kovács. Eger, Heves Megyei Levéltár

KOVÁCS Béla

- 1991 Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. I. Heves megye. Budapest, MTA Történeti Demográfiai Albizottsága – KSH Lakossági Adatgyűjtések Főosztály

KOVÁCS Éva

2002 Az asszimiláció ambivalenciái. (Széljegyzetek Kovács I. Gábor tanulmányának apropóján). In: Korall. III. évfolyam. 10. szám. 200–207.

KOVÁCS I. Gábor

2002 „Törzsökös” és „asszimilált” magyarok, „keresztény allogének” és „zsidók” a dualizmuskori Magyarország középiskoláiban. Forráskritikai észrevételek Karády Viktor cikkéhez. In: Korall. III. évfolyam. 9. szám. 193–232.

KOVÁCS I. Gábor – KENDE Gábor

2001 A tudáselit középiskolái. A két világháború közötti tudáselit középszintű iskoláztatása. In: Korall. II. évfolyam. 3–4. szám. 170–187.

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (szerk.)

1947 Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. Budapest, KSH

1950 1949. évi népszámlálás. 3. Részletes mezőgazdasági eredmények. Budapest, KSH

1950 1949. évi népszámlálás. 9. Demográfiai eredmények. Budapest, KSH

KRISTON Pál

1992 Heves megye iparosítása a dualizmus korában. Havassy Péter – Petercsák Ti-vadar (szerk.) Studia Agriensia sor. Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet

KURECSKÓ Mihály

2001 Vissza az iskolapadba? A politikai rendőrség megjelenése az iskolákban. In: Archivnet. II. évfolyam. 5. szám.
(<http://www.natarch.hu/archivnet/rovatok/hetkoz/iskola/iskola.html>)
(2002. XI. 17.)

KÜRTI Béla

1989 Eltűnt iskolák nyomában. (A polgári iskola története és művelődéstörténeti szerepe Cegléden 1869–1948. Kocsis Gyula (szerk.) Ceglédi füzetek sor. 25. Cegléd, Ceglédi Kossuth Múzeum

LADÁNYI Miksa (szerk.)

1936 Hevesvármegyei ismertető és adattár. Magyar városok és vármegyék monográfiája sor. XX. Cegléd–Budapest, Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala

LENGVÁRI István

2001 A Pécsi Ciszterci Főgimnázium tanulói (1851–1911). In: Korall. II. évfolyam. 3–4. szám. 145–155.

LESSI Viktor (szerk.)

1944 A jászberényi Magyar Királyi Állami József nádor Gimnázium évkönyve az 1941–42. iskolai évről. Jászberény, József nádor Gimnázium

MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (szerk.)

1925 Magyarország földbirtokosai és földbérlői. (Gazdacímtár.) A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1925. év eleji adatok alapján. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal

1932 Magyarország tiszti cím- és névtára. XL. évfolyam. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal

1935 Magyarország tiszti cím- és névtára. XLIII. évfolyam. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal

- 1937 Magyarország földbirtokosai és földbérlői. (Gazdacímtár.) A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal
- 1941 Magyarország helységnevtára. 1941. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal

MAJDÁN János

- 1995 A vasúti csomópontok településfejlesztő hatása a Dunántúlon. In: Mikó Zsuzsa (szerk.): Mezőváros – kisváros. A Hajnal István Kör keszthelyi konferenciája. 1990. június 23–25. Rendi társadalom – polgári társadalom sor. 4. Debrecen, Csokonai 191–205.

MÁLNÁSI Ödön (szerk.)

- 1929 Hevesvármegyei almanach. Eger, k. n.

MAWDSLEY, Evan – MUNCK, Thomas

- 1996 Számítógép a történettudományban. Kalauz kezdőknek. Turi László (ford.). Osiris könyvtár. Történelem. sor. Budapest, Osiris

MATOLCSY Mátyás

- 1938 A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás. Budapest, Universitas

MENDÖL Tibor

- 1963 Általános településföldrajz. Budapest, Akadémiai

MÉSZÁROS István

- 1988 Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája. 996–1948. /Általánosan képző középiskolák./ Budapest, Akadémiai
- 1989 A „Polgári” emlékezete. In: Kürti Béla: Eltűnt iskolák nyomában. (A polgári iskola története és művelődéstörténeti szerepe Cegléden 1869–1948.) Kocsis Gyula (szerk.) Ceglédi füzetek sor. 25. Cegléd, Ceglédi Kossuth Múzeum 4–5.
- 1995² Magyar iskolatípusok. 996–1990. Kardos József – Léces Károly (szerk.) A magyar neveléstörténet forrásai sor. VI. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum

MÉSZÁROS István – NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla

- 2002 Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe. Osiris tankönyvek sor. Budapest, Osiris

MEZNERICS István – TORDAY Lajos

- 1937 A magyar közigazgatás szervei. 1867–1937. Budapest, Magyar Közigazgatástudományi Intézet

MISÓCZKI Lajos

- 1979 Gyöngyös város közművelődése. 1944–48. In: Kovács Béla (szerk.): Archivum. A Heves Megyei Levéltár közleményei. 8. Eger, Heves Megyei Levéltár 95–113.
- 1988 A filoxéra-vész a gyöngyösi-visontai borvidéken. In: Bodó Sándor – Petercsák Tivadar (szerk.): Agria. Az egri Dobó István Vármúzeum évkönyve. XXIV. Eger, Dobó István Vármúzeum 143–163.

MOKSONY Ferenc

- 1999 Gondolatok és adatok. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése. Osiris tankönyvek sor. Budapest, Osiris

MOLNÁR József

- 1976 Nagyréde története. 1850–1945. Nagy Gyula (szerk.) Nagyréde, Községi Tanács Nagyréde

MOLNÁR József

- 1990/a Gyöngyösi kronológia. In: Delast Anna – Hatala Zoltán – Komenczi Bertalan – Patkós Magdolna (szerk.): Gyöngyösi Kalendárium. 1990. Gyöngyös, Bajza József Kulturális és Hagyományőrző Egyesület 46–55.
- 1990/b Gyöngyös társadalma. In: Molnár József (szerk.): Gyöngyösi Kalauz. Gyöngyös, Gyöngyös Város Tanácsa 41–54.
- 1995/a Adatok a gyöngyösi oktatás történetéhez 1945-ig, különös tekintettel a Sóház iskola működésére. In: Horváth László (szerk.): Mátrai Tanulmányok. 1995. Gyöngyös, Mátra Múzeum
- 1995/b Címképünkön a gyöngyösi vasútállomás gőzmozdonnyal, vasutasokkal 1905-ben. In: Gyöngyösi Músor. XXVI. Évfolyam. 3. szám 26–32.

MOLNÁR Mária

- 1989 A gimnázium szerepe egy paraszti közösség társadalmi mozgásában. Forrai Ibolya (Szerk.). Néprajzi közlemények sor. XXXI. Budapest, Múzsák
- N. N. (szerk.)
1930 Hevesvármegye törvényhatósági bizottsági tagjainak névjegyzéke 1930. évi január 1-től 1934. évi december 31-ig terjedő időre. In: Heves Vármegye Hivatalos Lapja. LV. évfolyam. 14. szám. 61–70.
- N. N. (szerk.)
1934 Vasúti menetrend, érvényes 1934 október 7.-től. In: Gyöngyösi Lapok. 47. szám. 4.
- N. N. (szerk.)
1938 Menetrend. In: Eger. XLIX. évfolyam. 80. szám. 4.
- N. N. (szerk.)
1939 Heves vármegye legtöbb adót fizetőinek 1940–44. évekre érvényes névjegyzéke. In: Heves Vármegye Hivatalos Lapja. LXIV. évfolyam. 18. szám. 135–143.
- N. N. (szerk.)
2002 CompLex CD Jogtár. Budapest, KJK – Kerszöv (CD-ROM)

NAGY Iván

- 1992–1993 Magyarország családai. Címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Folio VIP Electronic Publishing (CD-ROM)

NAGY Péter Tibor

- 1992 A magyar oktatás második államosítása. Budapest, Educatio
- 1997 Neveléstörténeti előadások. Előadások a nevelés társadalomtörténetéből. (A külső borítón lévő cím: Hogyan kerüljük el a polgárosodást? Magyar oktatáspolitiká. 1867–1945.) Székesfehérvár – Budapest, Kodolányi János Főiskola – Oktatáskutató Intézet
- 2002 Hajszálcsovek és nyomáscsoportok. Oktatáspolitiká a 19–20. századi Magyarországon. Társadalom és oktatás sor. Budapest, Oktatáskutató Intézet – Új Mandátum

OKOLICSÁNYI Imre

- 1934 Heves vármegye legtöbb adót fizetőinek 1935–39. évekre érvényes névjegyzéke. In: Heves Vármegye Hivatalos Lapja. LX. évfolyam. 6. szám. 149–156.
- 1938 Alispáni jelentés. 1938. március 1.–1938. augusztus 31. Eger (Kézirat.)
- 1939 Alispáni jelentés. 1939. március 1.–1939. augusztus 31. Eger (Kézirat.)
- 1942 Heves vármegye alispánjának jelentése 1942. évi március hó 1. napjától 1942. évi augusztus hó 31. napjáig terjedő időszokról. Eger, k. n.

- ORBÁNNÉ SZEGŐ Ágnes**
 2001 A Heves megyei zsidóság története a XVIII. századtól a Holocaustig. Tiszafüred, Tiszafüredi Menóra Alapítvány
- OROS Iván – LACZKA Sándorné (szerk.)**
 1986 Szőlőtermelés. Községsoros adatok. 1873–1965. Budapest, KSH
- OROSZ Ernő**
 1906 Heves- és a volt Külső-Szolnok vármegyék nemes családjai. Eger, k. n.
- PELLE Béláné (szerk.)**
 1988 Heves megye földrajzi nevei IV. A gyöngyösi járás. Hatvan és környéke. Eger. Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai sor. 181. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság
- PHILLIPS, John A.**
 1995 Munka- és lakhelyváltogatás a 19. század eleji vidéki városokban. In: Gyáni Gábor (szerk.): A modern város történeti dilemmái. Holló Szilvia Andrea (ford.) Csokonai História Könyvek sor. Debrecen, Csokonai 15–35.
- PÓK László**
 1989 Szaléz atya és társai. (5.) Kommandósok Solymoson. In: Prés. I. évfolyam. 12. szám. 12–13.
- PUSKÁS Júlia – EDDIE Scott – LÁNC Margit**
 1977 Adatbázis az 1911. évi Gazdacímár adataiból a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások számára. (A számítógépes adatfeldolgozás tapasztalataiból). In: Történelmi Szemle. XX. évfolyam. 2. szám. 315–328.
- RÁZUS József**
 1928 A gyöngyösi céhek, ipartársulatok és a gyöngyösi ipartestület 25 éves története. Gyöngyös, gyöngyösi Ipartestület
- REGŐS Szilveszter**
 é. n. A magyarországi közúthálózat fejlesztésének története. In: Katona András (szerk.): Válogatott fejezetek a közlekedés történetéből. h. n., SZIF-Universität 24–48.
- RÉVAI NAGY LEXIKONA**
 1912 ~. Az ismeretek enciklopédiája. V. kötet. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet
 1915/a ~. Az ismeretek enciklopédiája. XIII. kötet. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet
 1915/b ~. Az ismeretek enciklopédiája. XII. kötet. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet
- ROMSICS Ignác**
 1999. Magyarország története a XX. században. Osiris tankönyvek sor. Budapest, Osiris
- SÁNTA László**
 1975 Heves megye állattenyésztésének változása 1884 és 1914 között. In: Kovács Béla (szerk.): Archívum. A Heves Megyei Levéltár közleményei. 5. Eger, Heves Megyei Levéltár 51–73.
- SASFI Csaba**
 1990 Helybeli diákok a keszthelyi gimnáziumban. 1806–1849. In: Művelődéstörténeti tanulmányok 1990. Turbuly Éva (szerk.) Zalai gyűjtemény sor. 31. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár

- 1997 A nagykanizsai és a keszthelyi gimnázium vonzáskörzete és a diákok lakóhelyi koncentrációja 1808 és 1848 között. In: Sasfi Csaba (szerk.): Iskola és társadalom. A Zalaegerszezen 1996. szeptember 5–6-án rendezett konferencia előadásai. Zalai gyűjtemény sor. 41. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár 131–171.
- 1998 Tandíj: elitképzés vagy közoktatás. II. József oktatáspolitikai rendeletei. In: Századvég. Új folyam. 9. szám. 133–157.
- 2001 Az oktatás társadalomtörténeti megközelítése: négy dunántúli nemesifjú kíművelése a reformkorban. Iskoláztatás, szocializáció, pályaválasztás az emlékiratokban. In: Korall. II. évfolyam. 3–4. szám. 20–52.
- SCHWEITZER József (szerk.)**
- 1994 Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. I. rész. Adattár. I. kötet. Frojimovics Kinga (s.a.r.). MTA Judaisztikai kiadványai. Hungarica Judaica sor. 6. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Országos Rabbiképző Intézet – Magyar Zsidó Levéltár
- SEBESTYÉN Lajos – LIPECZKY János – VASS József (szerk.)**
- 1936 A gyöngyösi Állami Elemi Fiú- és Leányiskolák XLII. és az Állami Kisegítő Iskola VII. értesítője az 1935–36. évről. Gyöngyös, k. n.
- SPITZER, Shlomo J.**
- 1999 Die Rabbiner Ungarns, 1944. (Die orthodoxen Gemeinden). Hungarica Judaica Serie. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport
- SOÓS Imre**
- 1975 Heves megye községei 1867-ig. Eger, Heves Megyei Levéltár
- SUGÁR István**
- 1984 Adatok Gyöngyös postatörténetéhez (1679–1874). In: Havassy Péter – Kecskés Péter (szerk.): Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, Gyöngyös Város Tanácsa 229–255.
- SZENDY Károly (szerk.)**
- 1931 A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokokból összeállított és 1925. évben kiadott Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazda címtár.) I. számú (sic!) pótfüzete. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal kiadványainak Terjesztési Irodája
- TÁBINÉ KOVÁCS Gabriella (szerk.)**
- 1977 Repertórium a gyöngyösi gimnázium évkönyveinek, értesítőinek anyagából. 1898/99 – 1969/70. Állami korszak. Debrecen–Miskolc (Kézirat.)
- TELL Krisztián**
- 2001 Adatok a gyöngyösi gimnázium államosítás utáni történetéhez (1998–1944). (sic!) In: Horváth László (szerk.): Mátrai Tanulmányok. 2001. Gyöngyös, Mátra Múzeum 247–263.
- THIRRING Lajos**
- 1983 Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői. I. rész. (1869–1910). Budapest, KSH
- TÓTH Árpád**
- 2001 A középiskoláztatás stratégiái. A pozsonyi középiskolák társadalomtörténete a 19. század első felében. In: Korall. II. évfolyam. 3–4. szám. 70–103.

TÓTH Gusztáv

2001 Gyöngyösi diák voltam. In: Kámán Árpád – Papp Lajos (szerk.): 1925/26 – 2000/2001. Az Almásy Pál Mezőgazdasági Szakképző Iskola Jubileumi Évkönyve (sic!). Készült az iskola alapításának 75. évfordulójára. Gyöngyös, Almásy Pál Mezőgazdasági Szakképző Iskola 87–89.

VÖRÖS Károly

1979 Budapest legnagyobb adófizetői. 1873–1917. Budapest, Akadémiai.
www.natarch.hu/tv1995-66.htm (2002. XI. 17.)

Dániel Bolgár

**Die Schulungstrategien der provinziellen Gesellschaften,
oder die gesellschaftshistorische Annäherung der nicht Gyöngyöser Schüler des
Gyöngyöser Gymnasiums /1938–1948/**

Die Schulungstrategien der provinziellen Gesellschaften, oder die gesellschaftshistorische Annäherung der nicht Gyöngyöser Schüler des Gyöngyöser Gymnasiums /1938–1948/. Die folgende Arbeit versucht, ausgehend von der Auffassung der Schulung als Markt, die Schulungsstrategien der familiären Hintergründe der nicht Gyöngyöser Schüler aufzudecken, all das in der schweren Zeit des zweiten Weltkrieges, mit der gemeinsamen Verwendung der quantitativen und qualitativen Aussagen. Wir glaubten Unterschiede der Strategien in erster Linie in der Separierung nach dem Wohnort der Schüler, bzw. in den Charakterzügen / zB. Bildung von Clan, Beruf der Eisenbahner, Ackerbau oder Weintraubenbau / zu erkennen, womit wir eine Alternative gegenüber der Fachliteratur, die sich bisher auf die kirchliche Verteilung konzentrierte, zu geben versuchten. Auf Grund unserer ausführlichen Untersuchungen kamen wir zu zwei Typen: den kollektiven und individuellen Strategien, je nach dem ob sich die Ausarbeitung der Strategie zu einer Gesellschaft oder zu deren Teil, also zu einer Familie knüpfte.

BOLGÁR DÁNIEL
ELTE Bölcsészettudományi Kar
H-1088 Budapest
Múzeum krt. 6–8.

Mellékletek jegyzéke

1. melléklet:

Az anyakönyvek egy lapjának és egyik nyomtatványtípusának anonimizált fényképe.

Forrás: Anyakönyvek.

2. melléklet:

Az északkelet-magyarországi gimnáziumi hálózat az 1937/38-as tanévben.

Forrás: MÉSZÁROS István 1988: 330.

3. melléklet:

Az északkelet-magyarországi gimnáziumi hálózat az 1947/48-as tanévben.

Forrás: MÉSZÁROS István 1988: 344.

4. melléklet:

A Gyöngyösi járás falvainak népessége, diákjai, valamint iskolázottsági viszonyai csökkenő sorrendbe rendezve a diákok száma szerint településenként.

Forrás: Évkönyvek; Anyakönyvek; MAGYAR KIRÁLYI STATISZTIKAI HIVATAL 1941: 32–33.; KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1947: 78.–81.; 311–312.; KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1950: 108–109.; 202–205.

5. melléklet:

A Gyöngyösi járás falvainak közlekedés-földrajzi viszonyai Gyöngyöshöz képest.

Forrás: KOVÁCS Béla 1991: 254.; Microsoft AutoRoute 2001 szoftver (segítségével a Gyöngyöstől való távolságokat adtuk meg a mai útviszonyok szerint).

6. melléklet:

A Gyöngyösi járás falvainak szőlő és szántóterülete, valamint rétjei, legelői és állattenyésztése 1935-ben.

Forrás: KEPECS József 1975: 408–413.; JÁMBOR Lajosné é. n./a: 172–183.; JÁMBOR Lajosné é. n./b: 161–173.; JÁMBOR Lajosné 1972/a: 172–183.; JÁMBOR Lajosné 1972/b: 172–183.

7. melléklet:

A tandíjra és a tanulmányi eredményre vonatkozó korrelációs számítások lakóhelyi és foglalkozási kategóriák szerint.

Forrás: Anyakönyvek; Értesítők.

8. melléklet:

Az átlagos tandíjfizetés és a tanulmányi eredmény kapcsolata lakóhelyi és foglalkozási kategóriák szerint, valamint mindezek vagyoni állapotra jelzést nyújtó értéktípusai (ahol az összehasonlítás 0 pontját az egész diákságra vonatkozó értékek adják).

Forrás: 7. melléklet.

9. melléklet:

Az átlagos tandíjfizetés és a tandíj-tanulmányi sikeresség korrelációs együttható kapcsolata lakóhelyi és foglalkozási kategóriák szerint, ill. ezek a vagyoni állapot megismerését elősegítő értéktípusai (az összehasonlítás origója $r^2 = 0,5$; tandíj = átlag).

Forrás: 7. melléklet.

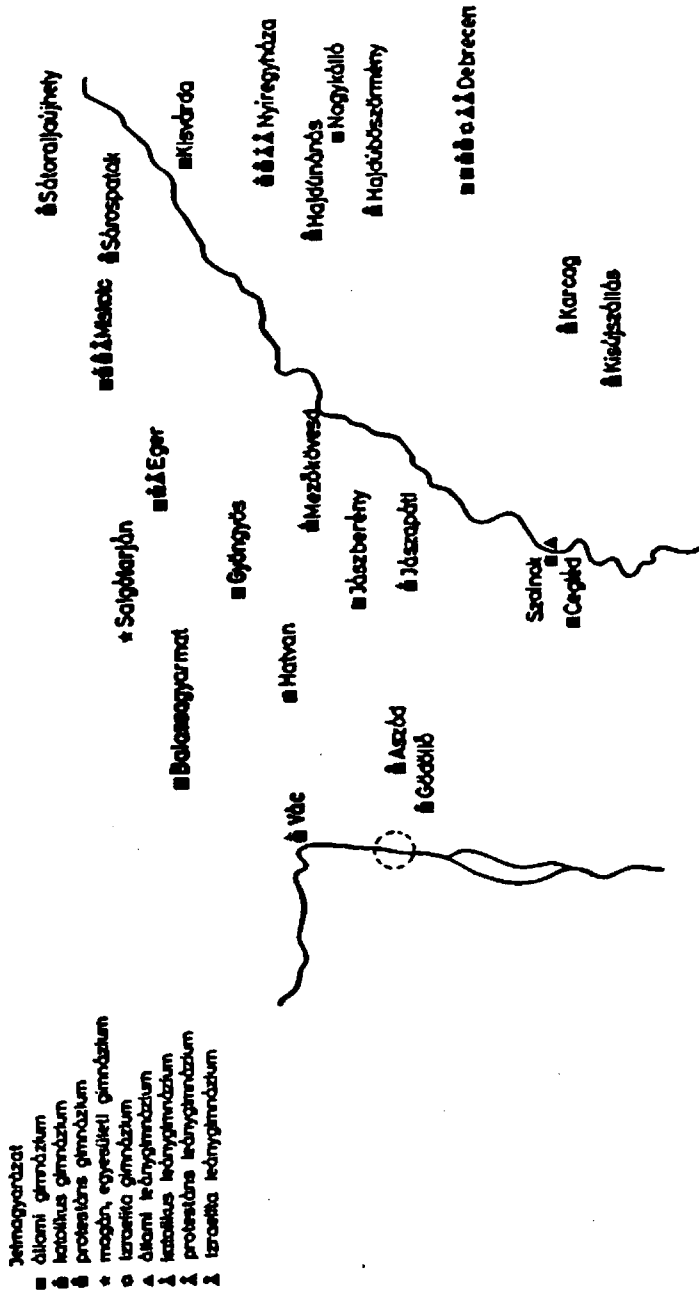
Térkép

A gimnázium Heves megyei tanulói településenként (1938-48). – KOVÁCS Béla 1991: 254. manipulálásával.

Forrás: Anyakönyvek.

Sor- szám	A tanuló adatai	A szülő, adatai vagy meghívott kísérője adatai	Az iskolai iskolai életről szülői feljegyzések, emlékiratok, vagy a tanuló által írt levelek és megfigyelések	Jegyzet (Összesítő, értékelés)
	Család és helye Külső cím Írásmód helye Utcán, házszám Vallás	Név Külső cím Lakás Utcán, házszám	<i>É. O. K. T. K.</i> <i>Sz. J. K.</i>	
		PRÉVYI ÉRTÉKÍTŐ		BIZONYÍTVÁNY
				akt.: 1938. június 10. 85/86
Tantárgyak	Értelmezés	Jegyzet (A tanuló által írt levelek, emlékiratok, vagy szülői feljegyzések)	Értelmezés	Jegyzet (A tanuló által írt levelek, emlékiratok, vagy szülői feljegyzések)
Magyar nyelv	<i>jó</i>		<i>jó</i>	
Hitt. és erkölcs	<i>jó</i>		<i>jó</i>	
Magyar nyelv és irodalom	<i>jó</i>		<i>jó</i>	
Történelem, állami ismeretekkel	—		—	
Gazdasági és társadalmi ismeretek	—		—	
Föld- és néprajz	<i>jó</i>		<i>jó</i>	
Latin nyelv	<i>jó</i>		<i>jó</i>	
Görög nyelv	—		—	
Német nyelv	—		—	
Francia, angol, orosz nyelv és irodalom	—		—	
Élményes	—	Másolat kiadott:	—	Másolat kiadott:
Természetrajz	<i>jó</i>		<i>jó</i>	
Vegyertan	—		—	
Természetismeret	—		—	
Matematika és mérés	<i>jó</i>		<i>jó</i>	
Hajlék- és mérési ismeretek	<i>jó</i>		<i>jó</i>	
Testgyakorlás	<i>jó</i>		<i>jó</i>	
Építészeti	—		—	
Építés	—		—	
Építés	—		—	
Építés	<i>jó</i>		<i>jó</i>	
Kézművelés	—		—	
	—		—	
	—		—	
	<i>jó</i>		<i>jó</i>	
	<i>jó</i>		<i>jó</i>	
Művésztörténeti érekl. száma az I. félévben:	igazolt / igazolatlan			
A tanári testület általános ítélete: <i>az második osztályra lépés.</i>				
A diáktanárság általános ítélete: az I. félévben: <i>2,7 66/1938. j. a. a.</i> a II. félévben: <i>3,4 85/1939. j. a. a.</i>				
Jegyzet. (Magán-, javító-, pótló-, felvételi-, kimenetési vizsgákra vonatkozó adatok)				

1. melléklet

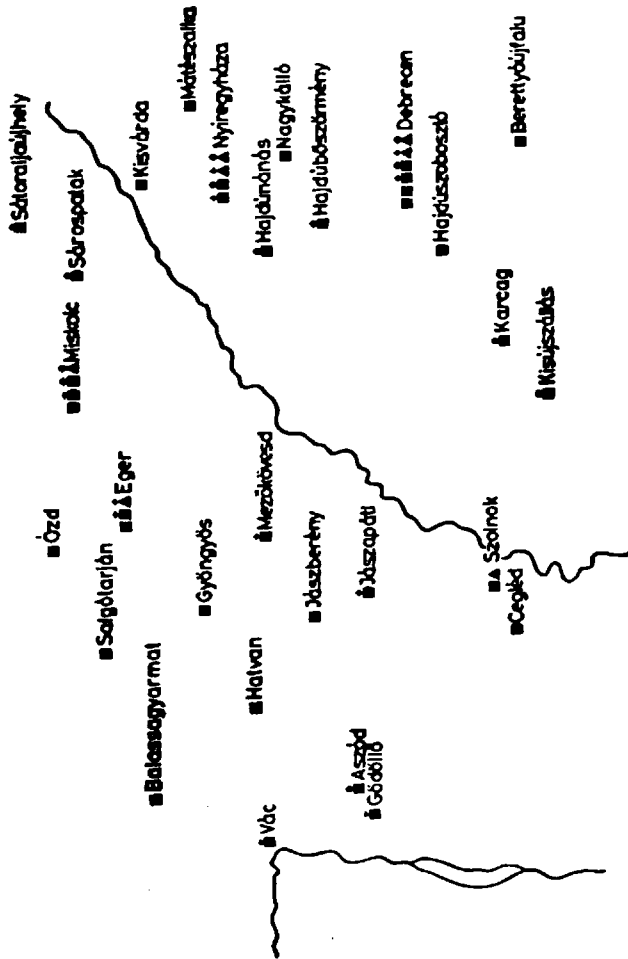

2. melléklet

Északkelet-Magyarország

Középiskolák 1937-38-ban.

- Iskolatípusok**
- Állami gimnázium
 - ▲ Katolikus gimnázium
 - ▲ Protestáns gimnázium
 - * Magán, egyházi/gimnázium
 - Iskolafeltételi gimnázium
 - ▲ Állami leánygimnázium
 - ▲ Katolikus leánygimnázium
 - ▲ Protestáns leánygimnázium
 - ▲ Iskolafeltételi leánygimnázium

Északkelet-Magyarország

Középkiskolák 1947-48-ban.

3. melléklet

**A Gyöngyösi járás falvai, népessége és diákjai, valamint iskolázottsági viszonyai csökkenő sorrendbe rendezve
a diákok száma szerint településenként**

Település	Jogállás (1941)	A diákok száma (1938-1948)	Népességszám 1941-ben	Népességszám 1949-ben	Népességnövekedés (1941-1949)	Egy diákra jutó népességszám 1941-ben	Egy diákra jutó népességszám 1949-ben
Vámosgyörk	nagyközség	41	1972	2245	273	48.10	54.76
Abasár	nagyközség	31	3002	3199	197	96.84	103.19
Gyöngyöshalász	nagyközség	31	2208	2327	119	71.23	75.06
Gyöngyössolymos	nagyközség	20	3334	3234	-100	166.70	161.70
Karácsond	nagyközség	19	3297	3629	332	173.53	191.00
Gyöngyöstarján	nagyközség	18	2738	2780	42	152.11	154.44
Nagyréde	nagyközség	14	2890	3053	163	206.43	218.07
Domoszló	nagyközség	11	2655	2830	175	241.36	257.27
Pálosvörösmart	kisközség	11	506	454	-52	46.00	41.27
Adács	nagyközség	10	3585	3908	323	358.50	390.80
Markaz	nagyközség	9	1902	2003	101	211.33	222.56
Atkár	nagyközség	7	2147	2202	55	306.71	314.57
Gyöngyöspata	nagyközség	6	3359	3452	93	559.83	575.33
Ludas	nagyközség	5	1116	1177	61	223.20	235.40
Nagyfüged	nagyközség	5	2612	2719	107	522.40	543.80
Gyöngyösoroszi	nagyközség	4	1365	1313	-52	341.25	328.25
Detk	kisközség	3	1860	1823	-37	620.00	607.67
Vécs	nagyközség	3	1576	1522	-54	525.33	507.33
Gyöngyöshalmaj és Hevesugra (később egyesültek)	kisközségek	2	1295	1344	49	647.50	672.00
Kisnána	nagyközség	2	1623	1379	-244	811.50	689.50
Szücsi	nagyközség	2	1684	1873	189	842.00	936.50
Visonta	kisközség	2	1438	1503	65	719.00	751.50
Mátraszentimre	külterület	1	1720	508	-1212	1720.00	508.00
Visznek	nagyközség	1	2202	2038	-164	2202.00	2038.00
Átlagosan falvanként		10.75	2170.25	2188.13	17.88	492.20	440.75

4. melléklet

A Gyöngyösi járás falvai, népessége és diákjai, valamint iskolázottsági viszonyai csökkenő sorrendbe rendezve a diákok száma szerint településenként

település	Iskoláskorúak száma 1941-ben	Iskoláskorúak száma 1949-ben	Iskoláskorúak a népesség %-ában (1941)	Iskoláskorúak a népesség %-ában (1949)	Iskoláskorúak népességen belüli arányának változása %-ban (1941-1949)	A diákok és az iskoláskorúak aránya %-ban (1941)	A diákok és az iskoláskorúak aránya %-ban (1949)
Vámosgyörk	379	340	19.22	15.14	-4.07	10.82	12.06
Ahasár	562	601	18.72	18.79	0.07	5.52	5.16
Gyöngyöshalász	429	449	19.43	19.30	-0.13	7.23	6.90
Gyöngyössolymos	663	634	19.89	19.60	-0.28	3.02	3.15
Karácsond	571	501	17.32	13.81	-3.51	3.33	3.79
Gyöngyöstarján	450	449	16.44	16.15	-0.28	4.00	4.01
Nagyréde	573	532	19.83	17.43	-2.40	2.44	2.63
Domoszló	493	463	18.57	16.36	-2.21	2.23	2.38
Pálosvörösmart	113	107	22.33	23.57	1.24	9.73	10.28
Adács	720	718	20.08	18.37	-1.71	1.39	1.39
Markaz	407	330	21.40	16.48	-4.92	2.21	2.73
Atkár	444	382	20.68	17.35	-3.33	1.58	1.83
Gyöngyöspata	696	695	20.72	20.13	-0.59	0.86	0.86
Ludas	184	191	16.49	16.23	-0.26	2.72	2.62
Nagyfüged	598	477	22.89	17.54	-5.35	0.84	1.05
Gyöngyösoroszi	247	246	18.10	18.74	0.64	1.62	1.63
Detk	334	291	17.96	15.96	-1.99	0.90	1.03
Vécs	249	215	15.80	14.13	-1.67	1.20	1.40
Gyöngyöshalmaj és Hevesugra (később egyesültek)	242	221	18.69	16.44	-2.24	0.83	0.90
Kisnána	355	257	21.87	18.64	-3.24	0.56	0.78
Szücsi	358	354	21.26	18.90	-2.36	0.56	0.56
Visonta	230	243	15.99	16.17	0.17	0.87	0.82
Mátraszentimre	n.a.	107	n.a.	21.06	n.a.	n.a.	0.93
Visznek	492	300	22.34	14.72	-7.62	0.20	0.33
Átlagosan falvanként	425.61	379.29	19.39	17.54	-2.00	2.81	2.88

4. melléklet

A Gyöngyösi járás falvai, népessége és diákjai, valamint iskolázottsági viszonyai csökkenő sorrendbe rendezve a diákok száma szerint településenként

település	Az iskoláskorú fiúk száma 1941-ben	Az iskoláskorú lányok száma 1941-ben	Az iskoláskorú fiúk száma 1949-ben	Az iskoláskorú lányok száma 1949-ben	Fiú diákok száma	Lány diákok száma	Fiú diákok az iskoláskorú fiúk %-ában (1941)	Fiú diákok az iskoláskorú fiúk %-ában (1949)
Vámosgyörk	182	197	152	188	38	3	20.88	25.00
Abasár	282	280	307	294	30	1	10.64	9.77
Gyöngyöshalász	215	214	228	221	30	1	13.95	13.16
Gyöngyössolymos	315	348	305	329	19	1	6.03	6.23
Karácsond	259	312	305	196	18	1	6.95	5.90
Gyöngyöstarján	213	237	220	229	18	0	8.45	8.18
Nagyréde	294	279	264	268	14	0	4.76	5.30
Domoszló	244	249	220	243	11	0	4.51	5.00
Pálosvörösmart	63	50	52	55	11	0	17.46	21.15
Adács	332	388	353	365	9	1	2.71	2.55
Markáz	221	186	169	161	9	0	4.07	5.33
Atkár	215	229	190	192	7	0	3.26	3.68
Gyöngyöspata	346	350	353	342	6	0	1.73	1.70
Ludas	98	86	110	81	5	0	5.10	4.55
Nagyfüged	283	315	240	237	5	0	1.77	2.08
Gyöngyösoroszi	131	116	130	116	3	1	2.29	2.31
Detk	182	152	153	138	3	0	1.65	1.96
Vécs	139	110	114	101	3	0	2.16	2.63
Gyöngyöshalmaj és Hevesugra (később egyesültek)	111	131	113	108	2	0	1.80	1.77
Kisnána	179	176	136	121	2	0	1.12	1.47
Szücsi	161	197	172	182	2	0	1.24	1.16
Visonta	103	127	128	115	2	0	1.94	1.56
Mátraszentimre	n.a.	n.a.	52	55	0	1	n.a.	0.00
Visznek	238	254	145	155	1	0	0.42	0.69
Átlagosan falvanként	208.96	216.65	192.13	187.17	10.33	0.42	5.43	5.55

4. melléklet

A Gyöngyösi járás falvai, népessége és diákjai, valamint iskolázottsági viszonyai csökkenő sorrendbe rendezve a diákok száma szerint településenként

Település	diplomás (1941)	8 középiskolai osztályt végzett (1941)	6 középiskolai osztályt végzett (1941)	4 középiskolai osztályt végzett (1941)	8 elemi iskolai osztályt végzett (1941)	Bármely előbbi képzettséget megszerezte (1941)	Bármely előbbi képzettséggel rendelkezők a népesség %- ában (1941)	Az érettségizettek maximális száma (diplomások + 8 középiskolát végzettek) (1941)	Az érettségizettek maximális száma a népesség %-ában (1941)	Egy diákra eső falubeli képzettek száma (1941)
Vámosgyörk	7	23	7	135	3	175	8.87	30	1.52	4.27
Abasár	2	15	1	20	0	38	1.27	17	0.57	1.23
Gyöngyöshalász	2	13	6	34	3	58	2.63	15	0.68	1.87
Gyöngyössolymos	42	57	19	77	3	198	5.94	99	2.97	9.90
Karácsond	6	25	8	46	0	85	2.58	31	0.94	4.47
Gyöngyóstarján	3	13	4	16	0	36	1.31	16	0.58	2.00
Nagyréde	5	12	1	29	0	47	1.63	17	0.59	3.36
Domoszló	6	20	4	20	0	50	1.88	26	0.98	4.55
Pálosvörösmart	0	2	2	6	0	10	1.98	2	0.40	0.91
Adács	2	18	1	33	3	57	1.59	20	0.56	5.70
Markaz	1	8	1	2	0	12	0.63	9	0.47	1.33
Atkár	4	9	5	17	2	37	1.72	13	0.61	5.29
Gyöngyöspata	6	12	4	22	0	44	1.31	18	0.54	7.33
Ludas	3	15	1	53	1	73	6.54	18	1.61	14.60
Nagyfüged		8	3	17	2	30	1.15	8	0.31	6.00
Gyöngyösoroszi	2	5	1	11	0	19	1.39	7	0.51	4.75
Detk	7	8	3	24	0	42	2.26	15	0.81	14.00
Vécs	1	8	2	9	6	26	1.65	9	0.57	8.67
Gyöngyöshalmaj és Hevesugra (később egyesültek)	0	8	0	7	1	16	1.24	8	0.62	8.00
Kisnána	3	9	1	7	0	20	1.23	12	0.74	10.00
Szücsi	0	6	1	14	0	21	1.25	6	0.36	10.50
Visonta	6	6	2	22	0	36	2.50	12	0.83	18.00
Mátrászentimre	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Visznek	0	9	0	15	2	26	1.18	9	0.41	26.00
Átlagosan falvanként	4.91	13.43	3.35	27.65	1.13	50.26	2.34	18.13	0.79	7.51

4. melléklet

**A Gyöngyösi járás falvainak közlekedés-földrajzi viszonyai Gyöngyöshöz képest
csökkenő sorrendben a diákok száma szerint településenként**

Település	Közvetlen vasúti összeköttetés Gyöngyössel (személyszállítás)	Indirekt vasúti összeköttetés Gyöngyössel (személyszállítás)	Közüti összeköttetés Gyöngyössel főútvonalon keresztül	Közüti összeköttetés Gyöngyössel mellékútvonalon keresztül	A Gyöngyöstől mért távolság km-ben (2001)
Vámosgyörk	i	h	h	i	12,7
Abasár	h	h	h	i	7
Gyöngyöshalász	i	h	h	i	3,9
Gyöngyössolyos	h	h	h	i	2,9
Karácsond	h	i	h	i	11,2
Gyöngyöstarján	h	h	h	i	5,3
Nagyréde	h	h	i	h	7,7
Domoszló	h	h	h	i	18,2
Pálosvörösmart	h	h	h	i	
Adács	h	i	h	i	15,8
Markáz	h	h	h	i	13
Atkár	h	h	i	h	7,8
Gyöngyöspata	h	h	h	i	11,2
Ludas	h	i	h	i	15,5
Nagyfüged	h	h	h	i	20,6
Gyöngyösoroszi	h	h	h	i	5,7
Detk	h	h	i	h	14,8
Vécs	h	h	h	i	21,1
Gyöngyöshalmaj és Hevesugra (később egyesültek)	h	h	h	i	11,4
Kisnána	h	h	h	i	21,7
Szücsi	h	h	h	i	13,3
Visonta	h	h	i	h	9
Mátraszentimre	h	h	i	h	25,1
Visznek	h	h	h	i	23,1
Átlagosan falvanként					12,96

5. melléklet

A Gyöngyösi járás falvainak szőlő és szántóterülete, valamint rétjei, legelői és állattenyésztése 1935-ben

Település	Szántó (kat. hold)	Szőlő (kat. hold)	A szőlőművelés alá vont terület a szántóterület %-ában	Mezőgazdasági keresők száma (1941)	Egy mezőgazdasági keresőre jutó szőlőterület nagyság (kat. hold)	Rét (kat. hold)	Legelő (kat. hold)	Sertés	Juh	Marha
Abasár	1599	465	29.08	1350	0.34	92	1526	255	12	316
Adács	5386	5	0.09	968	0.01	272	438	1171	674	518
Atkár	4384	501	11.43	928	0.54	375	193	1376	53	594
Detk	3840	112	2.92	728	0.15	286	308	630	0	464
Domoszló	2579	534	20.71	1157	0.46	451	380	806	1261	355
Gyöngyöshalász	2847	862	30.28	888	0.97	285	69	831	2	374
Gyöngyösoroszi	654	631	96.48	481	1.31	72	448	258	289	138
Gyöngyöspata	3849	1109	28.81	1468	0.76	164	1286	1077	1202	453
Gyöngyössolymos	754	1332	176.66	1241	1.07	210	497	674	32	188
Gyöngyöstarján	2511	1295	51.57	1215	1.07	225	860	848	4	673
Halmajugra	2754	473	17.18	513	0.92	336	78	493	0	215
Karácsond	4284	268	6.26	1022	0.26	141	301	548	736	641
Kisnána	1387	151	10.89	686	0.22	186	435	359	0	320
Ludas	1373	10	0.73	314	0.03	191	75	806	580	307
Markaz	1175	383	32.60	863	0.44	190	670	460	68	273
Nagyfüged	3824	8	0.21	1071	0.01	205	400	1041	71	560
Nagyréde	4419	703	15.91	1283	0.55	405	122	1392	1751	468
Szűesi	1835	452	24.63	673	0.67	83	243	417	146	201
Vámosgyörk	2931	102	3.48	474	0.22	154	310	782	115	387
Vécs	2574	127	4.93	693	0.18	266	656	680	250	228
Visonta	2111	1367	64.76	610	2.24	101	128	642	288	164
Visznek	3016	0	0	861	0	32	625	1228	77	626
Járás	60086	10890		19487		4722	10048	16774	7611	8463

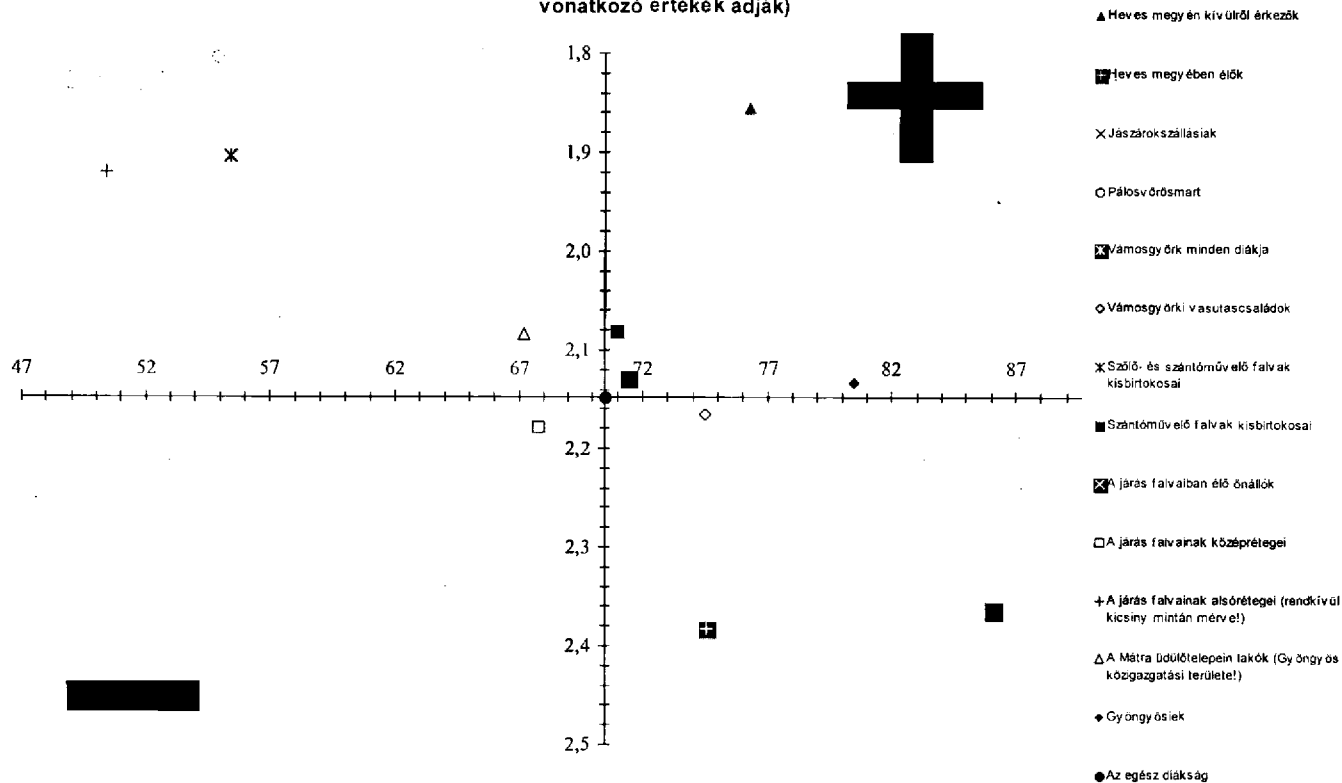
6. melléklet

A tandíjra és a tanulmányi eredményre vonatkozó korrelációs számítások lakóhelyi és foglalkozási kategóriák szerint

	Átlagos tandíjfizetés	Átlagos tanulmányi eredmény	r (a két változó korrelációs együtthatója)	r ² (a két változóra számított determinációs együttható)
Heves megyén kívülről érkezők	76.27	1.86	0.53	0.28
Jászárokszállásiak	79.20	2.17	0.21	0.04
Heves megyében élők	74.51	2.38	0.36	0.13
Pátosvörösmart	54.92	1.80	0.81	0.65
Vámosgyörk minden diákja	71.40	2.13	0.84	0.70
Vámosgyörki vasutascsaládok	74.47	2.16	0.97	0.93
Szőlő- és szántóművelő falvak kisbirtokosai	55.40	1.90	0.82	0.68
Szántóművelő falvak kisbirtokosai	70.98	2.08	0.77	0.60
A járás falvaiban élő önállók	86.09	2.36	0.66	0.43
A járás falvainak középrétegei	67.78	2.18	0.47	0.22
A járás falvainak alsó rétegei (rendkívül kicsiny mértékű mérve!)	50.40	1.92	0.81	0.65
A Mátra üdülőtelepein lakók (Gyöngyös közigazgatási területe!)	67.23	2.08	0.58	0.34
Gyöngyösiek	80.47	2.13	0.60	0.37
Az egész diákság	70.51	2.15	0.60	0.36

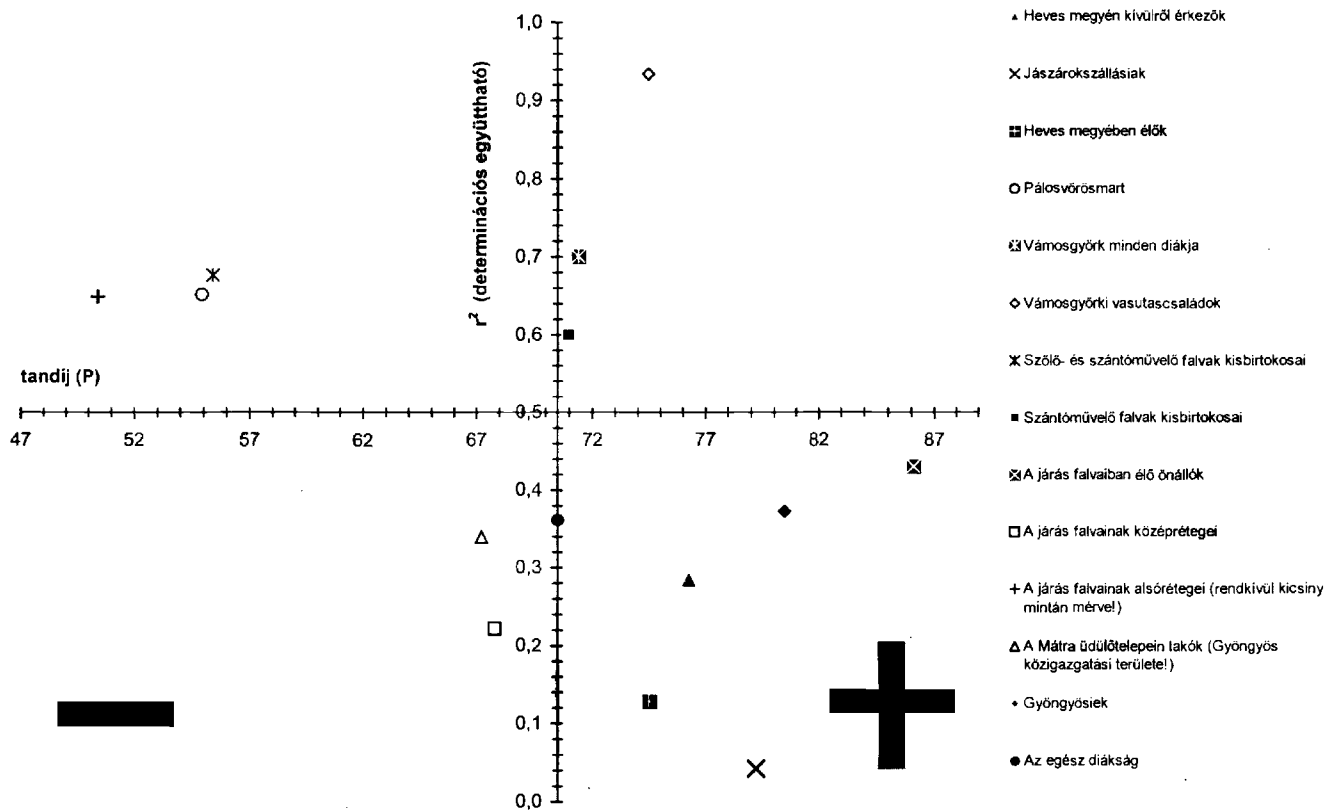
7. melléklet

Az átlagos tandíjfizetés és tanulmányi eredmény kapcsolata lakóhelyi és foglalkozási kategóriák szerint, valamint mindezek vagyoni állapotra jelzést nyújtó értéktípusai (ahol az összehasonlítás 0 pontját az egész diákságra vonatkozó értékek adják)

8. melléklet

Az átlagos tandijfizetés és tandij-tanulmányi sikeresség korrelációs együttható kapcsolata lakóhelyi és foglalkozási kategóriák szerint, ill. ezek a vagyoni állapot megismerését elősegítő értéktípusai (az összehasonlítás origója $r^2 = 0,5$; tandij = átlag).

9. melléklet

A vadászati oktatás történeti áttekintése. Vadásztanfolyamok szervezése Gyöngyösön

Pálosné Nagy Rózsa

ABSTRACT: *A Historical Survey of the Teaching of Hunting: Organising Courses in Hunting in Gyöngyös.* As hunting cannot live without its culture, this culture is not possible without proper teaching and education. Only education can equip hunters with the necessary knowledge of the field. The aim of this organised education is to acquire the required skill for proper hunting (a 'hunter's intelligence') and for a conscientious, planning-based economy of venery.

The paper briefly surveys the history of the teaching of hunting, and deals in detail with the courses in hunting which were organised annually in Gyöngyös by Gyula Nagy from 1968 to 1984. The courses drew students from the whole of Hungary, and offered a high standard in the field of the economy of venery and an introduction into the culture of hunting.

Középkorban a magyar vadászati kultúra a nyugati nemzetek vadászati kultúrájához viszonyítva igen elmaradott volt, kezdetben csak a királyi udvarban alakult ki, ahová külföldi kapcsolatok révén jutott el. Még a XVIII. századra is ez volt a jellemző. Ennek oka a magyar nyelvű vadászati irodalom hiánya. Bél Mátyás (1684–1749) volt az első magyar író, aki írásaiban már említést tesz a vadászatról.

Vadászat vadászati kultúra nélkül nem képzelhető el, ugyanígy a vadászati kultúra megfelelő vadászati szakoktatás nélkül sem lehetséges. Azért, hogy vadászaink kultúráltak, képzettek legyenek, megfelelő nevelés szükséges, amit már egészen fiatal korban kell elkezdni. Nem elegendő csupán az, ha valaki rendelkezik jó fegyverrel, tölténnyel és vadászterülettel, mellette ismernie kell mestersége történetét is, a vad szokásait, életmódját, a fegyvertant, a vadászat jogi kérdéseit, a vadászattal kapcsolatos törvényeket, rendeleteket, szokásokat. Ahhoz, hogy mindezekkel tisztába legyen, sokat kell olvasni, művelődni, sokat kell tanulni, és nem utolsósorban tapasztalatokat gyűjteni. A gyakorlati tudást szakirodalom olvasásával is ki kell egészíteni. Megfelelő szakismeretekkel vadászni sokkal nagyobb élvezetet jelent, mint csupán vállra akasztott puskával jámi a területet. A vadászati szabályoknak, az írott és íratlan törvények elsajátításának többféle lehetősége van. Egyik ilyen lehetőség a szervezett oktatás, amelynek az a célja, hogy a vadászok megtanulják a helyes vadászatot, a vadásztelligenciát, az okos és tervszerű vadgazdálkodást.

Volt idő, amikor sokan azt vallották, hogy a vadászatot nem iskolában kell oktatni és tanítani, elégedő csupán, ha a vadász a gyakorlatban szerez kellő jártasságot. Az élet azonban bebizonyította, hogy ez nem így van. Nem elegendő csak a területet őrizni és a vadat gondozni, emellett kellő vadászati alapismeretekkel is rendelkezni kell. Ennek a felismerése járult ahhoz, hogy a tervszerű oktatás kialakulhatott. A vadászat gyakorlati oktatását a nagyobb uradalmakban kezdték el. Azok számára, akik hivatásukul a vadászatot, vadgazdálkodást választották, az uradalmon belül alapítottak erdőőri szakiskolákat, hogy a tanulók „az erdőgazdaság körében okszerűen űzhető vadtenyésztés terén a vadászat gyakorlására nézve is kellő ismereteket szerezhessenek.”¹ A magasabb

¹ CSÖRE P. 1994. 217.

szintű belterjes gazdálkodás elterjedése egyre inkább megkívánta a megfelelően képzett szakemberek alkalmazását, mégpedig olyan szakembereket, akik irányítani és egyben végrehajtani is képesek. Ezért a magyar vadászati oktatás kapcsolódott hazánk gazdasági és társadalmi fejlődéséhez, ennek ellenére szervezeten viszonylag későn indult meg, akkor sem önállóan, hanem kezdetben az erdészeti oktatás keretében órarend szerint, alsó- és felsőfokon, később pedig középfokon.

1. ábra. Vadászoklevél, bizonyítvány 1801-ből

Az erdészeti oktatás kezdete

Felsőfokú szakoktatás

Az erdészet oktatásának kezdete Mária Terézia nevéhez fűződik, aki rendeletben adta ki, hogy „az erdőművelés tanítására gondos figyelem fordítottassék”. Ennek eredményeként a Selmeczbányán már 1735-től működő ún. „gyakorlati bányásziskola” tantárgyai közé felvették az erdőgazdászatot. A bányászati intézet 1763-tól „akadémiai” rangra emelkedett ugyan, de az erdészet oktatására ekkor még nem fordítottak kellő gondot.² Kutatások során előkerült levéltári adatok azonban azt bizonyítják, hogy a vadgazdálkodástan iskolászerű oktatása Selmeczbányán már 1780-ban megindult, e tárgy oktatója a bajorországi *Johann Adam Wentzel* volt.³

Az erdészeti szakoktatás kérdése I. Ferenc császár (1795) ideje alatt sem változott, még ekkor is inkább a bányászati tudományok, illetve a vegyészeti és kohászati ismeretek tanításán volt a fő hangsúly. 1807-től azonban változás történt, rendeletben adták ki,

² Erdészeti lapok 1896.

³ KÓHALMY Tamás 1990. 28.

hogy a Selmecebányai Bányászati Akadémia mellett Erdészeti Tanintézetet kell létrehozni, aminek következményeként önálló tanszéke lett az erdészeti tudományoknak.⁴ Vezetőjévé, akadémiai tanárává Dr. Wilckens Henrik Dávidot nevezték ki. Ő volt az első olyan erdészstanár, aki – mint gyakorló vadász is –, a vadászattal már tudományosan foglalkozott. Erdészeti tantervet készített, melyben az erdők használatán belül szerepeltette a vadismeretet, mint erdészeti vadászattant. A vadászati ismeretek legmagasabb fokon való oktatása 1809-ben kezdődött meg Selmecebányán.⁵

A bányász-növendékek számára is kötelezővé tették az erdészet tantárgyat, melyet 2 éven keresztül oktattak heti két alkalommal, egy délelőtt és egy délután.

– Az első évben az elméleti tantárgyak oktatására került sor, ezek voltak – a mennyiségtan, az erő-műtan, a természettudomány, az erdészeti növény- és állattan, és az erdészeti vegytan, míg

– a második évben a gyakorlati oktatás keretében ismerkedhettek meg a hallgatók az erdők nevelése, művelése, idegen fanemek meghonosítása, erdőmérten, térképezés, erdőbecslés és rendezés, úsztatás, szénítés, csúsztatók, vízgyűjtők és gereblyék építése tantárgyakkal.⁶

Az oktatás célja a rendszeres erdőgazdaság megteremtése, és szakképzett erdőtiszték képzése volt. Hosszú és küzdelmes éveknek kellett eltelni addig, amíg az erdészeti szakképzés önálló lett.

A felsőszintű erdészeti szakoktatás keretében a vadászattan, majd később a vad- és halgazdaságtan *hivatalos magyar nyelvű oktatása* Selmecebányán az Erdészeti Akadémián az 1868/69. tanévben kezdődött el.⁷ A vadászattant 1873-ig Illés Nándor oktatta, majd Őt követte a katedrán Szécsi Zsigmond. Az Erdészeti Akadémiára való felvétel feltétele a középiskolai érettségi bizonyítvány volt. Az erdészeti tanfolyamot 3 évig, az erdőmérnököt 4 évig hallgatták a diákok, ezután 2 év gyakorlati szolgálat következett, majd az államvizsga, ahol tudásukról adtak számot.⁸

⁴ HILLER István 1983. 22.

⁵ BENCZE Lajos 1979. 392.

⁶ I. **Az erdészet általában (Forstwesen)**

1. **Erdészeti tudomány:** (Forstwissenschaft)

– Erdészeti mennyiségtan

Tiszta mennyiségtan: aritmetika, algebra, geometria, trigonometria, erdészeti térképrajz,

– Alkalmazott mennyiségtan: mechanika, statika, géptan, építészeti (köz-, víz-, bányácsolás, építészeti rajz),

2. **Erdészeti természetrajz:**

– Általános átnézet

– Erdészeti természetrajz - erdészeti ásványtan, - növénytan, -állattan,

– Erdészeti természettan

– A vidék erdészeti ismerete

3. **Erdészeti technológia:**

– Fatechnológia

– Erdészeti állattani technológia

II. Erdőgazdaság

1. **Erdőtenyésztés**

– természetes -,

– mesterséges úton: vágással, vetéssel, ültetéssel, dugványozással, homlitással

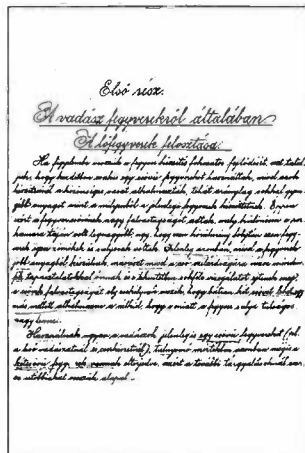
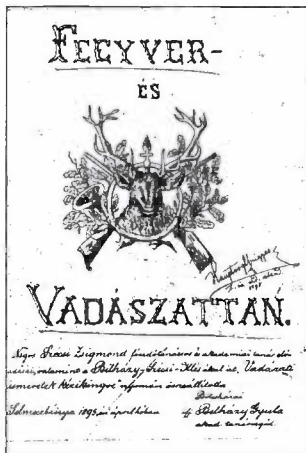
2. **Erdőhasználat**

3. **Erdőbecslés**

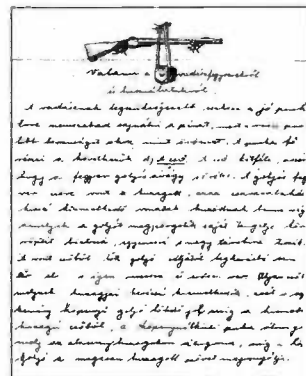
III. Erdészeti jogismeretek

⁷ BENCZE Lajos 1979. 392.

⁸ Erdészeti Lapok 1896. 869.

2. ábra. Egyetemi jegyzet 1895-ből

3. ábra. Kayser Dezső selmecebányai diák jegyzete

Középfokú oktatás

A szakképzett erdészek és vadászok iránt egyre nagyobb lett az igény, ami miatt egyre sürgetőbbé vált a szakiskolák szervezése.

– 1797-ben Keszthelyen Festetics György megalapította a Georgikont, amely Európában az első tudományos színvonalú, európai hírű mezőgazdasági tanintézet volt, ahol már erdészeti is oktattak. Richard Bright angol tudós írja róla, hogy a Georgikon az erdészeti és a vadászati érintő tudomány minden ágát felölelő iskola.⁹ A tanintézetben 1801-ig csakis az uradalomban alkalmazott fiatal gazdatisztek oktatását végezték, s amennyiben még maradt hely, csak abban az esetben vettek fel idegen tanulókat. 1806-tól erdészeti tanszék is helyet kapott, és tulajdonképpen ekkortól kezdődött el az erdész-

⁹HILLER István 1983. 19.

vadász oktatás alsó és felső tagozattal az Erdei és Vadász Oskola-hoz tartozó alsófokú csősziskolában, ahol „A paraszt gyermekek és ifjak fognak erdőcsőszöknek és vadászoknak neveltetni.”¹⁰ Az oktatók az uradalom erdészei és vadászaik közül kerültek ki. Felvételt nyerhetett minden olyan 15. életévét betöltő fiatal, aki olvasni és írni tudott magyarul és németül. A tanítás már magyar nyelven folyt, a téli hónapokban reggel 4 órától este 6 óráig, május 1-től október 31-ig pedig este 8 óráig. Az elméleti oktatásra a délelőtti órákban került sor 3-4 órában, amiből 1 óra jutott a szakmai ismeretekre. Tankönyv nem volt, mivel ebben az időben, magyar nyelvű szakkönyvek sem voltak. Az erdészeti tananyag mellett nagy súlyt helyeztek a vadászati ismeretek oktatására is. A hallgatóknak az iskola befejezésekor számot kellett adni az erdészet mellett a vadásatról, a halászatról, és a méhészetéről is. A tananyagban szerepelt még a vadászati eszközök kezelése, a lövés, a vadászskürtlelés, vadászeb-idomítás, lovaglás, vadásztörvények, vadászati módok ismertetése is. Az oktatott tantárgyak a következők voltak: magyar és német írás, olvasás, számvetés, erdész- és vadász kalendárium, fák és bokrok fajtáinak megkülönböztetése, a puská kezelése, lövészet, kutyákkal való bánásmód, megszedés, erdővetés, -ültetés, a fák számszerinti felbecsülése, favágás oktatása, méhekkal való bánásmód.

1806-ban Eszterházy Miklós herceg Kismartonban (ma Eisenstadt) az Esterházy uradalomban alapított erdészeti iskolát, ahol a herceg által kiválasztott hallgatók az erdészeti tudomány és a vadásztan minden részletében a legmagasabb képzést kapták. 15 hallgatót képeztek ki, akik közül 5-nek a cseh nyelvet is el kellett sajátítani.

1817-ben NagySzébenben, az Erdélyben élők részére rendelték el az erdészeti intézet felállítását.¹¹

A XIX. sz. végén az ország területének 26,7%-át borította erdő, ezért egyre nagyobb szükség volt jó erdészre, és még jobb vadászra. Ebben az időben már voltak olyan erdőőrök, akik rendelkeztek szakvizsgával, ám ezeknek a száma kevésnek bizonyult.¹² Fölvetődött az a gondolat, hogy az erdészeti akadémián és az erdőőri szakiskolákon kívül olyan erdészeti szakiskolákat, szakközépiskolákat kell létrehozni, amilyenek külföldön már működnek és jól beváltak.¹³ A hazai szakiskolák létrejöttében nagy szerepe volt az 1851-ben megalakult „Magyar Erdészeti Egylet”-nek, ami 1866-tól Országos Erdészeti Egyesület lett. Fekete Lajos egyesületi tag, aki maga is selmecbányai tanár volt, javaslatot terjesztett elő, amelyben sürgette az alsóbbrendű erdészeti iskola felállítását, s ehhez már a tantervet is kidolgozta. Ebben a tantervben a vadásztan oktatása is helyet kapott, melyből az iskola befejezésekor kellett szakvizsgát tenni.

¹⁰ KOLLWENTZ Ödön 1976. 201.

¹¹ Erdészeti Lapok 1896. 853.

¹² KOLLWENTZ Ödön 1976. 201.

¹³ Erdészeti Lapok 1896. 809.

Erdőőri szakiskolák a XIX. század végén

Az első magyar erdőőri szakiskola

– 1883-ban a Szeged melletti Ásotthalmon jött létre. Az évnyitó után I héttel Ferenc József személyesen látogatta meg az intézetet, ezért a király iránti tiszteletből a nevét Királyhalmára változtatták.

– 1885-ben a Temesvár melletti Vadászerdőn hoznak létre erdőőri szakiskolát,

– 1886-ban Liptóújíváron, majd

– 1893-ban a Marosvásárhely melletti Görgényszentimrén. Pausinger József Rudolf trónörökös fővadászmestere és vadászterületének erdőgondnoka volt az, aki Rudolf halála után a görgényi vadászkastélyt átalakítva hozott létre erdőőri szakiskolát.¹⁴

4. ábra. Erdőőri szakiskola Vadászerdőn

a) Igazgatói lak

b) Tanterem-részlet a vadászerdői szakiskolában

Ezekbe a szakiskolákba csak 17 és 35 év közötti, írni, olvasni tudók jelentkezettek. Az oktatás 2 éves időtartamú volt, kötelező tantárgyként tanították a vadászatot, melyhez már hivatalos tankönyvet is használtak, Bedő Albert: *Erdőőr* c. könyvét. A második év végén a tanulók szakvizsgát tettek, s mint szakvizsgázott erdőőrök kaptak diplomát. A teljes ellátás és a tandíj egy évre 150,- Ft. volt.

¹⁴ PALLAS NAGY LEXIKONA 1896. XIII. 865–866.

Vadászoktatás a XX. század első felében

Annak ellenére, hogy képzett vadászokban nagy volt a hiány, még az 1920-as években sem volt olyan hazai szakiskola, amely kizárólag vadászati tiszteket, vagy vadászati altiszteket képzett volna.

Vadászati képzési lehetőségek a XX. század első negyedében:

- felső (egyetemi) fokon a m. kir. bányászati és erdészeti főiskola erdőmérnöki szakosztályán az erdészeti tantárgyakkal párhuzamosan,
- a középfokú képzés szintén az erdőgazdasági tantárgyakkal párhuzamosan a m. kir. erdőgazdasági szakiskolákban,
- míg az alsófokú oktatás a m. kir. erdőőri és vadőri iskolában (az 1920-as években Tán és Királyhalmon), ahol olyan erdőőröket és vadőröket képeztek, akik erdővédelmi és vadőri feladatokon kívül más erdőgazdasági munkát – okszerű vadtenyésztést, vadapolást és vadászati teendőket – is elvégeztek.

Vadőri képesítést, vadőri szakvizsgát azonban iskolai végzettség nélkül is lehetett szerezni azoknak, akik írni, olvasni, számolni tudtak, 20. életévüket betöltötték, és legalább 3 éves gyakorlati szolgálattal rendelkeztek,

Az 1930-as évektől azonban már egyre többen szorgalmazták, hogy a sportvadászok is tegyenek vadászvizsgát, s csakis azok kapjanak vadászjegyet, akik eredményes vizsgával rendelkeznek. A lőfegyverek állandó tökéletesedése, a vad óvása, kímélése, tenyésztése egyre inkább tanult, képzett, becsületes vadászokat kívánt. Elengedhetetlen volt a vadászni vágyók tanítása, okszerű felvilágosítása. El kellett érni, hogy ne csak a vadőröknek, hivatásos vadászoknak kelljen tanulni, hanem mindazoknak, akik vadászni akarnak. Az ő részükre is kötelezővé kellett tenni a vadászvizsgát úgy elméletből, mint gyakorlatból azért, hogy kellő jártasságra tegyenek szert a vadászat terén. Az elméleti vizsgának két részből kell állnia, szóbeliből és írásbeliből. 1938-ban az Országos Erdészeti Egyesület memorandumot intézett a földművelésügyi miniszterhez az erdészeti oktatás reformja tárgyában, s ebben a vadászati oktatásra is javaslatot tett. Javasolta az óraszám növelését, vadászati előadások bevezetését, valamint azt, hogy a vizsga anyagát a Földművelésügyi Minisztérium által fölkért szakértő vadászok készítsék el. A vizsgára való felkészülés, okszerű felvilágosítás teljesen mindegy, hogy tanfolyammal, vagy anélkül történik, a végső cél a vadászvizsga kötelezővé tétele. A magyar vadászat jövője szempontjából ugyanis nem lehet közömbös, hogy az új vadászgeneráció hogyan állja meg a helyét. Ismerniük kell a magyar vadászat értékeit, erényeit, és annak szépségét. Az erdészeti főiskolán vadászati elméleti ismereteket megszerzőknek gyakorlati szakképzésben is részesülniük kell, mivel a szakképzettség a magyar vadászat értékeit növeli.

A magyar kir. Földművelésügyi Miniszter 234.550/1941. III. 5. sz. alatt rendeletet adott ki a vadőri szakvizsgára való jelentkezésről:

„A vadőri szakvizsga a jelentkezők számára képest az 1942. évi január-március hónapok folyamán ismét Gödöllőn a m. kir. Vadászati Hivatalnál fog megtartatni.

A vadőri szakvizsga letételének megkönnyítése céljából, a gödöllői m. kir. Vadászati Hivatalnál 1942. évi január hó 12., február hó 2. és február hó 23-tól kezdődőleg kétételes előkészítő szaktanfolyam (külön a nagyvadás és külön az apróvadás területen gyakorlati szolgálatban állók részére) nyílik meg, melynek végeztével a hallgatók szakvizsgára bocsátatnak. A tanfolyamon való részvétel kötelező.”¹⁵

¹⁵ NIKOLITS György 1941–1942.

Vadászok képzésének és továbbképzésének lehetőségei 1960-tól

A sportvadászok 1962 óta vadászati ismeretekből kötelező elméleti és gyakorlati vizsgán bizonyították be felkészültségüket. A vadászok képzettségi szintjének növelése a vadászat egészének nívóját, kultúráltságát hivatott meghatározni.

Magyarországon vadászvizsgára felkészítő oktatási formák ebben az időben a következők voltak:

1. Alapfokú levelező vadgazdálkodási tanfolyam, melyet a sport- és hivatásos vadászok, vadászjelöltek és más érdeklődők részére szerveztek. A tanfolyamon megszerzett vizsga hivatásos vadász állás vállalására jogosít, illetve a sportvadászok részére az állami vadászvizsgával egyenrangú bizonyítványt ad. E tanfolyamok megszervezése a megyei fővadász és a szervezési- és propaganda felelős feladata.

2. Betanított munkás-képzést hivatásos vadászok és más dolgozók részére (mesterséges fácán- és fogolytenyésztésben) a Csongrádi Mezőgazdasági Szakmunkásképző Intézet vállalta föl.

3. Vadászbevezető tanfolyamot hivatásos és sportvadászok szintén Csongrádon a Mezőgazdasági Szakmunkásképző Intézetben végeztek.

4. Szakmunkásképzés, vadász- vadtenyésztő szakmunkás képesítés iskolai nappali tagozaton, 3 éves képzési időtartammal Szombathely-Oladon folyt. Külön felnőttek részére tanfolyami bentlakásos rendszerben pedig Csongrádon, levelező formában kihelyezett tagozatként pedig abban a megyében, amelyik megszervezte.

5. Szakmunkás továbbképzés a hivatásos vadászok részére: öz-, szarvastenyésztő mester, fácántenyésztő mester.

6. Közép- és felsőfokú képesítést

- Technikus minősítő vizsgát vadgazdasági szakból (növénytermesztő, állattenyésztő vagy erdészeti) szakközépiskolai végzettség után lehetett szerezni Hódmezővásárhelyen az Élelmiszeripari Főiskolán, Sopronban pedig az Erdészeti Szakközépiskolában.
- MAVOSZ Felsőfokú Vadgazdálkodási Tanfolyam, amelynek feltétele az érettségi, valamint alapfokú tanfolyam a Soproni Egyetemen indult.
- Üzemmérnök képzés vadgazdálkodási ágazatban a Szegedi Élelmiszeripari Főiskola Állattenyésztési Karán, Hódmezővásárhelyen,
- Mérnökképzés Sopronban és Gödöllőn.

Ezekből láthatjuk, hogy valami elkezdődött.

Vadászati tanfolyamok szervezése Gyöngyösön

Az országos lehetőségek közül ez a dolgozat csak a Gyöngyösön elindított szervezett vadászati továbbképzést ismerteti. A Heves Megyei Vadász c. lapban 1964. I. 2-án a következő felhívás jelent meg: „A MAVOSZ Heves megyei Választmánya 1964–65. októberében alapfokú levelező vadgazdálkodási tanfolyamot indít.” Ezzel a felhívással kezdődött meg Heves megyében a vadászok szervezett oktatása. Ennek eredményeként 1966. március 12-én Gyöngyösön a Mátra Múzeumban a Múzeumbarátok Köre támogatásával megalakult a Vadász és Természettudományi Szakkör, melynek célja a gyöngyösi járáshoz tartozó vadásztársaságok tagjainak összefogása és szakmai továbbképzésének biztosítása, valamint a Mátra Múzeum természettudományos kutató- és gyűjtőmunkájának támogatása volt. Az összejövetelekre minden héten szerdán és szombaton került sor, ami lehetőséget nyújtott arra, hogy a járás vadászai kicserélhessék tapasztal-

lataikat, részt vehessenek szakmai előadásokon, filmvetítéseken, s használhassák a múzeum könyvtárát.

A MAVOSZ Heves megyei IB. elnökének Kozák Józsefnek a megyei vadászlapban, a Heves Megyei Vadász 1967. IV. évf. 4. számában megjelent írása szorgalmazta a vadászati szaktanfolyamok beindítását, mint írja, erre azért van szükség, mert a vadőrök túl öregek, s munkájukat vagy nem tudják ellátni, vagy minőségileg gyenge munkát végeznek. Elengedhetetlen tehát az oktatás beindítása. Nagy szükség van a fiatal szakemberekre, viszont a Szombathely-Oladi Vadász-vadtenyésztő Szakmunkásképző Iskola nem képes annyi vadórt képezni, mint amennyire az országban szükség lenne. Ezért megyén belül kell elindítani a vadászoktatást.

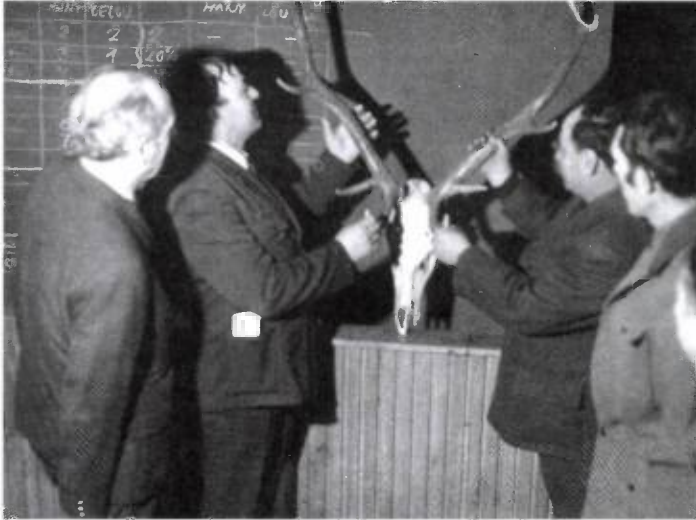
Nagy Gyula a gyöngyösi Mátra Múzeum igazgatója, a MAVOSZ Heves megyei IB. propaganda felelőse, megyei választmányi tag 1968. május 25-én beszámolót tartott a megye vadászmestereinek, ahol szólt a vadörképzésről, annak fontosságáról, és arról, hogy a jövő célja nem lehet más mint az, hogy csak tanult, s szakmunkás-képesítéssel rendelkező vadőrök teljesíthessenek szolgálatot. Rámutatott arra, hogy sajnos a vadászok ismerete, tudása hiányos, s ez a vadászatok alkalmával is meglátszik. Vadászaink nem ismerik a szép vadász hagyományokat, vadász-szokásokat, ezért mellőzik azokat. Nem rendeznek terítéket, nem adják meg az elejtett vadnak a kellő tiszteletet, a végtisztességet.¹⁶ Legfontosabb cél a vadász kultúra építése, melyet a fiatal vadászok nevelésével kell kezdeni oktatás keretében. Meg kell tanítani őket a helyes vadászatra, a vadászingeniára, az okos és tervszerű vadgazdálkodásra. Nem elég csupán a gyakorlati tudás, azt ki kell egészíteni az elméleti tudással is, vagyis állandóan képeznie kell magát az igazi vadásznak.

A tanfolyam megszervezése a sport- és hivatásos vadászok, (vadászjelöltek) és más érdeklődők részére a MAVOSZ Heves megyei IB Szervezési- és propaganda felelőse és a megyei fővadász feladata volt, így Heves megyében Nagy Gyula volt az, aki maga is szenvedélyes vadász, pedagógus és a Mátra Múzeum (melynek a vadászati gyűjteménye ebben az időben kezdett kialakulni) igazgatója kezdte el szervezni a vadgazdálkodási tanfolyamokat. Szívéügyének tekintette a vadászoktatást, célja volt, hogy a magyar vadászok minél kultúráltabbak legyenek, minél jobban megismerjék a tervszerű vadgazdálkodást. Először csak alapfokú vadgazdálkodási tanfolyamok szervezésére került sor, később azonban ezt követte a nagyvadgazdálkodási-, a vadászmesteri tanfolyam, valamint a vadász-vadtenyésztő szakmunkásképzés (hivatásos vadász) is.

Alapfokú vadgazdálkodási tanfolyam

Az első alapfokú vadgazdálkodási tanfolyam 1968. április 10-én indult Gyöngyösön a Mátra Múzeumban, melyre 75 hallgató iratkozhatott be. A jelentkezők száma ennél több volt, így történt meg, hogy 30 fő kérését elutasították ugyan, de úgy, hogy azokat a következő évben indítandó tanfolyamra már automatikusan beiskolázták. A tanfolyam hallgatói megismerkedtek a vadászzal, annak szervezeti szabályzatával, rendeletekkel, fegyver és lőtannal, balesetek megelőzésével, vadászetikával és a vadgazdálkodás alapelemeivel. A gyakorlati foglalkozásokra is sor került a gyöngyöshalászi Győzelem Vadásztársaság területén, ahol 5 alkalommal a hallgatók terepmunkát végeztek. Feladatuk közé tartozott a vadászterület berendezésének építése, javítása, vadgazdálkodási teendők végzése, körvadászatonon hajtás, nyúlbefogás, fácántelep

¹⁶ Heves Megyei Vadász 1968. V. é. 3.sz. 4.

5/a ábra. A tanfolyam hallgatói a trófeabírálattal ismerkednek

gos hírv vadászati szakemberek (csak egy pár nevet említsek, Bertóti István, Fodor Tamás, Nagy Gyula, Nagy Gyula Csaba, Izrael Gábor, Sugár László, Heltay István, Pálos László, Szidnay László, stb.) tartották. A tanfolyam szóbeli, és gyakorlati – lövészet – vizsgával zárult.

A vizsgabizottság tagjai: a MAVOSZ képviselője, a MAVOSZ Heves megyei IB. fővadász, a Heves megyei vadászati felügyelő, a Megyei Rendőrkapitányság fegyverügyi előadója, valamint vadászati szakemberek. Az eredményes vizsgát tett hallgatók bizonyítványt kaptak, mely az állami vadászvizsgával volt egyenrangú.

Ezt a tanfolyamot elsősorban olyan sport- és hivatásos vadászok részére szervezték, akik már vadászjelöltek voltak, de még nem rendelkeztek vadászvizsgával. Rajtuk kívül beiratkozhattak még más érdeklődők is, olyanok, akik nem akartak vadászni, csak a természet, a vadat és a vadászatot igyekeztek minél mélyebben megismerni. A tanfolyamok célja az volt, hogy a vadász-jelölteket megfelelően felkészítse az állami vadászvizsgára, a jelenleg vadásztársasági tagsággal rendelkező vadászoknak továbbképzési lehetőséget nyújtson, a vadászat és természetvédelem alapvető kérdéseiről érdeklődő természetbarátok számára ismeretszerzési lehetőséget biztosítson. Az érvényben lévő sza-

5/b ábra. Vizsgáznak a vadgazdálkodási tanfolyam hallgatói

megtekintése, gyakorlati fegyver- és lőszerbemutató: skeet vagy koronglövészet. A lövészet gyakorlására a mátrafüredi löteret vették igénybe Divéki Sándor gyakorlatvezető irányításával. A tanfolyam ideje alatt 2 alkalommal került sor koronglövészetre, természetesen az előírt szigorú rendszabályok betartásával.

Az előadásokat 10 hónapon keresztül, havonta egy alkalommal, szombaton reggel 8 és du. 5 óra között orszá-

bályzat értelmében a vadászvizsga letételének nem volt előfeltétele a tanfolyam elvégzése, de a vadásztársaságoknak javasolták, hogy tagfelvétel esetén a tanfolyamot végzetten részesítsék előnyben.

Ettől kezdve minden évben, egészen 1985-ig bezárólag indult alapfokú vadgazdálkodási tanfolyam Gyöngyösön, részben a hivatásos vadászok utánpótlásának biztosítása végett, részben a vadászati kultúra színvonalának emelése érdekében. A tanfolyam hallgatói eleinte csak a megyéből kerültek ki, egy-két év múlva viszont az ország minden részéből jöttek az érdeklődők. A gyöngyösi tanfolyam igen népszerű volt. Kezdetben vadászlapokban, a Heves Megyei Vadászban, a Nimródban hirdették meg, később azonban már hirdetni sem kellett, a tanfolyam híre szájról szájra terjedt, az ország minden részére eljutott, amit a résztvevők magas létszáma is bizonyított. Egy idő után a múzeum, ahol az oktatás folyt, a nagy létszámú hallgatókat már nem volt képes befogadni, ezért olyan helyet kellett keresni, ahol a létszámot hely hiány miatt nem kellett korlátozni, a feltételek adottak voltak. Erre legalkalmasabb helynek a gyöngyösi Főiskola bizonyult, mely helyet biztosított a továbbiakban a vadász tanfolyamoknak.

5/c ábra. Az 1977-es tanfolyam hallgatói és az oktatók

1972-ben a korábbi jogszabályok alapján megjelent az országosan egységes állami vadászvizsgáról szóló rendelkezés, ami lényegében Heves megyére nem vonatkozott, mert itt már komolyan folyt az új vadászok képzése, vizsgáztatása. Ebben a rendeletben a koronglövészet is, mint a lövészet gyakorlásának fő célja szerepelt. Nyilvánvalóvá vált, hogy csak a kellő alapokkal rendelkező vadász tud teljes értékű tagja lenni a társaságnak, s a kellő alapok elsajátításához ezek a tanfolyamok nyújtottak hathatós segítséget.

Gyöngyösön az 1970 és 1985 között szervezett Alapfokú Vadgazdálkodási Tanfolyamon végzett hallgatók száma 1906 fő volt.

év:	1970.	1972.	1973.	1974. jan.-okt.	1974/75.	1975/76.	1976/77.	1977/78.
fő:	56	94	91	107	108	127	120	175

év:	1978/79.	1979/80.	1980/81.	1981/82.	1982/83.	1983/84.	1984/85.
fő:	142	176	134	189	125	132	130

Nagyvadgazdálkodási tanfolyam

A MAVOSZ Heves megyei Intéző Bizottsága 1974. március 2-től április 6-ig hat egymást követő szombaton Egerben és Gyöngyösön a hivatásos vadászok, sportvadászok ré-

Sorozám: 41/1982-1987

Bizonyítvány

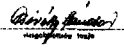
A 30 1970. (XII. 24) MEM. sz. rendelet 37. § (2) bekezdésében foglaltaknak megfelelően:
a
MAGYAR VADÁSZOK ORSZÁGOS SZÖVETSEGE
jévhagyása alapján

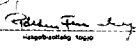
ODLER SOLTÁN
elvtárs

a MÁVOSZ HESZES megyei intézőbizottsága által rendezett együttes
**ALAPFOKÓ LEVELEZŐ
VADGAZDÁLKODÁSI SZAKTANFOLYAMON**
rész vett és Vadgazdálkodási, Vadászati alapismeretekből

eredményt ért el

19 83. június hó 25 -n.

 igazgató elnök

 igazgató helyettes

6. ábra. Bizonyítvány

szére nagyvadgazdálkodásunkat érintő témában továbbképzést tartott. A tanfolyam célja az volt, hogy az állomány-szabályozásoknál igen fontos szerepet játszó hivatásos vadász segítséget kapjon arra vonatkozóan, hogy akár vendégvadásztatás, akár selejtezés idején helyesen járjon el. Ez volt az előzmény, s igen nagy volt az érdeklődés, ezért az alapfokú vadgazdálkodási tanfolyammal párhuzamosan Gyöngyösön 1977-től 1982-ig folyamatosan nagyvadgazdálkodási tanfolyam szervezése is folyt. A 6 egymást követő szombaton 8 és 14 óra között neves szakemberek (Bakkay László, Bertóti István, Izrael Gábor, Fodor Tamás, Nagy Gyula Csaba, stb.) adták át tapasztalataikat, szakismereteiket. A hallgatók az utolsó előadáson oklevelet kaptak. Ezen a tanfolyamon nem volt vizsgakötelezettség. A sport- és hivatásos vadászok részletesen megismerkedhettek a hazánkban előforduló nagyvadfajokkal, azok biológiájával, vadászatával, takarmányozásával, okszerű selejtezésével, betegségeivel, a trófeabírálattal. Ezen kívül országos jelentőségű eredmények ismertetése, telepítési lehetőségek is elhangzottak az előadások során.

A Nagyvadgazdálkodási tanfolyamon

1977 és 1982 között részt vettek száma 365 fő, mely a következőképpen oszlott meg:

év	1977. május 7–jún. 11.	1978. márc. 18–apr. 22.	1978–79.	1980–81.	1982.
fő	57	71	48 + 54	55	80

Vadászmesterképző tanfolyam

A vadászmesterek részére is szerveztek megyei keretek között vadőri, vadászmester képző tanfolyamot, 2 alkalommal. Ezekre a tanfolyamokra általában hivatásos vadászok jelentkeztek, de részt vettek azok is, akik a vadászattal valamilyen kapcsolatban álltak, illetve akik nem voltak ugyan vadászok, de a természet, az állatvilág iránt érdeklődtek. A vadászattal, vadgazdálkodással kapcsolatos ismeretek mellett vezetési tudnivalókat is elsajátítottak. Ezekre a tanfolyamokra is az ország minden részéről jelentkeztek. A tanfolyam vizsgával zárult, bizonyítványt kaptak.

A vadászmester képző tanfolyamon:

1982. augusztus 18. és november 27-e között 72 fő tett sikeres vizsgát.

Vadász- Vadtenyésztő Szakmunkásképző Tanfolyam kihelyezett tagozata

Tekintettel arra, hogy a vadászat és a vadgazdálkodás egyre fokozódó és szélesedő is-

meretanyaga megkövetelte a téma mindenkre kiterjedő ismereteit, valamint, hogy a hivatásos vadászaink még képzettebbek legyenek, ezért 1980-1981-ben és 1982-1983-ban megyénkben is megszervezésre került a csongrádi vadász-vadtenyésztő szakmunkásképző tanfolyam kihelyezett 2 éves, levelező tagozata. A hallgatók 70 %-a heves megyei hivatásos vadászok közül került ki.

7. ábra. Az 1981-es Vadász- vadtenyésztő Szakmunkásképző tanfolyam hallgatói és a szervezők

Jobbról balra a második Dr. Pálos László tanfolyamvezető, Bodonovics István a csongrádi iskola igazgatója, az FM képviselője, Dr. Nagy Gyula MAVOSZ Heves megyei IB propaganda felelőse, Fúri Sándor szakfelügyelő (Csongrádról), Divéki Sándor gyakorlatvezető, Prezenszky János megyei fővadász, Köves Etelka gazdaságvezető, Dr. Gyula Zoltán MAVOSZ Heves megyei IB. titkára

A Csongrádi Vadtenyésztő Szakmunkásképző Tanfolyam kihelyezett tagozata (MÉM 1805. sz. Vadász - Vadtenyésztő Szakmunkásképző Tanfolyam) Gyöngyösön a Mezőgazdasági Főiskolán Dr. Pálos László tanfolyamvezető vezetésével 1980-ban és 1983-ban (két alkalommal) indult. A tanfolyam 2 éves időtartamú volt és szakmunkás bizonyítványt adott. Neves vadászati szakemberek mellett a főiskola tanárai oktatták a tanfolyam hallgatóit.

Az első (1980/1981) tanfolyamra 45 fő, a másodikra (1983/1984) pedig 50 fő (ebből menet közben 4 fő kimaradt) iratkozott be és **összesen 81 fő** szerzett szakmunkás bizonyítványt.

A magas létszám, ami a Gyöngyösön szervezett tanfolyamokat jellemezte, mutatta és mutatja azt, hogy igenis volt igény a vadászok, a természetkedvelők részéről arra, hogy minél szélesebbkörű vadászati ismereteket szerezzenek. Bátran mondhatom, hogy Heves megyének szerencséje volt, hogy egy olyan ember, pontosabban egy olyan szakember állt a mozgalom élére, mint Dr. Nagy Gyula, aki mint a vadászati kultúra megmentője, terjesztő-

je, lelkes vadász, természetrajongó időt, fáradtságot nem ismerve megszervezte ezeket a tanfolyamokat. De nemcsak megszervezte, de saját maga is tevékenyen részt vállalt benne, oktatott, de nem is akárhogy! Előadásai élményszámba mentek, magával ragadták a hallgatókat. A tanfolyam hallgatói – fiatalok, idősek –, a leendő vadászok áhítattal lesték minden szavát, egyaránt rajongtak érte, s ma, még 19 évvel a halála után is akik ismerték, tanítványai voltak, a vadászok nagy tanítómestereként, mentoraként emlegetik. Keze alól sok igaz és kultúrált vadász került ki.

Elmondhatjuk, hogy Heves megyében a vadászati kultúrát propagáló és a vadgazdálkodási szakismereteket terjesztő szakoktatás magas színvonalon állt, jó ütemben és eredményesen folyt, addig, amíg – bátran kimondhatom –, volt egy Nagy Gyula, aki szívvel-lélekkel szervezte és összetartotta ezeket a tanfolyamokat, akinek a vadászati kultúra terjesztése, kultúrált vadászok képzése a szívügye volt. Sajnos váratlan halála – 1983. április 14. – megpecsételte a tanfolyamok sorsát. Ezután nyomdokain haladva még 2 éven keresztül dr. Pálos László – erdőmérnök, sportvadász, a Gyöngyösön eddig szervezett tanfolyamokon aktívan résztvevő, s maga is oktató – szervezte tovább a tanfolyamokat. 1985-ben 15 év után szűnt meg Gyöngyösön a vadásztanfolyam, de nem azért, mert nem volt jelentkező! Jelentkezők még évek múlva is lettek volna!

Irodalom

BENCZE Lajos

1979. Vadászati oktatásunk múltja. In: Nimród., IC. évf. 9. sz. 392.

BEREI BARTHA András

1939. Vadászvizsgát. In: Magyar Vadászujság., 118.

BORZSÁK Benő

1979. Tanuljunk meg vadászni! In: Nimród, IC. évf. 9. sz. 411.

DICZENDY Pál

1941. Vadászvizsga. In: Magyar Vadászujság, jún. 25. 164–165. p

Erdészeti Lapok

1896. 35. évf. VII. füzet, 492 p.

1896. 35. évf. IX0150X. füzet, Egyesületi Közlemények 809., 853., 869. p.

FODOR Tamás

1980. Szakmunkásképzés az Oladi mezőgazdasági Szakmunkásképzőben. In: Nimród, 9. sz. 429.

1980. Vadászmaster-iskola Pest megyében. In: Nimród. 10. sz. 476.

Heves Megyei Vadász

1966. Megalakult Gyöngyösön a Vadász és Természettudományi Szakkör. III. évf. 2.sz.

1968. Együtt a vadászmastererek. V. évf. 3. sz. 4.

HILLER István

1983. Dr. H. D. Wilckens - Az erdészettudomány első professzora Magyarországon

KOLLWENTZ Ödön

1976. Az alsó- és középfokú erdészeti szakoktatás és az erdészeti szakmunkásképzés története. In: Agrártörténeti Szemle., XVIII. évf. 1–2. sz. 201–231 p.

KOZÁK József

1967. A szakoktatás fontossága. In: Heves Megyei Vadász., IV. évf. 4. sz. 3.

1968. Gondolatok a vadórképzésről. In: Heves Megyei Vadász, V. évf. 1–2. sz.

- KÓHALMY Tamás
1990. Vadgazdálkodás. Bp., Mg. K., 278 p.
- MÁTRAI Gábor
1980. Oktatás (Szakmunkásképzés Oladon). In: Nimród, 4. sz. 151.
- MÉSZÁROS Pál
1939. A kötelező vadászvizsga. In: Magyar Vadászujság, 49.
1941. A magyar vadászat jelentősége. In: Magyar Vadászujság, 81.
- NAGY Gyula
1970. Egy-két gondolat a küldöttközgyűlés után. In: Heves Megyei Vadász, VII. évf. 2. sz. 2–3.
- NAGY László (szerkesztő)
1922. Vadászati Útmutató 1923. I. évf. 143–147.
- NIKOLITS György (szerkesztő)
1941–1942. Vadászati Útmutató, XV. Jubiláris kiadás. 792.
- Pallas Nagy Lexikona
1896. XIII. kötet.
- SALY Géza
1980. Hírek Heves megyéből. In: Nimród, 5. sz. 234.
1980. Újabb vadgazdálkodási tanfolyam Heves megyében. In: Nimród, 4. sz. 151. 5. sz. 234.
- SÓSKUTI György
1972. Az új állami vadászvizsga. In: Heves Megyei Vadász, IX. évf. 1–2.
- STAUT György
1966. Gondolatok a vadászképzésről. In: Heves Megyei Vadász, III. évf. 3. sz.
- SÜLE Sándor
1967. A keszthelyi Georgikon 1797–1848.
- SZAKMUNKÁSKÉPZŐ tanfolyam Gyöngyösön.
1980. In: Nimród, 7. sz. 332.
- SZENTIVÁNYI Géza
1940. Neveljünk szakképzett fiatal vadászokat. In: Magyar Vadászujság, XL. 17. 151.
1940. Jelentkezés a vadőri szakvizsgára. In: Magyar Vadászujság, nov. 25. 292.
- SZÖGI László
1996. A magyar felsőoktatás kezdetei. In: Természet Világa, 2.
- ZBORÓI
1966. Vadászpédagógia. In: Heves megyei Vadász, III. évf. 4. szám.

Pózsa Nagy Pálosné

Historischer Überblick der Jagdschulung, Organisation der Jagdkurse in Gyöngyös

Jagd kann nicht ohne Jagdkultur existieren. Es ist sehr wichtig, dass unsere Jäger kultiviert und ausgebildet sind. Es ist nicht genug, eine Waffe und ein Jagdgebiet zu besitzen, man muss daneben auch die Jagd, ihre Geschichte, die Lebensweise und die Gewohnheiten des Wildes, die Waffenkunde, die Rechtsfragen des Jagdwesens, die mit ihnen zusammenhängenden Gesetze und Anordnungen, sowie die Gewohnheiten kennen. Der gute Jäger muss auch die erforderlichen Jagdgrundkenntnisse besitzen, die nur mit entsprechender Erziehung und Ausbildung erreicht werden können.

